

Szemere Bertalan

Utazás külföldön

Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából

**Válogatta:
Steinert Ágota**

TARTALOM

NÉMETFÖLD

CSEHORSZÁG

SZÁSZORSZÁG

POROSZORSZÁG

HESSEN-KASSEL, FRANKFURT...

FRANCIAORSZÁG

NAGY-BRITANNIA ÉS IRLAND

NÉMETALFÖLD, BELGIUM, S RAJNAVIDÉK

HELVÉCIA

Vizsgálni mindenütt azt kell mi ott, s mindent ott, hol az legjelesebb; saját honában s földében mindent.

Én Németföldön különösen a népiskolákat, Franciaországban a nyilvános életet, Nagy-Britanniában a fogházakat s népjellemet, Helvéciában a természetet választám azon fénypontul, mi körül egyéb tárgyak csoportozatai összegyűlnek. Mert nem csak amaz elvnek, hanem még egy más csillagnak befolyása alatt is írok, s ez a HAZA; ha ezt tudtam volna feledni, ha a polgárt az írónak, a hazaszerelmet az írói dicsőségnek feláldozni bírtam volna, sokat másképpen s még többet éppen nem fogtam írni. -

Ajánlat s társ nélkül indultam a nagy világnak mint csolnak, mely a hazai partoktól eloldódva, vitorla és lapát nélkül bocsátkozik tengerre s átadja magát a habok kényének. Egy kérdés lebege lelkem előtt, mikor elindultam: „Reményljek-e az embertől s higgyek-e benne?” Most, midőn megtértem, szívem ünneplő örömmel adja a feleletet: „Igen.”

S e szent hit gyümölcse utazásomnak, aranygyapjú helyett magamnak én ezt hoztam.

Vatta, december 20-án, 1838.

NÉMETFÖLD

Pozsony, Május 3-án, 1836.

Az országgyűlésnek vége szakadt.

Borult érzelemmel ültem kocsira, merően nézván égbe, hol véljük lakni Istent, ki ronthat és építhet, ki sújt gerjedelmében, de mindig bűnökért, s jó kedvében áld, de csak erényt. „Megállj ember - kiáltám a német kocsisnak a határnál -, nem tudod-e, hogy hazámat hagyom el, sokára, talán örökre?” S egy marok fűvet szakíték az utolsó dombrul, szövetségünk látható zálogául, és sötét képpel tevém keblemre, hogy hallaná szívem dobogását. A szegény kocsis, hol rám, hol a föltolakodó fekete égi háborúra tekintete, s ha anyja mesékben ringatta mint gyermeket, aligha tartott istenfélő léleknek; ha nem ringatta, ő, a hazátlan, kórnak vélhetett.

Bécs, Október 4-én, 1836.

E napokban a mezőre sétálék egy német tudóssal. Ez növényeket, csigákat, ásványokat izzadva gyűjtögetett.

Különös! A csigákat s fényes kavicsokat utunkról felszedjük, a lepéket szorgalmasan gyűjtögetjük, hervadó növényeket gonddal rakunk tárba, jövedelmünkről, ha fillérekbul állnak is könyvet viszünk: de gondolatainkat, mikben talán egy jövőendő szendereg, elhullni engedjük, mint őszi falevelet, mit lekap a szél s örökre elvisz. Pedig embernek nincs drágább kincse gondolatainál s ötleteinél. De ezek véletlen virradoznak elő a lélekben, s ha meg nem tartóztatjuk, sorban mint jöttek mind eltűnnek. És nem ily véletlen érkezett gondolatok szülőtti-e a legjelesb találmányok? E parányi ötlet nem ér-e, mi forrásra vezet? Ama durva gondolat nem kö-e, mi gyémántot rejt? Azon sok eszmék, mik napközben mintegy általutazzák elménket, nem volnának-e méltók egy pillanatnyi munkára, egy darabka papírra, mi rongybul készül, és nem érdemelnék-e, hogy számukra egy táblát tartsunk emlékezetünkben? Az a pillanat, miben születik a gondolat, kifejtésre is legkedvezőbb; a melegség, mi vele jó, mintegy ki is költi. Sokszor történik, hogy később igyekszünk felkeresni s kibontani, de úgy járunk, mint ki szép álmaibul fölébredt - másszor azt nem folytathatja; mint a bányász ki arany érre akadt, de nem fog bele rögtön, hanem hollétét lombbal jegyzi meg - a szél elkapja onnét s többé meg nem leli; mint a vándor kinek tetszik egy színes csillag, de haladni akarván siet, majd később gyönyörködik benne, - de a föld fordult s eltakarta örökre. Napján szakítsd a virágot, mert más nap elhervadand; akkor nyisd ki vitorládat, midőn a szél fúv; akkor menj az istenek templomába, midőn nyitva találod. A gondolat s a kedv gondolkodni nem csiga, mit házából akármikor kiénekelhetsz, nem növény, mit leszakíthatsz, nem kövecs, mit fölvehetsz minden pillanatban. Zárkodik s nyílik a lélek titkos törvények szerint, s mint a napnak, hogy megvirradjon s a villámnak, hogy kilövelljen nem parancsolhatsz, úgy nem parancsolhatsz ennek sem. És nem vagy méltó rá, ha elszalasztasz csak egy alkalmat is tündérországába bepillantani, mert a legkisebb gondolat drágább a legnagyobb gyémántnál, mivel az nő, kinő egy világgá, ez fogy s végre hamuba roppen el.

Tehát ezután is szedjük föl a csigákat, gyűjtögessük a lepéket, rakjuk tárba a növényeket, a fillérek lajstromát folytassuk, de legyen naplónk ötleteink számára is, és minden napot azzal végezzünk be, hogy ennek gondolatait adjuk az előbbiekéhez. Engedni csak egy isteni szikrát is hasztalan elhullni tékozlás s bűn az emberi nem ellen, ki adván azt, adá a legdrágább

kincset, mi értékben napokat s csillagokat meghalad. Lehetetlen is, hogy tékozlói ellen ne legyenek mennykövei!

Mindemellett is az elmúlt öt hónapra, életemből mintha kiszakadt volna, számot én sem adok. Meghozta ugyan ez öt is, mint a többi, a maga virágait s gyümölcseit, örömeit és fájdalmakat, és Bécs a szemlélőnek bőven nyújt szépet és tanúságost, emlékeztetést s csodálandót: azonban mégsem érintek belőle semmit, azon egyszerű okból, hogy mik tőlünk távolb esnek, azok leírására több helyem maradjon. De tőled Barátom, kiért én utazásomról hű naplót viszek, viszont megvárom, hogy távollétemben napról napra följegyezd derűjét s borúját azon nemzet életének, minek enyim gyöngye sugára, mely azzal együtt ragyog s együtt hal. -

Ma este hét órakor a levél-gyorskocsival Prága felé megindulék. „Kétségkívül lámpavilágnál nézendjük a vidéket” - mondtam a kalauznak ismerkedő szóul. „Meg pápaszemen” - felelé duzmadtan s a szögletbe vonult alunni.

CSEHORSZÁG

Prága, Október 7-én, 1836.

Az Ausztria s Csehország határát jegyző tábla nemcsak két országot, de két különböző arcú vidéket választ el, mert túl rajta lépésként kiesbedő tájat lelünk. Legcsodálatosbak a fenyő-erdők, miknek sötétsége szinte megijeszt. Úgy érzem, fenyves a lélekben a cser vagy tölgy-erdőnél regényesb érzelmeket költ. A barna mohföld, a sűrűn ágazó fák, a szárazon nyuladozó gallyak s ágak, mik az ürtől hangzó mohdombra hullongnak, éjszakát csinálnak, miből az enyészet, korhadás, kriptai hulladékos pusztaság sötéten s kietlenül pillant az elmenőre. Tölgy erdőben, bármi vad s rengeteg is az, csak élőtül félek, legyen az kígyó, ember vagy egyéb; de a fenyvesek éjjeléből kísértő árnyékok köszöntik az embert s vére meghidegszik a nappali éj látásán. Így lett a cseh nép csodás mesék hívője és beszélője, s Rübezahl, a hegyek s fenyőerdők babonás királya a népnél most is él. A cseh lovagok tulajdona volt bajnokság és babonáság, s ha ezek közül egyik a másikat szülte, mindkettőt a természet képe táplálta, mert a kültermészet jelleme mindenütt átnyomakodik a nép lelkébe.

Prágába reggel értünk, s dél felé a vastag köd eloszolván, meggyőződtem, hogy Európa legszebb vidékű városai egyikének méltán mondatik. Benne csak két napot tölték s oly két napot, min a közintézetek legtöbbje zárva maradt.

Nagy város, az ó-rész viseli a régiség színét, s inkább sötét, mint méltóságos, s belőle az idomtalan földelű s négyszegű, gót-cifrázatos kapuk és tornyok sűrűn nyuladoznak ki. A vízen túl, fönn a hegyen, az üres fejedelmi vár, s alatta és körülte elszórva a cseh nagyok palotái. E tágas épületek lakatlanul hevernek s hulladoznak, s bennök minden lépésem visszhangzék. Pedig, ha jó épületben senki nem lakik, egyedül kopogni végig a szobákon s folyosókon sokszor borzalmasb, mint omladékok közt járni egyedül. Az uraik után ekként zengő és sóhaj-tó falak hangjai emberi nyelven ezt jelenték: „régí dicsőségünk hol késel az éji homályban?!”

Prága ily roppant nagygyá a császárok itt laktában lett. S azokkal együtt az élet elköltözött belőle, s ha maradt is meg valami központjában, az most a szélek felé halotti csöndben végződik. De bír nagy történettel és most annak emléken látszik élni.

A gyönyörű kilátású Lőrinc-hegyre menvén át, midőn láttam mi nagy híd alatt, mi széles mederben folydogál a keskeny Moldva, csaknem fölkiálték: rakjátok be, ó, prágaiak a híd boltozatit, hogy vizetek alatta egyszerre ki ne fusson. Tetszék az eláradozó folyamra nagy hidat építeni s nem tetszék keskenyebb, de mélyebb árokba szorítani. Igaz, így szebb. A folyam, mint kis tenger, a híd fölötté egy szivárvány, s e szép látvány hideg számolatnak miért áldoztatnék föl?

Este a színházban kedvesen lepett meg az öltözetbeli polgári egyszerűség. Pesten a karzat is pompázóbb az itteni páholyoknál. Úgy látszik, miként van a nemzetnek s embernek ifjúkora, akként a városoknak is van. Prága ó város, leragyogás után él, s arca a barna ó épületekkel egyezőleg fénytelen egyszerűségre vezeti lakosait: de Pest ifjú, haladásban, bimbóban, benne gazdag alakkal emelkednek a házak, s tükör a lakosnak mindenik, mi ékeskedésre int. E fölött a nap kél, amaz fölött délutánra hajlott. De én Pestet nem védem, mert ellene vagyok a vett fényűzésnek. Mely nép a magáiban fénylik, annak a fényűzés élete, mert ez belső erejének, természetének kisugárzása; de nekünk átkunk s halálunk. Nem hasonlunk-e mi a pór gyermekhez, ki a német komédiásnak bábuért kenyerét adja? E fényűzés nem sima jég-e, min kéjtelmesen vesztünkbe rohanunk? Igen, átok az, míg idegen kézből vesszük, s a pesti ragyogó

s illatozó boltok hazafinak borzasztóbbak a megnyilatkozott sötét s bűzhödt koporsóknál. Ki ezeket szorgalmi állapotunk mértékeül veszi, rettenetesen csalatkozik. Mert minek jelei? Haladásnak? Korántsem; csak annak, hogy sokat veszünk. -

Az utazást is tanulni kell s minden rászedés egy lecke. Én az első leckét egy tizenkét éves gyermektől vevém. Tudniillik a főegyházban rám tolá magát s nem kért magyarázatás után föl hívva a toronyba, hova sötét lépcsők vezetnek. De a haragnál főlebb nem meheténk, mert az ajtó csukva volt, s nem ő volt a rendes kalauz. Eszerint nem adtam neki annyit, mennyit kért. Pedig gondolkodám: „talán akkor kellene kifizetnem midőn le fogott vezetni” -, de eszembe jutott: „gyermek miképp lehetne álnok?” Ment előre. Ismét gondolám: „meg kellene fognom, hogy a sötétben ne hagyjon,” de eszembe jutott; „hiszen nem felnőtt s a gonoszság sem nőtt fel benne”. Azonban alig ért az első lépcsőre, mondá: „erre utánam”, s azzal eltűnt, én pedig a sötét szűk lépcsőn és sikátorokon izzadva és szorongás közt tapogatóztam le.

Töplíc, Október 10-én, 1836.

A jó gyakran kedvetlenség leplében érkezik. Kocsisunk majdnem egy óráig várakozék egy utazó után, mi társaimat s engem igen bosszantott. Végre eljött a skót, ki Perzsián keresztül Kelet-Indiából utazik honába, s benne igen kellemes társalkodót találtam. Megtudva hogy magyar vagyok, mondá, tibeti utában találkozték Csoma-Kőrösivel, s tőle hallám azt is, hogy Kőrösi, mint török ment Tibetbe s a keresztyéneket gyűlölő tibeti fejedelem védelmét így nyerte meg. Midőn oda angolok mentek, szólt ugyan hozzájuk, de nem evék, sem társalkodék velők, hogy gyanúba ne vétessék. Igen szűken élt; tejjel s kenyérrel táplálkozott, s ez naponként négy garasába került. Nagyon hű emlékezete van; a nyelveket könnyen tanulja, s az angolon kívül nyolcat beszél. Most mindig az ázsiai tudóstársaság teremében dolgozik, s szüntelen foglalkodván, a bemenő idegennek többnyire csak ujjal mutatják: „a könyvek közt, az ott, a magyar utazó”.

A fürdejéről s vidékéről világszerte híres Töplícben egy napot mulaték. Délután kimentem a Schlossbergre, csodálni a természetet. Kis rom ez, alig elég, hogy rajta nevének halhatatlanságot szerezzen az ábrándos utazó, de a hegy, melyen áll, nagy pont, mert Töplíc, egész környékébe bepillantat. Északra nyúlik az Erzberg, mi határ Szász- és Csehország közt, kelet-délre a Mittelberg, az országban legmagasb Donnerberg csúccsal. Töplíc hegyek közt van, és mégis tágas láthatárral bír, mert vidéke egy mély pontbul indul ki, s kétfelé lejtős oldalakat képezve, lassanként emelkedik hegyekké. Némely hegy, mint felhőtömeg, messze kékellik; s még oly messzeségben is a tájon tisztán végig látni, egész aljáig. Halom és sík, völgy és domb, erdők és szántóföldek, berek és rét, gyümölcsösök és fehér szalagként nyúló s fasorral beszegett utak, s mindez nagy láthatárban, kedves kép. Az egész vidék ugyanazon apró tájék ismétlése, de roppant terjedelemben s különbféleképp színezve s állítva közelség s távolság által. Egyes kellemes tájakkal nem dicsekedhetik, s ha egyénként járjuk, ismétlésekre találunk, de ha az egészet nézzük, a hegyek által képezett nagy foglatban a nagy képet bámulnunk kell. Midőn Marienschein felé mentem, több lakossal akartam beszédbe eredni, de nem boldogultam. Egy döcögőtül, például, kértem: „az ott Marienschein?” Dörmögé: „ja”. „Ez úton mennek oda?” Ismét dörmögé: „ja”. „Nem messze van hozzá Vilmostető?” Dörmögé: „nein”. „Egy óra negyed alatt oda érek?” Ismét dörmögés „nein”. Látván hogy harmadikféle táncra nem vihető, cammogni hagytam saruiban.

Képek Magyarországról a külföldön

ELSŐ KÉP, CSEHORSZÁGBAN

Bajom akadván, a töplici rendőrséggel érintésbe jövök. Az Örmesterhez, ki itt legfőbb volt, egy késő este mentem utószor. Kerek asztal mellett ült feleségével s három gyermekeivel. Ő evék, a család nézte s a nézők közt én is kényteleníttetém helyet foglalni.

„Hm! - kezdé az Örmester fontos fejjel - Magyarország szép ország.”

Én, mint kinek kedvesét dicsérik, mentegetőzve s vonakodva mondtam: „Ó, igen -”

„De tudom én, hogy szép; megjártam én a francia háborúkor. Van ott minden, kenyér, mint a hó, bor, vas, arany, dohány, mint a sáfrány - de mint a sáfrány! -, marha mindenféle s gyönyörű, - csak ember nincs.”

Hohó, gondolám magamban, 12-14 millió ember már csak valami; elhatározám, erre felelek. De eszembe jutta, hogy ez az ármányos policiából való, ki tudja, mint érti mondását? Lehet, ő nem azt nevezi embernek, ki eszik és iszik, hanem ki gondolkodik. Ha így számol, úgy az én millióimat kegyetlenül subtrahálná. Eszembe jutta *pöröm* is, tehát nem szóltam.

„Kár azért a szép országért - folytatá -, Európában párja nem volna. Haj, de még sok hiányzik, hiányzik a legfőbb. Vagy van már? Van már policia?”

„Nincs, s nem is...”

„Ihol la!” - közbe vágott, csodálkozva nyújtván ki kezét, miben villája magasan állt a sülttel végén, mint egy neptuni trident.

Mint alkotmányos magyar, a policia ellen szilárdul kikelni kötelességemnek tartám, s már szólándó valék, midőn felesége s a gyermekek is fölkiáltának valamennyien egyszerre rám bámulva: „nincs policia?!”

Meghökkenem. Láttam, a policiát megtámadva e család lételét támadom meg. S meg fogom győzhetni őket? Bizonyosan nem. Azonban - ismét eszembe jutta, *pörömet* elvesztem. Tehát ismét hallgattam. Az Örmester pedig beszélt szakadatlanul. Őt sem az nem zavarta, hogy egyik fija, kétségkívül, mert éhes volt, szájtátva követte szemével a villának a tányér s apja szája közti utát, sem ellenmondástul nem félt.

„Hanem télben módfelett kemény hideg van ott - folytatá geographiáját -, és rettenetes nagy havak. A hegyek, erdők mind merő fehérek, a falukban a házak nem látszanak, s a szegény lakosok berekednek, mert a hóval beesett ajtót ki nem nyithatják.”

„Hát egyik faluból hogy mennek a másikba?” - kérdé könyökölve csodálkozó felesége.

„Sehogy; hogy mennének? Hiszen az egész vidék hó alatt van, az utakat két ölnyi magas hófuvat is fõdi.”

„Én nem gondolnám, hogy nálunk nagyobb hó volna, mint itt - közbe szólék, természetesen óvakodva -, pedig úgy tartom az országúton itt járnak télben is.”

„Igen - viszonzá az Örmester nagy elégedéssel -, mert itt a havat az országútról naponként eltisztítják.”

Az igaz - de ezt nem mondtam, csak magamban gondolám -, ezt nálunk nem cselekszik. De mi tudjuk, hogy nem röstségből, hanem a gondviselésben kegyes megnyugvásból. Isten ád télben havat és hideget, mi azt megõrzi, Isten ád meleget tavaszkor, mi azt elolvasztja.

„Hah, télben veszélyes ott utazni - mondta tovább -, az ember mindenütt vadállatokra bukkan. A medvék például.”

„Nálunk a medvék télben alszanak” - felelém, s gondolám, itt megejtém az öreget. Korántsem!

„Ha ha ha - nevette - mit, a medvék? Télben? Én tudom, hogy nem. De úgy ugrálnak a havon, mint a bárányfiúk.”

„Medvék!” - kiáltának felesége s gyermekei, s egyszersmind elég illetlenül rám néztek. Hízkelkedém magamnak csak azért, mivel szántak, hogy oly rettenetes országban lakom.

„Igen - kezdé újra az apa -, meg a farkasok. Tizenkettő is úzi néha a levélvivő szegény katonát. Bizony sok szerencsétlenül jár; lovat s katonát összetépnek, s másnap a hóban csak a sarkantyús csizmát lelik meg. Egyszer Galíciából szánkán jöttem s üzőbe vettek, s nem vala más mód tőlük megszabadulni, mint a velünk volt borjút elvagdálni s szeletenként elhajigálni”

„Huh!” - mondták a gyermekek, s a legkisebb leányka félénken oldalgott anyja mellé, ki ismét szomorú s részvétes képpel csodálkozék rám.

„Biz így van az!” - monda az egyébiránt becsületes Örmester, nagyot sóhajtva étel után fölkelteben, s vette kalapját s nádbotját és mentünk. Jöttömben gondolám: „no itt hazámat elvesztém, - de hiszen megnyerem *pörömet*.”

Többen is vannak a magyarok közt, kik magukat így vigasztalják.

SZÁSZORSZÁG

Drezda, Október 12-én, 1836.

Korán akaránk Töplícéből elindulni, de azért nem indulánk el korán. S így történt jobban, mert pompás látványnak levénk tanúivá. A felkelő nap csatába ereszkedett a vastag köddel, mely a földet, e szeretett gyermekét, elfödé jótékony tekintete elől. Egykor épp e határon, tudniillik Culmnál, nap és pokol így küzdött s melyik vőn diadalt, az idő már megmutatta. Mi a ködben fekete volt, apródonként eltűnt, s vékony párája arany fátyolként orrlék a nap arcára, és mintha a földet annyi nem illetné, ennek színén ezüst szőnyegként terült el. Pompás reggel, s mint a győző szeme, ragyogó. A bájos vidék, mint kecses hölgy, tüzesen fogadá keblére s utána szinte megzöldült az ősze hervadó mező.

Culmnál láttuk a gót alakú porosz emléket, mit elesteknek király s haza szentelt s az ausztriai obeliszket, mit, megfoghatlanul, az *el nem esett* Colloredo fővezérnek az *elestek* emeltek. Különös, hogy vesztett csatának s elveszett népnek együtt emléket ritkán, vagy nem raknak, pedig ha az emlék nem merő hasztalanság, az érdemlené. Kik győzve hullnak el, bírják harcuk jutalmát, ki győzve ontá véré, életét az hiába áldozta föl. Ennek néma sírjára tégy beszélő jegyet, mert nagy szerencsétlenség nemcsak kínban, de vigasztalás nélkül is szállni sírba.

Culmtól igen meredek, de szép fenyvestől kerített igen jó út visz föl az Erzbergre, mi fal Cseh- és Szászország közt. A nap még mindig régi fényben ragyogott a hullongva függő köd fátyolban, s a nagy völgy, Culmtól Töplíc felé, harmatok gyöngytengerében fénylék. A hegytetőről, az első emberként, midőn Éden küszöbén állt, még egyszer pillanték vissza az elvesztendő paradicsomba, s szemem utójára telepillantám a varázs látványból. Ki tudja hova, űz a sors, mely belőled kiűz!

Erdőségben ereszkedénk le a három óranegyednyi hosszú Peterswald cseh határfaluba. A hűvösen fűni indult szél takarózásra kényszeríte, s milyen leend Szászország, köpenyemből kilesve vártam. Elmélkedésemben senki nem háborított; kedvemre néztem be a sötét erdőbe, miben itt-ott egy-egy Mária-kép függött a fák s némán nézett a mellette elsiető utasra. Egy-kettőt a déli harangszóbul elhozott a szél s az összeszáradt vén anyó oda hagyva kecskéit, csöndösen lépdelt elő az erdő homályából, menván a Máriakép mellé, mely neki a mohhal körül gyöpedzett fát templomává teszi. Elhal a lélegzet a fűtől jövő vidám vándorfiúból, midőn a fonnyadt aggra tekint, s hogy így meg ne vénhedjék, mit azonban el nem kerül, hallgatva ballag el a kép s a vén anyó mellett.

Kő útmutatóval, távolságjegyzővel s karfákkal körül ültetett igen jó úton, melyen bizonyos távolságra kimetszett félkörökben a fáradt vándor számára lócák találtnak, érkezénk Drezdába, mely kedves derült vidéken fekszik.

Drezda, Október 13-án, 1836.

Épületeire nézve Drezda nem szép város, mert a házak sima meztelen falai szomorú egyhangban állanak. Mi jeles középülete van, mind annyira egy jellemet visel, hogy vagy egy vagy közel korból, s leginkább az Erős Augusztéból való, például a katolikus egyház, az ágostai Frauenkirche, a Stallgebäude és különösen a Zwinger, mely csarnokudvara fogott lenni egy páratlan királyi laknak, s mely mint töredék is díszé volna Drezdának, ha elhagya-

tása gyalázatára nem válnék. A terek nagyok és szépek, az utcákon gazdag gázvilágítás s köröskörül a széleken kies sétányok. Hídja az Elbén csinosabb a prágainál is, rajta mindig jobbra kell menni, s az idegen e dicséretes szokás megtartására az őt által utasítatik.

Délelőtt voltam az öreg Tiedgenél, az *Urania* költőjénél. Mondván hogy magyar vagyok, megragadá kezem s fölkiálta: „ez az én kedvenc nemzetem”. De utána nyomban azt kérde: „vannak még sklávok Magyarországon?” Ez szörnyen levert s egyszersmind jelszó volt alkotmányunk fényvonásait érintenem, s az új kor emberi irányát elmondanom, min örvendeztében ragyogtak a tisztaság ősz szemei. Magyarul kellett neki szavalnom s nyelvünket melódiai lágynak találta. Kérde a „Liebe-t” magyarul, s miután a „szerelem” szót több idegen nyelvek ezt jelentő szavaival összehasonlította, mondá: „szép, de még is csak legszebb, legszelidebb szó a mienk: »liebe«”.

„A magyar derék nép” - mondá a nyolcvanos öreg.

„Én úgy képzelem, mint az olaszokat” - felelé egy kék szemű hölgy.

„Igen - válaszolá Tiedge -, de több szilárdság, több férfiúság a jellemben. Már olvastam egy-pár népdalt, s mi láng, mi hev benne! Mellette mi, németek, elenyészünk.” Kére egyszersmind, írják le néhány népdalt, mellé tévén a német fordítást. „Zenére tesszük - mondá -, s a magyart fogjuk énekelni.”

Midőn másodszor nála valék, a tokaji borral, mely ismeretesebb, mint az ország, miben terem, ezt beszélte: „Volt nekem egyszer finom tokaji borom; hanem gondolám magamban, te a mennyei italt nem érdemled, s mindig tartogattam. Történt azonban, hogy egy asszony, kinek élete nekem drága volt, megbetegszik, s kérdvén az orvost meddig élhet, válaszolá: legfőlebb déli 12 óráig. S én elővettem a bort s apródonként adogattuk a betegnek, és e finom tápla négy hétre nyújtá életét. Uram, hol ilyen bor terem, milyennek kell lenni ott a léleknek?!”

Sokáig gondolkodám, vajon kivalljam-e, hogy a magyar lélek hasonlóbb a szalmatűzhöz, minek füstje nagy, lángja mulékony, parázsa éppen nincs? Midőn búcsúzám tőle, kérde: „visszatérvén erre jöved?” „Félek, hogy nem” - felelém. „No, úgy búcsúzzunk el örökre” - mondá, s az igen érzékeny öreg szemei könnybe lábadtak.

Gyöngé, gyermeked öreg, de eleven, friss, ifjú kebelrel s lélekkel. Kazinczyra emlékeztet. Mint ez szerette a festést, ő úgy látszik kedvelni a zenét. „Ugye játszik valami szízen s énekel is, kétségkívül baszt?” - kérde néhány perccel leültöm után. A társaság, mely nála gyakran összegyűl, költői életet s világot alkot körülte. Azok közé tartozik ő, kik ősz haj alatt ifjú lángot hordanak, s mi fölséges, lobogó arcot s szemet ősz haj alatt látni! Mint midőn a fehér hó közt piros lánggal ég a tűz. De e látvány még egy magasabb vigaszt nyújt a megaggástul borzadó ifjúnak, mert benne zálogát látja, hogy szív s lélek, s ebben az élet, örök ifjúságban megőriztethetik.

Alkalmat nyertem lenni Tiecknél is, a híres műphilosophnál s költőnél, kihez a hét bizonyos estéin társaság gyülekezik, remek szavalását, kivált Shakespeare drámáit hallgatni. Az első színészek s színésznők mindig hivatalosak. Nem első ugyan, de harmadik kérdése neki is az volt: „Vannak még sklávok Magyarországon?” Valahányszor ily kérdést hallok, s e nélkül alig múlik el napom, mindig mélyen elborulok, hogy szegény hazám ennyire nem ismertetik.

Drezda, Október 14-én, 1836.

A drezdai kép-, kincs-, fegyver s porcelántár sok nevezettest bír, de a bejutás sokszor igen nehéz. Ez eleinte bosszantott, de megbékéltete szíves fogadtatásom az emberek által. Hordja patvar a köveket s régiségeket, mondám magamnak, azok maradnak örökre holtak; élő lélek

az, mit én keresek, s ez Drezdában mindig nyitva áll. Így a könyvtár is, miben magyar kéziratot nem találtam, de sok régi német nyomtatványkákat, mik a magyar történetíró figyelmét megérdemlik, „Der hungarische Botschaft zu Norinberg in Versammlung der Fürsten und Ständen des heiligen Römischen Reiches... 1522. gedruckt.” „Curiose Staatsgedanken über den verwirrten Zustand des Königr. Ungarn, 1684” és számtalan több. Egy 1609-i nyomtatványban Maximilian koronáztatása leíratván, a többek közt ott olvasám: „az ebédhez leült a primás és nádor is, ki annak végével a pástétom födelét fölemelvén, belőle előlépett egy gyermek s carmina gratulatoriát szavalt. Ebéd vége felé a korona nehéz lőn a király fején, tehát levétetvén ezüst tányérra tétették, s helyébe magyar kalpagot tőnek „mit etlichen Reiger Federn. stb.”

Miután a hídon egy csizmadia legénytől, ki tripodeséről jóslóként beszélt, a szász alkotmány értékéről átvevém az ítéletet: „cífraság, uram, s csak azt nyertük vele, hogy azóta többet fizetünk”, mentem a rút színházba a szép Normát hallani, hol a tenor-proconsul csodálatos új hanglajtorjával bírt, tudniillik midőn fönn akart énekelni a boltozatra nézett, midőn halkan, szemét behunyta, de csak félig, midőn szelíd-epedve, egészen behunyta. Bizony pedig a zeneisten Apolló egy-egy műbe alig csókolt melegebb s mennyeyebb életet és erőt. [...]

Lipcse, Október 19-én, 1836.

Míg Nyugat népei papíralkotványokért dulakodnak, a csendes Németország polgári rendet nevel, mely mind a francia, mind az angol középosztálynál műveltebb lévén, erősb, tömöttebb s állandóbb leend. E nagy munkán dolgozik minden, hatalmával a kormány, részvételével a nép, szellemi erejével a tudós. A német eddig embert és keresztyént, a francia polgárt s philosophot, az angol angolt és munkást nevelt, az első kivált *vallás-erkölcsi*, a második kivált *értelmi*-, a harmadik kivált *ismeret*-képzést adott, melyek egyenként még nem műveltség, de csak részei, az igaz műveltség három kiegészítő oldalai lévén, látni való miként mindenik egy nagy oldalt mellőzött el. De az új korban jobban figyelmeztvén e három nagy nép egymásra, mi nálok hiányzék, egymásnál megpillanták, s így nevel a német már ma hazafit is, mi a tudományt életté teszi, a francia így készít a vallás-erkölcsnek helyet, mi a szabadsághoz békét ad, s az angol így hajlik szellemibb irányt adni iskoláinak, mi előítéletet töröl s az uralkodó anyagi érdekeket illő helyökre igazítja. [...]

A lipcsei polgáriskolát több napokig tanulám ismerni, mely, kivált mióta Vogel igazgató által 1833-ban újra szerkesztették, Németországban is a legjelesb. Csaknem legszebb épület egész Lipcsében ez iskola; félkör alakú, tágas teremeket foglal magában; benne lakik az igazgató, de a tanítók nem.

E polgáriskola terve következő:

Elemiskola.

Két osztály. 5-6 éves gyermekek számára. Benne fiúk s lányok együtt.

Polgáriskola.

Hat osztállyal. És pedig:

a) Középiskolának neveztetik az első Három osztály (VI. V. IV.). 8-9 évesek számára. Itt már fiúk s lányok külön.

Eddig minden gyermek futhat egy pályát, még ide a társasági különbség be nem nyúlik; itt, a középiskola végével, kezdődik az életokozta első szükséges megszakadás, és a tanítványok vagy:

tudós pálya	a gymnasiumba, innét az egyetembe mennek	maradnak a <i>polgári pályán</i> s mennek a	a) mesterség, real iskolába, innét az ágiskolába vagy műegyetembe lépnek.	ipar pálya
----------------	---	---	---	---------------

b) tulajdonképpen polgáriskolába.

Három osztály (III. II. I.). 11-14 évesek számára. Fiúk s lányok külön.

Először mentem az elemiskolába:

Ide tartoznak a gyermekek 6-8 év közt, s fiúk és lányok egy teremben vannak, de külön oldalon ülnek. A lecke-terv igen egyszerű, a tanmód túlnyomakodólag nevelő. Tanított tárgyak:

a) Beszéd s olvasási gyakorlatok, a beszélő organum kiképzésére, mik egyszersmind emlékeztetők is, és ezekbe szövék a vallás első elemei.

b) Kezdő alapjai az írásnak; a kimondott hang vagy olvasott szónak írás általi előadása az olvasással együtt taníttatik.

c) Számolás, kivált fejszámolás.

d) Ének, kiképzésére a hangnak s a hallási érzéknek, mi egyúttal jeles szer fölfrissíteni a könnyen lankadó gyermeki elmét.

e) Alapvonalai a rajznak, de csak palakőre.

Az iskola két osztálybul áll, s elérendő cél: készség beszédben, olvasásban s írásban, s ügyesség a számolás négy első nemében. Fenyíték a gyöngéd szereteté, mely a gyermeket ezen korban egyedül képes vezetni.

Alig léptem be a tanítóval, egy lányka neki bokrétát nyújtja, s ez a bokrétáról kérdéseket tön. Mi van kezében? Melyik szál mi virág? Mi szín, árnyéklat? Mit neveznek tarka színnek? Ismét: mi az a falon (tábla)? Mi alakú? Mire használtatik? Addig kérdeztettek, míg a könnyű feleletekből kifogytak, s gondolkodniok kellene. Ki tud újat? Sok föltartó kezét, de újat nem mindenik mondhatta. Ennek célja: gyakorlat tisztán, folyvást, jó hangon beszélni s megtanulni az ismert tárgyak neveit, s többet feltaláltatni mint eltanultatni.

Én ez iskolákban az intézet szerkezetét, nem a tanmódokat akarván leírni, azokat, miknek a leckeórákon tanúja valék, elhallgatom. De nem az örömet, mi magamon kívül ragadt, látván az okosan, harmoniai kellemes hangon felelő apró angyalkákat, szemlélvén a szabadságot, de nem rendetlenséget, bizodalmat, de nem merészkedést. De a tanító is (Schweitzer Eduard) igen jeles volt, szelíd, de eleven, rendet bírt, de szeretetet is, szeme mindenütt, füle mindenhol, de türelme is mindig jelen. A gyermek mozog, neszt csinál és sivalkodni kell rá? Éppen nem. Ő kezébe csattanta s a kis csoport elhallgatott; de a nesz ismét megújult s ő ismét pszt! kiálta, valamennyiszer szelíden s harag nélkül. Több volt, mint játék, kevesebb, mint iskola.

Az elemiskolából mentem a polgáriskolába:

Itt fiúk és lányok külön teremekben vannak, azok is hat, ezek is hat osztályban. A polgáriskola oszlik két fokra.

a) A középiskola az első fok (a három alosztállyal), mely folytatása s bővebb kifejtése az elemiskolában nyert tanításnak, s hova a 9-12 év közti gyermekek vétetnek föl, jövődő hivatásukra minden tekintet nélkül, mert innét kimehetnek a gymnasiumba, vagy a mesterségi iskolába, vagy átléphetnek a polgáriskola másod fokát tevő úgynevezett

b) Tulajdonképpi polgáriskolába (a három felosztállyal), mi olyan tanítványokra van szerkesztve, kik iskolapályájokat ez intézetben akarják s fogják bevégezni, s belőle 14 éves korukban kilépendenek. Mint önálló egésznek célja mindazon tanítást adni, mire a közép polgárrendnek, a kézműves nagy tömegnek szüksége van. A lecketervet mutatja e tábla:

A tanulmányok elosztása, osztályok s heti órák szerint.

Tanulmányok:	Osztály:							Összet
	Nem	I	II	III	IV	V	VI	
Vallás és Szentírás	Fiúk	3	3	3	4	4	4	21
	Lyán.	4	4	4	4	4	4	24
Anyanyelv	Fiúk	6	6	6	8	8	8	42
	Lyán.	5	5	5	8	8	8	39
Matézis	Fiúk	7	7	7	6	6	6	39
	Lyán.	4	4	4	6	6	6	30
Történet és Földleírás	Fiúk	4	4	4	2	2	2	18
	Lyán.	2	2	2	2	2	2	12
Természettudomány	Fiúk	3	3	3	1	1	1	12
	Lyán.	2	2	2	1	1	1	9
Szépírás	Fiúk	2	2	2	3	4	4	17
	Lyán.	2	2	2	3	4	4	17
Rajz	Fiúk	4	4	3	2	1	1	15
	Lyán.	3	3	3	2	1	1	13
Ének	Fiúk	2	2	2	2	2	2	12
	Lyán.	2	2	2	2	2	2	12
Francia nyelv	Fiúk	3	3	3	-	-	-	9
	Lyán.	3	3	3	-	-	-	9
Nőmunka	Fiúk	-	-	-	-	-	-	-
	Lyán.	6	6	6	4	4	4	30
Összet	Fiúk	34	34	32	28	28	28	
	Lyán.	33	33	32	32	32	32	380

Ha jobban kifejtem, mi a VI. s az I. osztályban a kitűzött cél, az a középiskola, ez a tulajdonképpi polgáriskola ismeretére s megértésére vezet.

Az elemiskolákban tanultaknak újra tanultatása után, a IV. vagy legalsó osztályban elérendő cél: 1. megismerkedés a lutheri katekizmus három első fejezetével s a szentírási történet legfontosb szakaszaival. 2. Készség az olvasásban, figyelmezve a logikai megszakításokra és pontozásokra s mentten a tartományi hibás kiejtésektől. 3. Ügyesség a számvetés első négy nemében, tört s egész számokkal s kivált a fejszámolásban. 4. Elemei a földleírásnak, különös tekintettel a hazára; ismerete az európai országok s fővárosok neveinek. A történetből, a szentírási történet mellett, a nagy férfiak s asszonyok életrajzai vétetnek ki. 5. Megismerkedés a dolgok, kivált a természeti testek tulajdonaival. Ismerete a szépírás és rajzolás alapvonatainak, az utóbbival összeköttetvén a formatan; és ismerete a kótáknak s könnyű hangkeltéseknek. A leányokra nézve ezekhez járul az asszonyi munka.

Az 1-ső vagy legfelső osztály: 1. A vallásban s szentírásban oda emeli tanítványait, hogy hitök önmeggyőződéseikben gyökerezhetik. Az anyanyelvben annyira segíti, hogy a) logikailag jól s esztétikailag szépen olvashatják mind a folyó beszédet mind a verset; b) hogy gondolataikat szintaktikai s helyesírási tekintetben hibátlan nyelven írásba foglalhatják, miként az egy középosztályi polgártul megkívántathatik; c) hogy képesek érzeményeiket s gondolataikat folyón s tiszta nyelven kifejezni. 2 Számvetésben a lehető ügyességre vezettetnek, mind fejben, mind táblán megfejteti a nehezb föladatokat is, menve az algebra határáig, és egyszersmind megtanítatnak az életben szükséges minden számvetési nemekre, milyenek a lánc, kamat, váltó, bér, pénzbecsfolyam stb. számolás. A geometriából csak az életre szükséges rész és ez is csak a gyermekeknek tanítatik. 3. A matematikai és physikai földleírásból előadtnak a legfontosbak. A világtörténet rövid rajzához járul a német és szász történet bővebb előadása, mit befejez a hazai alkotmány megismerése, - és itt jön érintésbe az iskola az étellel. 4. Az alsóbb osztályok a természettörténettel, kivált mennyiben a technológiára szükséges, megismerkedvén, itt a physika legfontosb tételeiből adatik elő az, mi matézis nélkül megérthető s a polgárelétre szükséges. 5. Végül jön a francia nyelvet olvasni, érteni s beszélni.

A tanmód gyakorlati, kérdegetve odábbvezető s a lelket cselekvőleg foglalkodtató, szóval az, minek célja erkölcsi-jó és szellemileg erős és világosodott ifjakat s leányokat az életbe szállítani, tanítva mindazon ismeretekre, mik egy becsületes mesterembert s polgári háziasszonyt megilletnek, következőleg mi állapotukkal elégedetlenséget nem szül. A fenyíték komoly tanácsoló, durva parancs kerültetik.

Nagy gyönyörrel jártam végig az osztályokat is. A gyermekek vígak, de zabolázhatók, bizalom a tanítóhoz, de nem komáskodás, tiszták, elevenek, becsület és ülésben s állásban illedelemtudók oly mértékben, miképp ezt más iskolákban föl nem találtam. Kivált meglepett a fejszámvetésbeli ügyesség, midőn 9-11 éves gyermekek s nem egy-két válaszolt, ilyen kérdésekre: „ $\frac{1}{9}$ mázsa 80 tallér, hány tallér $\frac{1}{59}$ mázsa?” „ $\frac{2}{3}$ mi arányban van $\frac{8}{9}$ -hez?” (40x6, 27x5, 55x7, adj 1000-et hozzá, ezen felül az egész összlet felét, meg 50-et, vedd el az egész összlet felét, ebből vonj ki 35-öt, mi marad, s ha ezüst garasok, hány tallért tesznek?” - rögtön megfeleleltek.

Éles ésszel ki van dolgozva az osztályok egymásba vágása, s valóban a tudományok ily elszabdálása a legfontosabb s legkényesebb föladat. Például, a számvetésben így emelkednek az osztályok: a VI.-ban a számvetés első négy neme; az V.-ben a tört számvetéstől mennek a detriig; a IV.-ben a detri minden formáiban; a III.-ban ismétlése a tanultaknak és a regula multiplex, nyeresményi s veszteményi társasági-számvetés - és itt kezdődik a geometria is; a II.-ban a láncszámolás, elemei a betűszámvetésnek; az I-sőben algebra, kereskedői számvetések - és valamennyi osztályban a fejszámvetés. -

A polgáriskola mellett van egy mesterségi (real), vagy úgy nevezett *magasb polgáriskola*, mibe a gyermekek a középiskolai IV. osztályból jönnek át, s honnét vagy ágiskolákba vagy műegyetembe lépnek ki. Van pedig állítva azon ifjak számára, kiknek hivatásuk kézügyesség-nél s mechanikai készségnél többet kíván, tudniillik kikből gyárosok, kereskedők, művészek, gazda-, bánya-, erdő-, posta- és számvevőtisztek válnak. Négy osztályból áll, s ide tartoznak a 12-16 évű gyermekek.

Tanítatik pedig, a) anyagi tekintetben: matézis, természettörténet, fizika, chemia, mint vivői az iparéletnek; b) szellemi tekintetben: vallás, földleírás, történet, anya-, francia és angol nyelv; c) ügyességi ágakul: szépírás, rajz, ének. De a tanmód itt már tudományosb, mint az előbbi iskolákban, és a tanítványok oly teljesen s alaposan kiképeztetnek, hogy főlebb említett hivatásukra egészen alkalmasok, hozzá járulván azon *különös ismeret*, mit a választandó pályán *különösen* bírni kell. Főszabály, az intézetben csak azt tanítani, mi be is végezethetik, nem mi csonkán marad, s eszerint elvesz. Szándékoznak ily magasb polgáriskolát állítani leányok számára is.

A tanítókra nézve a következőket jegyzem meg:

1. Az elemiskola osztályaiban egy-egy tanító van, mert a gyenge gyermekekre nézve nem jó több tanító; így mintha csak a szülei házban volnának.
2. A polgáriskoláéiben szinte egy - kivéve, hogy rajz - s énekmester van.
3. A magasb polgáriskolában nem osztályok, de tudományem szerint vannak a tanítók, például a matézistanító az mind a négy osztályban, s ennek főhaszna, hogy kevesb tanító kell, és hogy a tanító lelke megmentetik azon unatkozástól, mint a mindig ugyanazon kis körben forgás szülni szokott.

Az iskolarendre nézve figyelmet érdemel, hogy leckézés előtt a három folyosón három tanító jelen meg az érkező gyermekeket rendbe tartani; hogy az elemiskolában, az óra kezdetén, a gyermekek együtt énekelnek s imádkoznak, a felsőbb iskolákban a tanító maga röviden fohászkodik; hogy a köszönés kézfogásban áll, s gyönyörű látvány, az eleven kis teremtesek mint fogdosnak kezét barátkozó tanítóikkal; hogy testi büntetések csaknem teljesen eltiltvák; hogy évenként egy nyilvános és négy magános vizsgálatok tartatnak; hogy a tanítótul minden félév végén minden tanítvány bizonyítványt kap magaviseletéről; hogy a gyermek iskolabuli elvétele az igazgatónak legalább négy héttel előbb az *okokkal* együtt be kell jelenteni.

A tanítók száma 31, hivatalidő szerint szaporodó fizetéssel; most az elemiskolai 200, a polgáriskolai 500-860, az igazgató 1500 tallért húz. Jövedelem jön a hagyománypénzek kamataiból és az iskolabérből, ez évben az 1050 tanuló fizetvén 12.000 tallért ily szabály szerint: elemiskolabeli 6, VI. osztálybeli 8, V. oszt. 10, IV. oszt. 12, III. oszt. 14, II. 15, I-ső oszt. 16 tallért fizet. Ha a jövedelem nem elég, segedelmet a várostanács határoz, mely javíttatja az épületeket is. -

Előre bocsátván, hogy Szászországban fogságbüntetés terhe alatt törvénnyel köteleztetnek a szülők 5-14 éves gyermekeiket iskolába járattatni, a helybeli pap évnegyedenként összeszámolva az iskolaköteles és iskolajáró gyermekeket; hogy falukon az iskolabér hetenként csak két garast tesz s a szegényekért ez is a szegénytárból fizettetik, mely a többek közt, a menyegzőben, hol tudniillik sült is adatik föl, az iskolamester által megindított sótele tányérba vetett pénzből gyűl össze; előre bocsátván továbbá, hogy Drezdában, Freibergben és Bautzenben régóta virágzó tanítóképző-intézetek léteznek: teljes hitelt adhatunk a Drezdában 1835-ben megjelent hivatalos iratnak, mi szerint 1832-ben ekként állt a népnevelés:

Városi iskola	= 274.	Falusi	= 1765
Főtanítók		városban	= 687
		faluban	= 1849
Segédtanítók		városban	= 159
		faluban	= 0
Iskolaköteles gyermek volt, fiú		városban	= 41.000
		faluban	= 95.207
Iskolaköteles gyermek volt lány		városban	= 41.028
		faluban	= 96.300
Iskolajáró gyermek volt fiú		városban	= 37.352
		faluban	= 98.494
Iskolajáró gyermek volt lány		városban	= 37.144
		faluban	= 100.315

Tehát egy tanítóra esik = 102, egy iskolára = 134. És így 274.305 gyermek jár iskolába, holott iskolaköteles, azaz 6-14 év közti, csak 273.535 van, s az innét fölülleső 770-hez adatván a drezdai s lipcsei magános intézetekbe járó 4397; kiviláglik, hogy összesen 5167 gyermekkel több jár iskolába, mint járn köteles. [...]

[A gondolatmenet helyes, de az összeadások hibásak. 373.305 gyerek jár iskolába, s így a magán intézeteket látogatókkal együtt 4167 gyermekkel több jár iskolába, mint amennyi járn köteles. A szerkesztő.]

Lipcse, Október 20-án, 1836.

Óhajtanám hazámfiaival megismertetni az *elvet*, miből az elemi népnevelésre a németföldi kormányok kiindultak, s annyival inkább, mivel a kötelező iskoláztatás elve legújabbán átfolyt a francia s angol földre is, és becse mindkét helyen elismertetvén, törvényhozó házait komolyan foglalkodtatja. Följegyzem a szász-weimári s porosz törvények néhány fontosb rendeleteit.

Szász-Weimár. 1821.

1. Minden tanképes (schulfähig, 7-14 év közti) gyermekek iskolába rendszeren járn köteleztetnek. E kötelezettségtől szegény szülék gyermekei s a pásztorgyermekek sem menttek.
2. Leckét büntetlenül elmulasztani csak akkor szabad, midőn arra a tanító helyes okbul engedelmet adott, vagy midőn a szülék megálló okok előadásával a gyermeket kimentették. De ez utóbbi esetben a szülék felelősek és számadásra vonathatnak.
3. A rendes iskolajárásra figyelmezés és az oktalan elmulasztások meggátlása a helységnek magának legközelbi kötelessége. Miután ez, ha az iskolabér nem elég, a költséget pótolni tartozik, ez eggyel is több oka van arrul gondoskodni, hogy a tanítás kellőleg használtassék.

Mely gyermekek az iskolaév folytában vagy egy órát sem, vagy legkevesbet mulasztottak el, a körülállások szerint dicséret vagy jutalom által szorgalmok folytatására ösztönöztessenek.

4. A helység részvétének, mi nélkül a felsőség minden hatalma süketlen, erősb fölélesztésére, minden iskolához különös helységi tanács állítatik. Neve iskolatanács, tagjai a pap, tanító, bíró s még egy helybeli előkelő lakos, ki szavazat után választassék s iskolaügyelőnek neveztetik. Ily iskolatanács a városokban is alkottathatik.

5. Évnegyedenként a mulasztásokat a tanító az iskolatanácsnak benyújtja, mely a szükség szerint akármikor, de évnegyedenként rendesen összegyűl. A röstelkedő szülék ide hivatnak, megfeddetnek, s gyermekeik rendes iskoláztatására utasíttatnak. Ha az intés nem használt, a tanító által beadandó eset-leírás az iskolatanácstul aláíratik, s a szuperintendensnek elküldetik, ki a szüléket az egyházkerületi gyűlésbe idézi, mi ha szinte foganatlan, a világi hatóság hivatik segédül.

6. Ügyeltessék arra, hogy a mulasztásoknak mindjárt kezdetben eleje vétessék. A tanítónak s papnak baráti s komoly és idején használt és szükség esetén ismételt javaslasátul sokat reménylhetni. A tanítók pedig igyekezzenek úgy bánni a gyermekekkel, hogy azok az iskolába kíváncsozzanak.

7. Az aratási szünnapok falukon hat hétig tartanak, de a tanítás csak négy hétig szakad meg teljesen; mert a két hétben naponként iskola leend reggel 6-9-ig, mi után a gyermekek nyári munkában fáradozó szüléiknek segédül haza mehetnek.

8. E szünnapok kezdődnek az aratás kezdetével, s végződnek végével, s mind kezdete, mind vége a papszékből hirdettetik ki, mi előtt el nem kezdődhetnek s mi után tovább nem folyhatnak. A városokban e szünnapok legfőlebb négy hétig tarthatnak.

9. Innepek, vásárok s egyéb ünnepek alkalmával mi szünnapok tarthatók, szorosan meg van határozva.

10. A tanító, önhatalmából, az iskolát bármi körülállásokban sem függesztheti föl; a helybeli pap adhat két napi engedelmet, hosszabb időt föl kell jelentenie, nyolc napon túl pedig tanító vagy helynök nélkül az iskola nem lehet.

Ezeken kívül utasítás dolgoztaték ki, mi a pap s tanító közti viszonyt, a tanító körét s kötelességeit, az iskolarendet szorosan körülírja.

A porosz törvények s rendeletek az elemiskolákra nézve még határozottabbak.

1. Szülék vagy gyámokok kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltaikat köziskolákba küldeni vagy kellő neveltetésökrül másképp gondoskodni. A szülék, vagy azok, kiktől a gyermekek függnék (tudnillik a tanképes gyermeket inasul vagy mesterség-tanulás végett tartók), azokat 7 éves koruktól 14 éves korukig neveltetni tartoznak. Megítélendi a tanító, vajon a gyermek e kor előtt képes-e taníttatni s hatalmat reá az iskolatanács ad. Mely gyermek 14. éve előtt az elemi tanulmányokat sajátává tette, csak az iskolatanács engedelmével és csak az iskolaügyelő előtt tartott s erkölcsi és tanulmányi tekintetben egyenlőn jól sükerült vizsgálat után vétethetik ki. Sőt a kikerültek is még egy évig a vasárnapi katekizmus-tanításokon megjelenni köteleztetnek. Kik gyermekeiket vagy gyámoltaikat köziskolákba nem küldik, miként neveltetésökrül, ha kívántatik, az előljáróknak vagy az iskolatanácsnak számot adni tartoznak. A tanítók 14 naponként a mulasztók nevét az iskolatanácsnak beadni kötelesek.

2. A helységelőljáróknál s iskolatanácsnál van a tanképes gyermekek lajstroma, mi szerint évenként vizsgálat történik. Reményltetik, hogy a papság s előljárók befolyása s tanácsatai folytában az elemi oktatás jótékonyságát a nép becsülni megtanulja. Azonban ha a szülék

gyermekük iskoláztatását mindemellett is elmulasztják, a papok rakják elejökbe azon felelőséget, mit lelkekre vonnak; azután idéztessenek az iskolatanács elébe s itt feddessenek meg. Megálló mentségek: orvosi bizonyítvány, szülék távolléte, mi a gyermekét is maga után vonta, és ruhahiány. Ha a megfeddés sikeretlen vala, komolyabb szabályokhoz kell nyúlni. A gyermeket a rendőr iskolába vezetheti, a szülék pénz s egyéb büntetésre ítéltethetnek, vagy ha bírtoktalanok, fogházba tétethetők, vagy lehet őket a helység javául szolgáló munkára kényszeríteni. Apródonként keményedhetik a büntetés, de a rendőri javító büntetés legkeményebbét nem haladhatja meg. Ha a szülék a helységtárból segedelmet húztak, azt az iskolatanács javaslatára tőlök megtagadhatni, s míg rossz családtyúk maradnak, semmiféle segélyre számot ne tartsanak. Sőt minden helységi, eklézsiái és iskolai hivatalból kirekesztetnek, és végre, ki nevelésökre ügyeljen, gyermekeiknek gyámnok rendeltetik. Mely gyermek iskolaéveit be nem végzé, úrvacsorához nem bocsátatik.

3. Hogy e törvénynek engedelmeskedni annál könnyebb legyen, az elemiskolai órák úgy elosztása rendeltetik, hogy a házkörűli dolgokra a gyermekeknek néhány szabad órájuk maradjon, stb. -

E kényszerítő elvre mit mondanának nálunk? Kétségkívül fölháborodnának, mint Angol- s mint Franciaországban, s végre üdvét s javát általlátnák, mint már Angol- és Franciaországban is. Ha büntetni az állodalomnak joga van, még inkább van nevelni; ha katonává parancsolhat, iskolába még inkább erőtethet, az megvéd hadban, ez megtart hadban és békében; ha van joga törvényt hozni, van joga oly polgárokat nevelni, kik annak mind szükségét *értik* s mind azt megtartani *bírják*. De ki fogná tagadni, hogy az állodalomnak joga van saját *életét s boldogságát* biztosítani? S mi egyéb ez?

Óhajtom forrón, törvényhozásunk ez elvet mondja ki. De magában nem elég, kettő kövesse: először a helységek iskolaépítésre s a tanító fizetésére köteleztessenek; másodsor, az ország iskolamesterképző intézeteket állítson - amaz a helységek, ez az ország dolga, amaz a nép, ez a nemzet kötelessége.

Lipcse, Október 21-én, 1836.

Lipcsebe Meissenen, hol a híres, de idegennek elzárt porcelángyár van, jöttem keresztül, két szép hegység közt, egyik elborítva lombos erdőkkel, másik híres bortermő szőlővel. A völgyben, mint menyasszonyi ágyban hömpölygeti habjait a sötét Elbe, melyen vitorlás hajók sűrűn húzatnak, s különösen kedves volt a hajósok munka-édesítő s egyesítő énekét hallani. A régi épületek mellett is derült tekintetű és eleven életű s paradicsomi kertekkel körülövezett Lipcsében több jeles férfiakkal valék, milyen Krug, Vogel, Lindner, Grossmann s Pölit. Ez utóbbi, ki élénk s lelkes beszédű, mondá, miként a tengertűli Amerika ügyeit könnyebb ismernie, mint Magyarországét, s eszerint hazánkról keveset tud. „Hallám, mondá, a nemzeti nyelv mellett igen buzognak.” Azt hívén, ezzel magasztalni akar, nyelvem megoldám. „De ez éppen nem helyes - felelé -, mert a többi Európától magukat még jobban elszigetelik. Ki fogja tanulni a magyar nyelvet csak azért, hogy a magyar dolgokat ismerje?” Íme egy férfiú, ki alkotványos szabadságra s elvekre fél Európát tanítja, nem érti, hogy szabadság a nemzetiségben is, és ez az anyanyelvben gyökerezik. Egyébiránt német tudóstul ezt hallani nem csodálkozom, de fognék, ha ezt francia vízholdó vagy angol gyármunkás mondta volna. Valamennyi ajtaján kikísért a nyájas ember, de a pogány tant mégsem feledhettem.

Az egyetemi könyvtárban, minthogy most rendezik, nem kutathatván, s a várostanácsiban a magyar történetet illető néhány nyomtatványkák címeit följegyezvén; mentem Brockhausen stereotyp öntőjét és gőzsajtóját megnézni. Ez, egy óra alatt, 1200 ív féloldalát nyomtatja be.

Fölül áll egy fiúcska, s alig győzi a tiszta ívet a lecsúsztató zsinegekre vetni, mint alul a másik alig érkezik a nyomottan kisimultakat egymásra rakni. Ezt látni érdekesebb, mint a piacon ezerszámsra árulni szokott híres lipcsei pacsirtákat, miket napfénykor tükörrel szédítenek hálóból.

Ki nem látogatja meg a szép s emlékezetes Gerard kertét? A város felül, előtte a Pleisse, mögötte a fehér Elster folydogál. Kínai fürdők előtt lugasokon s egy erdőcskén keresztől juték a helyre, hol Poniatowsky az Elsterbe fült. Lova-e vagy ő kapott sebet, ezen most is vitáznak a pört megnyerhetni, de martalékát a sír azért vissza nem adja. A parthelyet egy alacsony kockakő jegyzi lengyel s latin fölirattal († 1813, 52 éves korában), de a kert közepén egy hosszúdadon kiásott gyepkörben más emléke is van, mely lengyel s latin föliratú, sas címerű és koporsó alakú nagy fehér kőből áll. Négy szomorú fűz lankadtan omlik s borul rá. Poniatowsky nevével nagy emlékezetek kötődnek össze; de a mulandóság bánatos érzelmeket kelt s a lengyel név is. Hamvánál nemzetének története szomorú képpel lép elő, mely azon időtájban boldogtalan szakaszt végze be, hogy később még boldogtalanabbat kezdjen. Átok-e az mi téged ostoroz, ó nép, s Istentől jön-e? Fiaidnak csontai elszórvák minden részén az anyaföldnek a hazán kívül. Sebesen jártam körül néhányszor a négy sírvirrasztó fát, s lelkemben a nép sötét történetét, és szemeimmel a kis követ az Elster partján még egyszer néztem meg. Sok jeles neveket olvasék rajta, mik, ha a nemzethatottnak sírfa tétetnék, azon följegyezve találtatnának.

Két idegen akkor érkezék mellém, s említék a Napóleon nevet. Ez emlékeztetett ítéletére, mint Szent Ilona szigetében mondott: „Lengyelország igazi királya Poniatowsky volt, erre ő bírt minden címmel, ehhez bírt ő minden erényeket.” E szerint a sír kettőt: Poniatowskyt s egy nép jövődjét temeti magában.

Történetesen ez emléknél is este voltam, midőn a levelek közt egy susogáska is mély bánatra vonz, s ismerhetetlen forrású fájdalomt költ a szívben.

Képek Magyarországról a külföldön

MÁSODIK KÉPECSKE. SZÁSZORSZÁGBAN

Tiedge, a híres költő azt kérdi: sklávok vannak-e még Magyarországon?

Tieck, a híres költő s tudós azt kérdi: vannak még sklávok Magyarországon?

Pöhlitz, a híres történetíró s politikus, ki Észak Amerikától Kínáig minden alkotványt ismer, Magyarországról annyit tud, hogy semmit sem tud.

Néhány egyetembei és így tanult emberek azt hívék, a magyar nyelv a vend és szláv nyelvvel egy nyelv, ugyanazok, kik egy bojtos szőrű kutyát nagy becsben tartottak, s kitapogatók, hogy magyarországi és neve „Bundás”, mi „Peltz”-et jelent.

Stein, németföld egyik leghíresebb geographja, e című munkájában: „*Reise durch Sachsen... die Donaureise von Ulm bis Pressburg... 1828*” így ír: „Pozsonyon kívül néhány száz lépésnyire van egy emberkéz által összehordott 1702 bécsi ölnyi (= 10,212 láb) domb, mit Königsbergnek hívnak, melynél Szepes, Liptó és Gömör vármegyék összeérnek... Itt van a Hernád s Garam folyamok forrása is.” -

E kép alá volt jegyezve: anno 1827. Hazug szám. Aláírák: anno 1300, s gondolom, e korban van helyén e kép Magyarországról.

Lipcse, Október 22-én, 1836.

TEMETŐ

Viruló lánykának kertje pusztult telek,
Az ősz temetővé hervasztó szelével;
És itt, a holtaknál, virágkertet lelek
Szent hűség s fájdalom itatja vérével!

Mint Athéne-ben megvolt, itt is megvan a virágkoszorúk árulása. Most őszkor is, midőn a mezőt avar lepi, s fának alját elhullt sárga levelei borítják, a piacokon virágtele nagy kosarakat látni s a kertésznők koszorúkká s láncokká ott a szem előtt gyors kézzel fonják és szövik. Csak az bántó, hogy a föld ez ékes szülöttit nem ifjú, nem kecses lányok, nem gráciák kötözik. Midőn a ráncos, fonnyadt kezek közelednek feléjük, a szép teremtések szinte meghervadnak, s úgy tetszik, szép szűz meleg öléből szedve s gyöngé hókezeztől fonva élnének s ragyognának. S minek e sok virág?

Jöszte velem az élő s nem bolti virágokkal menyegzői ágyként föl pompázott sírhalmokhoz s meg fogod tudni. Mint megszépíték az életet, szépítsék meg a halált is. Ez ékes nagy temető a János-egyház mögött messze elterjed. S mintha az élet kertébe lépnél. A sírhalmok sokképpen ékesítvék, amint csak hűség és szeretet kigondolhatta, és bár az ősz mindent, mi hideg gondjára volt bízva, megsárgított: itt a bánat s hű emlékezet forró ápolása alatt sok hanton illatozó s élő virág fénylett. Emlékek, szobrok, keresztek, ravatalok s kerítmények és föliratok ezer alakban s színben változtatják egymást. Egy anya beteg fiának ápolására jött, s virrasztó hűségének ő áldozata lett, s jutalma fiának fölvirult élete; egy reménydús ifjú, szüléinek egyetlen öröme a világon, Svécia partirul jöve ide tanulni s itt meghalt, s ki volt öröm, lett messze tengeren túl kesergő szüléinek bánata. Fekete keresztke áll a kedves sírja fölött, a szegény szerető ragyogó emléket nem bír tétetni, örökké zöld puszpángot s néhány szál kék virágot öntöz hűsége. Egy sirhalmon két fészek volt, nem tudom, emberkéz rakta-e, s zengő madár lakta-e - én üresen leltem.

Álltam Gellert sírja fölött is. Körülte sok száz fekszik, de a vándor nem mindenik mellett állapodik meg. Életedben s a lélekben állíts emléket magadnak ember; különben, ha unokád kihál, sírod is elpusztul.

Megilletődve vettem búcsút a szíves szászoktul. Szívesség, kivált idegen földön, léleknek drága élemény, mert hiszen szeretni igen édes érzés, és a szívesség félszeretet. Hazámat elhagyván, itt azt mintegy újra föl találtam; mintha csak átöltözködött volna, és én rá az imádottira nem ismerék. Ha fogok s hol fogok ily jó népet találni?!

S mi az mit én e népben tisztellek? Te vagy az *humanitas*, az emberléleknek legistenibb s legnemesebb virága, melyet Herder keze oly gondosan művelt. Finomabb vagy a jóságnál, nemesb a hévségnél, tartalmasb a simaságnál, gyöngédebb a készségnél; tehát te ez egyik sem vagy, de ezekben benn vagy. Mi benned az illatot, a mézanyagot teszi, azt *részvétnek* merém nevezni. Igen, a francia sima, az angol kész[séges], a magyar hű, a szláv jó, de a német humanus. De mi az a *humanitas*?

Utazván kifelé a városból a sétányon keresztül, itt egy táblán tilalmak s fenyegetések helyett ezt olvasám: „Ezen ültetvények a jó polgárok védelmébe s gondosságába szívesen ajánlatnak.”

Ím, ez is a *humanitas* egy szava. -

POROSZORSZÁG

Hála, Október 23-án, 1836.

Naplóm első csomója, számolatom szerint, ma jutván kezedhez, itt magamban kíváncsi vagyok tudni, vajon érzettél-e külföldön írt lapjaim vételekor valami szokatlant? Én valahányszor csak láttam, kivált ha Párizsból vagy Londonbul vagy amaz ifjúvilágból jött, mindannyiszor velőig elgyülék. Mohón ragadóm meg a papírt s mélán vizsgáltam színét, alakát, a tintát, porzót, postabélyeget s azon gondolat, hogy ez vágyaim honából való, feledteté tartalmát elolvasni, s kezemből többnyire kiesett asztalomra s én mellé könyököltem és martaléka valék elrohant képzeleteimnek. Aztán ott függtem a lapon egy óráig is, mint szent ereklyén, mely küldetett az ígélet földéből, hova, gondolám akkor, soha sem fogok mehetni, s vágyom halálig, mely nekem soha nem nyílik meg, s mint titok örökké vonz; mely az ifjú lelkét epeszti, mint mit nem bírhat, a megaggottét búsítani fogja, mint mit elvesztett. Hiszen ha maradt volna hiú vágy, mely álomhoz hasonlván jön és megy, mely a fantázia képeihez bohón csatlakozik és tőle ismét könnyen elszakad; de az értelem avatá magát a dologba, akarván az európai országok sorsában a kormányzó elvek foganatát s erejét megismerni, akarván országokat bírni erősekekül a jó elv mellett s a rossz elv ellen. Fejem kriptája volt halott eszméknek; életre volt szükségem. S ennyire jutván lelkem, még jobban megrázott minden külföldről jött lap. Örülök ha veled is ez az eset; naplóim így szépek s kedvesek lesznek, mert - messzéről érkeznek.

Egykor gyermeki képzeletemben minden betű, minden szó saját színnel s képpel bírt, mit általvittem a szó értelmére is. Így ha nevet hallék, a személy alaka is rögtön mellette termett, sőt a népek is, francia, angol, spanyol neveik szerint különböző színnel s képpel bírtak. Azonban apródonként szín s kép, mit találunk a valóságban, helyére áll a színnek s képnek, mi volt a képzeletben. De tovább él, kivált nem-utazottnál, azon előképzelet, mi szerint az országokat s népeket oly különbözőknek véljük, hogy a határnál szükségképp rájuk kellene ismernünk. Pedig, mint Szászországbul Poroszországba, úgy mindig s mindenütt lépünk hasonló földről hasonló földre; hasonló nép közül hasonló nép közé; fűk s fák nőnek, vizek folynak, források erednek, állatok járnak, emberek élnek itt és ott egyképpen, a természet meg nem szakad, színe s képe el nem változik, a lég nincs határvonalakkal megszakgatva tartományok szerint, a kék ég nappal s a csillagos ég éjszaka nincs elcikkeztve s nevezve az országok nevével. A természet egy, Isten adá azt: *embernek*. De az emberek megosztottak az egyen, mi volt adva egynek, az embernemnek, s a helyeket megbélyegzők e két szóval: *enyim*, *tied*, és *mi egyebek* a falu, ország, s egyéb nevek e két témának változtatásinál, *vive* milliókig? A természet így s most, mint egy roppant kép, mit sok apró foglalkással berácsolnak.

Így történt, hogy Poroszországban már egy óráig utazánk anélkül, hogy tudtam volna, mert harmincadot sem láttunk, minthogy a vámegyesülethez csatlakozott tartományok közt sem nem vizsgáltatik, sem útlevél kéréssel nem kínoztatik az utazó. Ez már bölcs gondolat, mondám a kocsisnak, mert társaim szenderegtek. De a kocsis sem hallgata rám, hanem a hold cselvényénél meredt szemmel vizsgálódék köröskörül. Tudniillik a vámházakat kerülgette, mi Poroszországban nem oly könnyű, részint szoros vigyázat levén, részint, mert ha egyet elkerült, mind el kellett kerülnie, minthogy ha a legközelebbi vámháznál a legutósó nyugtatványát elő nem tudja mutatni, fizet újra s meg is büntetetik.

A kicsiny, de híres Hálába késő este értünk. Igen hűvös levén, egy szép lyány fát rakott kandallómba s azt göndör gyaluforgáccsal meggyújtotta. Barátom, bizony nemcsak jó, de szép is a tűz s láng, virágzása a légnek, s hasonló a török tulipánhoz, mely virágzása a földnek. Később egy hófehér cica ugrott szobámba, s lábamhoz törleszkedvén, köszöntés helyett a kandalló párkányára szökött fel. Leüle, két első lábán, mint oszlopon nyugvók és szemét behunyá. Senki nem mondta volna, hogy nem gipsz-alak.

Ma reggel ő ébresztett föl.

Hála, Október 24-én, 1836.

Ha lipcsei naplóm megásítatott, jele, hogy igaz magyar vérből származol. A *dologismeret* nekünk unalmas tanulmány. De így soha nem fogunk készíthetni nevelésrendszert, mely legyen *nemzeti*, mely bírjon *lépcsőkkel* az élet sokféle álláspontjai szerint, mely a társasági önkényes különbségeket kipótolja, mely ezek nélkül is rangját minden osztálynak, helyét minden embernek maga ki fogná mutatni, s egyedül csak ez, igazságosan és méltányosan. Mi az, mit most ad a ti egyetemi nevelésrendszertek? Tanulmány alkalmazhatás nélkül, mi nincs összefüggésben az étellel, s külön, elszigetelten fekszik tőle; dolog minden következmény nélkül s a körüllevőktől elválott; költséges és nem jövedelmező, időt rabol s vissza semmit nem ad, és ha megtartatik nem használ, ha elfeledtetik nem veszteség. És mi e rendszer maga? A legkiáltóbb, legigazságtalanabb *erőszak, mellyel mindent egy pályán menetelre s egy irány felé kényszerítetek*. S vajon a társaságban egy pálya, egy cél, egy osztály, egy munkakör van-e, hogy mindent egy pályára vontok s egy cél felé erőtetek? Mindennek meg kell ismerni a római literatúrát, a metaphysikát, hogy ez ügyes kalmár, az jeles órás, más tanult bányász, amaz értelmes gazda legyen? Egy földbirtokos fija elhagyja az akadémiát vagy kollégiumot, s mit tud? Bajos volna megmondani. Annyi bizonyos, hogy az országnak mely részecskéje övé, keze alatt elhervad; birtokait nem érti műveltetni, gazdálkodási ismerettel nem bír, s ennek, mint tudománynak állapota s a találmányok előtte ismeretlenek. Iskolájában lehete jeles, de a helyet, hova a társaságban sorsa tevő, be nem tölti. Egy tőpénzes gyermeke kikerül s mihez kezdjen? Semmihez sem ért, s így, ha pénzét használni akarja, könnyen elvesztheti, ha pedig bátorsága nincs veszélyeztetni, gyümölcstelen hever. S mennyi gazdaság s erő nem fordítatnék vállalatokba, ha a tehetős értelmes volna, ha ő másoktól, kik értelmesek, de vagyontalanok, nem volna függésben, és az, hogy mint tapasztalatlan megcsalatik, a próbáktól vissza nem rettentené; ha saját eszméinek kivételében örömét s dicsőségét lelné; ha lenne cselekvő, mihez ismeret kell, s ha megszűnne eszköz lenni, mivé tudatlanság tesz?! Iskolában talán a legtanultabb volt, de a társaság életében holt fej, s mi tehetség örököül rá jut, az holt erő marad. Azonban annyit mindenik hall, mennyi magasztos eszméssel eltöltheti, s ki semmihez nem ért, épp azért az ország dolgaiba vegyül, - különös! - bolond tanácsival mintha bosszút akarna állani a *hazán*, mely nem oda nevelte, hova szánta.

De hagyjuk el e sötét *hazai* képet, midőn itt előttem egy friss és új egyetem s egy roppant nevelőház áll. Nemde hasonló vagyok a vércséhez, mely a pompás új épületekről is sivítva elvágy s néz az omladékba. Igen, barátom, de nem ok nélkül néz: fészke az omladék.

A nagy hírű hálai Francke-intézetbeni elem- s polgáriskoláról nem szólok, miután a lipcseinek rajzát bírod, mert az alapszerkezet ugyanaz, bár a tanmód némelyben s nem kevésben különbözik. Egyébiránt az igaz, a tanmódtól sok, ha úgy akarod, minden függ. Tekints az iskoláinkban divatozó tanmódra s emlékezzél gyermekkorodban miként taníttatál: és látni fogod, hogy az pusztá mechanizmus. A tanulmány már készen, a tanítványnak oda vettetik vagy tolla alá mondatik, s mint szokták a képeket, mik semmit nem jelentenek, a betűalakokat

emlékezetekbe bevésik. Tehát a *tanítás általadásból, a tanulás általvételből* áll, a tanító *kifejtés* helyett elmondja, a tanítvány megértés helyett megtanulja, s mint hallá, mint parancsoltatik, szinte elmondja. Németföldön a mechanizmus helyébe lép az organismus, az általadást fölbresztés, fölrázás, az általvételt öngondolkodás, a szóleckét önerővel elbeszélés váltja föl. Iskoláinkban mindenek fölött a szóemlékezet műveltetik, először a nevet tanultatják meg; a német-iskolákban előbb az értelemmel fogatják meg a dolgot, mert csak az értett ragad meg; iskoláinkban előbb adnak szót, s aztán a szónak értelmet, itt előbb a dolgot ismertetik meg, s úgy kötik hozzá a szót; iskoláinkban leckéztetik a gyermeket, mi szendergésben hágy minden erőt az emlékezeten kívül, itt beszéltetik, mi a lélekbe munkásságot hoz s az előadásban ügyességet szereztet; iskoláinkban a tudomány fő pont, mit a gyermekeknek, bár legtöbbször nincs természetökhöz alkalmazva, meg kell tanulniok, itt a gyermekszellem a középpont, mit, körülte a tanító mint mester a tudománnyal, mint eszközzel forogván, ki kell képezni. Nálunk a tanítás célja az emlékezetnek ismeretekkel megtöltése, s jóságának mértéke a mennyiség; ez így volt eddig a német iskolákban is, és némelyikben így van maiglan, de a nagy többség már nem a megtanult s eltanult tömege után ítéli meg a nevelés becsét, hanem a fölrázott öncselekvés ereje szerint. Mert értelmi tekintetben ettől függ, mi helyet foglaland el a polgári életben, korántsem a tudománytul. Ha figyelmeztél, tapasztalhatád, mint én tapasztalám sok ízben, hogy azok, kik iskoláinkban a legjobb leckézők és szótanulók voltak, az élet tengerére jutván, itt, hol életre gerjesztett szellem s cselekvő erő kell, elsüllyedtek. Anglia példája is ezt bizonyítja, hol a gyermekek legkevesb tanulmánnyal terhelhetnek, s hol a szellem kiszikrázását, az öncselekvésig fölizgatását, nevelői gond ritkán járulván hozzá, a társas élet pusztá szemlélése gyakran, és gyakran csodálatos mértékben, okozza. -

Áll pedig e nagy terjedelmű intézet öt különálló iskolából. 1-ső a szabadiskola, fiúk s lányok számára, 10 osztállyal; itt a szegények gyermekei taníttatnak ingyen. 2. a közép-polgáriskola, szinte fiúk s lányok számára, 16 osztállyal. 3. a mesterségiskola, figyermekeknek, 4 osztállyal. 4. a latiniskola, 12 osztállyal. 5. a paedagogium, mely hasonló az előbbihez, csakhogy itt több a bér. Az igazgató teljes hatalmú az intézetben, ő rendel az öt iskola fölébe öt felügyelőt, kik azokban a tanítást vezetik. A tanítók száma 80-on fölül van s a rendesek évenkénti fizetése legalább 150 tallér és szállás, a segédek pedig, kik az itteni egyetemen tanuló ifjak közül választatnak, egy-egy óráért öt váltó garassal fizettetnek.

Tanítvány mintegy 200 van, e közt 120 árva fiú, 70 árva lány, kik ruháztatnak, ételt, szállást, tanítást ingyen kapnak és ezek közé nemcsak poroszországi, de Németföldön született minden árva fölvéttetik. És még százak bírnak vagy szabad szállással, vagy szabad étellel. A szabadiskolában 50 hálai szegény gyermek kap tanítást ingyen. Van az intézetnek 26-30.000 kötetnyi könyvtára, könyvkereskedése, nyomdája, gyógyszerháza s földbirtoka; évenkénti kiadása tesz 42.000 tallért (63.000 pengőforint) s ebből a buzgó kormány 18.000 tallérig viseli a terhet.

Lélekmegkapó látvány a nagyszerű intézet udvarára lépni. Hosszú, mint egy utca, melyen párhuzamosan nyúlik el három-négy emeletes épületsor, mit hátul a paedagogium, elől a múzeum rekeszt be. Képzelheted roppantságát, ha meggondolod, hogy benne helyt talál 20-30 tanító családotul, 800-1000 tanuló, 49-50 iskolaterem, egyház, múzeum, könyvsajtó, könyv s gyógytár, étteremek, kórház stb.; mellette kert, majorság s gazdasági épületek. Az étteremben, mely zöld lombokkal s virágkoszorúkkal van ékesítve, s a tiszta cinkanalak, tányérok hosszú asztalokon csínnal elrakvák, naponkint több százan esznek. Evés alatt egy tanuló a szószéken fenn szóval olvas; adott jelre az evéstől mindennek meg kell szünni.

S miből támadt e roppant intézet? *Hét forintcskábul*. Így nő a terepély tölgy kisdud makkból, mely, mint mellette sok ezer, lehullt, de mint az, nem vészett el, mert termékeny földbe talált esni. *Francke* születék 1663-ban, meghalt 1727-ben. Hálai papnak 1692-ben hívaték, hol akkor ínség uralkodván, untalan koldusok csoportoztak a tehetősök házai körül, kik végre, hogy a naponkénti megszállástól menttek legyenek, alamizsnaosztásul napokat jegyzének ki. *Francke* egy ideig kenyeret osztogata, míg 1694-ben ezt jó alkalomnak látta némi oktatást adni a szegényeknek, miértis egy napon házába mind behívá, állítván a véneket egy, az ifjakat más oldalra, és ezeknek a katekizmusból kérdéseket tőn, s a véneket hallgatásra inté, mit egy óranegyed után imádsággal bevégezvén, az alamizsnát kiosztá és mondá: hogy minden csütörtökön így lesz teendő. A tudatlanságon, minek így ismeretére juta, lelke mélyen elszomorodék, s hogy legalább a gyermekeket, a jövőre ez ártatlan csíráit megmentse, nekik iskolapénzt adogatott. De ennek sem volt sükere, mert a pénzt elvették ugyan, de iskolába nem jártak, s azon perselybe is, mit a házi szegények számára tehetős tanulóknál s lakosoknál körülhordoztatott, igen kevés gyűlt.

1695-ben szobájában egy perselyt szögezett föl s alá ezt írta: „Ki világi jókkal bír s felebarátját ínségben látja és szívét bezárja előtte, miként lehet azzal Istennek szerelme?” S ez alá ismét: „Tetszése szerint mindenki, harag vagy erőtetés nélkül. Mert Isten előtt a vidám adó kedves.” Időnkint vetegettek bele, de csekélységet, midőn egy évnegyed után egy *Knorrin* nevű asszony *hét forintot* tett bele, mit *Francke* kivevén, fölkiálta: „ez egy tisztességes tőke, ezzel valami jót alapíthatni. Én egy szegényiskolát kezdek vele.” Két talléron azonnal könyveket vett, s naponkénti két óra leckéért egy szegény tanulónak hetenkint 15 váltógarast ígért; - „ha ez elfogy, mondá, Isten ismét ad.” A koldusgyermekek örömmel kapták a könyveket, de egy része eladta, más része nem jött többé vissza. *Francke* nem esett kétségbe, hanem vigyázóbb lón s a megmaradt két forinton új könyveket vett, miket a gyermekek iskola végével el nem vihettek. Hogy pedig annál örömebb jöjjenek hozzá, mert szobája volt az iskola, hetenkint háromszor alamizsnát adott s az ajándék vászonbul ingeket varratott. Még e nyáron sok polgár is hozzá küldé gyermekét, hetenként 2½ garast fizetvén, s tanítványai annyira megszapordtak, hogy házat kelle bérelnie s két osztályt állítania. Ezután árvákat keresett, kiket felfogadott, nevelt, táplált; majd úri gyermekek küldettek iskolájába: később nála az egyetemi szegény tanulók számára szabad asztal alapított, és ily kis pontokon kezdődtek a most létező öt iskolák. Ismét más házat kellett fogadnia; csakhamar telkeket vett, építeni kezdett, lassan de türelemesen és szorgalommal. És honnét a pénz? 1695-ben 500, ismét 100, ismét 500 tallért kapott. Hitén kívül nem volt más kútfeje, és munkálkodék és várt. Gyakran eljött a szükség, de magával hozta a jótéteményt is, és megtörtént, például 1708-ban, hogy midőn a másnapi költségről aggódnék, ismeretlen kéztől 500 tallért kap, 1711-ben 4000, később 8000-rel ajándékoztatték meg. E csodaképpen gyarapodó intézet híre elhatott külföldekre is; az angolországi papok egyházi beszédekben hirdetgették s a felbuzdított nép segedelmet küldé, maga *Anna királyné* is. Már 1705-ben, s így csak 10 év múlva, 850 tanuló s 70 tanító, könyvkereskedés, sajtó és gyógytár; 1727-ben az igen nagy intézet úgy föl volt építve, mint az most áll, száz meg száz szobákkal s bírva jószágokat, tőpénzt, 18.000 kötetnyi könyvtárt. Európában ennél nincs méltóságosb emléke annak: mit tehet *hit* Istenben, bizalom az emberekben. S ezen említett évben, nagy munkáját teljesen bevégezvén, *Francke* is meghalt, s mondhatni, egy tartomány népe s egész Németföld bánata kísérté sírjába. Nemes jellemű ércszobra az udvaron nem régóta áll; arcának szelíd ihletű vonalmaiban a körülte, most hideg szobor körül százanként hemzsegő gyermekek atyjára ismerünk...

Egy titkos gyógyszer, minek leírását *Francke* egy haldoklótul kapta, az intézetnek tetemes jövedelmeket hozott, kivált 1739 után, egy *Dr. Madai* ügyessége által. A név szemembe tűnt, s életrajzát fölkeresvén, úgy találtam: hogy magyarországi nemes családbul való s 1709-ben

Selmecen született. Örvendett lelkem, hogy e nagy intézet fenntartásán egy magyar is dolgozott. -

Hálában figyelmet érdemel az egyetem új épülete, minek belcsarnoka gyönyörű, melyet inkább színházban keresne a szem, de örömmel látja mindenhol. Az úgynevezett *magyar könyvtárban*, mely a reformatio óta áll s a magyar akadémikusok tulajdona, sok kéziratok, emlékkönyvek, levelek vannak; fájdalmas mondanom, hogy egy és más akadémikus Hálán gyakran általutazik, de ha viaticumot kapott, e tárat általvizsgálni eszébe egynek sem jut. Öregbítésére évenként 20 tallér fordítatik. Az ifjaink számára tett alapítvány 13.125 tallérra megy, minek kamatából évenként 448 tallér elosztható. Semhogy használatlanul heverjen, mint most az eset, inkább Berlinbe, hova kiutazni nem tilos, tétetnék által.

Vittenberga, Október 26-án, 1836.

Korán berontott szobámba a szolga, s leggyöngédebb felköltésnek tartá a lámpát arcomra sütni. És mégis azt mondjátok, az ember okos állat. De lehet-e a fickót az én hófehér cicámmal összehasonlítani, mely tennap reggel takaróm gyöngé rángatásával ébreszte föl, s csak szemem kinyitása után szökék mellém.

Öt órákor már útban valánk, Hálából Berlin felé. Nem sokára nagy térségre jutottunk, de ez nem bírt alföldünk száraz unalmával, mert a szántóföldek közt és széleiken gyümölcsfákat talál a szem, a használatlan dombokon, homokból fúvott halmokon bokrok és cserjék zöldellnek s a vidéket sokféle irányban szeldelő utak, fasorokkal lévén beszegve, sétányoknak látszanak. Az út Poroszországban mind jó, mind szép. Egyenesen nyúlik, mint kihúzott széles szalag, úgyhogy a láthatárnál a legnagyobb szekér, mint kis pont látszik, s az ember mellette csaknem elmerül a légben. Rajta mindenféle munkásokat lelénk. Itt a nagy köveket kalapáccsal törték, ott a kikotrott helyeket kővel s vizes köveccsel foltozták ki, odább az útbiztos járt, ki a hordott köhalmazt mérte, s ha teljes mértékűnek találá, meszes vízzel befecskendeztette, amott a homokmérővel foglalkodék néhány munkás, túl rajta a 10-12 marhátul vonatott százmázsányi henger nyomakodott a frissen feltöltött útra. Voltak, kik a töltésről a nagyobb köveket válogatták ki s tevék toligába, vagy kik a port húzták le róla, s belőle a kavicsot farostán kiválasztották. Az út egy része, melyre a középburkozatról lehúzott port hintik, nyári útnak nevezetik, min csak száraz időben szabad járni, s mi a burkolt résznek kímélésére szolgál. Úgy látszik, barátom, nálunk még most sem hiszi minden, hogy utak az országban azok, mik erek a testben. Ezek hordanak szét a tagokba életet. Mindenütt úgy fogod találni, hogy ott legélénkebb a kereskedés, legtöbb a gazdaság s legközönségesb a jóllét, hol az utak legjobbak s hogy ezek hiánya miatt hasonló Magyarország egy testhez, minek tagai csak összeforrva vannak, nem pedig az erek által *összecsapolva*.

Utunk több apró ó városkákon vezetete keresztül, milyen Brena, Ritterfeld, Gräfenhainichen. Minden német városban találsz kettőt: piacot és ezen városházat - és alatta, miben van a tanács, pincét. A házak rendszerint fábul, de emeletesek, s előttök keskeny csatornák nyúlnak, mikben víz és mosadék foly. Legfurcsábbak a cserépfödelek, mik messzéről szépen vöröslenek, vagy néha zöldellnek az óság miatt. Szalmatetőt ritkán találsz még a falukban is, de azért vannak szegények, mint nálunk; a különbség csak az, hogy itt nadrága, nálunk gatyája lyukas, ennek nadrága, annak gatyája nem lévén. És épp ez észrevétel bírt arra, hogy egy német tudóst, ki az új rendszer találás dühében az egész matézist annyira új elvre akarja állítani, hogy még a 2x2-öt sem hagyja meg, a magyar s német szegénység arányhatározására kérjek, ki is az ő tudományos nyelvén úgy határozta meg: a magyarországi nép szegénysége úgy áll a külföldi nép szegénységéhez, mint áll egy rongyos gatyá x o, egy rongyos nadrághoz - o.

Este értünk Vittenbergába, mely most is harmadrendű erősség, körülfolyna a sötét Elbétől. Régi német városka, a házak előtt csatornák, a csatornákon pallók. Mint szepességi városainkban, melyek Németföldön idegeneknek nem fognának ismertetni, a sörmérést hosszan kinyúló póznák jelentik, mikbe a szomjas lélek orral is bele botolhatik.

Valóban elfojtódtam, érvén e városba, honnét a reformáció szikrája kipattant, s bár meg-sötétíté az éjt egy sötét borulat is, és előzők, rögtön mentem a piacra Luther emlékét meg-nézni, s így sötétben tapogatóm az ajtót is, mire téziseit ragasztá, s min egykor a világ sorsa függött, s csak kívülről láthatnám szobájának három ablakát - mert *világgal* bele menni nem szabad.

Jó éjszakát, barátom; *aludjunk* a reformáció bölcsőjében. [...]

Berlin, Október 28-án, 1836.

Már két nap óta lakom Berlinben, mellyel a porosz úgy kevélykedik, mint Párizssal a francia. „Hogy tetszik, szép-e Berlin?” - kérdi nagy szemmel az idegent, s nem kétli, hogy kérdésének a válasz visszhangja leend. Mi az idegennek legmeglepőbb, az azon derült, szabad, friss arc, mivel a hosszú, egyenes, széles utcájú s tág piacú új rész bír. És ha este sétálsz a lipcei vagy fél mérföld hosszú Fridrik-utcán s látod, hogy a távolságban, az utca vége felé lévő lámpasor nem egyes mécsekként csillogni, de egy összefolyt fáklyafényként égni látszik; ha az akropolisi propyläek szerint épített s Párizsba a győző által vitt, vissza a győző által hozott és így mindig a győzővel járt diadal-istennő, triumphkocsiban álló szobrával ékesített brandenburgi kaputól megindulsz, és jössz a híres *hársak* alá, s az egyetemet, könyvtárt, katolikus kúpegyházat elhagyván az Opera-térre jutsz, s itt a pompás fegyvertárral szemközt remek szobrok hallgató társaságában leled magadat; ha a pazar bőséggel ragyogó gázlámpák fehér világánál a méltóságos királypalotán keresztül, mely nagy Fridrikre emlékeztet, a legtisztább attikai formákban teremtetett múzeum elébe jössz, előtte az óriás gránitmedence a mythos papjainak, kiket elámulásunkban szinte várunk, áldozatra készen állván, általellenben egy titkos gőzerő által bámulatos magasságra nyomott szökőkúttal, s mellette egy egyszerű s igen nemes alakú keresztyén egyházzal, mely a susogó fák közül szelíden emeli ki a szenvedés jelét, a keresztet; és ha innét azon roppant térre mégysz, hol a festői műként pompáskodó gazdag csarnokú új színház uralkodik, oly fényben s kevélyen állva két kúpegyház közt, mintha ez országban Istennél a múzsasereg jobban tiszteltetnék, mintha Apollo mellé két püspököt rendeltek volna szolgálul: - feleded, hogy német városban jársz, úgy tetszik Athéne-ben vagy. Reggel, midőn látod, hogy azok egyes fénypontok a házak tömegében, a varázs ellebben, de nem egészen; mert az esti látvány emlékezete soha ki nem törlődik a lélekből.

Roppanat épületeket itt is találsz. Az ó város, mint minden ó város, szűk, sötét, komor, de Berlin *itt él*; az új rész házait inkább csinosaknak, mint szépeknek mondhatom, de Berlin *itt alszik*. Valóban, ha látod a hosszú és széles utcákon beteg legyekként mint lézengenek az emberek, elszomorodol s szánod a várost, mely haldoklani látszik. Ez utcákra kidülő házakat mindig úgy néztem, mint a deszkapárkányra kirakott népetlen méhköpuket, mikből néha-néha mász ki egy méhecske. Mintha Berlin népe még kevés volna az igen tágas utcákat megtölteni. Az utcák hosszúságában is, minek végére juthatás előtt elhal a szem sugára, én valami kimagyarázhatatlan fárasztót, életlent, hideget, köfalként meredő unalmat lelek, mi, azt hiszem, elenyészne, ha két oldalt ültetendő fákkal bele életet s különbféleséget hoznának. Két új építésmód különösen magára vonta figyelmem; egyik a színes téglából építés, milyen

az építészeti akadémia, másik a házfalak márványszínelése, mi igen szép hatást okoz, és a festék egyszersmind óvszer a lég befolyása ellen.

Hidd el, barátom, fölötte sajnálom, hogy itt, hol az ember egyetemi tehetségei csodálatos sebes fejlődésben vannak, csak kevés ideig állapodhatom meg. Egyébiránt a berliniekben három tulajdont sejtek, mi idegent nem vonz; egyik: zárkózottság, mi legfőlebb feszes, kiszámolt, hideg udvarisággá derül fel, mert tekints be egy vendéglőbe s tele látod emberekkel, kik esznek sietve és kőbálványként hallgatva; másik: türelmetlenség idegen szokás, öltözet, mód ellen. Ha valami rajtad idegent árul el, minden, kivel találkozol, megcsodál, vagy bámészan vagy mosolyogva vagy gúnyosan. Harmadik kitűnő tulajdonul emlitem a bútor s öltözetfényűzést; de ez, bár családokra átkot hozhat, az állodalomra nézve nem káros, mert e nép itt azt használja, mit e nép maga készít.

Ma itt végzem naplóm, mert véletlenül egy szíves berlini jött hozzám s magával sétálni *von*, nem tudván mi ítéletet pöcsételek le. De azért, hogy szívesnek nevezem az ifjat, ítéletem áll; *von* az igaz, de bizony nem vonz.

Berlin, Október 31-én, 1836.

Ha utazni fogsz, barátom, mint szándékos van, s tanácsot tőlem elfogadsz, mi rajtad áll, kettővel szolgálhatok arra nézve, miképpen vonhatsz legtöbb tanúságot utazásodból. Egyik: ne akarj szüntelen csak kedvelt tárgyról értekezni, hanem mindennel az ágabeli dologról beszélj, gazdával a gazdaságról, kereskedővel az iparral, íróval a literatúráról, hivatalnokkal országos dologról, s így kétségkívül mindenkitől tanulhatni fogsz, másképpen nem hihető, mert szomorú dolog midőn a csupán költő politizál, a csupán jogtudós költeményt ítél, a falusi bérlő a kabinet titkait sugdossa. Másik: minden országban azt vizsgálj, mi ott legtokéletesb; így én például, Németföldön az iskolákkal, Franciaországban a nyilvános étellel, Angliában a tömlőcökkel igyekszem foglalkodni, Helvéciában - óh, ott majd a fölséges hegyek ormán a teremtőnek áldozom.

Leveled egy óra előtt vevém, s hordója, hajdan káplár, oly képpel nyújtá által, mintha tiszte voltam volna. Nem is képzelheted, hazámbul s tőled az első levél, mi ünnep volt lelkemben. Itt vagyok háromezrezer ember közt, ismeretlen, idegen, mint szigetke a víz közepén, senki nincs, ki mondhatná: ez nekem vérem, ez nekem kedvesem, egy szív sincs, mely érettem melegen dobogna, örömem magamban elhal, fájdalommat senki nem osztja, s midőn ily árván érzem magam - íme, levél érkezik tőled és hazámból. Hidd el, keblemhez szorítám, mintha ember volt volna s fölkiálték; már én sem vagyok egyedül! De örültem tartalmának is, és kivált hogy tudakozódol a poroszországi nevelés felől. Mi szép lélekkel álda meg téged az ég - kérlek ne vedd rossz néven, hogy rólad magad előtt beszélek -, ki oly melegen imádod hazádat, anélkül hogy korunk nyavalyája szerint ragyogni kívánnál; ki néha megszólalsz a gyűléseken is, de hazafiúi kötelességedet ezzel teljesítettnek korántsem véled, hanem a gyűlésteremből kilépén, mi a *szó* helye, az életben, mi a *cselekvés* mezeje, munkálkodol. Mi híres hazafiak vannak, kik semmit sem tettek! Te nagy hírrel nem bírsz, de *nagy* polgár vagy, mert körödet betöltöd. Két falucskában van bírtokod s az iskolát mindkettőben jóvá tevéd, és nincs közhasznú vállalat, hol neved a szerény egypár forintkával ott nem állana.

Kérdésedre választ mai naplóm ad, de csak röviden, mert a napot használni akarván, még ma a híres pedagóg, Diesterweg által kormányzott iskolamesterképző-intézetbe kell mennem, hol már többször megfordultam.

Az írandók tisztább átértésére szükséges a nevelésügy kormányzását ismerned s tudnod, hogy Poroszország tíz tartományra, minden tartomány több megyékre, minden megye járásokra, s ezek helységekre vannak felosztva. A tartomány feje egy főelnök, ki mellett van egy tartományconsistorium, melynek egyik osztálya iskolakollégiumnak neveztetik. A megye feje egy elnök, mellette egy megyetanács, melyből egy tag iskolatanácsosul választatik. Minden járásban egy iskolaügyelő van, ki az iskolatanácsosnak tesz tudósítást, neki pedig a helységi iskolabiztosság. Legfőbb kormányzó a közoktatás minisztere s tanácsa. E fokozat szerint az egyetemek közvetlenül a miniszter, a gymnasiumok közvetlenül a tartományconsistorium, az aliskolák közvetlenül a megyetanács s iskolabiztosság által igazgattatnak. S e vázlat is mutatja, fogaskereknek gyanánt mi pontosan vág egymásba minden rész.

Tudod, mi gyakran fejtegetők, miképpen a legbölcsebb oktatásterv is süketlen, ha az állodalom az iskolamesterek *kiképzéséről*, illő *fizetéséről* s *megjutalmazásáról* nem gondoskodik. Száz év előtt itt is, mint nálunk sok helyütt ma is, elég volt írni, olvasni, énekelni s nadrágot viselni, hogy valaki iskolamesterül választassék; de most, *harminc* köz és több magánintézet nevel a népnek nevelőket. Brougham jól mondá: országban az iskolatanítók a legfontosb személyek.

A. Miképpen képeztetnek az iskolamesterek?

1. Tanítványul a 16-18 év közti ifjak vétetnek föl és szükség, hogy elemi oktatást nyertek legyen.
2. A pálya három évig tart, s tanítatik *a)* vallás, biblia történet, biblia tan; *b)* német nyelv, etimológiai, grammatikai elvek szerint, vive a tisztán előadásig beszédben s írásban; *c)* matézis, fej s írásbeli számvetés, kevés geometria; *d)* a legfontosb a történet, földleírás és természettörténetből; *e)* zene, ének, a zene teoriája, sípzongora vagy hegedű; *f)* rajz, szépírás; *g)* pedagógia és didactica; *h)* néhol kertészség, és gymnastica mindenütt.
3. Minden oktatás kezdetik az elemeken, részint mivel a fölvetettek közt gyöngék is találtnak, részint mivel midőn a tanítvány tanítatik, a tanmódot ismeri meg, miképpen neki ugyanazt egykor tanítania kell.
4. Inkább oda igyekeznek, hogy alapos, semhogy terjedt ismeretet szerezzen a tanítvány, mert tanításra csak alapos ismeret teszi képessé a tanítót, s tökéletesedésre alkalmassá. Szóval: másképpen kell tanulni, ha azt tanítani, és másképpen ha azt csak tudni akarjuk.
5. Az intézetek főszempontja testileg ép, szellemileg erőteljes embereket nevelni, a gondolkodást s lélek cselekvőségét fölgerjeszteni s a vallásos érzést és *nevelés kedvét* kifejezni, mert a tanító legnagyobb ereje abban áll: szeretettel viseltetni az ifjúság s nevelésügy iránt; és csak így cselekedhetnek az iskolatanítók azon 1819-i bölcs törvény szelleme szerint is, mi kötelességökbe teszi a polgároknak, a népben az iskolaügy iránt érdeket s hajlandóságot gerjeszteni.
6. Ezt nevezik formai képzésnek s az első évben ez uralkodó; a másodikban az *ismeretadó*; a harmadikban a *gyakorló képzés* uralkodik. Mert az iskolamesterek kétféleképp képeztetnek, teoriailag és praktikailag, azaz oktatást nyerne s oktatást adnak.
7. Ezért, az iskolamesterképző-intézetekhez gyakorlatul szolgáló elem- s polgáriskolák csatolvák, mert itt minden tudomány foganatlan marad, ha a tanítvány jó vezetés alatt azzal praktikailag bánni meg nem tanult, mire nem elég gyakorlott tanítók oktatásain néha-néha jelen lenni, vagy azt olykor átvenni: hanem az iskolában s gyermekek közt hosszab tartózkodás, szemlélet s valamennyi tanulmányokban egyenkint nyert teljes gyakorlat szükséges. Az

iskolamester hivatása praktikai; mint a művész csak a műhelyben úgy ez csak iskolában gyakorlás által képezheti ki magát.

8. A harmadik év végével a tanítvány megvizsgáltatik s alkalmasnak találtatván bizonyítványa akármelyik iskolamesteri hivatal elfogadására jogot ad. De három év múlva még egyszer vizsgáltatik meg, hogy a tanultat megtartá-e, s alkalmazni érti-e, s kivált, mi praktikai ügyességet szerze magának?

9. A jelesb iskolamesterek a kormánytól útiköltséggel segítettnek azon utazásaikban, miknek célja az elemi s polgáriskolák ismertetése s javítása.

10. Az ugyanazon kerületek tanítói közt iskolaegyesületek keletkezése minden módon eszközöltetik, miknek célja hivatásuk iránti buzgalmokat életben tartani s rendes összejövetelek, javaslatok, értekeződések, praktikai próbák s dolgozatok és a tanulmányok egyes ágainak kiművelése által a nevelés ügyét előmozdítani.

11. Az egyben s másban gyöngéknek talált iskolamesterek rövid vagy hosszabb időre valamelyik intézetbe újra beküldetnek.

12. A szünnapok úgy elosztása rendeltetik, hogy azok a közelb helyeken más-más időben esvén, a tanítók a szomszéd iskolákat meglátogathassák, s így egyszersmind eszmecserére nekik alkalom nyújtassék.

Végül megjegyzem, hogy Poroszországban minden, ki megvizsgáltatván, mind erkölcsére, mind képzettségére nézve alkalmasnak találtatik, lehet iskolamester, sőt lehet a külföldi is, s mi több, a jeles külföldi nevelők az országba még most is édesgettetnek.

B. Mi állapot vár rájuk?

1. A törvény így szól; a mi szilárd akaratunk s hitünk, hogy az iskolák dolgában a tanítóbér a legfontosb pont, mi tehát mindent megelőzzön. - Ezért a tartományconsistoriumok a legkevesbet meghatározzák, mi alatt a tanító díja nem állhat.

2. A jeles és hív tanítók jövedelmesb helyre, felsőbb hivatalra általtétellel és sokféleképpen jutalmaztatnak meg.

3. Az aggottak s hivatalban elbetegesedtek nyugpénzt húznak, s árvaikra, az iskolai alapítványok kiosztásában nagy tekintet van.

4. Választatnak a király, vagy az előjárók, vagy a nép, vagy az alapítók által, de csak ítélettel tétethetnek ki és le. Az iskolamesterképző-intézetek tanítványai mások fölött elsőséggel bírnak.

5. Katonáskodástul nemcsak az iskolamesterek, de még az intézeti tanítványok is menttek, az öt évi szolgálat helyett csak négy heti fegyvergyakorlásra köteleztetvén.

C. Az iskolamesterképző intézetek.

Ezek kétfélék, t. i. segédintézetek, melyek többnyire magános vállalatok s melyekben az egy évig tartó tanítással, hova bajos lenne kapni, a legszegényebb helységeknek neveltetnek iskolamesterek; továbbá *fők* s ezek mind *közintézetek* is, melyekben a tanítók elemi s polgáriskolák számára egyiránt kiképeztetnek.

Megyék szerint vannak ezek föllállítva oly közép nagyságú városokban, melyek csábító alkalmakkal az ifjakat nem rohanván meg, gyakorlatul többféle iskolákkal bírnak. Az iskolapálya rendszerint három év; a tanítványok, kiknek száma 60-100-at nem múlhat felül, az intézetben laknak s nagyobb része vagy egész vagy fél szabad helyet kap, de szobáért s tanításért senki sem, hanem csak az ételért fizet. De épp ez okbul, kikerültök után három évig az illető

megyétől kimutatott helyet elfogadni kötelesek, ellenkező esetben azok, kik egészen saját költségeiken tanultak, a három évi tanításért 60 tallért, azok pedig kik jótéteményt is húztak, azt is megtéríteni tartoznak. Az intézetben első az igazgató, ki tanító egyszersmind, s ki mellett 3-10, rendszerint bennlakó tanítók munkálkodnak; de nem kolostori rideg élet ez, sőt azon baráti viszony, mibe kivált a jelesb tanítványokkal a tanítók lépnek, lelkes ifjaknak drága élv, s egyszersmind nemes ösztön minden jóra és szépre. Vannak minden intézetben bálteremek s nappali szobák s ezekben hegedűk, zongorák, továbbá könyvtárak s természetgyűjtemények. De lenni kell az intézetekben s többször hallani az oktatásokat, látni a bánmódot és lehetetlen nem csodálkoznunk a bölcsesség s nagy szorgalmon és áldozaton, mivel itt mintegy teremtetnek a hivatásukat szerető és értő, erkölcsös és képzett szellemű iskolamesterek.

A törvény a helységeket iskolák építésére, s fenntartására kötelezi, a status pedig magára vállalja a tanítók képzését s képzőintézetek fölállítását, és e szerint a helységi iskolákra a status kevés segédelmet ad, mint viszont a képzőintézeteket a helységek csekélységgel segítik. Ily közintézet, a megyék szerint elosztva, 33-35 van, melyből 15, 1816-tul óta állítaték. Jövedelme a tanítványoktól s hozzá csatolt iskolákból nem sok, mint mutatja az 1831-i költségjegyzék, midőn a 110.553 tallérból 88.328 tallért a statustár adott. Évenként mintegy 800 iskolamester kerül ki; az országban körülbelül 22.000 iskolamesteri hivatal van. Ha vesszük, hogy ebből évenként 700 ürül meg, a képzett 700 ifjú azt rögtön elfoglalhatja s a 100-nak is mindig jut hely, részint magános házaknál, részint segédhivatalokban, némelyek pedig más pályára térnek el. -

Íme, lásd egy országban már megfejtve a nagy föladatot:

Poroszországban nincs olyan nyomorult falucska, melybe tanítóul képzett személy nem küldethetnék. És mi, barátom, még meg sem indulánk, sőt a megindulásnak szükségét sem hisszük. Azt hogy Francia és Angolország ebben némileg társunk, ne vigasztaljon; nagyokhoz csak vétkekben hasonlítani örülnek öröm. És pedig tagadhatatlan, hogy kedvetlenítő mást a célnél látni; hajlunk meg sem indulni. Igen, de ez nem egyesek pályázása, hol csak az elsőnek függött koszorú s bér; a népek egymás után jutnak el oda, s üdvét, mert ez a korona, mindenik megtalálja. Kérlek, légy e nagy, korunkban e csaknem legnagyobb és legszentebb ügynek apostola; szent lelkét Isten minden szent ügy hirdetőjének megküldé hajdan, megküldi ma is. Senki ne higye magát kicsinynek, mikor szent dologban fárad; Gábriel kezében egy darab láng, minthogy tiszta és szent, mint a jó ügy erősségei, millió fekete lelkeken hatalmat vesz.

Tekintve a számos bölcs rendeleteket, mondhatom, igen röviden írtam, de hazajutván teljesen fölvilágosíthatlak. Nagy erővel bírsz, jól sáfárkodjál vele - számot veendek róla. És adok én is, ha úgy akarod.

Berlin, November 2-án, 1836.

Ma reggel, még ágyban fekvé, a B... barátunknál május elsőjén töltött estére emlékezém, kinél rendszerint a nevelés került vitára, s akkori mondásod most megdöbbsente. Azt állítád, s pártolva a többségtől: iskolamesterképző-intézetet minden órában lehet fölállítanunk, csak pénzt adjon a nemzet. Pogány tan, barátom; kérlek se ne hidd, se ne hirdesd. Indulj el tehát, s keress nekem hazánkban férfiakat, kik, mint a német nevelők, életök tanulmányául a pedagógiát választák. Maradj ülve, mert bizonyosan nem találsz. Szükség ifjakat küldenünk Németföldre, hogy az annyira kidolgozott nevelésmesterség szellemét, s megismerkedvén a sokféle tanmódokkal, azoknak erejét s alkalmazását gyakorlatilag is szemlélhessék, különben, mi egyébiránt magyar szokás, előzmények nélkül cselekedendünk. A porosz kormány még

most is behívogatja a híres idegen nevelőket, a belföldieket tapasztalás végett utaztatja, az iskolamesterek közt eszmecserélő s fejlesztő egyesületeket keletkeztet, a tanmódok tökéletesítőit megjutalmazza, oktatási folyóiratok s iskolakönyvek sűrűn jelennek meg, és e nagy törekvés annyi előzmény után, s ily magas állásponton!! Nincsenek nevelőink, de nem is lehetnek, mert még ma is e pálya nem zárva-e? S nem bizonyosága-e ennek a közvélemény is, mely a latin iskolák ellen föllázadt, mely érzi s tudja, hogy itt új útra kell lépni, de az elvetendő rendszernek pótléka iránt nincs tisztában. Itt-ott nálunk is lelni úgynevezett polgár és realiskolákat, de ezek a külföldiekkel csak névben egyeznek meg, s köztük épp oly nagy különbség van, mint midőn ember s állat egy nevet visel. Bosszankodnunk kell azok ellen, kik jó akaratral, de értelmetlenül bolondot cselekesznek, mert mit az ellenfél, bármi okos, csak hátráltathat, azt az ostoba barát örökre elrontja. De haragom s gerjedelmem vitorlái dagadni kezdenek - tehát összevonom.

Óhajtanám veled megismertetni, az elemoktatás mi szép függésben van kidolgozva a porosz törvényhozás által. A *szülék* kötelessége gyermekeiket iskolába járatni; a *községek* kötelessége iskolákat építeni, fenntartani s tanítókat fizetni; a *status* kötelessége iskolamestereket képezni s hivatalnokok által a népnevelést vezérelni. [...]

A népnevelés a népnek mintegy *kilencmillió*, a kormánynak hatszázezer váltó forintjába kerül évenként.

Az ország népessége tett 12.257.725, melyben [...] 7-14 év közti gyermek van 1.746.524; tehát 82.246 gyermek nem járt iskolába. De ha megfontoljuk, hogy hány neveltetik háznál s magános intézetekben, hány lépett már által a gymnasiumokba, kik e számolatba nem jöttek be; hinnünk kell, hogy iskolátlan gyermek már akkor alig találtaték néhány száz, most pedig, tíz esztendei nagy áldozatú s példátlan buzgalmú törekvés után, egy tanképes gyermek sincs, ki iskolába nem járna.

E szerint van már Európában egy nagy ország, mely szerencsésen megfejté a társaság legnagyobb föladatát: *nincs gyermek Poroszországban, mely iskolai oktatásban nem részesülne*. Nemzet magához méltóbb dicsőséget még ennél nem vívott. Ám legyen Franciaország a szabadság földe, Olaszország a művészetek hona, Anglia az emberész s hatalom diadalmának csodás helye; mindezek, mint másodrendű csillagok fölébe a nevelés tekintetében napként emelkedik Borussia képe, dicsőségének lángtengere e három aláírt szóból sugározván ki: „*a népnevelés hazája*.”

Oh, hogy ne hagyjon benneteket alunni e mennyei dicsőség fénye!

Berlin, November 4-én, 1836.

Ma reggel hat órakor ismét az iskolamesterképző-intézetbe mentem, később pedig egy másat látogatók meg, melyben nőtanítók képeztetnek. Örömmel hallgattam az okos tanítást, gyönyörködve néztem a tiszta rajzolatokat, s a karének csodálkozásra ragadt; minden osztály egy kart képez s nehéz műveket is jelesen zeng.

Dél felé az évi műkitételt tekintém meg, mely naponként tömve bámulókkal. A remek képek, szobrok, metszvények sok teremtet betöltenek. Megbecsülhetlen kincs, barátom; elfáradtam a bámulásban s gondolám, mi gazdag az ország mely elmékkal bír, mik ily remekeket teremtenek. Közeledik az idő, melyben kevesen lesznek halhatatlanok, de sokan érdemlik. Eszembe jutát itt kivált te, a szépnek, bárhol s bármiben nyilatkozzék az, meleg barátja s Isten látja lelkemet, mint óhajtam, hogy bárcsak néhány pillanatig is, én nézzek ugyan, de te láss

szemeimmel és sugárai a bájt s kéjt lelkedbe vigyék. A számtalan szép közül csak a „Pirat” hontérését említem, Magnustól. A tengerparton felhágó barna s durván izmos rabló kis fiát kezénél fogva vezeti, csecsemője pedig ölen, mint bölcsőben fekszik s atyai kéjében oly kiszelídülve hajlik fölébe, mint az ég, mely a hegyekben hagyá fellegeit, a virágos rónára. Hölgye a puskát s kardot férjéről levette s vállain viszi, s kibeszélhetetlen csábú kéjjel néz a durva karokon hánykolódó szopósra. A nap a képmögletben leáldozni készül. S a fény, mit ez kivált a meztelen részekre vet, s a görög hölgy anyai tekintetében élő nevezhetetlen varázs volt az, mi a néző sokaság hullámozását e kép előtt föl-föltartóztatá.

A fegyvertár belseje csinos, de gazdagságra a bécsihez nem hasonlítható. A francia republica oly sok zászlói függnek az ablakok körül, hogy gyanakodni kezdtem, talán pénzen vették. - Voltam a királypalotában s Fridrik szobáiban is és láttam sok nevezetést, de leírni ezeket unalmas, olvasni rólok álmosító. Azonban említenem kell Napóleon híres arcképét Davidtól, melyben a nagy vezér a simploni Alpokon, egy szilajon ágaskodó mént ülve ábrázoltatik. Ne hidd hogy Napóleon hideg nyugalommal ül a tetőn, mint én soktul hallám és sok helyütt olvasám; bizton ül, az igaz, de nem merőn, hanem elédőlve lován, mely pegazusként mintegy repülni készül, és nem hidegen, hanem titkos föllengésében hevülve s pirosan kigyúló magasztos arccal - mint égi szekeren nyargaló Phoebus. Ez napot, ő világölölő terveket hord magával; innét az arc mennyei kilángolása. -

Csodálatos érzés szállja meg keblünket, midőn idegen földön ismerőseinkéhez hasonló arcokat látunk. Ugyanazon alakokat látjuk más lélekkel, más étellel, más világban. Mintha nem volna igaz amit látunk, vagy mintha az volna álom mi emlékezetünkben él. Álarcos bál az élet; többször találkozunk hasonló alakokkal.

Utamban én már annyi ismerős alakra találtam, hogy hajlom hinni, miképp a természet minden országban, minden távolb helyeken ismétli magát. De ez ismétlés nekem ismert is, idegen is; megragadok, s míg rajta szeretettel s emlékezettel függök, képzeletem otthon mulatozik. Mert minden ily kép nekem egy tükör, melyen hazámba visszalátok, azon szép örömekre, mik most hervadásuk után éppen mivel elhervadtak, még drágábbak, vonzóbbak, mint voltak pompájok közepén; lelkemnek valamennyi ily ismerős-ismeretlen villámhárító, melyen gondolatim az elhagyott, de el nem feledett hazába visszaszaladnak; bennök barátim s hazám töredékeit bírom, és hogy csak töredékeit bírom, az elszomorít, de hogy legalább ezeket is bírom, az boldogít. Valóban, *vágy és emlékezet* oly édes örömet ad, hogy csaknem nagyobb boldogság emlékezni a hazára, mint lenni a hazában.

Kezem fázik, többet ma nem írhatok. A hó leesett s még mi hosszú utam van Párizsig. Ha rajtam nem könyörül az ég, s menyekből Noe idejében az özönvíz ömlött, a mennyei csatornákat be nem zárja, időm s költségem fele elvesz. E nedves idő nekem csak azon mulatságot szerzi, hogy többen húznak fapapucsot, mi oly csattogást támaszt az utcákon, mintha e város kerepelő óriás-gólyák fészke volna. Írd meg, nem untattak-e előbbi naplóim? Egyébiránt válaszom előre kimondom: *inkább akarok kissé unalmas lenni mint éppen nem lenni tanulságos.*

Berlin, November 5-én, 1836.

Az egyetemen ma is hallgattam néhány tanítót, például Raumert, Rittert, Gansot, kik mint írók is nagy hírben állanak. Bölcs rendelkezés a német egyetemeken, hogy a rendes és rendkívüli tanítókon kívül minden *tudor*, ki bizik magában és megvizsgáltatik, adhat az ágabeli tudományokból nyilvános leckéket. Egy óvszer az idősb tanítók meglankadása, s veszteglése ellen, s legjobb mód mellyel az egyetemi életbe új, elevenítő, korszerű elemeket s

elveket bevezethetni. A tanítók közt üdvös verseny támad, s érdekes nézni, mint van egyik tanító tereme a fulladásig tömve, míg a másik magáét, mint boltját az ügyetlen kalmár, kénytelen bezárni, pedig gyakran ezt ingyen lehetne hallgatni, a másíknak ellenben nagy leckedíj fizettetik.

Több magyar ifjak tanulnak az egyetemben, s köztök néhányat jelesnek találtam. Úgy tapasztalom, tudományos ismeretekkel bírnak ifjaink, de életműveltséggel, mire némi szerény tartalék, mások viseletére s a körülállásokra vizsgaszemmel s eltanulólag ügyelés és az esztétikai tehetségek kifejtése könnyen segítene, éppen nem bírnak, bár nagy városban s külföldön hosszab ideig éltek legyen. És többnyire a divatot a műveltséggel fölcserélik. Emlékezem, hogy utósó diétánkon a hortobágyvidéki ifjak legdühösben viselték a harisnyát és szalagbokros cipőt, itt pedig megérkezés után első dolog zubbont és henyepapucsot venni. De ez egyik sem műveltség; átöltözni majmok is tudnak. Itt csaknem minden tanulmányuk azok tanulatásában áll, miket hon is megtanulhattak volna; kevesnek, tíz-húsz évben egynek jut eszébe fürkészkedni a könyvtárakban hazánkat illető kéziratok s munkák után, tanulni életre s haszonra valót, mi önsorsát vagy nemzeteét javítaná, ismerni a népet, polgári állapotot, jótékony s jutányos intézeteket, vállalatokat, iskolákat, mik hazánkba foganattal átültethetnének. Úgy látszik, e szent nyugtalanság a jó ifjak étvágyát s álmaít teljességgel nem rontja el.

Ma voltam a múzeumban, mely Berlin legnemesb ízlésű épülete. Roppant lépcsőkön hágsz föl a dús csarnokba s innét egy kúpterem karzatain jutsz a remekművekben gazdag képtárba. A közép ajtón bémelve, mindjárt az első teremben édesen kedves ismerősökre találék, nem férfira, nem nőre, nem barátira, nem rokonra, hanem Correggionak Ió-jára, mitől a bécsi Belvederben bájoltatám meg. Hol van mű Ióhoz hasonló? A szép lány háttal fordulva ruhátlanul, félig ül, félig eldől egy puha mohú sziklán, a rá szállott barna felhő tagadólag nyugován ágyékán, s ő azt még mintegy szorítván magához. De miért öleli ágyékához a lány felhőt oly bensőleg? A néző a sötét felhőben egy árnyarcot pillant meg, melynek ajka összeforr a gyanútlan lány ajkával. Tudniillik a felhőben istenember, istenférfi, istenapa, a mennyköves Jupiter rejtezik s itt a felhő nem egyéb, mint lepel a menyegzői ágy körül. Mi édes lehet a csók, mitül annyira elgyöngült a kedves leány, mi boldog lehervadásban függ alá fehér nyakáru a menyiei szép fő, tiszta liliomként, mely a nap lánghevében leejti fejét. Szédülök, ha a felhőbe bepillantok s az árnyábrázatrul gondolkodom! Ily bírtokért az Olympot a titánokkal együtt vívtam volna. Isteni művész, kit Raphael Mengs, e nagy művész s mű-philosoph, a gráciakénak, s legnagyobb festésznek valla, te nem mutatod a titkot, ha van, csak érezni, sejteni engeded. Képed tiszta, de szabadságot ád a fantáziának ártatlan kéjt vagy részeg bujaságot képzelni. És te égi lány a homályfényben, mi ártatlanul tartod a forró száját, mi lankadt telhetetlenséggel engeded ágyékodon megüledni s ott megnyugodni a csalárd felhőt! Talán nem is tudod honnét jó s mi ez a gyönyörélv; te csókolod csak a felhőt, de téged nem felhő csókol. De meg se tudd, ki ölel a felhő nedves karjaival, mert el fognál futni, s Correggio koszorújából a legszebb virág esnék ki. - Mellette van Léda, az ajkát csípve csókoló hattyúval, szinte Correggiotul, de mint mű sem oly tökéletes és igen a szem elébe ugrik a gondolat titka. Amazt nézheti a legártatlanabb szűz, ez előtt csak lopva merne megállapodni.

A múzeum földszintében van a szobrok gyűjteménye. Jeles a sok közt Napóleon szobra és Canováatul egy ifjúan teljes, friss gyöngéd, légi Hébé hófehér márványbul. Ettől alig válhatám meg; kétszer jöttem ki és kétszer mentem vissza. Megvallom, szinte kezdém megfogni, hogy Pygmalion forró szerelme a márványkép iránt sem mese, sem nevetséges, mert lehető. Ha szobámban a szépnek oltárt építenék, ideálomul ezt állítanám föl s este még reggel, mint költő, lábainál imádkoznám. Pogánynak ne kiáltsatok. *Szépérvés* és *humanitas*, a lélek e két legszebb s legillatosb érzeménye, mely nélkül sárga ínség s pusztá telek az élet, együtt fejlík: egyik virág, másik gyümölcs, isteni ízű s eredetű mindenik.

Berlin, November 6-án, 1836.

Jól tudod hogy Németföldön, hova főképp a népiskolák megismerése végett jövék, soká nem mulathatván s itt tartózkodásom csak átutazás lévén - Párizsba, eszerint sok érdekes intézetek s intézmények megismeréséről le kell mondanom. Két irányt azonban a szemlélkedő, ha szinte Poroszországban röviden tartózkodik is, könnyen észre vesz. Egyik a *kormányé*, miszerint a közjólétért sokat, sőt mindent tesz. Miért, az kérde? Mert felvilágosodott; mert a nemzet, mint olyan, organummal nem bírván, országos intézkedéseket nem tehet; mert így lehet okosan bírni hallgatásra az alkotványkívánást, más mód a kívánatot csak befojtja s az erőt rettenetesen kirohanásra nyomja össze; és mert Poroszország terjedelmére sem éppen nagy, termékenységet tekintve sem igen gazdag, s Európa első hatalmai közt csak úgy tarthatja meg helyét, ha a közértelmességre, ipari s műveltségi jelességre, mi gazdaságának is kútfeje, törekedik és támaszkodik. S valóban, Poroszország polgári szerkezetében sok bölcs kombinációkra találsz, s a kormány éles ésszel meg tudja választani az elvet, min Tétéle nyugszik, nem sérti azonban a nép erkölcsi s értelmi súlyát, a társas műveltséget s a szorgalom s ipar fejlődését neveli s előmozdítja. Így készült a páratlan iskolarendszer; a tartománygyűlések így alkottak; a nemteleneknek így adaték meg a saját jog, a gazdaság az adósságba elmerült nemesség kezében igen alászállván; így támadt vámegyesület nagy eszméje; így töröltettek el a céhek... A céhek ellen egész Poroszország a cáferősség, mert eltöröltetésök óta ipar, szorgalom, mesterséges kereskedés nagyon emelkedék, s azért hogy nincs céh, nincs árszabály, sem csalás, sem drágaság ellen nem panaszkodnak. A mészáros, sütő stb. épp azért, mert minden lehet mészáros, sütő, nem adóztathatja kénye szerint a közönséget; de hol céh van, ott kell lenni árszabálynak is, épp azért, mert a mesteremberek elzárt kört képeznek s egyedáruságukat, mi ári önkénnyel jár, új s több s jobb és olcsóbb mesteremberek meg nem törhetik. Eszerint én nemcsak javallom az árszabályt hol céh van, sőt ezt a céh természetéből kifolyó szükségnek tartom és elvem, hol céh van, ott kell lenni árszabálynak is, és így nemcsak a mészározt, sütőt, gyertyást, de minden céhet árszabály alá tartozónak állítok, mi nálunk nincs így. Vagy ne legyen céh, s árszabály sem kell, mi egyedül igazságos és bölcs.

Másik irány, mit a szemlélkedő könnyen észrevehet, népé, miszerint ez a jótékony s nevelő intézetek fölállítására bőkezűen adakozik. Ilyen az alapító báró Kottwicz igazgatása alatti szegény-munkáltató intézet, melynek célja: a betegség vagy más baleset által ínségre jutott családoknak ingyen adni lakot, levest, gyermekeiknek oktatást, s a szülőknek munkát szerezni. A felüdült családok kiköltöznek, s helyükbe újak jönnek. 1806-ban a francia háború sok családot koldusbotra szorított, melyek éhező sárga s meztelen gyermekeiket a hidra rakák ki. - Kottwicz a francia kormányzóhoz ment, s kérdé, vajon nem akar-e ez iszonyú, nyomorúságon segíteni? Igen szívesen, felelé, csak adjon javaslatot. Így támadt e jótékony s nagy hatású intézet.

A sok között különösen fölébreszté figyelmem az „erkölcsileg elfajult gyermekek nevelésére” 1825-ben fölállított intézet, melynek célja: a 6-16 év közti azon gyermekeket, melyek bírói vagy rendőri hatóság által kimondott büntetésre ítéltettek, vagy melyek elfajulásának oka egyéb, mint merő gondolatlanság, - táplálás, rendes foglalkodtatás, oktatás, példa és fegy által becsületes emberekké átképezni; sőt legújabbban, a fenyítő ügyben elítélt ifjak is, hogy a fegyházakban a megrögzött gonoszok által örökre el nem rontassanak, az illető miniszter engedelmével e magános intézetbe átvitetnek. Az itt elfogadott, gyermekekre nézve minden szülői gond az intézetre teljesen átmegy, melyben naponként négy órát tanulással, hat órát kézmunkával töltenek el, mert minden házkörűli dolgot, kivéve sütést, főzést s mosást, ők végeznek el; egyik ruhát varr, foltoz, másik söpri az udvart és szobákat, harmadik a zöldség-

kertet műveli, fát vág, vagy szalmaszöveteket készít, vagy a csavargyárban dolgozik. Élelmül kapnak: reggel kenyeret s levest, később kenyeret, délben ezt és zöldséget s hetenként három ízben húst, délután ismét kenyeret, és este ezt s zöldséget. Benn tartatnak rendszerint három évig, azaz addig, míg javulásuknak jelét nem adják; ekkor megajándékozván egy öltözettel, bibliával, katekizmussal, mesterségre kibocsátják, de még ez után is két évig az intézet fölügyezése alatt maradnak, csak két év múlva jegyzik számneveik után: ingadozik, vagy megjavult, vagy elveszett.

Ez intézet magános vállalat s alapja egy jótevő által adott 5000 tallér; és íme tíz év múlva jó gazdálkodás, segedelmek által oda jutha, hogy a 18.000 talléron vett telket nemcsak kifizette, hanem azt jeles épületekkel 40.000 tallér értékűvé tette s adósága egy fillér sincs, - pedig a gyermekek nagy része ingyen, más része havonkénti egy tallérkáért tartatik, bár évenként mindenike legalább 65 tallérba kerül. Ez évben, az 5500 tallér költséget okozó 84 gyermek munkája 1600 tallért jövedelmezett.

Kétszer valék ez intézetben. Midőn először voltam, az igazgató, Kopf, nejével és lányával a kávéasztal mellett ült. Sorba nézém a három arcot s gondolám: mi becsületes három kép, és nem csalatkoztam, mert midőn elbúcsúzám, ismét mondtam magamban: valóban áldott három lélek. Jövén több idegenek, ezek közt egy Hernhutter püspök a Jó-reményfoktól, megtekintők a háttérmet négy sor ágygal, a mosdószobát köröskörül rézmedencékkel és törlőkkel, a műhelyt hol varrnak s fonnak, hol csavart gyártanak, s ez utósó egész gyár, s egy kereskedő tulajdona, ki a gyermekeknek napbért fizet. Mindenütt oly csinos tisztaság uralkodik, mint egy hollandi polgár házában. Ezután fölmenénk az iskolába, mi egyház is. Az igazgató kezében egy tiszta cintál volt, megrakva kenyérszeletekkel, miket a csinos olajlámpákkal megvilágított hosszú asztalok mellett ülő, szürke posztó öltözetű gyermekek közt elosztott, adván a nagynak nagyobb, a kicsinynek kisebb szeletet. Idő múlva a sípzongorát kinyitó s annak kísérete mellett a kis gyülekezet két verset énekle el. Óh mi fölséges érzésbe emelt az óra! Seráphok és Cherubok zengő kara nem adott volna ily gyönyört, mint a vétek szörnyű torkából kiragadt gyöngye teremtesek hálaéneke. Ennyi szerencsétlen inkább mint vétkezes teremteske, áhítatra buzdítva saját ifjú szíve és hű gond által, Istenhez fohászkodik! Az öreg Kopf korát haladni látszó intonans hanggal ment előre a menny felé s utána az egész sereg, majd fölállánk s alkalom szerint hevenyében gondolt néhány sorban röviden imádkozott. Ezután a lecke kezdődött s folyt nagy renddel, pontossággal s csöndben. De ily állásra születni s teremtetni kell, eltanulni e kötelességet nem lehet. Kopfot érző kebellet s tevékenységgel áldá meg az ég, s példája megerősített hiedelmében, hogy a szív a jónak élő s örök forrása, az értelem csak merítő, feldolgozó, védelmező erő; kar melyé a kivitel.

Ily intézet statusszükség. Két gyermeket láttam benne, mely az utcabeli gyermekek közt egész tolvajcsoportot szervezett. És csak ez úton megjavíthatók. Egy este az iskolában, a képesbek fölszólítottak szüléiknek levelet írni. Egyik pontrul pontra elszámlálta minden csínyeit, mikkel anyját megsérté, még azokat is, mik eddig nem tudattik, vagy miket sértésnek ítélni csak jó gyermek képes, s midőn az engedelemkérést olvasná föl, elfakadt sírva; - a többi gyermek mind sírni kezdett utána s mintha összebeszéltek volna, fölkiáltának: már ezután mindnyájan jók leszünk. Gyermekszív könnyen nyílik, s kevés meleg is sok jót költ s érlel benne.

Naplóimat, barátom, talán másféléknek vártad? Nekem utazásomban ezek s az ilyenek legszebb, legdrágább, legboldogabb óráim. Mi kevés jó feltételem s szándékom van, ez órákban mintegy megszenteltetik. Lángkebellet állok a jövőendő ajtajánál, mely annak, mit keblemben hordozok, kerte vagy kriptája leend. [...]

Potsdam, November 10-én, 1836.

Ha elfelednéd, mint velem történt, hogy Potsdam másod királyi lakváros, akkor a környékén elszórt ékes angol mezei házak, rendszeresen egyalakú épületei, s egyenes és tágas utcái, tisztasága, a gyönyörű görög alakú új egyház s körölte néhány paloták, és a kellemes királyi vár úgy meglepnének, mint engem megleptek. Potsdamnak nehezen van párja Európában, mert hol találsz négy királyi mulatólakot együtt? Első nap a várat jártam meg, különösen Fridrik szobáit, melyek egyikében, egy az alatta eső terembe lesüllyeszthető s fellökődő kerekasztal van; tudniillik Fridrik itt társalkodék s tanácskozáék meghitteivel, s hogy szolgálk jelenléte által ne háboríttassék, a lejáró asztal hordta föl a szükséges ételt és italt. A mostani király szobáiban gyönyörű képek vannak, de csak porosz művészekről. Sanssouci-ba, mely Fridrik hírével együtt él, francia ízlésű terrace-okon s üvegházak közt jutsz; szőlővel s gyümölcsfákkal beárnyékozott ablakaibul egy dús természetkép nyílik föl a szemnek; maga az épület nem nagyszerű, hátul szép oszlopcsarnokkal bír, s általellenben van vele a romhegy, csinált római omladékkal, balra a tulajdonos makacssága által elhíresült, s Fridrik rendeletéből annak családjánál elidegeníthetetlené lett szélmalom. Fridrik itt halt meg, s dolgozó termében szék, könyv, asztal s minden úgy hagyaték, mint volt halálakor; az épület más végén van Voltaire szobája, festett papagájjal, mókusokkal tele, miket, midőn összeharagudtak, csacsakassága s nyalánksága jeléül Fridrik festetett oda. Mind itt, mind a közel képtárban, vastagon aranylapzott boltozattal s egy darabbul metszett cararrai márványoszlopokkal pompáskodó teremmet látsz, képekkel s szobrokkal a leghíreseb művészekről.

A sanssouci-i mesterkelt francia kert mellett egy terjedelmes angol park fekszik, melynek sűrű lombozatú vén fái sötét árnyékot vetnek a csavargó utakra, mik az Új palotához vezetnek. Ez fölötte nagy s vakító pompájú királylak, drága belsejű számtalan szobákkal. Ajtajával átellenben két oszlopcsarnok közt van a nagy kapu, s ennek irányában s rajta túl hosszan nyúlik egy fásor, melynek, éjnapegyenkor, kellőközepén áldozik le a nap. Egyébiránt e palota nem egyéb, mint királyi emléke királyi szeszélynek. Tudniillik a hétéves háború körül európai hír vala, hogy hadai elszegényíték Fridriket; cáful ő e sok milliót felemésztő palotát építteté hihetetlen sebességgel. Hogy pedig a maradék ne tudja meg, népnek a királyi szeszély mi drága bűn, a számadást elégette. - Végre mentem a Márvány palotába, mely egy nagy kertben vörös márványból épült. Az itt szélesen eláradt Havel, mint csöndös, szelíd tó nyugoszik e szerény lak homloka előtt s mely bájvidék szemedbe elyziomként nevet a túlpartról, ha hátra pillantasz ugyanaz a tükörajtóban panorámai tündérséggel gyönyörködött. E tájék, e part, e szelíd világ királyi vendégeknek igen szerény; mert ez éden, s Isten édent szerelemnek teremté már kezdetben, s ide érző, csendesen boldog kebel illik.

Potsdam szép a természet, szép a művészet által. Midőn a Sanssouci s az Új palota csarnokaira emlékezem; midőn a görög alakú egyházzal, városházzal s a lebegő diadal istenasszonytul megkoronázott várral ékes téren átmegegyek; midén az új palotai park s többi kertek ős tölgyei s cserfáinak árnyékában, az esteli csöndben, mit csak egy susogó szél háborít, itt egy templom lépcsőire jutok, melyben a barátság szobra áll, ott Apollót lantjával lelem, odább egy nagy téren Görögország istenei s hőseinek hallgató serge közt andalgok, s most Lunát nyilaival erdőben, majd Bacchust hordafán szőlőlugasokban pillantom meg; és ha innét a kis tengerként elterülő Húvel partjára érek s Neptunnak népes csoportozata a sötét víz színéről óriási tömegekben fehérrelvén előmbe, ez a csalódást teljessé teszi: Hellásban vélem magamat, mintha szobrokkal megnépesített szent berkeiben járnék. Ah pedig ez mind elmúlt, nincs többé! Ez a költő Fridriknek műve s eszembe juttatja, mi más következte van annak, ha egy király bír költői lélekkel, mintha csak egy szegény ifjú ábrándozik.

Azt kérde, ki lakja e sok palotát? Nagy-Fridrik. Nem hiszed? Hogy megholt az semmit sem tesz; mindenikben megvan neki a maga szállása. Tudniillik szobái úgy tartatnak most is, mint halálakor találtattak.

Tennap megnéztem a nagy katona árvaházat, melyben 700 árva úrilag neveltetik, miért 12 évi szolgálatra köteleztetnek; azután a gazdasági társaság mag- s mintatárát; az egész délutánt pedig az iskolamesterképző intézetben töltém. A többek közt hallgatám egy növendéknek négy gyermekhez intézett próbaoktatását; növendéktársai s az illető oktató figyelmesen hallgattak rá, s a négy gyermek kibocsátása után bíráló észrevételeiket elmondák. E dicséretes mód egyéb dolgozatokra is használtatik.

Sanssoucihoz közel fekszik Alexandrowka, mely orosz gyarmat, orosz ízlésben épült csinos faházakkal s terv szerint kivonalozott földekkel, kertekkel, udvarokkal. De hogy jöttek ide az oroszok? - kérdém kalauzomat. „Királyunknak Sándor cár küldte ajándokul; azonban apródonként már kihalnak: de Miklós cár ismét ígért.” Talán igen is csodálkozva kérdém: „az embereket küldte ajándékba?” -, mert kalauzom mosolyogva válaszolá: „ugye csodálatos? Bizony egy franciának bajos ezt megfogni”. A gyanút nem ráztam le magamról. De lelkemben keserűn olvadt össze átok és könyörgés, s pirultam, de kínomban, hogy még Európában is marhaként ajándékozgatják az embert, hogy az ember mint a föld gyümölcse, mely a földben s földhöz nőtt, mit gazdája tetszése szerint leszakíthat és elsűjthat.

Barátom, ha Potsdam képét igen fényesnek találád, ím látod, hogy belőle az árnyék sem hiányzik. Én még ma tovább utazom.

Magdeburg, November 12-én, 1836.

A Havel Potsdamon túl is szélesen eláradó, inkább állni, mint folyni, inkább tónak mint folyamnak látszik; Nílusa a tartománynak. Tennap este értünk az utósó három században oly sokat szenvedett Magdeburgba. Élénk s tehetős város. Itt is valék az iskolamesterképző intézetben, s mi időm megmaradt, a roppant alkatú gót egyház s a földvár megtekintésére fordítám. Ennek árkolatában, hova csak titokban lelete bejutnom, láttam a Trenck által tíz évig lakott börtönt, mely egy őrházként külön álló sötét kamrábul áll. A több ölnyi bástyafal túl részén mutatják a helyet, hol magát keresztül ásta. Csaknem hihetetlen munka.

E városban szomorú hírt kelle hallanom. Néhány hét előtt egy Hunyor nevű utazó ifjú magyar orvost temettek itt el. Maga a homeopathia híve lévén, foghúzásbul eredt daganatát a gyógyító homeopatha javaslatára sem engedé allopathice orvosolni, s néhány nap alatt a rendszer áldozatává lőn. Mint nem tudja az ember, a halál hol éri! S feküdni holtan, mindegy-e idegen földön vagy a hazában? Igaz, holtnak a síron kívül nincs hazája, azonban az élőnek úgy látszik, édesb nyugonni a haza földében. Legalább van egy, szüle vagy barát, testvér vagy szerető, ki a sírra zöld hantot vet; de itt, egészen idegenek közt, csak egy ember sincs, ki a dombra nézne, ki a fejfát, ha félre dőlt, helyre emelné, ki a földet, ha szétomlott, ismét összehányná. És így a holtnak már mindegy, de oh! nem a haldoklónak, és nem a szülének, mert vajmi boldogtalan szüle az, ki nemcsak gyermekét, de melyben fekszik sírját is elvesztette. Szegény lengyelek, elszórvák széles e világban, ez a ti sorsotok is!

Halberstadt, November 13-án, 1836.

Idegennek különös tünemény egy ó-német város, két-háromemeletes faházaival; keskenyen s magasan felnyúló födeleivel; a fehérre vagy más színre festett falak közt feketlő gerendákkal; nagy ablakaival, mikbül, ily előzmények után valóban reménytelenül, vagy ékes függönyök vagy szép kék szemű lányok pillantanak ki; szűk utcáival, melyekre hosszú boltozatot kezdő kapuk nyílnak; utcacsatornáival, mikben néhol mezőriül vezetett tiszta patak csergedez; vén gót egyházaival; a néptől csodált Roland nevű óriás kőbálványokkal a tanácsház előtt, és sok zsemleboltjaival és sörcsapszékeivel s a városkerítet körül hosszú karú szélmalomokkal. Halberstadt is egy ily város.

Ide este érkezém meg. Vacsora után a fogadás, belépe, s zöld bársonysüvegét fejéről felcsípvén, nyájasan kért, nézném meg a bált hátulsó teremében. Mentem, s velem jött a háznál látogatóul volt várostanácsnokné is, egy hordó idomú kövér asszonyság, tömpe orral s vörösen kidagadó arcába mélyen elsüllyedt villogó szemekkel. Az ajtón, oldalt fordulván, csak kifére, de bezzeg az udvar partját elfüni nem lehetett, s lépéseit folytonos zúgás kísérte. Én, óvakodólag, félőlnyi távolságban mendegéltem mellette, s hogy tőlem segedelem ne is kívántathassék, gonoszul ugyan, de éppen nem csúfságból, süvöltő lélegzése mellé secondáló zúgással járulni jónak ítéltém.

„Lehetlen tovább” - monda, levegőt szíván, s megállta. „Mi nagy part!”

„Mint egy kis Brocken,” - felelém.

„Még is ha el volnék hízva, mint a polgármesterné” mondta ő.

„Ki merné Madame-ot a kövérek közé számítani?” - mondam én.

S elpirulék a kettős hazugságon. Oh gyöngédség, csodálatos ere vagy te a szívnek, mert habjaid szép tükre hol a rény, hol a bűn forrásából való. A gyöngé oldalt csak el kellene takarnod sűrű fátyolként, s te a sárga arcokra rózsákat raksz, mint egy bűnös célból hízelgő festési, ki a hiúság oltáráról él. Szív, szegény szív, te ismét botlál! Férfiügyben s férfikörben, mint kő hideg s mozdulatlan vagy, de nők légkörében reszketsz, remegsz, s nem az igazság forr belőled ajkamra, hanem a kímélő gyöngédség. De mindennel így van ez, ki nőben nem a személyt, de a nemet szereti. Asszonyok, gyöngéségetek tesz minket rabjaitokká!

Hallván a tanácsnokné az én hazug hitemet, s a sötétben saját massáját maga sem látván, tüzet kapott megindulni, s az első lépést be is végzé, de a második az akaratban maradt. Isten neki, sóhajték, talán megsegít az ég, s karomat nyújtám az asszonyállatnak. A munka súlyos, de rám üdvös volt, mert midőn a lépcsőhöz jutánk, megismertem mit, bár egyszer a koporsó szélén állék, eddig tagadtam, hogy Mózes igaz próféta, írván: orcád verejtékével eszed a te kenyeredet.

Fölpillantok a lépcsőre, s látom hogy az meredek, mint egy torony, s bár két rendes személyre készült, terepély társamnak magának is szűk. Miután ennek szélét lopva arasszal megmértem, s ezt a lépcsőre alkalmazván úgy találtam, hogy az ürt a test tökéletesen betölti; bölcselkedni kezdék azon férfiú sorsáról, kinek életpályáját e nővel kell megfutni. De egypár sóhajtás, szokatlan úton, tudniillik az orron át jövén felém, fölébredtem, s bölcselkedésem végén ismét e kérdés állt: mit csináljak? Egymás mellett nem férvén, karomon nem vezethetem - hála Istennek; maga pedig fölmenni nem bír - szerencsétlenségemre. Vajon nem lesz-e illedék ellen, ha hátul tolni fogom, bár egész szeméremmel, vagy ha karjait húzva segítek rajta, mutatván egyébiránt minden hódolatot? Megizzadtam a tusakodásban, mert bár tessék mások

előtt e helyzet nevetségesnek, én komoly lélekállapotban érzem magamat, s a legmélyebb részvéttel és szívfájdalommal álltam mellette, kit jó anyának hallék, s előttem a jó anya mindig egy szentnek fényében tűn fel, mint nemtője hűségnek és szerelemnek a földön. Zavarom nőttön nőtt, midőn, kilihegvén magát, járul a lépcsőhöz, és két kézzel megmarkolván az ötödik fogat hága az elsőre, a hatodikat megmarkolván hága a másodikra, s ekképpen ő elől, én - életem nem kis veszélyeztetésével utána, négykézláb följutánk. Főlegyen esedvén az utósón, a hivatlan vendégek ellen bottal őrködő ajtónálló főhajtogatás közben nyitá föl nekünk, mint rangbeli nézőknek a karzatot, s mint midőn uralkodó lép pályolyába, a közönség szeme ránk fordult.

A sarkig érő kaputrokkban öreges tekintetű halberstadti ifjak és a hónaljban átövezett lányok kivált a galoppot és szocskót ugrándozták, a walzer nem annyira divatos, kétségkívül mivel nemzeti, mint viszont nálunk divatos, és bizonyosan azért, mert idegen. De a tánczene alig szólt még egy óranegyedig, egy göndör hajú férfi sápadt arccal a középben, íme, megjelen, parancsoló kézzel fölint, s a trombita s a nagy dob elnémul, s a kar a fuvola nyögő vezérlése alatt szomorú dalba olvad által, a táncpárok megállnak, s a körből az ifjak bús és komor tekintettel néznek a középpontra, hol a göndör hajú sápadt férfi áll. Talán magántáncos? Vagy a rendőr közül való? Vagy ez elsötétült arcok nemzeti ének jöttét jelentik? Gyermekség; kik előre nem fizettek, azoktól a táncgarast szedi be. Oh földi nagyság, ilyen ködszerű a te alakod, mely csak látszik nagynak. Az 183.-i minisztérium reng, s miatta s vele ingadozik az egész ország. Szörnyű kérdések hozhaták az országos katasztrófot. Igen; az első udvarhölgy illetlenül elnevette magát, a prémier-miniszternének harisnyakötője leoldódván. S az első miniszter jámbor férj, mint IV. Henrik apa, à quatre passes.

A tanácsnokné nagy meglepéssel tekint le férje népére s mosolygott, s képe, egy húsdarab, melyen a szétrántott száj megnyílt s a szem elsüllyedt, tengeri csodáéhoz hasonlított. De bár a szörnyű figurában galambnak lelke élt, óhajték, de egyedül, visszatérhetni, s búcsút vevék. „Bizony nekem is kedves lesz visszamennem” - monda ő, s karom tőle meg nem tagadhatván, részéről zúgás, részemről sóhajtás közt indulánk meg. Már a lépcsőnél valánk, midőn elprüsszenti magát, nagyot sikolt, s az összefűzött test a szétszakadt övből felfúvott léghajóként domborodott ki.

„Segítség, segítség!” - kiáltám, s ott hagyván az előrohant lányok közt, szaladtam le a lépcsőn és parton föl a szobámba s reszketett alattam a szék nevetésemben.

S nem istenség vagy-e te öröm? De ha a lélek kárnak örül, fényed nem hasonló-e a napéhoz, mely egy tisztátalan vízben tündöklök? Kezdttem gondolkodni, és székesen, mint egy határkőn ültem, melyről a múltba látni. Lelkemnek jobb és rosszabb fele közt nagy harc támadt, s véres küzdés után, mit arcomon a pirulás jelentett, ünnepélyes szövetségre léptem magammal két pontban.

1. Mi valakiben a természet hibája, az iránt kíméletes leszek, s kinevetni azt magamban sem fogom.

2. Jóvá kellvén tennem, mit, bár titokban bűnhődém a tanácsnokné ellen, meg fogom őt kérni holnap, méltóztassék karomon végig sétálni a piacot.

Ezután, mint ki magával kibékült, egyet sóhajték s elaludtam.

Halberstadt, November 15-én, 1836.

Elvégezvén a papi özvegy s árvtár iránti vizsgálódásomat, mi iránt Berlinben és Potsdamban, részint tudatlan, részint szívtelen embereknél fogamat nélkül fáradozám; dr. Kortehez mentem, ki a költő Gleim származéka levén, ennek becses levél- s arcképgyűjteményét bírja. Szobájából köszvénye ki nem eresztvén, neje, a híres filológ, Wolf lyánya vezetett föl a tárba, s valóban mély s andalgó kéjjel nézdeltem a legjelesb német írók, például Herder, Lessing, Wieland, Winkelmann, Klopstock stb. még élőkben festett hű arcképeiket, százon fölül, s ugyanazoknak levelezéseiket Gleimmal. Ezen literaturai arcképgyűjteménynek egész Német-földön nincs párja. Egyéb nevezetességet is találni itt, például Nagy Friderik alapját, melyben kimúlt, a hétévi háborúban viselt ezüst övet, amint azt fonallal maga összefércelte, miket itt kivált azért említek, mert hallám, mi imáadásig hív buzgalommal törekvék Gleim ezeket bírni. S most hol vannak Friderik és Gleim? Mindketten a sírban.

Dr. Korte csendes, szívjó s írói életet élő ember. Irántunk, magyarok iránt, titkos vonzalmat érez, s rólunk oly lángérzelemmel beszél, hogy az nekem megfoghatatlan volt. Egpár óra alatt egész családbeli lettem s ő üdvözlő szemmel nézett rám, mint ki, képzelete szerint, egy dús hazában élő erény- s erőteljes népből való, mely neki szabadság felé hajló álmaiban gyakran megjelent. Magyar bort, mit ritkán találni e tartományban, hozata föl s poharat kellett velem ütnöm, s eljövén, érzékenyen vőn tőlem búcsút, megáldva utamat, megáldva elveimet és megáldva a magyar népet. S nem örvendezel-e, ha látod, hogy egy idegen, csak azért mert azon hazából jövé, melyet te fájdalommal hagyál el, testvérként fogad házába? Nem borulsz-e tiszteletére azon léleknek, mely hazád felé egy száműzöttnek keservével s lelkesedésével lobog? És szíved nem olvadoz-e kéjben és kínban, midőn egy beteges ember, melynek sem jóvoltiban sem szenvedéseiben nem részesüle, hazádnak nevére helyéből fölkel, megelevenedik, szemei ragyognak, képe kigyúl s ily fölmagasztalódott lélekállapotban azt könnyezve áldja meg? Büszkén érzettem hogy szememben is fakadt egy könny, mely a nemes férfiúnak frigyet jelentett.

Gleim sírját látni óhajtván, kérdezősködém, hol fekszik, és sokat megkérde, de e nevet egyik sem ismerte. „Gleim, Gleim!” mondogaták mint valami perzsa nevet, „erről semmit sem hallottunk;” de a sörfőltaláló Breihannak, e német Bacchusnak bábkicsiny faképére, mely ó háza szögletén áll, mindenik rá igazítja. Végre, a városkapun kívüli kertre, melyben van a sír, rá akadtam. Hosszú, keskeny, éktelen kert két házacskaival. A sír, mint egy pincetomb, emlék nincs fölötte, halmát virágtő s dudva födi. Szélén, köröskörül, nyolc kisedd kőhamvveder áll s mindenikre egy-egy barátjának halánapja van fölvésve, példának okáért: „Hingegangen Kleist den stb.” Itt van Gleim sírja? - kérde a kertésznét. „Ott van la - felelé -, nincs azon mit nézni. Én nem tudom, az idegenek valami nagyot képzelnek itt s gyakran jönnek, pedig itt semmi sincs.” A kertésznét fagereblyével a száradt lombokat s lapukat kaparni elmenvén, én elámulva visszhangkint ismétlém: „itt semmi sincs! Igaz, ki csak sírt hágy maga után, annak sírja fölött azt mondják: itt semmi sincs, de kitől életet s művet öröklött az embernem, annak sírja soha nincs magában, mindig ott van az *emlékezet*. Jó kertésznét, ez az, miért én ide jöttem.”

Eszembe juta Friderik alapja, mit bírni Gleim annyira óhajtott, s íme ő maga is más birtokába esett. De az ember szerez és kíván örökké, mintha örökké élne és bírna.

Álljon itt a szép Friderika szomorú emlékezete is.

Friderika nem előkelő emberek gyermeke volt. Atyja tisztos polgár s egyházfi volt a főegyházban, anyja istenfélő asszony, egy falusi papnak leánya. Ők nem bírtak annyi neveléssel, mennyit adtak a kedves gyermeknek s még kevésbbel bírának az atyafiak, kik innep s

vasárnapokon nálok összegyülekezni szoktak. Friderika e körben hasonló volt azon virághoz, mely tavaszkor először nő és nyílik meg a mezőn, s a rögek közt széljelnézvén, midőn nem lát társat, árvaságában elszomorodik.

Kívántam látni a jeles gót egyházat, így juték Friderikáék házába. Beléptemkor Friderika egy asztalkánál ült, előtte rajzolat s egy pohárban rózsából és rozmarinból ékes bokréta; egyik kezével az alacsony ablakfára könyöklött s tejfehér mutató-ujjára támasztván fejét, mélán nézett ki a vidékre. Künn már az őszi szél fűtt, hozta és vitte a fák sárga leveleit. A házban csönd uralkodott, csak egy ugrándozó macska dörömbölt a székeken, játszva a fonalgombollyal mit a kötőkosárból kilopott.

Atyja székkal kínált s én leülék. Sokat hallván Magyarországról, de magyarral soha nem beszélhetvén, a jámbor egyházi nagy tüzzel s éhhel kérdezősködék. Igaz-e, hogy a Kárpáton kőként terem az arany? Igaz-e, hogy oly áldott s boldog föld, mint volt a Szentírás szerint Kánaán? Igaz-e, hogy oly vitéz nép a magyar? Láttam a jólelkű embernek nagy hajlandóságát ismeretlen nemzetem iránt, s kiválogatván mi bennünk szép, mi hazánkban jó van, azt mind elbeszélém. Fölmelegedt az öreg, mint egy hazafi, s égő képpel mondá lányának: „lát’d Friderika, hogy én nem hiába dicsértem nektek Magyarországot!” „S nem hittük el neked?” - felelé Friderika, s még most is látom, mint örült a jó lány atyja örömének.

Anyja beteges volt, atyját a dékánhoz hívták, és így Friderika jött velem az egyházba. Friderika igen szép volt. Sötét barna fürtök, hófehér test, arcán oly gyöngye pír, mintha az egy távol tartott rózsza színének volna visszatündöklése, szeme mint a sötét est egéből egy darab, melynek közepében a csillag már feltűnt, igen finom orr, igen nemes termet s hasonlíthatatlan bájos menés. Friderika nem volt szép, azaz ő több volt, ő kellemes is volt.

Az egyház derék s nagy gót alkotmány; sötét korának színét s jellemét hordja magán. A tarkán festett magas keskeny ablakok szűken eresztvén be a világot, mintegy ránk esteledett. Csak kettecskén tévelygénk a keskeny sikátorokban, a régi, magas, kék padok közt, melyekből az ülőknek csak fejeik látszanak ki, a pókhálós szűk karzatokban, mik üresek, mint a fészek mit megrak a madár, de nem jön bele, az öreg sípzongora körül, melynek tompa, rezegő, hasadt hangja az egyháznál magánál is csodálatosb, és a kolosszális barna oszlopok közt, melyek minden lépéseinkre hangozván, felelni látszottak. Friderika mellettem, a sötét boltozatok alatt, a komor oszlopok árnyékában fehér ruháiban lebegvén hasonló volt egy ifjú angyalhoz, ki ál-munkban megjelen, meghordoz az ó-kor emlékein s omladékain, és az elmúltakra megtanít. -

Friderika mindent ismert, fölíratot, jegyeket, oltárdarabot, sírboltokat s mintha így akarná megköszönni, mit én édes atyjának az ismeretlen Magyarországról beszéltem: minden apróságot gondosan megmagyarázott. De én belőle sokat nem hallék! Csodáltam őt, ki járdalt előttem mint e sötét épület genius, s merengtem a gondolatban, hogy egy virító lyánka, ki még tizenhat évet nem számlál, magyarázza a sok századot általélt alkotmányt, mintha építésénél jelen s történeteinek folyton tanúja volt volna.

„Itt egy bimbójában elhervadt kisasszony fekszik” mondá. Oda pillanték s kérém, olvasná el a síriratot. „Én a mezőnek virága vagyok Saronban, és a völgynek rózsája. Énekek Éneke II. I.”

A szomszéd sírról, s egyszersmind szívemből ezt felelém:

„Minden bizannyal te szép vagy én kedvesem, és szeplő nincs te rajtad. Énekek Éneke IV. 7.”

Friderika elpirult. Láttam képén, bár nem szólt, hogy eszébe gondolat villant. Lassúdan mene előttem s egy nagy érclapra mutatván, szelíden mosolyogva mondá: „Ott is egy korán elhalt lány nyugszik.” A lapon ezt olvasám: „A halandó embernek napjai hasonlatosok a fűhöz;

mint a mezőnek virága úgy virágzik. És mikor a szél átmegy rajta, nem leszen többé, és nem ismeri azt többé az ő helye. Zsoltár. CIII. 15., 16.”

„Ó, itt még nincs vége a vitának - mondtam -, feleletet még erre is ad valamelyik halott.”

„Mellette van egy” - monda Friderika röviden. Megfordulok, s előttem van a *hit s remény* jelképe, a kereszt és horgony. „S miért hiányzik a harmadik, a szeretet jelképe” kértem s hátra pillanték, és látom hogy a fehérben öltözött lány már messze fut a homályos folyosóban, mint fehér galamb röpül a nyári fekete borulat alatt. De mért futott? Most sem tudnám megmondani. Sójajtván gondolám; tenmagad vagy a szeretet jelképe, - s követtem. Az ajtónyílásban várt rám, hol alakát a bejövő világ fényglóriája mint oltári képet vevé körül.

Már bezárta az ajtókat s következett a búcsúzás. De mit mondjak? Egész fejemben nem leltem egy gondolatot, talán mert életem a szívbe gyűlt, és szám üresen mozgott, mint a malom, melynek nincs mit őrlni. Állt ő is, álltam én is. Szégyenletemben vérem forni kezdett. „Valami jut eszembe, szép Friderika, szabad elmondanom?” - kezdtem végre.

„Természetesen, mert kétségkívül elmondható.”

„Ne váltunk legyen el örökre e pillanatban.”

„Tőlem ebben semmi sem függ; kegyed utazik el, én maradok.”

„Kimagyarázom magamat. Az első szerencsét vagy balesetet, mi bennünket ér, egymásnak írjuk meg. Ím én ígérem, egyebet semmit, a szívről egy szót sem.”

„Talán hagynók el ezt - felelé szemsütve. - Soknak minden erejére van szüksége saját fájdalmát elbírní. Én reményelem, a cserében nem vesztenék, de épp azért el nem fogadhatom. Örömet vennék s bút adnék érte.”

„Ettől éppen nem félek” - válaszolám. - „Ha jól emlékezem s említenem szabad, a szobában oly ékszereket láttam, miket, legalább nálunk, menyasszonyiaknak neveznek.”

Friderika leejt szemeit, s mint midőn rögtületében a felhő egy pillanatig beárnyékozta a virágos kertet, arca elsötétült. Ez nem boldogságnak volt jele. De ismét kividámult, s talán inkább hogy a beszélgetésnek, alkunak végét szakassza, semhogy bátorságbul monda: „Mivel oly különös a javaslat, nem bánom, ráállok.” Erősítésül gyöngéden megfogám kezét, mely mint az imént esett hó fehér volt, s Friderika elpirult - most másodikszer. Kezének szelíd kihúzása közben utósor pillanta föl rám s ellebbent. Ez utósó pillantás még most is kísér s tőlem csak a koporsófödél választhatja el.

A postakocsi csak este fogván indulni, addig elmenék Gleim sírját s egyebet megnézni. Visszatértemben Friderikáék háza előtt esék eljőnnöm - legalább én arra jöttem el s a száraz szőlővesszőktől elborított ablakban Friderika édes hangon énekle, a többek közt, egy verset, mit magyarul így adhatni:

*Csak utazó az ember ide lenn,
Találkozunk meg elválunk,
Fut boldog óránk mint jött hirtelen,
S hágy tartós fájdalmat nálunk.*

Véletlenül énekle ő ezt, vagy dalul e mai nap emlékezete adja? Töprenkedni kezdék. S egy pár napot miért nem múlathatnék én itt? - ezt kértem magamtól s alig kértem, midőn a postakocsis induló-fűvése megharsant. Emlékeztem hazámra, mit néhány pillanatig elfeledék, és siettem folytatni utamat.

Átaltétel párizsi naplóból.

„Kedves úr! Szavát akarván Friderika tartani, az ide zárt cédulát küldi. Ezelőtt három héttel menyegzőjét kellett volna ülnünk, mely ha eleinte ellenére volt is, azonban az utósó napokban kezdett neki örömet okozni - de két nappal előbb eltemettük. E szívöröme utósó fellobbbanása volt életének. Magában hervadt el, mielőtt észrevettük volna. Nem is mondhatni, hogy beteg volt, csak elveszett, mint midőn a szél elmúlik. Uraságodról igen jól emlékezett.

Reményljük, megenged uraságod szülei fájdalunknak, hogy e levelet ily röviden rekesztjük be. Ajánljuk szegény lányunk emlékezetét s magunkat stb.”

„*December 8.* Mi történendik velem, azt sejtem, de nem tudhatom; ha megtörtént sejtésem, azt majd meg nem fogom írhatni. E cédulát azért írom, hogy mutassa miként én szavamra híven emlékeztem. Könyv nélkül tudom mit *kegyed virágának* a templomban feleltem: a halandó embernek napjai hasonlatosok a fűhöz; mint a mezőnek virága virágzik. És mikor a szél átmegy rajta, nem leszen többé, és nem ismeri azt többé az ő helye, Friderika.”

Friderika nem volt sem beteges, sem érzékeny, de mint testben igen finom s gyöngye, úgy lélekben igen érzékeny és szelíd. E lilium le fog törni, sokan megjövendőlték. És Friderika méltó volt a könnyre, mert mint ő volt, oly tökéletes, oly tündéri lényt én nem láttam, sem azelőtt nem sem azóta nem.

Göttinga, November 18-án, 1836.

Sötét éjjel utaztunk Quedlinburg felé, mely város a magas énekű Klopstock szülőhelye. A postakocsis, még újonc, sípját kínozták, s én bosszankodó szomszédomat azzal csillapítam le: hogy erre joga levén, oka is van, mert a jó sípos postakocsisnak némely elsősegei vannak s jutalmul ezüst szópókát kap. Csak sípolj jó legény, ki tizenkét évig kocsiskodván nyugpénzt kapsz, mivel nálunk status- és vallásszolgá sem mind bír.

A gyorssekerezés minden európai országok közt Poroszországban van legcélszerűbben s legbölcsebb számolattal elintézve, és bár a kormány az utazók kéjelmére sokat áldozik, a kocsikat pompásan készíteti, a tiszteket gazdagon fizeti; nyeresége még is nagy. Minden postahivatalnál találsz egy szobát az utazók számára, panaszkönyvet, melybe sérelmeidet beírhatod, s ha elindulás előtt egy órával jelentkezel, mindig van helyed, ha bár egyedül magadért kell is egy kocsiba befogatni. És alkalmasint e rendelkezés a legnagyobb haszon forrása, mert mivel minden megakadás nélkül utazhatni, minden ember könnyen indul útnak.

Reggel három órakor hagyván el Quedlinburgot, darab ideig a Harz hegyeken s erdőkben utazánk, melyek bájától azonban az őszi köd s hideg zápor megfoszta. A híres Brocken, Németföld legmagasb csúcsa, tennap is felhőkbe rejté fejét s ma is azonlag cselekvék, s különös volt, hogy hol a cukorsüveg alakú fellegsapka végződék, ott hógallér köríté nyakát. Az anhalt-bernburgi hercegségből kiérvén, Stollbergbe jöttünk, mely város völgybe szorult magasdad s csodálatos faházakból áll; fölötte a gróflak magas hegytetőn egyedül emelkedik, barátkozva felhőkkel, szelekkel s villámokkal. Az ablakok, míg kocsink a postaház előtt állott, pityedt ajkú, meredő szemű, szájrántva nevető s más fítorú kíváncsiakkal valának tele, s hasonlítának fejkítételhez a fodrázok boltjai előtt.

Este a csinos Nordhausenben néhány órát töltvén, reggel Heilingenstadtba értünk, honnét Hannoverába léptünk által. Itt Göttingában a híres Heerent, s a 80-on túl élő még híresebb Blumenbachot látogatám meg. Másodszor gyermek, sírba hajló ember. Nagy lelkesedéssel mutatott egy üvegharangra, mi alatt egy Athéne mellett kiásott és szerinte háromezer éves koponya volt. Mi fölséges, mi tökéletes, mi mennyei fő; ez az én kincsem! - sikoltozá a gyöngé agg, s kedvéért én is bámultam. Egykori tanítványa, a mostani bajor király ajándékozta neki. Örömmel beszélt, hogy néhány nap előtt Ottó király erre utazván, meglátogatta. Hány koronás fő tenné ezt? Pedig ilyenkor csak két koronás fő találkozik; a fejedelem földi, a lángelme éji koronával bír. Az egyetem most épül, eddig minden tanító saját szálláson olvasott.

Némely gazdasági jegyzeteim most elmaradnak, mert három éji utazás után nem minden pillanatban élénk az ember. S kivált ha nem írsz hazámra örömdeteket, ne várj tőlem olvasásra méltót; pusztá visszhangod leszek, mert bajra bánat, csapásra sikoltás felel.

Képek Magyarországról a külföldön

HARMADIK KÉP, ARCVÁZOLAT. POROSZORSZÁGBAN

„Magyarország igen termékeny s abban mi magátul nő, igen bővölködő ország; de néptelen. Óserdőiben a fenevadak oly nagy számmal, mint más földön a szelíd állatok; a házak itt egymástól oly messze fekszenek, mint máshol a faluk. Aranyban s ezüstben gazdag mint Peru, így a nép is dús. Műveletlen pusztaságokon rablók csoportokban hemzsegek; mocsárok miatt mirigyes a lég; a hőség olaszországi. A magyar fekete tüzes szemű, barna színű, izmos, tömött, vitéz s hadra termett bátor nép; szabadságért ég s ezért, mi őseitől maradt rá, élni-halni kész. Kezd ébredni, úgy mondatik, sőt nagy lépésekkel haladnak, mert szelleme erős, telve nagy erényekkel s ismeretek sokával. Eddigélé hajlik a török s orosz rabszolgarendszerhez, mely két országgal határos. Egy-egy úrnak birtoka fölér egy német fejedelem tartományával. A rabszolgaság még nem töröltetett el. Sötétség nyugszik földén. Urak és helóták lakják.”

Egy művész e képről így ítélt: „rossz arckép, mert vagy rútít vagy szépít”. Kétségkívül rossz, mondtam, és igen sajnálom hogy e hamis és hazug kópiát a kerengésből az *eredetivel* vissza nem válthatom.

HESEN-KASSEL, FRANKFURT...

Kassel, November 21-én, 1836.

Egy kocsikát magam számára megfogadván, Göttingából ide hábortalan elmélkedésben s magányban utaztam. Leeresztvén az üveget, mint egy utazó házacskában ülök, s azon mint ablakán néztem ki az útra, mely váltva hegyen, völgyben, lapályon, erdőben s egy darabig a Fulda partjain csavargott. A zápor az ős ködös felhőiből gyakran meg-megindult, de ablakomon pattogása, morajló zúgása dajka énekeként még inkább beringatott merengéseimbe. Kitisztulván, hideg est jött rám, úgyhogy reszketve kívánnám mit a költő, mint te barátom, képekben: piros bor s barna lyány, a prosaicus pedig meleg szoba által fejez ki. Pompás vendégfogadóba vitt kocsisom, ezért midőn a cifra kapuőr előlépe, harangszóval jelenteni a vendéget, jámbor erszényem halotti harangozást vélt hallani.

Kassel csinos és tiszta város, egykor Jerom királynak székhelye, midőn az utcák s térek francia nevet kaptak. Szép a királytér, mely tökéletes körded, hat felé kisugárzó utcával; szép a fejedelmi épületekkel díszes Fridrik tér, mely lejtős hajlásával szabad kilátást enged tágas vidékre. Ez éjjel hó esvén, innét egy gyönyörű téli tájképet látni, mit a gyakorló katonák rézkürteinek hangja vadászlármával tele zeng.

Bár a hó már leesék s e napokban szakadatlanul esőzik, mégsem állhatám meg, hogy a híres *Vilmotetöre* ki ne ránduljak. Kellemes mezei házak előtt, terepély fák árnyékátul fedett egyenes vonalú széles út vezet a Vilmotetőnek nevezett fejdelemlakhoz, mely pompás, de mégis egyszerű nemes alakkal, egy zöld gyöp bársonyával tündöklő domb ormán büszkén emelkedik; oldalt üvegházak s más épületek, mögötte pedig a fölséges vad tekintetű erdő s hegykert. Szerencsétlenségemre nagy részét fagy és hó borítja ugyan, min több ízben kelle kézzel-lábbal kapaszkodnom s ülve csúsznom, azonban bélyegző s nagyszerű vonalmaid így is ki lehete ismerni. Művelt és vadon hagyott részek, virágágyak s bozontos cserjék, erdők fenyő, hárs, s fagyalfákkal, mikben mókusok százanként futkosnak, harsogó hegyi patakok, tavak szigetekkel, vízomlások mesterséges és természeti sziklafalakon lebegő vashíd, roppant kő-vízcsatorna melynek romot képző vége nagy zuhatagot okoz, remete és festői pásztorházak, és a hegy orma felé egy nagyszerű vízmeder különféle mythosi szobrokkal ékesítve, melybe a víz csodálatos terjedelmű kőlépcsős úton rohan le az *oktognbul*. Ez egy nyolcszegű óriási komor épület, sziklailag faragott nagy kövekből összehányva inkább, mint építve, magas és sötét folyosókkal köröskörül, végződve egy csonka piramison, melyen bokrétaul egy kolosszalis Herkules áll, támaszkodva szörnyű buzgányára, melybe bemászhatni s belőle, ez öldöklő fegyverből, kitekinthetni a fölséges vidékre, mit a túl hegysor amphitheatrumként kerít be. E Herkules-vártul az egy mérföldnyire eső Kasselbe egyenesen megy a széles út, melynek e vár első, Vilmotető közép, Kassel maga végpontja. Itt van Löwenburg is, a megholt fejedelem által egy fenyők közül kitűnő meredek hegyormon épített lovagvár, tele régi bútorokkal, s jelességekkel. E vár igen jellemeszerű helyen építették, nem úgy, mint a *lapályon* épült laxenburgi, Bécs mellett. Szóval, Vilmotető csaknem páratlan kis világ; roppant telek, roppant mű, de nem is egy koré. A természet mindent adott a mesterségnek, s ez mindent tudott használni. Azok közé tartozik, mik a képzeletet is meglepik s a híren túl vannak, bármi fönn járjon is az. -

A szabadkőműves társaságok, mik rád még most is oly regényesen hatnak, mind Franciaországban, mind Németföldön apródonként feloszlának, átlátván, hogy nem titkolódzás, de nyilván ad és fejt erőt, tart fel vagy vív ki szabadságot és biztosít békét. A kasseli társaság is casinóvá változik, melyhez tartozik az úgynevezett, hölgykoszorú, a casinótagok s hölgyeik

számára, de ezek hetenként négy pengőgarast fizetnek. Nyárban kert, télben terem és szobák béreltetnek; nyárban két napban, télben két hétben tartatik egyszer, hölgykoszorú. A csinosan, de nem ünnepiesen öltözködött hölgyek asztalkák mellé ülnek, kötnek, dolgoznak, később a választott gazda és asszony kormányzata alatt tea szolgáltatik, aztán egy vagy más szaval vagy zongorán játszik vagy énekel, minek végével vacsorához ülnek. Ekkor kezdődik a tánc, mely tart 10-12-ig. Az egész pompátlan és tartaléktalan, mint szerény házi vigalom, mihez a német legjobban, a másón túl tenni s ragyogni vágyó magyar legrosszabbul ért. És e hölgykoszorúban sok szép bimbó megdöbbeneti az idegen szívét. Itt-ott kisugárzék egypár aranyhajú is, mintául a görög szobrásznak. Én e hölgyek előtt ismeretlen maradék. Utazásom e részben hasonló az üstököséhez, mely maga, talán bajára, szemlélkedik ugyan, de ő, mintha zivataros időben lakatlan puszták fölött járna, másoktól láthatlanul fut le a sötét éjszakába. S lángját, mit kapott, magával viszi, mely égeti éjben folyó hosszú pályáján s midőn az égi törvények szerint láthatárra kellene jönnie, élete lobban el a lefutó csillagban. „Látod gyermekem” - mondja áhítatosan a babonás vén anya az árva fiúnak - „egy csillag az égen mint futott le? Egy ember halálának jele az, ki vétkes tudásvággal a csillagokat számolá s a magát megtalálta.” Így lesz az ismeretlenül szenvedett fájdalom vég lobjában babonás mondának meggyújtója s a megnőtt árva ifjú, hasonló kínokba esve, a csillagok millióit minden este sóhajtva számolgatja.

Ha egykor e napló valakinek kezébe akad, fejrázva kérdendi: „Mit tesz ez?” Annyi igaz, az üstökös mégis jámborabb szer az ember gondolatánál: annak utát előre ki bírják jegyezni, de a gondolat járását magunk sem ismerjük.

Kassel, November 23-án, 1836.

Az évenként 16.000 tallér jövedelemmel bíró, s 220 árvát nevelő s mindeniknek sorsárul még mesterségre adatás után is három évig híven gondoskodó árvaházat, melynek szerkezete hasonló intézetek elrendezésében példányul szolgálhat, nagy érdekléssel vizsgáltam ugyan minden részletiben: mindazáltal az 1832 s 1833-i törvényeken s kormányrendeleteken alapuló *országos hiteltár* még inkább megragadá figyelmemet.

Célja, a pénzt kölcsön adni és venni kívánó polgárokon egyiránt segíteni, azoknak út nyitván tőkéiket tetszés szerint hosszabb vagy rövidebb időre s tőkéletes bátorsággal kamatozóvá tenni, ezeknek pedig mód adatván a terheik lerovására vagy terveik, kivált gazdaságaik kivitelére szükséges összletet, illendő kamat mellett s költségokozó fürkészek közbejötté nélkül megkapni. Sőt, kivételképpen, azon polgároknak, kik a hazai ipar előmozdítására fontos vállalatokba kezdenek s magokat egy vagy más iparágban mind tárgyismeret mind becsületesség és szorgalom által kitüntették, e tárbul még azon esetben is kölcsönöztetik, ha a kölcsönösszletet az adandó hypotheka értéke semmivel sem haladja.

Az ország minden javaival jól áll e tár tartozásaiért, s a hiteltár által kölcsönadóinak kiadott időérte kamatlapok készpénzül minden országpénztárnál elfogadtatnak. De az ország a kölcsönadott tőkék s kamataik bevételét is biztosítja, részint azáltal, hogy csak bizonyos hypothekára ad, részint, hogy a tár adóssága országadói előjoggal bír, s ugyanazon megyei tisztek által szedetik be, s vétetik meg 29 napi késedelem esetében.

E hiteltár tőkéje gyűl: a bizomány- és takaréktárbul, a koronauradalmak s más ily jövedelmek egy részéből, kivált pedig a bel- és külföldi magánosok s testületek kölcsönözéseikből, és szükség esetén magából az országtárból, sőt az ország kincseiből. Ötven tallér a legkisebb tőke, mit átvesz, s mit ad a legmagasb kamat száztóli 3½; mindkét részről hat hónapi felmondás szükséges.

Pénz csak országbelinek kölcsönöztetik, ki törvényesen elzálogítandó fekvő birtokban vagy más vagyonban kellő bátorságot adhat, s bár általában a célra, mire fordíttatni fog, tekintet nem leend, mégis figyelem van arra, ki robottul vagy tizedtől megváltásra, avagy a telek megvételére fogja kívánni. Hasonló körülményű két folyamodó közül, ha tudniillik mindkettő ki nem elégíthetetik, elsőséggel a kevesebbet kérő bír. Sok esetben, főképp ha a kölcsönkérőt tékozlónak ismerik, egyenesen azon adósnak kezébe adatik, kitől az megszabadulni akar. Száz tallérnál kevesebb nem kölcsönöztetik, és ha a tőke egy évvel rövidebb időre vétetik, a kamat száztóli 41, ha hosszabbra, száztóli 4, és ennél sem több, sem kevesebb nem leend. Mind a tőke, mind a kamat fizetése félévenként fog történni. Egyébiránt terheiket az adósok minden pillanatban visszafizethetik, de ha háromhavi felmondás nem előzte meg, a még hátra lévő tőkétől száztóli két kamatot három hónapig kell fizetni.

A folyamodó személyes és vagyoni állapota iránt, mi célra kíván kölcsönözni? mi hypothekát adhat? évenként mennyit rovand le? - a szükséges vizsgálatot a kerületi tisztek teszik meg, kik e tárgybeli jegyzőkönyveiket a hiteltár igazgatóinak beküldvén, 10 nap alatt válasz adatik, vagy tagadó vagy teljesítő. Ez és a középponti igazgatást illető utasítások hosszan kidolgozva, de mik, mint e tartomány kormányrendszeréhez alkalmazottak, ránk nézve használhatlanok.

Most következik a visszafizetés, mely úgy történik, hogy a száztóli 4 kamaton kívül évenként legalább száztóli $\frac{1}{2}$ tőke apródonként lerovására fordíttatik, s e mód, mit annuitásnak neveznek, teszi az intézetet kimondhatlan hasznúvá, mert melyik magános hitelező állna arra, hogy, például, 100 forintja évenként adandó 30 krajcárral rovassék le? Itt pedig épp ez történik; fölveszek 100.000 forintot, száztóli 4 kamatra, s évenként fizetendő 6015 forinttal 30 év múlva a tőkét is visszafizetem. És csak e jótéteménnyel páruva lehet oly segítő a kölcsön, mint lennie kell, mert tudjuk kölcsönvételre, kivált a mezei gazda, vagy rendkívüli esetek vagy csak késő gyümölcsöző javítások által kényszerítetik s jövedelmének fölöslege az előbbi összletet ez esetben is vagy nem, vagy kevéssel haladja, úgyhogy ha adósságát vagy rögtön, vagy nagyobb részekben kell visszafizetnie, azt csak új kölcsönözéssel teheti. De így, száztóli 5 kamatra ha veszsz 300.000 forintot te gazdag úr, évenkénti 6.000 forinttal, ha 1.000 forintot veszsz te középbirtokú, évenkénti 60 forinttal, ha 500 forintot veszsz te szegényebb, évenkénti 30 forinttal: adósságtokat 37 év alatt lefizettétek. És ez természetes.

Minden évrészlet (annuität) két részből áll, először: a tőke kamatából; másodszor: bizonyos pótlékból, mely mint törlesztő tőke kamataival és kamatkamataival addiglan halmoztatik tőkévé, míg a kölcsöntőke a törlesztő tőkével föl nem ér. [...]

A hessen-kasseli *országos hiteltár* e jótéteményt köti össze kölcsönadásival, s befolyása az iparba, gyárvállalatokba, de kivált mi a főcél, a mezei gazdaságba már eddig is minden vára-kozást felülhaladott. E fejedelemségben, melynek népessége 700.000, területe 143 mérföld, és így némely megyénknél alig nagyobb, az első négy év alatt a hiteltár által négy millió tallér (hat millió p. forint) osztatott ki kölcsön s leginkább mezei gazdák közt, s most itt létemkor a tárnak egy milliót kínálnak úgy bel-, mint külföldiek, de kérők nem lévén, el nem fogadhatja. E szerint az intézet nincs zavarban, bármelyik hitelezője mondjon föl. Eszembe jut hazám lankadó mezei gazdasága, melynek fölelevenítésére ily tűzpont alkotása szükséges, honnét erőt vegyen. S a porosz tartományokban lévő *gazdasági-hitel* egyesületekre a közönség miért nem figyelmeztetik? *Ha hasznai* tisztán kifejtetnek, *az akadály* magában leromlik, mi *hitel-hiány*, tudniillik az egyik, másik a tárgyismeretlenség. Következményei egy ily intézetnek a nemzeti gazdaságra nézve felszámíthatlanok lennének, s különös jótékonyága ott éreztetnék, hol rá legtöbb szükség van, a kisebb birtokosoknál. Óhajtanunk kell, a törvényhozás fordítsa az ügyre figyelmét, vagy egyenesen lételre híván, vagy az ellenálló alkotványi s törvénykezési gátokat elhárítva magános vállalatképp fölállítását lehetővé tevén. [...]

Frankfurt, November 29-én, 1836.

Utam Hessen-Kassel legszebb részén vitt keresztül, s ha előbb kellemesen ötlének fel az itt-ott festőileg kihegyesedő s mintegy elhullatott bazaltszirtek, s a várromokat elpusztult fészkek gyanánt tetőiken viselő kerek hegyek; Fritzláron túl egy mosolygó s igen termékeny rónára jutánk, mely a fejedelemségnek magtára. Éjjel menénk át Marburgon s Giessenen, hol mindkét helyütt egyetem van, s Friedberghez virradatkor értünk - de napot nem láttunk, a borult idő lelket s természetet egyképpen elborított. E napon, november 26-án s a következőn igen rosszul érzem magamat, s oly rögtön s oly ok nélkül, hogy bárha a töredékeny embernek baja akad, nincs min megütköznie, ezen most álmélkodám. Hessen-Darmstadt egy részén által jutánk Frankfurt termékeny s nagy látkörű határába, melyben a szántóföldek széleire almabor kedvéért ültetett almafák egész berkeket képeznek. A város köröskörül ékes és nagy kertekben végződik, miket igen csinos, sőt olykor gyönyörű, s ízlésre s gazdagságra mutató mezei lakok szépítének meg. E nagy kereskedésű város legnagyobb része, a német városokkint, palakövezett faházakból áll, de vannak sok új s igen kellemes házak is, kivált a kapuőrös pénzváltókéi, a vendégfogadók pedig ugyanannyi paloták. Engemet *különösen* a szelídült gót alakban épített új házak leptek meg, hasonlók régiszerű köntösbe öltözködött ifjú lányokhoz. Németalföldön a gót építészet eléggé otthonos s így a múlt-korhoz a jelen és jövő-kor inkább hozzá olvadna, ha a divatba jött olasz és görög építészet helyett, az ekként új bájjal föléléstett, s a korhoz nagy szerencsével alkalmazott ábrándos gót formák mellett maradnának.

Mióta Németföldön utazom, barátom, csaknem szakadatlanul esik, mi nemcsak gyönyörtül foszt meg, de egyébtől is, s nemcsak engemet, de téged is, ki füleimmel hallsz, szemeimmel látsz, fejemmel elmélkedel és szívemmel érzesz örömet és bút. Pedig vidám őszt kértem az égtől, milyen volt az 1834-i; de a keresztyén ember imádságában ott van ez is: „legyen meg a te akaratod”, és így az ég élt hatalmával, s rám bocsátá a záporokat, mint egyet a hét csapások közül. Alig enged az utcára kilépnem. Azonban mindamellett is néhány gyűjteményeket megnéztem, s a császár termet, melyben koronáztatásaikkor a római császárok ebédeltek. Falára oszlopok festvék s köztük egy-egy császár arcképe van, s csodálatos véletlen, az utolsó császár II. Ferenc arcképe tölté be az utolsó oszlopközt.

Sok kérdezősködés után tudtam megtalálni a sárga, ó alakú de csinos házat, melyben Goethe született és lakott. Most idegen bírja, ki a régi állapotban egész eddig megtartott bútorokat néhány hó előtt el s kihordatá s így már én Goethe egykori lakszobáját üresen lelém. Néhány pillanatig mély lelki csöndben néztem a falakat, melyek a törekvő, a küszködő ifjú Goethe szellemi kifejlésének tanúi voltak, melyek közt, kiszakítván magát a napdivati s mellékpályák kísértetei közül, kizárólag a szent művészet papjává kenekedék s esküvék az oltárhoz, melytől nem vonta el csak a - sír. Te vagy, szerény, szűk szobácska azon edény, melyben a német föld leggazdagabb s legszebb lélekvirága fölnevekedék, mely a szellemvilág legdúsabb szekrénye valál, mely hasonlítál egy rongyolló felhődarabhoz, miből a nap kitekint, egy becsstelen foglalóhoz melyben a legdrágább gyémánt tartatik. Te egyik pont, nagy pontnak felelsz te meg, az ő sírjának; de a bánat hűbb az örömnél, ott az enyészet örvényénél pompás emlék fog emelkedni, itt az öröm s létel forrásánál semmi jegy nem beszél. Alig hinnők, hogy e homályos lakocska fogá be azon lelket, mely midőn innét kilépett, mint nap az egész világot betölté termékenyítő sugáraival. Valóban nincs e világon *szent* más, mint az erény és génius, s így az ablakon által látható kertecske minden göröngye, melyen annak szeme függött, ki oly nagy geniust bírt, ereklje volt nekem. Kinek Isten magából ily sokat ad, az ő hozzá közel van.

Képek Magyarországról a külföldön

NEGYPEDIK KÉP. NÉMETFÖLDÖN

A nap, de nem az, mely az óceánból kél föl, hanem az, mely a lélekből virrad ki, meggátolhatatlanul fog emelkedni a délpontra; a sötét köd alászáll a földre s így, melyből kipárolgott, anyja méhébe visszatér. A szellemerők működéseit meggátló kötelékek megszakadnak és megszakíttatnak, külharcok által az ellenségéi, hazai harcok által az előítéletekéi, belharcok által a lélek büneiéi, mi harcokat folytatni fognak az emberek a szabadságért, s ezt óhajtják a békéért. Az országok egykor rengeni, a népek forrongani fognak, polgári, műveltségi, éghajlasi különbségek ellent nem állván, mert bár az Etna tengeren ül, a Hekla jég s hó közt áll, tűzokádó mindenik. Ez átmenetel irtózatossá jeleneteket közt múlik el!

Következik az új pálya, a szabadságé, melyen már nincs küzdés, csak munkásság, nincs erőködés, csak kitartás, nincs vita a célok körül, csak választás az eszközökben. A szabadság az emberszellemet megtermékenyíti; az értelem kifejlik, mint egy kigördült tekeres, s az ismert tömege, a szelekkel együtt minden felé szabadon hullámozó lég gyanánt, egyensúlyba teszi magát minden európai népeknél. A szabadság, mit eddig korlátlanossággal tévesztettek össze, kezdődik az egyed megérett s megnevesült akarataiban, s innét kifolyva a közszabadság is új típussal bírand; emberiségi tekintet vezérlendi a nemzeti érdeket, ez pedig az erkölcsphilosophián épült fel, mely veendi világát e szótul: Isten. A népek nevei elszíntlenednek, jelszó leendő: ember; kelet és nyugat nemzetei találkoznak a műveltség ölében, s ugyanazon elvek, miket az értelem kifejtett, az ítélet megválasztott, a szív megszentelt, egy békésen együtt élő családdá gyűjtik az embereket. Egész Európa mozgand a nagy kertbe, mely a *világ*, beültetni a boldogság fáját, mely a *szabadság*; sok helyütt már áll és él is, de még kevés helyen vert gyökeret. Minden népek munkához láttak.

A magyar nemzet a henye múltból, s tehetséget inkább hevertető, mint elhasználó szenvedésekből kiemelkedve, gazdag és békés töerővel szövendi magát Európa jövőjébe, s a kifejlési új pályán cselekvő főszerepet fog játszani. Nyugat- és Közép-Európa sokat várva pillant rá: Kelet-Európa sorsa leginkább kezében fekszik. Mint egy növény, melyet keletről nyugatra áthalhozna, megsínylette az általültetést; de már kipihente magát, s új pályáján emlékezni fog, hogy kelet az ő hazája.

Alá volt írva, németül: *Phantasie-stück*; ábrándkép. -

Hogy Magyarország iránt, mely eddig nem is említették, csak ennyi várakozással is vannak, onnét tudom megfejteni, hogy mint *quantitas incognita*, *hypotézisekbe*, *teóriákba* s *prófeciákba* igen illik.

FRANCIAORSZÁG

Metztől Párizsig, December 1-3, 1836.

Aluván a kocsiban, olykor mint álombeli hang üté meg füleimet, *honneur, gloire, liberté*. Föleszmélek, de szemeimet hunyva hagyám s a mellettem ülő algíri orvosnak beduini rojtos szűrét megrántva, mondtam: „uram, 100-ast teszek 1-re, hogy francia földön vagyunk.” „De én nem ígérek felet sem, válaszolá; a nyelvet hallva könnyű kitalálni, hol vagyunk.” „Nem innen ítélek, viszonzám. A népeket bálványaikról kell megismerni; a török Allaht s paradicsomot, az angol comfort s jóllétet, a német műveltséget s humanitást, egy más, de melynek hírét te, uram bajosan hallád, *ősi alkotmányt* emleget, bármi nyelven beszéljen. Úgy hallom, itt a becsületnek, dicsőségnak és szabadságnak áldozik minden, ezért gondolám hogy francia nép közt vagyunk.”

Itt szemeimet kinyitván, Metzet láttam, mely a Moselle partján híres várhely, jeles, erős, tömör házakkal. Cserépfödelek, boltok, cifra kirakatok, házak, tükör-üveges ajtók s ablakok, öltözet, házi és piaci szokás és élet, mozgalom, a dolgok új alakai - minden mutatá hogy Németföldet elhagytuk. Fő dísz a városnak a régiek szokása szerint *keresztalakra* épített gót egyház, de ne akadj föl külsejének undok toldásain, hanem lépj be magas és keskeny, de hosszú hajójába, minek osztályai, oszlopai, cifrái nemes egyszerűségben s harmoniában építvék. Öblének s a vén falaknak sötétségét az ablakon belopódzó napvilág nem üzi el, csak fényt vet bele, mi szüli azon méla homályt, mely az élettől ide menekedett lelket múlt utáni keservvel termékenyíti meg. Fönséges vagy vallásos érzés, mert e kettő rokon, erőt vesz rajtad, s míg fejed talán a székszis ellenvetéseivel küzd, lábaid roskadoznak a jámbor nép közé térdelni. És ti föltétel nélkül tudatlannak, szánandónak mondjátok a kort, mely ilyeket teremte? Nem, barátom, kor, mely ily műveket alkot nem megvetendő; építményei nem tiszta ízlésnek ugyan, de nagy, bár vad erőnek, de sajátságos, bár szilaj képzeletnek emlékei. Istent azon idő s mód szerint imádni csak ily egyházban lehetett, mely fölséges, de sötét hatással nehezkedik a lélekre; a gyönyörű festésű ablakokon hajnal és estszürkületként jut be a napfény, mint illék azon gyülekezethez, mely borongó tapogatózásában nem annyira szerette Istent, mint félt Istentől. Ha megdöbbenünk egy rég elhalt ember sírkövénél, menyinyivel inkább, midőn e sötétlő alakra tekintünk, mely fantáziánknek nagy mezőt nyitó egész kor elmúlását jegyzi. Miként sírdombon fekszik a *kőkereszt*: a keresztalakú gót egyház úgy fekszik a földön.

Franciaország egyházaiban lócák nincsenek, hanem szalmaszékek, melyek hétköznapi halmazba rakvák, innepeken pedig egymás mellé sorba kitétetnek. Ki leül, a hely s innep szerint 2-4 garast fizet, mit a székögyelő azonnal követel rajta. Nem utálatos szokás-e ez, s nem teszi-e az egyházat színházzá? Nem fölháborító-e, hogy Istenhez a szegény az egyházban sem fohászkodhatik gond nélkül; hogy a napszámos, ki dologbul érkezik, a nyomorult, ki egészségtelen szűk lakából búv ki, a szerencsétlen, ki eső elől keres födelet, nyitva találja Isten házát és magát benne sem pihenheti ki; hogy itt sincs számára egy ülőhely; hogy mint künn fáradva él, kénytelen itt is fáradva imádkozni? Vagy azt akarjátok, hogy a szegény az irigységet, mit a gazdag ellen sorsával együtt keblében hord, itt az egyházban se feledhesse, s az életbeli nagy különbségnek kínzó érzése áhítatát is összezavarja? Azt akarjátok hogy a tehetős rész, mely a színházat gyönyörért elfoglalja, az egyházat is, hova nagyobb része hiúságból és szokásbul jó, bírja a szegények előtt, kik imádkozni jobban tudnak, mert szenvedtek, s lelki vigasztalás után inkább epednek, mert keblöket sűrűn csapkodja a nyomor

lángja? De azon fizetés a tehetőségeknek is alkalmatlan, az istentiszteletnek pedig profanál-tatása. Hogy fedeztessék a költség? Én nem a fizetés, de módja ellen szólok. Az eklézsia tartsa fel egyházát úgy mint legtermészetesb, t. i. egyházadó által, és áhítata közben senki ne háborítassék. E székbér szedés a protestánsoknál már el is töröltetett.

A Metzen túli vidék elég különféleséggel bír. A sok eső rét - s földkövérítő vízözönnel borítja el, mit árkok által a szorgalmas gazda még jobban elárasztott. A faluk cserépfödeles, kő, de vakolatlan épületekből állanak; többnyire mindenik ház az országút folytatában nyúlik el, egyik vége lakás, másik csűr, ól, tár. Hegyes szövetsipkát hord a nép; s ruhájára egy vászon vagy pamut kék inget ölt; a fapapucsok is itt már mindenfelé pattognak, mint tilók, s eszembe juttatja, mi különös, hogy ez, mi egy résznek költségkímélés, más résznek keresetmód lenne, kivált erdős vidékeinken s kivált kevésbé hetyke tótjaink által nem hordatik. A legnagyobb terhek is kétkerekű toligákon fuvaroztatnak s az út kímélése végett a kereketalpak egy s másfél arasznyi szélesek; a lovak pedig, ha nyolc van is, nem párosával s nem egymás mellé, de egyenként s egymás elébe fogatnak, mi mind alkalmatlan, mind az útnak ártalmas. Falakra s táblákra írt nagy betűkkel jelentik a zabot, szénát, italt, vendéglőt, kovácsot, kerekgyártót, úgyhogy e falukon, mint megszakadozott piacutcákon utazom Párizs örök vásárába.

December 2-nek reggelén Champagnia azon tájékához közeledénk, mely a világhíres pezsgőt termi. Chouillyban, nem messze Epernaytől (ez és a Sillery név itt az, mi hegyaljai borainkra nézve a Tokaj név) a kocsis megáll, s a kalauz ivásra szólítja föl az utazókat. Ki oly bigott vízissza, hogy e pezsgő gonosz csöppektől el ne csábíttatnék? Leugrák én is, s a francia földön a francia borból ivám éretted hazám, és azután éretted, barátom. Ígyátok ti is e bort, de csak azért, hogy emlékeztessen: mulékony pezsgés nem erő. Az utazó sereg néhány üveggel mi hamar eltékozott, minek következte lőn, hogy a közel epernay-i parton nagy kedvvel s vígan barátkozva sétálánk föl egy, a városból visszatérő falusi lány- s legénycsoportban elvegyülve. Az imperial (födelülés) egy víg birtokosa nagy mulatságunkra szolgált. Valahány-szor lovat váltánk, pedig ez Párizsig gyakran történt, mindig leszállt, mondván: míg már Champagnióban vagyunk, csak igyunk, s betért a vendéglőbe és ivott. Champagnióból nem sokára kiértünk, de ez semmit sem tett, s ő egész komolyan mondá leszállás közben: míg már Champagnióban vagyunk, csak igyunk, s ivék mindenütt. Párizs előtt, Champagniótól 16 mérföldnyire sóhajtván szálla le, mondván: „no, már kiértünk Champagnióból.”

December 3-án reggel hét órakor Párizs zárai előtt állottunk. Ugye nem kétled, hogy ki egyfolytatában három napot és négy éjszakát kocsiban tölt, belőle megtörődött testtel s elmével lép ki? Tehát talál el, szobámba lépén, melyben a föltakart puha ágy tollfészekként nyílt előmbe, mit cselekedtem? -

Párizs, December 10-én, 1836.

- Visszatakartam. Mit gondolsz! Lefeküdni, hol minden felkölt, alunni, hol minden él. Megmosdám, átöltözködém, s egy velem maradt útitárssal, ki Párizst ismeré, beindultunk az utcák labirintjába. Még azon este írni akartam neked e naplót, de előbb fel kelle ébrednem álomszerű állapotomból. Alig tudja az ember mit kezdjen e nagy életben; idegenül libeg benne, mint a tengerbe esett csöpp, mely csak azt látja, mivel érintésben van.

Kilépén az utcára, előttem egymást érték a két lótol nyargalva röpített hosszúdad *omnibus*-ok, melyek egész kis épületek, hátuli nyílásaikon most mintegy benyelik, majd kiadják az embercsoportokat; köröskörül mindent elborít egy szorongó, zajló tömeg, mely a meztelen kövezeten csattogó kocsiból, lovagokból, szekerekből, cifra és rongyos, munkás és bámész

sokaságból s gyermekekből most összezavarodva hemzseg s ismét kibontakozik, szakadatlan lármát hozva és víve magával. A házfalak félőlnyi magas betűkkel beírva, a középületek s kőkerítmények oldalai lepedő nagyságú, papírra nyomott, száz színű s alakú hirdetményekkel ragatva be, az ablakokból mindennemű szövetek végenként nyúlnak le, az utcák földszinti része egy szakadatlanul folyó kirakat, bámuló csoportoktól körülállva; - szemed kétségesen forog, ha nem vigyázz, letiportatol ha vigyázz, semmit nem láttál. Abból, mit láttunk nagy rész ismeretes ugyan, de Bécsben, Berlinben gyermeknek láttuk, itt már óriási alakban s tömegben jelenik meg. A tüköruvegéből metszett boltajtók s ablakok megdöbbentő csalódást okoznak. Ez egy ékárú boltja s a gyémántok, rubinok, opálok mögött a bolt közepén egy szalmás toligát látsz; ez itt egy bor-bolt s a palackok közt egy ünnepi díszben öltözött lyányt szemlélsz, mintha innék; emez selyemárúkkal van tele s a leghófehérebbet egy kéményseprő auvergnac fogdossa. Azaz, csak úgy látszik, mert a toliga az utca közepén van, s a lyány s a kéményseprő kívül általellenben áll. A kirakatban egy ritkaságot pillantasz meg, utána hajlasz s még ez semmi; de a légtisztasága miatt észre nem vett üveget betöröd s itt már kezdődik a valóság, mert fizetned kell. Ezután az ember megharagszik, s nem bámul - a szomszéd boltig.

Este hat órakor egy színház elébe juték, mely előtt már délutáni három órától fogva ketrec-korlátok közt tömérdek nép várakozék az ajtónyitásra, hova azokat kivéve, kiknek jegyeik már vannak, csak e korlátúton juthatni. Az utcán ácsorgó csoportban sok ember jön, megy, jegyeket kínál, de két áron, azonban így is kél; ezek mint misterium, azaz csalás papjai össze-összerohannak értekezni, s hálóiát az idegen vagy járatlan nem kerülheti el. Egy ősz szakállú férfi, lengyel száműzött, játékcédulát mély hangon kínálata; utána egy asszony citromait s narancsait sívítva; egy kézi katlant hordozó legény forró gesztenyéit rekedezve jelentgeté. Innét a Palais-Royal felé menve, az utcaszögleten egy terített, két mécs által megvilágított asztalt találék, részint hideg, részint az alul égő tűz melegétől párolgó étkekkel megrakva, melyet kerekeken egy fickó ide-oda tol, árát kikiabálja s jártát-költét trombita-fúvással hirdeti; más, az árukkal megterhelt szekerkére kisebb nagyobb csengettyűket aggat, miket fakalapáccsal ver, s a figyelmet magára így vonja; amaz tollakkal szurkálja tele süvegét, társa komédiásruhát ölt s vendégahaját tesz föl, és árul és bohóskodik egyszersmind - egyikért a kettő közül valamit csak kap. A Cité felől egy sárgaföld színű darócba öltözött apa jön, mély hangon bömböl, mire bajazzo-sipkában előtte ballagó fiacskája éleset visít: amannak kezében zsák van, a fiú kezében nyúlbert látok. Azonban a selyemben s virágban úszó hölgyek, a piperőc urak, gazdag kocsik, ezerféle egylovas cabrioletok, mint nappal, most is szakadatlanul tolongnak, s így a gázvilágot pompával népesítik meg. De alig hagytam el néhány házat, íme, tőlem tíz lépésnyire egy vén asszony megáll és csönget. Hátán piros bársonnyal s rézzel cifrán ékesített toronyka van, válláról talpas csövek függenek le, - gondolám, szemfényvesztő játékanak eszközei. Nép nem gyülekezik a boszorkány csodáit nézni, de én álltam. A bűvös újra csönget és még néhányszor. S íme, előugrik egy szurmos suhanc a pompás Palais-Royal-lal átellenben lévő odvalakú kőszenes üregből, az asszony egy talpat levesz, a hónalja alatt kibúvó két csapot fölnyitja, melyből fehér és sárga nedv foly; most, gondolám, a kifejlés pontja. Igen, elveszi kezéből a suhanc s fölhaltja a *borosvizet*, lefizetvén érette az egy sous-t. Számtalannak levén mit eladni, örökké kiáltoznak, ordítóznak az utcákon, s minthogy célra figyelemgerjesztés segíthet, a kiáltásnak s hangnak minden árnyékait betanulják füleidnek kínul, bőgéstől a zengésig, halk énekléstől a csattogó kepelelésig, s ki szemeit bezárva hallgatózik, az előtt e különféle kiáltozások gyakran, mint egy dal hangjai következnek egymás után, s némi durva énekké esnek össze. Ez a munkás és küszködő *élet éneke*.

A Palais-Royalba be akarván lépni, egy férfi titkos sùgással veszedelmes helyre hív, kitől elijedve az ellenoldalra szököm, de itt egy más néhány cédulát tol rám Eleinte nem akartam elfogadni, de minden arra jövő elfogadván, magam is aszerint cselekvém. Áruk ajánlása volt, mit a kereskedő és mesteremberek naponkint így osztatnak. Tudatni s láttatni kell az árukat, mert mint sokra, úgy a vételre is alkalom határoz; ezért a kereskedő mindent kirak, mi ingerel, és a kirakatban gyakran több van, mint benn maradt. Néz, lát az ember, aztán kedvet kap, aztán választ és megveszi. Rendszerint az ár is feljegyeztetik az árura, mi vételre határoz, ha illendő, odább menetelre, ha nem. Végre a Palais-Royalba beléptem s a tündérragyogásban szinte tündérnek véltem magamat, mert ez Párizsban Párizs, nappal Plutus, este tündérek hazája. Körüljártam a folyosókat, melyekre néhány száz, a legszebb s leggazdagabb boltok s vendéglők nyílnak, s míg eszem a csodakincs fölszámításában elsédült, szemem ereje remegett a legalább 2000 gázmécsből összefolyó fényben. Az udvarkert fái kopaszon álltak, alattok s a szép márvány-szobrok körül, mint faluhelyen, enyhe levén az est, dajkák csecsemőkkel futkostak s virgonc gyermekek koszorúban játszadoztak; a tó szökő vízoszlopa ezüst színében magasrul loccsant; fölül a tiszta égen a csillagok szerényen függtek, s a fénytől égő udvarból tekintve haldoklani látszottak. Alulról néha hőség csapott meg s letekintvén a föld alá, fehér szakácsokat vörös zsarádnok körül láttam forogni. Az udvar négy szögletén négy toronyka van tele hírlapokkal, s föl-alá sétálás közben, ha egyet elolvastál, egy sous-t fizetsz érte. Mely ajtók fölött ördög szemeként pislogó színes számokat láatsz, ott a fölmenetel a játékházakba. Az asztalt mindig sok nép gyűli körül, s a komoly képű mesterek száraz hangon kiáltgatják; „Messieurs, faites le jeu.” E piszkos házak sok ifjúnak siralom-házai; elvesztvén mindenét, belőle egyenesen siet a koporsóba, a Szajna hajjai közé. - Ez után több passage-okat néztem meg, melyek keskeny utcasikátorok (mint Pesten a Párisi utca), két oldalon ékes boltokkal telvük, fölül üveggel fedvük s gázfénnyel dúsan megvilágítvák. Ily tündérutca 131 van, s ezek a Palais-Royalnak ugyanannyi elszórt tagai, és Párizs képén jellemző s a legragyogóbb vonások. Midőn az idegen a sötétebb utcákon mendegélvén, ezekben, melyekben drágán s ünnepileg öltözködött sétáló nép hulláma zajlik, véletlenül betekint, elbámul, mintha a regebeli világok bemenetelénél állana, hol tündérek teremnek, s arany lúdlábon forgó fényvárakban laknak.

Hazafele menvén, egy fiúcskára akadtam, ki gyertyáját a sáros köre illesztvén, még kisebb húga énekét rossz hegedűjével kíséré; nem messze egy nagyobb, nemzeti és mindenféle dalokat énekelt a legközönségesebben; a Pont au Change végénél pedig két legény improvisatori bohóskodással mulattatott egy nagy gyülekezetet; a halpiacon két asszony könyvből olvasta a legújabb napok anekdotáit és mellette kávé és tea asztalkájával egy menyecske telepedék le, s mit gondolsz nincsenek hallgatóik? Sőt igen, a dandytól kezdve a vízhordóig. Nagyvárosi lakos tud bámulni semmin is, s e boldogságra itt van legtöbbnek legtöbb ideje. És ez mindig így van, ma mint tennap, s holnap úgy lesz, mint tennap volt. Valóban, ezeken látván, ki meri mondani, hogy nem komédia az élet?

A német városok élete, mint szélpuska dolgozik, de csöndben; a párizsi élet, mint álgyú, dörögve, villámolva, füstölögve munkálkodik. Itt megtartja színét az élet, pezsgését az erő, hullámozásait a kedv; erénye és hibája az emberi léleknek tarkább vegyületben nyilatkozik, és a szellemi tehetségek csak ilyen, mind komor kedély előítéleteitől, mind külhatalom nyűgeitől ment teljes szabadságában tűnhetik föl Párizsnak egyetemi életén azon szívárvány, melyet kettőnek, vésznek és napfénynek szomszédsága képez. Nem Párizs, a város szerezte azt a nagy hírt, de az élet a városban. Ez az, mi az idegent, bármely országbul jött legyen, sokáig tartja egy csodálatos éber álmodozásban.

Párizs, December 13-án, 1836.

Párizst, a divat székvárosát, te csinosszépnek képzeled, pedig másként van. A várost tökéletlen dekadonként körülövező s fákkal itt-ott beültetett méltóságos Boulevard-ot, a Szajna két partját, mit Quai-nek hívnak, s még néhány rövid utcát kivevén; szűk, csavargó, s esős időben oly förtelmes valamennyi, hogy ne is reményld, hogy rútul össze ne fecskendeztessél. Általában szólván a házak sem szépek, sem tiszták s még a legújabbak is ízetlenül építvék. De éppen e nép, mely Napóleon előtt s után *egészek* újra teremtésében röst volt epigrammi természeténél fogva *fénypontot* (l'éclat) keresvén, itt-ott óriási műveket alkot. Így történik, hogy a kigyódzó szoros utcákból s mocskos házakból kibukkanván, bámulva állapodol meg a hatvanhat korinthusz oszlopon nyugvó pénzcsarnok előtt; a Place de Condorde közepén az Áfrikából hozott obelisk mellett, hova egy oldalról a Champs Elysées tetejéről a fölséges Arc de Triomphe óriási tömörkedtségében tekint le, más oldalról a Tuileries királyi lak egy része látszik, s honnét egyfelül a szép oszlopszatú követkamarára, másfelül az athénei Parthenon mintája után félszázad óta épülő Madeleine-re esik pillantatod, - mely, mit Napóleon a dicsőség templomának szánt, Lajos-Filep pedig Isten házává szentelend, mint mű dísz s gyöngye egész Franciaországnak. Fejdelmi csarnokával így lep meg az inkább cifra, mint szép Louvre, a Luxembourg, az Orsay-palota, a kúpos Invalidház, a Ventadour, Odeon színházak, a Notre-Dame főegyház, melynek csonka két tornya feketén emelkedik, és távolabb a magas Panthéon e fölirattal: „Aux grands hommes la patrie reconnaissante”, mely nagy, mint kiknek emlékeztére szentelteték. Ez a nagy emberek hamvainak építettet, s bár nincs segedelmére, mint a régi épületeknek, a múlt-kor melancholiája, mégis lelket hat. Alul, a földalatti kriptában, mint catacomba éjében fekszenek a koporsók - ez a sír; benn az épület zengő termében a 150 oszlopok közt friss márványszobraik ragyogandanak - ez itt a föltámadás. Benne a jelesek nem mind lesznek, de csak a jelesek közül, s részemről egy törvényt óhajtanék, miszerint helyet itt senki ne találjon halála után 25 évig; elég idő arra, hogy az eltiprott érdem kitündököljék, és hogy a személyes tekintetek vagy elfeledtessenek, vagy az új nemzedékben ellensúlyra találjanak. A dics- és tiszteletvágy hatalmas rugó, mit a társaság roppant sikerrel használhat, csak arra vigyázzon, hogy a dicsőítettek sorából inkább kimaradjon néhány érdeemes, mintcsak egy érdemtelen bejusson. Napóleon ismerte az embert, s a Madeleine-t dicsőség templomává szentelni nem hiú, de pszichológiai gondolata volt. Ha a nap ingyen nem akarna sütni, vajon nem lenne-e okosság fizetnie, kivált ha csak néhány fillér kívántatnék?

Nézvén a Panthéon csúcsára, mely Párizsban a legmagasb, sokszor eszembe ötlék, mint illenék oda egy hamvveder vagy ércsésze, miben gázláng lobogna. Az egész Panthéonban nincs fa és így nem veszedelmeztetnék. Szebb látvány Párizsban bizonyosan nem lenne... „A nagy férfiak hamvai fölött örökké ég, s él a haza hálája!”

De nálunk nem. Magamtul kérdezem, hol fekszik Hunyadi s alig tudom megmondani. Csaknem elfeledteték e bámulatosan egyszerű, méltóságos, nemes jellemű hős, kinek ellene volt, irigye nem, ki, mint Epaminondas tiszta fényben áll. Ki kérdezősködik, van-e emléke? Eszébe kinek jut itt vagy ott egyet állítani? A mai törpékkel bajlódunk, az ókor félisteneire nem emlékezünk. Mintha nem volna adóságunk a múlt iránt; mintha minden emlék, mit a múltidő derékeinek emelünk, nem hozná meg gyümölcsét a jövőben; mintha üdv volna a múlt elfeledésében némely ábrándozók balga hite szerint; mintha a nemzet, mely múltját eszéből kitörli, nem hasonlítana a fához, melynek gyökerei elvágatnak. A bennük élő szabadságérzés min alapszik? A múlt időn s történeteinek. Min nyugszik az az alkotmányos élet mi bennünket velőig áthata? Az elfolyt tíz századon. Kik veték el az általunk szedett gyümölcsnek magvát? Őseink. S boldog nép, mely a múltból örököl, mit megtarthat s alapul hagyhat s mire tovább építhet. Tíz század végén nagy épületet mi nem találtunk ugyan, de igen

egy kemény sziklaalapot mi nem mozdul. Szabadságérzés és alkotmányos alap azon két nagy kincs, mit a múlt hagyott nekünk. Míg más népek az utóbbinak hiánya miatt bukdosnak, tanuljuk mi becsülni apáinkat. Sirjaikon ülünk oly békével; ne feledjük el megjegyezni. Egy szobrászunk van, s félek mielőtt használhatnók, ez egy is kidől.

A Vendôme tér körded, egyalakú épületekkel, közepén az ércből öntött s hadi dombor ábrázolatokkal körülfonódott oszlop, melynek tetején, hova belől csigalépcső vezet, Napóleon komoly gondolkodásban áll. E nagy férfiú élete és szerencséje nekem most is álomként tűnik föl. Elme vagy szerencse, e kettő együtt vagy külön, minden esetre roppant volt. A francia népet égis emelte, s hegyén ő volt a nap. De úgy látszik, ő, kit a gondviselés küldte, rendeltetését félreismerte, s ezért nem ember, hanem, mely küldte, a gondviselés verte is meg *elemeivel*, Oroszországban a hideg, Waterloonál az eső. Büntetésül, mint Prometheus sziklához láncoltaték, és Sir Hudson Loweben a kízó sas sem hiányzott. Történetében az óvilág több esetei megújultak; a Vöröstengeren száraz lábbal átmenetel, a világ három részé-beni diadalom, az Alpokon átutazás: Mózes, Caesar és Hannibalra emlékeztet. Én ez ércszobor alá saját szavait metszetném: „Je voulais agir comme la providence, qui remédie aux maux des mortels par des moyens à son gré, parfois violens, et sans s'inquiéter d'aucun jugement.” -

Szobám, mint a párizsi szobák, melyek a mieinkkel hasonlóan bútorozatnak, kivevén a márványpárkányú kandallót, körülrakottat seprővel, fűvóval, vaslapáttal, vonóval s lángernyővel, és kivevén a sátorad függönnyel beárnyékozott négy derekaljú, de párnátlan ágyat. Függönytelent Párizsban aligha lelnél, s e szokás az öregeinknél még divatos úgynevezett „superlátos” ágyakra emlékeztet. Itt olcsón élhetsz, s hogy másutt is élhetsz ily olcsón, megengedem, de azon árért az egész világon sehol sem egyszersmind oly pompásan. A mindennap szükségei is, de különösen a fényűzési cikkek jutányosak. A pesti s debreceni árnál többet alig adok, azonban holmim a pestinél háromszor, a debreceninél hatszor jobb s ékesb. Itt választani, nálunk találni nehéz. Egyébiránt én erről nem panaszkodom, mert én hazámban találtam, mit találni legnehezebb - egy hív barátot, tégedet.

Párizs, December 18-án, 1836.

Ma vasárnap van, de csak a naptárban, mert bár azoknak ivadékától, kik negyvenkét év előtt Isten oltárát látván az *észnek* szenteltek újat, az egyházak fulladásig tömvén is; az iparélet sem szűn meg. A boltok nyitva maradnak, szekerekkel, kocsikkal az utcák telvék, a nép hemzseg, árul, dolgozik, kereskedik zajló tolongásban. Másképpen alig is lehet. Hogy fogna élni az a sokaság, mely naponként csak annyit keres, mennyi naponként szükséges, mely a mai keresetet holnap megemésztí, mely ha vasárnap hever, hétfőn családostul böjtölni fog, mely évi jövedelmének $\frac{1}{7}$ -ét vesztené el? Van-e nap, melyen nem kell enni? Ha nincs, nincs nap is, melyen nem kellene dolgozni. A gyárbírtokosok is vesztenének, a munkások pedig elvesznének. Az ipar, mint egy élelemtár, mit nem lehet bezárni. Valóban, Párizsban nincs vasárnap vagy köznap nincs, avagy ha úgy akarod, a gazdagnak mindig vasárnapja, a szegénynek mindig köznapja van.

Tennapelőtt a pénzcarnokban valék, mely délutáni egy órakor pénzváltókkal, kalmárokkal, fürkészekkel, kíváncsiakkal, dologtalanokkal s mindenféle néppel telegyűl. A tágas terem közepén lévő kosárad korlátnál állók fennszóval munkálkodnak, a többiek oldalt vesznek, adnak, egyeznek, értekeznek, s mindez méhköpű zúgásához hasonló érthetetlen, artikulátlan, de kemény zajt szül. A bukásokon nem csodálkozhatni, látván, mi vad indulattal, vágtyól és bortul megittasodott kártyásként alkudozik a gyülekezet, melynek egy része elég botorul a veszélyeztetésben, sőt a vesztésben is dicsőséget talál, természetesen búsabbat a nyeres

dicsőségénél. Bankot hazánknak igen óhajtók, nélküle földünk s hírünk penésztetemetőben hervad el, de játszót nem és szerencsére nélkülözhetjük is. Pénzarisztokrácia, mint minden nagy városban, itt is van; sok, kinek esze s lelke zsebében, fejét felhők közt hordozza. Érzéketlenebbet, önzőbbet, bután gögösbet a pénzarisztokráciánál Isten nem teremte. A születési enyészni látja glóriáját a közértelmesség világában, de a számolatokban minden nemesb lélekhevülésből kifonnyadt s megmerevült pénzarisztokratát addig, míg meg nem bukott, mi szelídítse meg, nem tudhatom. Egyébiránt ez nem egyéb, mint a *hatalom* arisztokratája, s ez egyedül az arisztokrácia, de mi az idők folytában különböző elemekkel, kelmekkel szövetkezvén, külön alakokban jelen meg, s aszerint más-más nevet vesz föl. A középkorban egy barát hatalmasb volt egy hadnál - akkor lézett a paparisztokrácia, mi alapula valláshatalmon; a feudali világban egy úr előtt ezerek reszkettek - akkor létezett a születési arisztokrácia, mi alapula a földbirtokon; a római testőrök kény szerint tették, s ölték a birodalom fejét - akkor létezett a katonaaρισztokrácia, mi alapula testi erőn; korunkban a pénzcsarnokban országok sorsa dől el - most létez a pénzarisztokrácia, mi alapul szállítható kincsen. Tehát a pénzarisztokráciát képzí a papok, nemesek, katonák kezéből kisiklott *hatalom*, mi azokat elhagyván, korszerűleg ez új alakot ölté magára. Tagadhatatlan, hogy a hatalom *holt* dologgal s testerővel szövetkezve legkiállhatatlanabb, mert legnemtelenebb kútfőből ered s irányban halad. Örvendjünk, hogy annyi sok elemekkel szövetkezése és mindenkitől megválása után az, végre az *értelemmel, ésszel* készül párujni. És a hatalom e frigyben örökös leend, mert igazságos; többi alakaiban ellenőrtelen volt, hiszen a sötétség, szolgaság, gyöngeség, szegénység, mi mellette állt, lételének nem ellenőre, de föltétele vala; de ezen új alakában mi ad erőt, ugyanaz ad ellenőrt is: a nyilván.

Ismét mondom, barátom, nem a város nagysága az, mi itt meglep, mert az utcán sétáló embernek néhány ház s az égből egypár öl egész láthatára; hanem az élet, mozgalom, zaj és a műáru-gazdagság, mi a fejet megszedíti. S miért örül ennek a francia? Mert van? Mert itt van? Nem egészen, hanem mert saját készítménye, mert jele erejének, iparának, tehetségének, mi a jólét s gazdagság kimeríthetlen kútfeje. Nekünk is van lenünk, de a vászon rőfét néhány garasért eladjuk: a francia virágot festvén rá, ezrekért adja el; egy tallér nagyságú arcképnek kelme egypár forintot, a munka százakat ér; mi a vasat font számra adjuk el: az angol és francia művészileg feldolgozván, két latot drágábban ad el, mint mi egy mázsát; egy icce cseresznye három krajcár nálunk is, itt is, de itt a cukrász finoman befőzvé, az amerikaiaknak drága áron küldözi; a föld, mint porcelán, a gyapjú, mint posztó, a gyapot, mint szőnyeg a répa s alma, mint cukor, a fonal, mint aranybecsű csipke, az üveg, mint álgyémánt s látcső, a haj, mint ékes fonat, a madártoll, mint legyező, a fa, mint szépmű, a márványkő, mint szobor, a zsír, mint illatos kenőcs, a víz, mint gáz, a gáz, mint világ, az ón, mint betű, a papír, mint könyv, a fej titka, mint kitért gondolat, a gondolat, mint cselekedet és munka, és mindez összeségében végre, mint közboldogság jelen meg. Áltváltoztatásban áll titka az egész iparéletnek. Mennél több alakban dolgoztatik föl az anyag, annál nagyobb a belfogyasztás és kivitel, mi az ipar örök folyását, mint örvény húzza maga után; és mennél több munka járul az anyaghoz, a nyereség annál tetemesb, mert az anyag s ára közt annál nagyobb az aránytalanság. Így van, hogy a nem fölötte termékeny Anglia dúsgazdaggá lőn, míg az áldott Magyarország szomorúan szűkölködik. Tudniillik a fej és szorgalom a nemzeti gazdagság forrása; az elmeért, művészségért, munkáért mi el nem fogy, mi kimeríthetetlen, adatik bér, ár, mi elfogyhat, mi kimeríthető. Termékeinket, minthogy benne a mesterségnek kevés része van, olcsón adogatjuk el, mint a cserék idejében, s a kézműveket drágán vesszük. Egy kecskét olcsóbban adunk el, mint veszünk egy cipőt; egy rúdvasért kis ollócskát cserélünk, s mi rajtunk van, ruhánk posztójáért gyakran többet fizetünk, mint mennyiért egész nyájunk gyapját eladhatók. Ki ennek oka? Mi magunk. Gyárok felállítását, senki nem tilthatja el, s a harmincadon belőli

14-16 millió fogyasztása nagy sereg gyárt tartana szakadatlan munkában. A magyar nemes egy nevezetes kiváltságát külföldön ismertem meg, tudniillik: *adózni az egész világnak*.

Valóban oly csodálatra ragadó műveket látni, hogy a műv bámultában feledjük az embert, e nagy művészt. Mi sokra haladt az emberi elme! Naponként új-új találmányok, felfedezések, javítások. Akaratlanul is kérdezzük magunktól, hol végződik az ember pályája? Kifogy-e a léleknek teremőereje valaha? Megy-e végtelenül, új-új elmeszülöttek jegyzvén utát, vagy véletlenül, forradalmak által visszavetítetik? Az emberiség azon elemi pontra miképp vetíthessék vissza, honnét évezredek előtt kiindult, meg nem foghatom; de viszont azt sem képzelhetem, hova s meddig juthat, s mi ábrázat az, mit küzdelmei végén, mint utósót magára öltend? Messze tekintő szem erejeként összekápráznak a lélek gondolatai. Hányszor gondolnák, végére jutott e mű, és fölülmúlva látjuk ismét, és ezt újra, s mind a többit, mi utána következik. A lehetetlenség határai, mik szűk kört látszának vonni körülünk, koronként külebb tágulnak (utazó előtt lépésenkint odább nyíló völgy gyanánt), a haladó kornak helyet engedve Isten nem jegyzé ki embernek a határt, ezt ki-ki fejében s keblében hordozza. S így történik, hogy néha a sokaság lankadva áll meg a lehetetlenség ködhatáránál, midőn egy genius születik és fáklyát gyújt s új mezőre vezet, melyen egy egész nemzedék fog munkálkodni. De ennek sötét láthatáránál ismét nincs szél és vég, s míg elébb haladnunk lehet, mindaddig azon első kérdés is fejtetlen marad: vajon van-e vagy nincs vég és határ?

Az ipar ily ragyogó kifejtése azon törvények által, mik az új találmányok hasznát találóiknak biztosítják, igen élémozdítatik. Bevezetését azon első törvénynek, mit 1792-ben a national convent e részben alkot, följegyzem, mert ily tárgyú törvényünk elébe, *ha hozatnék*, nálunk is sok részben fogna illeni: „A nemzeti gyűlés megfontolván, hogy minden új eszme, minek nyilatkoztatása vagy kifejtése a társaságnak hasznos lehet kizárólag a fölthalálónak tulajdona, és hogy az ipari találmányt annak nem ily tulajdonául tekinteni, az emberi jogoknak lényegében megtámadása lenne; megfontolván egyszersmind, hogy ezen igazság *határozott s törvényhozói* kimondásának eddigi hiánya a hazai ipar elcsüggedésére mi nagy befolyással lehetett, okozván több jeles hazai művesek kiköltözését és számtalan új felfedezések külföldre átvitelét, melyeknek első gyümölcsei e hazát illették volna; megfontolván végre, hogy mind az igazság, mind a nyilvános rend és nemzeti érdek elvei sürgetőleg parancsolják e bírtoknak törvény általi megszentelését s pártolását: rendeltetik...”

Épp ezen törvény értelmében, tulajdonosaiktu az igen közhasznú találmányok a nemzet által megvétetnek s az egész országban kihirdettetnek, s a külföldi találmányok behozói is mint találók tekintetnek. Örömmel olvastam azon hirdetést is, hogy az *iparélesztő* társaság a jövő négy évben, némely fontosb, de az életbe igen bevágó chemiai, mechanikai földatok megfej-téseért, s kivált a legközhasznúbb dolgok, milyen cukorfőzés, tégláégetés, kenderkészítés, gyertyaöntés tökéletesítéseért, némely gazdasági növények művelése, s másoknak az országba behozataláért 500 franktu 12.000-ig emelkedő s összesen 206.000-re menő jutalmat adand.

S itt bevégzem naplómát máról. De nem; még el kell mondanom, hogy e napon egy magyar kávést látogattam meg. A francia háborúban, mint falusi kocsisbul lett huszár közlegény háromszor elfogatván, végre itt maradt, s írni, olvasni megtanulván (magyarul sem írni, sem olvasni nem tud) szorgalom által apródonként oda vergődék, hogy most csinos kávéházat tart, és egypár év múlva visszalép, négy-ötezer frankot kamatozó tőpénzébül úrilag élendő. Óhajtom, hallanád, ő, a hírlap által itt sokat képződött, mi érzéssel beszél az emlékezetében élő paraszt sorsrul. És mégis megfoghatatlan az a hazaszeretet; nem kíván meghalni „mielőtt még egyszer meg nem látta hazája földét, melyen született.” -

Párizs, December 21-én, 1836.

Leveledet kaptam, s örültem. Tudhatod, mely sorok adák nekem a legtöbb örömet; épp azok melyek alatt elhúztál. Melyek aztán következnek, igen megillettek, mert a derék J... y jobb sorsra volt érdemes. Epedésed utánam oly különösen van írva, hogy inkább tárgya az ország, miben vagyok, mintsem személyem. Gonosz portéka vagy te, barátom, de igazad van. Midőn egy fényes ezüsttáblán függ szemed, ne gondolj azon parányi féreggel, mely rajta fekete vonalként látszik.

A kamarák meg fogván nyitvatni, természetesnek találom kívánságodat a követválasztás iránt. Teljesítem, de bizony csak röviden, úgyis főképp az elveket óhajtod ismerni.

Választó lehet, ki 1-ször francia polgár, mi záloga a haza szeretetnek; 2-szor ki 25 esztendő, mi elég kor lelki érettséggel bírní; 3-szor, ki kétszáz forintnyi egyenes adót fizet, mi biztosít azon érdek lételéről, mi szerint a közbékét fenntartani igyekszik. E szabály alól két kivétel van, tudniillik az Institut tagai s az 1200 frankkal nyugpénzezett tisztek, bár csak 100 frank adót fizetnek, választó szavazattal bírnak. Ha a választó kerületben 150 választó nem található, e szám legtöbbet adózókból egészítetik ki, s azonkívül is mindig ki van jelelve 10, reménytelen megfoggyatkozás esetében szavazandó. Az ország akármennyi részében fizesse bár a polgár az adót, e tekintetben mindaz egy összletet képez, ha a 200 frank csak így sül ki. Midőn egy vagyont többen bírnak, az adó a bírtokosok száma szerint osztatik el; ha a földbírtok kilenc évre bérbe adaték, a bérlő javára számíttatik az adó $\frac{1}{3}$, anélkül hogy a tulajdonos illetményéből levonatnék; az asszonyok pedig a választás jogát csak gyermekeik vagy oly atyafiak által gyakorolhatják, kiknek neve alatt fizettetik adó. Választó jogával mindenki csak egy kerületben élhet, melyben *laka* van, mi kétféle, *való és politikai*, vagy együtt vagy külön. Ha ki nem ott akarja jogát használni, hol lakik, azon kerület illető hivatalánál jelentést tesz, hol használni akarja, s ez neveztetik politikai laknak, de ez csak olyan kerületbe vitethetik által, melyben adója egy részét fizeti.

A választók lajstroma évenként kijavíttatik, mi június 1-10-én kezdődik. A helységek bírái a járásbeli székhely bírájának elnöklete alatt összegyűlnek, s az itteni választók lajstromát megvizsgálják. Elküldetvén az alpréfet-nek, ez jegyzeteivel együtt július elseje előtt a megyeprefet-nek küldi, ki a vett adatok szerint a lajstromjavításhoz fog, beírván azon polgárokat, kik időközben a választói tulajdonokhoz jutának, és kitörölvén, kik elhaltak. Kikről azt hiszi, hogy jogaikat vagy elveszték vagy helytelenül írtak be, azokat mint *kitörölvendőket* megjegyzi, de meghallgatásuk nélkül ki nem törölheti. Mind az így megjavított lajstrom kiszögeztetik, mind az időleges kitörlés az illető személyeknek tudtul adatik. Ez történik augusztus 15-én, mitől kezdve szeptember 30-ig a megjegyzettek jogaikat követelik a megyeprefet-től, ki elől az ügy a királyi, innét a cassatio-ítélőszékre vitetik, s mind ott, mind itt előlegesen s röviden elítéltetik. A lajstrom csak október 16-án záratik be végképpen, s 20-án kihirdettetvén, így marad a jövő évi októberig; senki belőle nem vettethetik ki, ellenben kik jogaikat időközben megbizonyítják, beíratnak.

A választásmód ez. A választó testületek összehivatván, ha 600 tagnál többet számlálnak, szakaszokra oszlanak. Elsőben is mindenik testület hivatalt (bureau), azaz elnököt és szószedőket választ s a hivatal választja a titkárt. A szószabadság iránti tiszteletből fegyveres erő sem a teremben, sem az épület körül föl nem állíthatatik a választott elnök parancsa nélkül, kinek mind a polgári, mind a katonai erő engedelmeskedni köteles. A hivatal kötelessége a választásnál előforduló nehézségeket eldönteni, de csak ideiglenesen, mert ezeket végképpen csak a követkamara ítélni el, minek okáért a titkár szoros jegyzőkönyvet visel. Minden választási kérdéseknek *fölségi* (souverain) bírája maga a követkamara, annyira, hogy

ha ez valamely követválasztást megsemmisít, nincs fölebbvitel, hanem új választásnak kell történni. - Minden választó, ki első ízben szavaz, a „franciák királyának hűséget, a chartának s országtörvényeknek engedelmisséget” esküvén, egy tiszta papírt kap, mire választotta nevét fölírja vagy íratja, s mit bezárva az elnöknek általnyújt, ki azt az edénybe veti. Az így szavazónak a lajstromon lévő neve után írja nevét egyik szószedő. Délután három órakor az edény fölnyitattik, egyik szószedő a cédulákat egyenkint kiveszi, kibontja s az elnöknek által adja, ki fennhangon elolvassván, a második szószedőnek nyújtja, mi után a cédulák nyomban elégettetnek s a szavazás közhírré tétetik. Hogy valaki az első két szavazáskor követül választassék, melyekből áll a választótestület minden tagok $\frac{1}{3}$ -ának, és a szavazó összesség felénél többnek szavával kell bírnia; ha kétszeri szavazás sikertelen, a legtöbb szót nyert kettőre golyóval szavaznak; egyenlő szám esetén az idősb lesz követté. A követek öt évre választatnak. Jelenleg választó 216.341, s a népesség 33.540.908 levén 153 személyre esik egy választó.

Választhatók kik 1-ször, harminc esztendősek; és 2-szor, 500 frank egyenes adót fizetnek. Ha ilyen, 50 nincs egy megyében, e szám a legtöbbet adózókból egészítettessék ki. Ki az említett két tulajdonnal bír, annak joga van az ország akármely részében választatni. Minthogy azonban céliránytalan lenne, ha valamely megye csak idegenek által képviseltetnék: a charta rendeli, miképpen a követeknek legalább fele azok közül választassék, kiknek politikai lakuk a megyében van; ha e törvény nem tartatik meg, a követkamara sors által határozza el, melyik választótestület (mert a megye több kerületekből áll s mindenik külön választótestülettel bír s egy-egy követet választ) válasszon új követet. Ki több kerületekben egyszerre megválasztaték, valamennyi közül tetszés szerint, de csak egyet választhat. Franciaországban a megye-tisztviselők a kormány által neveztetvén ki, részint csak megyéikben nem, részint sehol sem választhatnak követekül, vagy le kell mondaniok hivatalukról. -

Így választatik a 459 tagból álló francia követkamara. [...]

Párizs, December 28-án, 1836.

Nálamnál előbb tudtad, hogy a kamarák évenként összehívatnak, különben az adót, mi csak egy évre ajánltatik meg, minden polgár megtagadhatná. Ez évi kamarák tennap nyitattak meg, személyesen a király által. Minthogy ez csak pompaszertartás, a nyilvános karzat, hova egyébkor jegy nélkül juthatni, ekkor igen szűkre szorítottatik s ezért már reggeli 7 órakor nagy csoport utcakóbor állta be az ajtót, s helyét mindenik 5-10 frankon adván el 9 órakor, pénzünkért is még 12-ig fázalgánk az ajtó előtt.

A terem amphitheatrum alakú, húsz, egy-egy darabból faragott jóniai fehér márványoszlopon nyugvó, mi mögött két sorral foly körül a karzat. A padok a félkörrel párhuzamosan tíz sorban vannak, s az ablak is a boltozaton, mint a terem maga, félkört képez. A diaméter közepén, hol egyébkor az elnökhely s márvány szószék van, most a trón állíttaték föl. Jobbra ettől két oszlop közt áll egy hófehér márvány istennő, aláírva: „Liberté”, balra áll egy más, aláírva: „Ordre public;” felül a falon nagy betűkkel: „Charte de 1830.” tőle jobbra: „27, 28, 29 Juillet,” balra: „9 Août.” A trón, aranyrojtos bíborbul készült sátordad mennyezetből állt, gömbölyű koronája háromszínű zászlókkal volt körülakva s két oldalt is nemzeti lobo-gócskák függöttek. E mennyezet alatt, a középen, egy karszék volt a király számára, ezen kívül négy fiainak jobbra is két, balra is két számolyszék. Aláfelé ezen emelkedett helytől lépcsőülések voltak; a legfelsőbbön jobbra és balra a miniszterek, közepén a tábornagyok foglaltak helyet, s ezek alatt a király vezérsegédei, a miniszterek alatt pedig a statustanácsosok. Egy részét a padoknak az aranyos köntösű pairek, mást részét a polgári öltözetű

követek ülték be; a karzatok Párizs legelső férfiai s hölgyeivel ékeskedtek. De miért jár kel Dupin oly nyugtalanul? Miért csoportozzák körül? Miért függ mindem szem a királynén, ki sír? Nem találhattam ki. - Nemsokára egy férfi, az ajtóban megjelen s kiáltá: „le roi”, (a király), mire fiai, s ragyogó segédek kíséretében a nemzetőri köntöst viselő Lajos-Filep belép. Rettenetes kiáltozás támadt „vive le roi!” mely most félbeszakadt, de ismét és újra föltámadt: a király lázérzéssel hajlongva, szólni látszék, kezét szívére tette s karjait nagy fölhevüléssel terjengette a gyülekezet felé. Nem láttam ugyan másszor ez ünnepet, mégis gondolám, hogy e rendkívüli zajos üdvözlés a gyülekezet, az omló lázérzemény a király részéről nem természetes állapot. De ez csak gyanítás volt. - A király leülvén, kalapját feltevé s beszédét nagy tüzzel s testi mozgalmak közt olvasta el. Azután néhány új követek esküt mondván, a pecsétőr a kamarákat megnyitottaknak jelenté, mire a király harsogó éljen közt eltávozék. Csak kijövén tudtam meg, hogy Meunier a királyra lőtt, s ez az, minek hírére a királyné sírt, s mi okozá, hogy a derék király nemcsak szívesen, de zajosan üdvözlötetett.

Este már minden utcákon kiáltozva árulгатák: „voilà le magnifique discours du roi, pour un sous”, „voilà l’assassinat commis sur sa personne du roi, pour deux sous”, s itt egy asszony, ott egy rongyos kósza, amott egy szakállal tele nőtt képű öreg olvassa fel vagy beszéli el az utcai kíváncsi gyülekezetnek. E merény hallására ugye megborzadtok? Nemde százaktul hallád e nemzetet gyaláztatni? S miért? Mert 34 millió közt akadt egy fanatikus. Kérlek, barátom, ne ítéldetek így: ily merényektől a nép oly undorral fordul el itt, mint nálunk, s a gyilkos nevét évrázsaiban foltnak tekinti.

Ma ismét a követkamarában valék. Az elnökségtől jobbra és balra hat hely van, a négy titkár s két jegyzőkönyvszerkesztő számára; hátul az elnöki titkár s két kamaraszolga ül. Előtte van a szószék, melybe két oldalt lépcső vezet s melynek párkányán, a szónokok számára, cukros víz áll; alatta a kamaraszolgák ülnek, kik a tagokat csöndre és szavazásra emlékeztetgetik. Az elnök asztalán nagy csöngettyűt látni; a követek előtt írószert, tintát, porzót, tollat, papírt sokféle szeletekben, ostyát, csontkést. Az egész terem s a padok közé fölvezető lépcsők is szőnyeggel húzvák be. Mellette a szószéknek, a beszédekre nézve naplót pótló, *hiteles* Moniteur hírlapnak, a karzat egy különosztályában pedig a több újságoknak gyorsírói jegyeznek. A karzaton több száz személy elfér, de hiszen a nyilván nem ennek tágától, hanem a sajtószabadságtól függ, s mit délutáni 1-től 5-ig gyűlésben hallandottál volna, azt este 8 óra-kor az esti lapokban egy óranegyed alatt elolvasod, s két nap múlva egész Franciaország tudja.

Első ülésben az elnökséket a legkorosb tag foglalja el, s a titkári tiszt a legfiatalabb négy követre bízatik, mi után a kamara sors szerint kilenc hivatalra (bureau) oszlik föl, a választások törvényszerűségét (minek fölségi bírása a kamara) kijelenti. E végre a választási jegyzőkönyvek a kilenc hivatal közt felosztatnak, s véleményét mindenik a kebeléből választott tudósító által adja elő a kamarának, hol is a helyesen választottak az elnök által igaz követekül kijelentetnek. A kamara e szerint szervezve levén, titkos szavazattal elnök, négy alelnök s ugyan annyi titkár választatik, minek módja ez: két edény van, egyik a szószék hátfala másik párkánya szélén; a követ cédulával jön, mire akaratát írta, s az egyik lépcsőn felhágtában az oldalt eső titkártul egy golyót kap, mit az egyik edénybe, céduláját a másikba vetvén, a túl lépcsőn lemegy. Ez utat minden tag megtevén két titkár a golyót s cédulákat (miknek egyezniök kell) összeszámolják, s ezeket, előbb hat kosárba szétosztván, adják a hat asztal mellett négyesével ülő szószedőknek, kik közül egy tag a cédulára írt nevet kimondja, a három följegyzí, mire a cédula megrepesztetik. A számítást ezek végezvén, jegyzeteiket egy utósó asztalra teszik, melynek tagai az egészet összeadván az elnöknek általnyújtják, ki a többséget kijelenti (az indítványok fölötti szavazás fekete s fehér golyókkal megy végbe). Ez idén is Dupin választaték elnökül. Midőn az elnök a kamarában bejön az ülés kezdetén, az ajtó mindkét szárnyát fölnyitják, előtte mennek a kamaraszolgák s egy hírnök, utána jönnek a

titkárok; s kívül az előteremben a tisztelkedő nemzetőrök dobpergése hallatszik. Az elnök tiszte a rendet fönntartani, a kért szót megadni, a kérdéseket föltenni, a szavazás eredményét kijelenteni, a vett iratokról a kamarát értesíteni, és, de mindig a kamara akarata szerint, az ülést megnyitni s bezárni s a naprendet megállapítani - ha a vitában részt akar venni, székét el kell hagynia. A titkárok kötelessége a jegyzőkönyv vitelére felügyelni (két nem-követ szerkesztők viszik), azt felolvasni, a szót kért követek nevét följegyezni, a szavazatokat össze-számolni, s ha a végzés föllállással s üléssel történik, az elnökkel *együtt* a többséget elhatározni. [...]

Párizs, December 31-én, 1836.

Néhány nap előtt azon léghajó fölemelkedését láttam, melyen Green angol aeronauta London-bul a Calais-n által Nassauba utazék: 12 óra alatt tevén meg a 100 magyar mérföldnyi utat. E léghajó magassága 80, körzete 150 láb, barna és vörös selyemcikkekből van összevarrva, s gözről földagadt testét zsinegháló tartja össze, melynek alul lecsüngő végeire az ülőkosár köttetik. Fölséges látvány! Közelében a veszedelmet, mi érhet benne, elfeledjük, s én kész valék útitársául menni, de egy hely ára hatszáz frank, emellett nyakunkat is törhetjük. Greenen kívül hat személy ült a kosárban s közte egy nő. Szerencsétlenségre sűrű ködös idő volt. Midőn fölszállt a hajó, s az óriás test, mit a földön előttünk szemlélénk, egy másodperc alatt a ködben elenyészett s utána néztünk s nem láttuk: valóban mintha mindezt csak álmodtuk volna. Kétségkívül néhány pillanat múlva köd és fellegek fölött utaztak, hol ők tiszta ég alatt a nap arany fényében fürödnek, míg mi lenn a föld vastag ködében tapogatózunk. Századok folytában az emberi nemből egy-egy genius így válik ki, s a sugár, mit égbe menő uta csillogó jegyként hágy maga után, vezérli a milliókat. Ha a léghajó maga a legszebb valóság, ködben eltűnése a legszebb álom. És mi fönséges érzés a léleknek, megutazhatni a madarak s csillagok és szelek honát, oda fölröpülni hol a harmat s hó születik s a villámok szenderegnek, fölemelkedhetni az eredeti erő, Isten székének közelébe, hol eddig a képzelet is csak félénken járt. Elme nem számíthatja föl, e találmány mi jövődőt szül a világnak!...

Karácsonynapjait szüléimmal s rokonaimmal együtt töltéd, jól tudom. Bizonyos vagyok benne, hogy emlegettetek, s ennek tudása oly boldoggá tett, mintha köztetek voltam volna. Egy levelet úgy intéztem, hogy e napon érkezvén meg, lenne ez isteni s atyafiúi innepen képviselőm, hogy hiányom ne éreztessék. De ha meg nem érkezett is, higgyétek, hogy e napon veletek foglalkodám én is, s így egymással mulatkozáánk; ti voltatok velem, én voltam veletek, bár egymást nem láhattuk, egymással nem beszélgethettünk, csak mint árnyalakok lebbenénk el egymás mellett, igen közel, de egymást még sem illethetve. -

E napokban szokatlan mozgalom uralkodik Párizsban. Az újévi ajándék törvényerejű szokás levén, minden bolt fölött láthatni: újévi áruk, s kivált este az utcák árulókkal elborítvák, kik, mit árulnak s mennyiért adják, szakadatlanul kiáltozzák. S mint sok áruló, úgy sok vevő van; a királyi család maga is a rue du Coqu-Saint-Honoré-i gazdag újévtárban sokat összevásárol. Bizonyos lehetsz, hogy a pincér, újsághordó, hajfodrász mind megajándékoz vagy pusztá üdvözléssel vagy cukrocskákkal, de mit keserűn kell megfizetned. Mint idegennek, inasod egy héttel előbb már emlegeti e szokást, ha sejti, hogy nem tudod.

Ez esztendő utósó éjét komoly elmélkedésben töltöm el. Míg hazámban voltam mindig a külföldről gondolkodám, mióta kijöttem mindig hazám emlékével foglalkodom. Vagyok, mint a forgóvirág; a szél akármerre fordítson bennünket, az a nap, én hazám felé fordulok. Némi oka az is lehet, hogy a testtel nem szeret járni a lélek, s legtöbbször nincs ott, hol az van. Hogy a tárgyakat tisztán lássuk, azokat bizonyos távolságban kell tekintenünk. Innét tisztábban

látom hazám viszonyait; úgy tekintem Magyarországot, mint egy darab agyagot a fazekas kezében, még semmi, de mindenné képezhető, magában visel minden alakot. Ti otthoniak hasonlók vagytok emberhez, ki egy nagy város utcáin jár, bár valamennyit megjárta legyen, az egésznek rajzát felfogni nehéz; én hasonló ahhoz, ki toronybul néz, előtte tisztán fekszik az egész s a részek viszonyai. Otthon létemben állásunk nekem homályos volt, terveimben érdekebe, előítéletekbe indulatokba s magamba is ütköztem; most, kilépve az országbul s hálózó érdekekből, az Archimedestül óhajtott független *ponton* állok, honnét, ha mindenható volnék, előítéleteiből, szakadásaibul s hibáibul szeretném rendbe emelni. Itt úgy számol az ember, mint hadvezér, midőn tábora elhelyezésén dolgozik, tolla a papíron nem talál akadályt; ha van a valóságban, akármi legyen az, város vagy kaliba, vetés vagy erdő, rontassék le. Hazámat, mint előttem fekvő tiszta földrajzát tekintem; az értelem hidegen vezeti rajta cirkalmát, s javall és kárhoztat. Hon ülve azt hisszük, sok dolog nem lehet másképpen, mint más népek is több intézvényeikről ugyanazt hiszik, és pedig mindenütt másképpen van.

Szemlélés egy haladott népnek nagy befolyású szellemet tisztítani s emelni. Mint küszködünk mi azzal, ami itten rég megfejteték, mint tapogatjuk félénken, mi itten rég világos. Itt a második lépcsőt csaknem elhagyták, s mi tanakodunk, először, van-e? másodszor, megbír-e? Utazás sok időt s erőt megkímél, sok küzdéstől s kételytől megment, és nekünk, kik a pályán az utósók közt vagyunk, nem találni, csak eltanulni, nem keresni, csak választani, nem teremteni, csak másolni kell. S nem teória, de élet és élet közt kell választanunk, Ez esetben lehet-e soká késni? Lehet-e eltévedni? Nálunk élet és elv külön van, itt elv és élet egy.

Az ember hamar megszokik. Miben eleinte megütköztem, most mindazt természetesnek találom és csodálom, hogy egy országban rettegést okoz némely elv kimondása, mi másban régóta műveltségnek s jólétnek forrása. Az élő példa, élő kép legnagyobb erősség. Elveidet egy ügyes ellen megrendítheti, de ha országok s népek képét, mi meggyőződésednek alapjává lett, magadban hordozod, el nem csábíthat. Elveimet le akarod dönteni? Töröld ki Franciaországot a világbul vagy legalább lelkemből. Nem valók, azt állítod? Kérlek, hát Franciaország csak képzelet, mi nem létezik? Látom, a francia nemzet szabadon szól s ír, törvényszékei nyilván ítélnék, törvény előtt minden polgár egyenlő, és ez a nemzet kívül tekintettel bír, belől gazdag, s királya hatalmas. S ki fog meghazudtolni? Ki mondja hogy e tekintet, e jóllét s hatalom nem az említett elvekből ered? Tehát ki ingadozol, ki elveid erejét ismerni akarod, utazzál, s ha ki ellened vitatkozni mer, vezesd a földrajzhoz, s cáful neki például 34 millió lakossal bíró s 10.000 négyszögmérföldnyi Franciaországot mutasd meg. Küzdjék vele.

Ismétlem, utazzál, hogy éjjeleidet s napjaidat nyugtalan vágy ne háborgassa. Kik az utazást veszedelmesnek kiáltják, csatalkoznak, sőt a *fellengő képzelet is határt csak így kap* s az ideálokbul, miket a külföldön várunk, a sehol sem tökéletes élet valójába így térünk meg. Ez legyen ifjainknak utósó iskolája; ez fog nevelni új nemzedéket, az új nemzedék fog alkotni új országot.

Ily elmélkedésekben hallám az óra utósó ütését ez évben, örülök hogy vég gondolatom is te valál és - hazám.

Párizs, Január 7-én, 1837.

Journalismus! Nagy szó. Annak a nagy, órának, mit világnak nevezünk, sorsteljes mutatója. Összességében ilyen, munkásságára nézve pedig, mint fűvő, mely a tüzet életben tartja, mi magában ártatlan és szükséges, a vigyázatlant égeti meg, az okost melegíti; mint egy nagy tükör, ég és föld között függő, melyben a világ képét, amint az naponként változik, naponként

szemléljük; mint kém, mely mindent napfényre hoz; mint censor, mely minden vétket megróv; mint bíró, mely mindent megítél; mint villámhárító, mely a szabadság ellen sújtott mennykövet felfogja; a bölcsekkel értekezvén vezeti a népet, s híven és minden körülállásokban tanácsolja a kormányt. Midőn tenni kell, a kormány a tárgyat a sokféle értelmű lapok által már gyökeréig kifejtve találja, s figyelmét igen sok elkerülné, ha ezer szemeikkel azok őrt nem állnának. E szerint most valaki nagy miniszter lehet közepszerű elmével, csak helyes tapintata legyen. Ha szándéka jó, a hírlapok legmunkásabb segédei, de legveszedelmesebb ellenei, ha rossz.

Az erkölcsi hiedelmek változásai szerint a világ most pap, majd katona, majd ismét művész előtt hajlik meg, s püspöki bot, kard és toll egymást fölváltva uralkodnak a népeken. Szent Lajos idejében egy pap minden volt; XIV. Lajosig is annál s a nemességnél volt a hatalom; a XVIII. században egy pamfletíró ötven oligarchánál is félelmesebbnek ismerünk; Napóleon alatt egy hadnagy több befolyással bírt, mint statustanácsnok, és most Franciaország valamennyi tábornagyanál hatalmasabb egy sápadtka újságíró. Így látjuk, hogy a hatalom azon helyen s alakban soká nem tartózkodik. XIV. Lajos a nemességre a papokra támaszkodva bírt minden hatalmat; XVI. Lajos s X. Károly hasonlatosan, de más korban cselekedvén, amaz életét, ez királyságát veszté el, s kétséget nem szenved, hogy Lajos-Filepen többet segítene hírlapjával egy journalista, színjátékával egy költő, mint minden nemes és borostyánhős. Innét világos, hogy a kormánytudomány annak eltalálásában áll, székét a hatalom mikor s miképp változtatja, és azoknak magához csatlásában, kikben ez nyilatkozik. Franciaországban, 1788 körül sikamlék a hatalom a philosophok s *économisták* kezébe, azaz: ekkor vette lételét az okoskodó s vitatkozó szellem, mely a respublica vértapjaiban, a császárság ábránd dicsőségei, a restauráció küzdelmei közt is folyton, de csak *egyoldalú* s így tökéletlen kihatással bírt, míg végre 1830 óta, ekkor teljes szabadságra jutván, a napi s hónapi lapokban tág pályát lelt nem csonkán, nem egyoldalúlag, de teljes erejében kifejteni, s hatalma tetőpontját elérni. A hatalom tehát ma van a *szellemben*, azaz, annak legmunkásb és leggyorsabb organumaiban: a hírlapokban, és minthogy az, mi hatalommal bír, viszont hatalmat, kincset, rangot, dicsőséget ad: mint egykor a papi, utóbb az udvari, Napóleon alatt a katonai pályára seregesen tódultak az emberek, most a journalistikaira oly rohanó a tódulás. A Thierseket ez segíté előbb a kamarába, innét a főhivatalokra, végre a kabinetben első helyre a király után. És épp azért, mert az újságok tisztében áll s erejétől függ vezetni s képezni a népet, az írók, a törvényhozók, a hivatalnokok, a tábornagyok egyképpen dolgozótársai azoknak, s így mely nevek a sikernek, ugyanazok az erkölcsi s békés iránynak is zálogai.

Az újságok a közvéleménynek hív barometrumai, minden fázisaiban, örömeiben úgy, mint fájdalmában, ingatagságában úgy, mint megállapodásában, megelégedésében úgy, mint elkeseredettségében. Ím, egy nevezetes időszakból néhány szám, mi mutatja, feszült időpont körül a közönség, kivált a sérelmet érző rész figyelme mint dagad ki, s békés időben ismét mint apad le. Volt előfizetője.

	1830	1831	1832	1833	1834
a Constitutionnel-nek	11.200	15.200	10.500	9.500	6.900
a Journal des Débats-nak	6.600	8.400	6.685	6.167	5.800
a Le Temps-nak	4.200	7.000	4.692	4.105	4.200

Tudniillik a kormány önkénye naponként zsarnokibb és szenvedhetetlenebb lőn, és az újságok is, főképp ellenei az ellenséges kormánynak, azzal lépést tartva egész 1830-ig mindig növekedtek, s mint midőn a gátat elhordta folyam kiduzzadva árad el: 1831-ben valamennyi újság száma fölrohant. A következő évek süllyedésre, csillapodásra mutatnak, mi nem

kifáradást s részvétlenséget jelent, hanem bizalmat a győzelemben, megnyugvást a charta után, hitet a kormány szándékainak tisztaságában, és ez utósó okbul, jól megjegyezd, jelenleg azon lapok bírnak legtöbb előfizetőkkel, melyek a fennálló intézvények s az uralkodóház mellett nyilatkoznak.

Fél alkalmazásban az elv fél átok, még az is, mi egész alkalmazásban áldás. Így a fél sajtó-szabadság csak rengedezést s örökké kétes mozgalmat szül az elmékben, minek átka az, hogy *nem végződik*; míg az egész szabadság minden tehetségeket harmóniába fejleszt ki, s eredménye a küzdésnek, mi nyílt mezőn folyván nem ellenséges, a közönség előtt történvén nem nemtelen; a hideg szemlélődés közben képződött közvélemény *békés ítélete*. Franciaország az élő példa, mely kötve félelmesen nyugtalankodék, kiszabadultában dúlonga, és szabadságában most naponként nyugottabbá lesz. A sajtó szabadságához még kettő kívántatik, először, mennél több újság legyen, hogy minden színű vélemény organummal bírjon, másodszor, a lehető olcsón árulják, hogy általa mennél nagyobb tömeg képeztessek; az első a törvényes szabadságbul magában és szükségesképp következik, a másodikat a tavaly támadt 40 frankos hírlapok fogják eszközteni. Mennél többen írnak, a tárgyak annál teljesben kifejtetnek, s az igazságot annál könnyebb megismerni; és így, mennél többen olvasnak, annál több az igazság, béke, rend, csönd barátja. A statusban a békeszerető ember vajon nem több-e, hiszen, ha ez nem állana, ki fogná Istenen kívül megakadályoztathatni, hogy minden reggel új lázadás ne támadjon, melyet az éj csak mint pihenő óra előz meg és követ? Nem több-e még az elnyomás napjaiban is? Ha tehát a békeszerető több, mit tagadni lehetetlen, több lesz a békehirdető is. És így a lelkiismeretes kormány retteg-e? Ki írni tud, nem kél-e védelmére? A lapok többsége nem viaskodik-e mellette fölszólítás és bér nélkül? S ha a kormánynak védei vannak, midőn törvénytelenül cselekszik, hogy ne lennének jó utában?! Hisz a jó kormány megtartása, a nemzet életének megőrzése. A jót és roszt, a békés- és lázalmát szabaddítsd ki békőibul s ereszd csatára bátran, bizonyosan a jó, a békés diadalmaskodni fog, mint Isten pokol fölött. Avagy azt hiszitek-e, hogy egy elme, egy párt, mely illúziókban él, mely önmagát s az időt nem érti, mely a múltat nem tanulta, a jelent nem ismeri, melyet a jövő felé nem értelem, csak képzelet vezet, mely a kormányt oktan vagy hamisan gyalázza, azt hiszitek-e, hogy egy ily elme vagy párt, midőn a különböző értelmű lapok argusi szemekkel vigyáznak, a nemzet többségét hatalmába szédítheti? Bizonyosan soha nem. Értelmet csak értelem, okot csak ok, eszmét csak eszme, békét s igazságot óhajtó néptöbbséget csak alapos okoskodás és őszinte beszéd vezérelhet; királyi pálcáéhoz hasonló hatalommal csak felsőbb lélek és erkölcs *együtt* bír, s egyedül ilyen igazgathat közvéleményt, középszerű vagy álnok elmék csak pártokat, melyek mint a tenger hajjai háborognak és háborognak, de a nélkül hogy azért partján maga a tenger túldagadna. Támadoznak e szerint új-új lapok, párthoz nem tartozók, melyek nem azt tekintik, a kormány mint vélekedik, de mint cselekszik? melyek nem azt kérdik ki, hanem mit akar? melyek előtt mit barátja mond, nem mind szent, s melyek azon vetélkednek, mint szóljanak legjobban, nem pedig miként legszebben, és e lapok körül nagy közönség gyűl össze, és a párthoz nem tartozást mindenik lap hirdeti, ha nem tartja is, mi azonban így is a közvélemény *irányát* jellemzi. Úgy van, barátom, a fél sajtószabadság Franciaországot föllázítá, az egész visszavezeti csöndre. Egyik axioma: mely kormány ellen a sajtó van, megbukik, mely mellett van, megél; másik axioma: jó kormány ellen szabad sajtó nem lehet, rossz kormány ellen mindig leend. És védelmének ára mi? Lelkiismeretes cselekvés -

Párizsban számtalan kölcsön könyvtárak s olvasóteremek vannak (egész Franciaországban 24.000), amazokban a legelesb könyveket, ezekben, melyek minden utcában boltként állanak nyitva, a legújabb hírlapokat egy vagy több példányban megkaphatod. Ha egy lapot olvassz el, 1 sous-t, ha többet akár hányat, 2-3 sous-t fizetsz; a Palais Royalban pedig 300 bel- és külföldi

lapot olvashatsz 5 sousért. Üresen e boltok soha nincsenek; a mesterlegény, a gyógytári laborator, az inas, a teherhordó is befut egy pillanatra s a nyalka uracs mellé a bársonypadra letelepedve kedvelt lapját végig futja. Otthon különösnek látszék ez, nekem is, de itt természetesen találok, hogy a bérkocsis, a kefekötő, a gyümölcsös asszony, a virágáros leány s a víz-hordó újságot olvas; ha nem egyéb, unalom, kíváncsiság és kívált a sorsát illető körülállások ismerésének szükséges volta természetesen reá vezet, mert ha Párizsban valaki hírlapot nem olvas, a nap eseteiről nem tud többet az ó-budai németnél. Barátom, e lapokba sok nősüledőnek is be kell tekinteni, mert naponként olvashatja: „kik házasodni szándékoznak, Madame St. Marcnál jelentsék magukat; most férjhez adandó több hölgyei, özvegyei s hajadonai vannak.”

A sajtóval a törvényhozás gyakran foglalkodék, s 1819-ben a hírlapokra nézve a következő emlékeztető rendeleket írta:

a) Tulajdonosai azon hírlapoknak és folyóiratoknak, melyek vagy részint vagy egészen politikai tartalmúak és havonként egyszernél többször megjelennek, tartoznak 1-ször, nyilatkozványt beadni, abban legalább egy tulajdonos vagy kiadó nevét, lakát s melyben a lap nyomtatni fog a műhelyt bejelentvén; 2-szor biztosítékpénzt letenni, mely a Párizs körüli három megyében a napi lapokra nézve 5.000 franknyi kamat, a többi megyékben pedig az előbbiekre nézve, az ötvenezer lakossal bíró városokban 2.500, a kisebbekben 1.500, és a nem naponként megjelenőkre nézve, mindennek fele. Minden, ki e föltételnek eleget tesz, újságot szabadon nyomtathat.

b) Kiknek nevei bejelentettek, azon tulajdonosok vagy kiadók a lap minden cikkelyeiért felelősek.

c) A biztosítékpénz azon költségek, károk s pénzbüntetések fődözésére való, melyek fizetésére a tulajdonosok vagy kiadók ítéltethetnek. Elégtelensége esetében az ítélet a felelősek javaira is kiterjesztetik. Az ekként megfogyott biztosítékpénz egy tizennégy nap alatt kiegészíttessék, különben ez után a lap eltiltathatik, míg a kiegészítés meg nem történt.

d) A felelős személy által aláírt egy példány a megjelenéskor azonnal a helybeli főhivatalba beküldessék; de ez a lapnak sem elosztását, sem postán elküldését ne tartóztassa föl. A kijelölt mód szerint elítélt s elmarasztott lapok az ellenők hozott ítéletet közhírré tenni tartoznak. -

Az újságlapok árában történt fordulat, az újsági világban nagy lázadást okozott, mert azóta sok követte a La Presse példáját, részint önkényt, részint a közvéleménytül kényszerítve, pedig amint áraikbul a hírlapok leeresztenek, az olvasó közönség aszerint nagyobbodik. Tudniillik a napi lapok ára eddig 80-100 frank levén, tavaly júliusban a La Presse 40 frankért indula meg, s bár a 80 frankosoktul csalónak, álnoknak, kormánytul bérlettnak kiáltaték, kiadójának azon jóslata, hogy fél év múlva 10.000 előfizetője leend, beteljesedék, mert e hónapban már nem 10 de 12.000-et számlál.

Levelém mával végzem be. Ma este a Boulevard Poissonière-n sétálván, egy férfi és hölgy kiterjesztett esernyő alatt jött velem szemközt. Otthonrul elindultamkor borongván az idő, enyém is kezemben volt s már kezdém kinyitni, midőn az égre föltekinték, s látom, hogy a csillagok ragyognak. De ez nem csoda, mert a gázfény oly vakítóan s dúsan világol, hogy könnyedén fölpillantva az ég sötéten elborultnak látszik. Mind emellett is e bohó eset, valahányszor eszembe jut, mindig jó kedvet szerez.

Az ember a jövő óranegyedet sem ismeri, azért van jó kedve! E lapokkal együtt, melyek régóta asztalomon hevernek, vedd naplómnak újabb lapjait is; ezekből megérted, mi az én fájdalmam.

Január 9-én.

Testvérem meghalt.

Barátom, ki megírta a keserves hírt, ezt egy előkészítő szóhalomba rejté el. Kegyetlen gyöngédség! Mint midőn puha tollakból merül szívedbe az éles tűr.

Levelét örömmel bontom fel s olvasom, s csaknem utolsó sorában mondja: „Atyád a gyászesetet nekem is megírta.” Mi gyászeset? Levén a postaudvaron, a mellék levélkét nem mertem elolvasni. Bizonyosan testvérem halt meg; eljöttemkor ő volt beteg. Jöttem hazafele, s a hőségben izzadtam. A Pont au Change hídnál szememből kiesett az első könny. Haza menjek? Nem; mert úgy a szerencsétlen levelet elolvasom, pedig míg ezt nem cselekszem, addig nekem ő él. Hát ha más és nem ő halt meg? A délután, este, éj, ó mi hosszú idő! Rettegtem.

Mentem a Quai d’Opticien-on a hídtérre, melyen IV. Henrik szobra áll. A dagadt Szajna hideg hullámaira bámultam, de eszemben untalanul testvérem forgott. Végre a sírás rám jött, zokogtam s könnyem omlott. Istenem! Mint nem hívtam, hogy testvérem halálát Henrik emlékének siratom. Igen átfáztam, reszkettem kínban s hidegben, s elindultam.

Haza? Nem, féltem egyedül lenni. Menék a törvényszék palotájába s elvegyültem a sokaságban. Az ülésnek vége szakadván mindnyájan kitakarodtak, de én elámultam. Jött egy szolga s emlékeztetett. De mégsem mentem haza.

Mind hiában! A levél nálam volt; mint a vérző szarvas, keblemben hordám a nyilat.

Nyolc órákor léptem szobámba. Lefeküvém s a levelet magam elébe tettem. Mellem szorult, nem volt erőm kiereszteni belőle a fájdalom kígyóját. Végre bele kezdtem olvasni; sejtésem valósult; s könnyhullásom záporként omlott. Nem bírtam magammal, mint beteg forgolódtam ágyamban.

Mi sötét kárpitként fordul a bánat a lélek tükrére! Enyim besötétedék s csak a legbutább, legrémesb képek állották körül. Halál, temető, kór, gyilkosság, összezavarodása a reménynek, lemondás a jövőről mély undor az élettől. Elűztem belőle a legparányibb vidám fényt is, lelkem csak pokol kívánt lenni. S vidám napjaim vajon lehetnek-e még nekem? Örülhetek-e még valaha? Tudja Isten, de nekem úgy tetszik, minden kedvem az ő megsértése leend.

Ismét elborít könnyeim hulláma! Hol veszi magát az emberben e tömérdek víz, mely omlik habként? A fájdalom hasonló a tűzhez, időnkint ki-kiolvasztja az emberből, mi belőlünk őt illeti.

Sokat, sokat kértem én Istentől ez este. Jót és gonoszt, okost és bolondot együtt. A fájdalomnak több szabad, mint az örömnak; szenvedésében keres és talál mentséget.

Miért hervadt el oly korán e jó ifjú?! És mi ezzel egy kérdés: ama jámbor miért tölti életének felét ágyának fenekén kínok tengerében, és emez itt miért bír örök egészséggel, bölcsőjétől kezdve ősz koráig? Sorsuk egészen, folytatás nélkül végződik a sírnál? Nem fognak ők többé sem kérdezhetni, sem kérdeztetni? [...]

Sokáig tépelődém így, fájdalmi elszédültömben feledve fájdalmam okát. De ismét eszembe jött ő. Óh mi nyomorú teremtmény az ember midőn érzi, hogy egy eset nagy szenvedés, és nem változtathatja!

Képzelem őt fehér lepedőkben kiterítve, száradtan, halványan, mint viaszképet. Udvarunkat ellepé sok nép, s énekléssel megindult a halotti gyülekezet. Anyám ott megy a katonai jelekkel ékesített koporsó után, két férfiú alig bírja rogyadoztában. Szegény anyám, mit nem szenvedsz

te e koporsó látásán! Nemde sokáig virrasztál beteg fíjad ágya mellett? Azon néhány hónapok alatt ím, e kint gyűjtéd magadnak. A gyülekezet fölhúzódik a parton a sírhoz; a szegény anya fájdalmai is most értek tetőt. Mert nincs irtózatoss érzés annál, midőn a kötelek horzsolódnak a koporsó oldalán s utána az első kapaföldek lekopognak. Mintha a föld szólna a sírnyi hasadékon. E hang elhervasztja az érző szívet, s a kísértetes álmú éjjelen, mik el nem maradnak, kínos emlékezetet hordva zendül meg a fülben.

S ki vigasztal téged jó anyám, ki ölel ki a lelket s elmét elborító sötét képek s alakok hatalmából? Most egyedül s gyermektelen vagy, mint ősszel a megszedett gyümölcsfa. Egy része a gyümölcsnek széthullt, egy része megrohadt. Szent Isten! Leírhatatlan örömét az anya mi leírhatatlan fájdalmakért bírja!

Január 10-én.

Kínos éjszakám volt; kegyetlenül játszottak velem az álmok.

Álmodám, hogy utazunk, atyám, testvérem és én. Fölébredek, és ez álombeli hit velem maradván, örültem, hogy testvérem nem halt meg. De künn a Palais de Justice piacán égő nagy lámpa szobámba bevilágított s asztalomon, mely fejemnél volt, megláttam a szerencsétlen levelet. Eltűnt a hit s vele a boldog csalódás. Újra elszunnyadtam. Álmom a halotti szertartásokat mutatta. Már vége volt a gyászünnepnek, a gyülekezet elszélengett, még csak a koporsó lábai, a sorban lévő székek s padok álltak az udvaron. Búsan mentem be a házba, hol sírást és zokogást hallék. S itt fölébredtem. Isten, óh mi jó, hiszen ez csak álom; minden csak álom, gondolám, egészen megvigasztalódva. De azonnal elenyészett a jótevő gondolat, mihelyt eszmélni kezdtem. Kegyetlen játéka volt ez az álmoknak!

Reggel csüggedve s kimerülve érzém magamat, tehát ágyamban maradtam. Kalapomat leküldém, hogy fátyolt tegyenek rá, s alig bírám kimondani a cselédnek, mit akarok. Könnyem ismét indult omlani. Mint tennap, ma is sötét képzeletekkel küzdém. Csak egyszer szállt meg a gondolat, hogy ő most talán fönn van valamelyik csillagban, mely oly szépnek, tündöklőnek látszik a földről, s midőn e gondolat megszállt, szinte víg lettem, fénye lelkemet megvilágítá, mint a halotti mécs a kriptá üregét. Óh, valóban drága kincs a hit a jövő életéről, nem annyira magunkat tekintve, kik élünk, mint tekintve azokat, kiket szerettünk és elvesztettünk! Ha én tudnám, hogy ő boldogabb most, mint vala a földön, hogy nem kívánczik vissza, sőt minket is üdvébe magához óhajt, hogy nem múlt el, mint a szem egy pillantása: hisz akkor örömem nagyobb lenne, mint volt fájdalmam. De itt a gondolat folyása megszakad, és az ész, mint egy lefordított szövétnek, kialszik!

Délután a fájdalom rajtam ismét hatalmat vőn. Sírtam záporkint s reszketni kezdtem. A láz rohant meg. Iszonyú forróságom volt, szám epés lett, fejem lobogott, elmém káprázattá vált, leírhatatlanul szenvedtem. Riadozásban s félig eszméletlenül múlt el az iszonyúan hosszú éj. *Virrasztottak* mellettem. [...]

Január 21-én.

„Öröklétre átköltözött” - mondani szokták. Különös az ember az ő hitével. Ott ül a fekete posztóval behúzott koporsó mellett, mi magában tartja, miért élni kívánt, és midőn nyelve az öröklétet erőmutatva emlegeti, szeméből az *elveszettért* buzog a könny. Ilyen az éj. A sötét és

vak borúk közt egyetlenegy kis tiszta kék terecskén egy csillag néz ki, mintha tiszta idő volna, azonban köröskörül szakadatlan hull a sűrű zápor s a szél zúg.

A sír, ha két lábnyi is, feneketlen mélység, kis bejárás végtelen barlangba. A sírfa, mint egy tört árbo c a tengernek színén; csak azt jelenti, hogy kit jegyez, meghalt, azt, hogy alatta van, nem bizonyítja.

Ezután a fátyolt a kalapon más szemmel nézem. Fogom gondolni: könnyű szer ott, a szíven kő.

Ismerőseim, kik csak azt tudták, hogy beteg vagyok, látogatni eljöttek; hiszem szívből, nem színből. Leültek ágyam szélére, s kérdezték fájdalmamnak okát. Ó, emberek, ti, kik szenvedtek, kérlek, idegennek soha ne mondjátok meg mi ére, fájdalmaitokat mintha kincs volna, gondosan rejtsetek el. Mi hideg, mi értelmetlen vigasztalás, mi jeges tekintetek, mi üres szavak! Fájdalmam csak kiélesült, szent hevét a nyugodt arcok megfertőztették. Jártam szegény rózsaként. Száradó, égő keblét harmatnak nyitja meg s jég csöppen bele.

S miket nem szenved az anyaszív! „Magzataim felnöttek - gondolja magában - miért temeti el az idős anya ifjú gyermekét? Ő közelb volt az élethez, én a sírhoz.”

Mikor látom meg testvéremet? Soha. Mikor látom meg csak sírját is? Ezt is soká. Midő n haza jutok, az első gyö p is, mi sírján nőtt, elfogott hervadni, mint ő elhervadt. Halál a síron, halál a sírban.

Az ember könnyen oda van. Egy darab fa jegyzi, hogy volt, az is nem sokára elkorhad, a szél elhajingálja. Meghalni, fekü nni a temetőben, mégis van ebben valami búsító!

Az ember mind elvesz. De egyik csö ndben múlik el, mint a lefutó csillag, másik, mint az üstökös, mely a föld rá bámultában szikrázva s dörögve pattan szét.

S az ember örökre oda van. Élete múlandó, mint a felhő képek. Egy pillanatban alakodnak, másban eloszolnak, harmadikban már helyöket sem ismered.

De még sincs, ki az ifjú halálán meg nem ütödnék. Igen természetes. Ha a ház, mely rogyó félben volt, összedől, rajta senki nem csodálkozik, de ha az új torony dől le, mely a napfényben oly szépen ragyogott, omladékánál minden megdöbben.

És különös midő n a sírt, melyben az ifjú fekszik, hó födi. Mintha a természet így akarná megőszíteni a kora halottat.

Végő ráját a haldokló nak megkeseríti annak tudása, hogy kiket szeret s elhagy, szá nni fogják és szenvedni fognak. Ó, haldokló ember, ne gyö törd ezzel is magadat kínaid között. A föld nem oly hű. Egy év nem múlik el, hogy neved a víg lakomán elő fordul, és senkit el nem szomorít jó kedvében. Ah! Mi undorítólag mulékony minden az emberben. Igen, mint maga az ember, mulékony az érzemény, sőt mulékonyabb: meghal az élet halála előtt.

A fejfa nem a megholt nak, de bánatunk nak jegye. Bánatunk a fejfánál tovább soha sem él, a fejfa bánatunknál tovább ritkán áll; legtöbbször midő n bánatunk elmúlik, a fejfa is kidől.

Gyertyám ég, s késő éjig ébren vagyok, de semmit nem csinállok, csak nézek a falra. Számlálom rajta a festett virágokat, s ha elvégeztem, haza száll gondolatom, s a temetőben testvérem sírja fölött megáll. Midő n érzem, hogy ellágyultam, és szemem csendesen égni kezd, elfutok belő le, s mit találok, vetem magam az első eszmének ölébe.

És gondolatban sokszor találkozom atyámmal, anyámmal, atyafiakkal, ismerősökkel, s amint képzelem, hogy amaz a halott fölött, az a haldokló mellett, ez a temetésnél s a koporsó leeresztésénél sírt, velök sorban sírok. S így leend ez hazatértemkor? Nem kétlem, enyhítse

bár az idő a sebet, hogy a velők társalgás közepette sokszor keblemre nehezkedik a fájdalom, s a könnyet vissza kell erőtetnem mi önkényt fakad.

Szobámat először ma hagytam el, s mentem a Louvre múzeumába, nézni a görög s római antik szobrokat. Nekem különösen tetszék egy magas Polyhymne, mely valóban fölséges mű. Bekeríti magát egy redős bő lepelbe, s bánattal, mint most én vagyok, támaszkodik egy darab sziklára. Mélán néz, messze - hova? Vissza fájdalmába. Alig tudtam elszakadni tőle, mely bár kő, látszik tudni s velem érezni azt, mit a körülem tolongott nép közül senki észre nem vett.

S volna, ki fájdalmam nagyságán csodálkozhatnék? Ne gyalázd meg az emberi lelket. Hiszen, ha egy fatörzsnek két ága van, s az egyik elszárad, a másik vagy utána vész, vagy megsárgulnak lombjai bánatának jeléül. [...]

Párizs, Január 17-én, 1837.

Én utánam hazámból már mindig csak nyilak jönnek? Sz...né, a szelíd lelkű nő is, Vay, a szellemdús ifjú is meghalt? Kivált ifjú halála s kivált ily nagy reményűé búsít el engemet, mert hazám jövődjének egy bimbója mindenik, s bánkódva látom az anyafárul, mit nemzetnek hívunk, lehullani.

Több ízben valék a Palais de Justice-ben, Szent Lajos egykori lakában, melyben most a törvényszékek ülnek. A vas vesszőcsomók közé font bárdok, melyek a kapuk oszlopféleit teszik s némely teremben is láthatók, a consulság idejére emlékeztetnek. A bírák a terem fene-kén emelt helyen, sorban egymás mellett ülnek, szemközt a hallgatókkal; ezek és azok közt van egy elkorlátolt hely az ügyészek számára, mi barreau-nak nevezetik; mind a bírának, mind az ügyészeknek bő fekete tógájuk van, mint görög papjainknak s misesipkához hasonló kucsmájok, amazoké arannyal; ezeké bársonnyal szegve, miket benn is fejeiken hagyhatnak. A bírák asztalának egy végén a jegyző, más végén a királyi közügyvéd ül, ki a társaság organuma, melynek nevében köteleztetik a gyöngéket, milyenek az asszonyok s kiskorúak, pártolni, a közönséges érdekeket az egyesek törekvései ellen védeni, a bűnöket és vétkeket fényre hozni, törvényesen üldözni s meglakoltatni. A hűbéri viszonyokkal együtt itt a *homagium*, azaz a gyilkosságnak s bűnöknek törvényes tarifája is a krónikák kincse lett. Azt jól tudod, hogy élőlőszóval folynak a pörök, s az ügyészek folyó, bátor, tüzes, ékes előadásait hallgatni valóban gyönyör; ki rohanó nyelvvel s hevenyészti elmével nem bír, e pályán nem állhat meg. A pörök s irományok elkészítésére valók az *avouék*, kik előtt, a felek által törvényes fölvilágításért megkerestetvén, sok ügy békésen elintéztetik.

Nincs nagy ország, a világ egy részében sincs, hol a közigazgatás általában, s különösen az igazságszolgáltatás oly könnyű, tiszta, szabatos és sükerre számított szerkezettel bírna, mint Franciaországban. Az egész még egy új gépezet, amelynek egyes járása sem rozsdá, sem az új viszonyokra alkalmazhatlanság által, melyek rendes kísérei az óságnak, nem gátoltatik. Miként az angol elavult formák már sok részben csak a bennök kifejlett szokásoknál és erkölcsöknél fogva állhatnak fenn, hasonlólag az ősrégi borhoz melynek hordódongái elrothadván s lehullongván a bor saját bőrzete által tartatik össze: úgy ellenkezőképpen a francia formák akként szabvák, hogy azok most még pusztá összeeresztéseiknél fogva is fennállhassanak, mielőtt tudniillik az idők folytában életet s gyökeret a nép szokásaiban s erkölceiben nyer-nének. Midőn azonban igazságszolgáltatási törvényhozása Franciaországnak például vétetett több nemzetek által, s véleményem szerint is méltó akképpen tekintetni: koránsem állítom, hogy benne helyenként nem taníttatik olyan is, mi követésre nem méltó, mi eredetét leginkább onnan veszi, hogy benne a változás s választó s elvének engedve szűk tér van, hogy a

magistratúrának egyedüli kútforrása a kormány, bár az egyszer kinevezett tagot nem mozdíthatja is el ítélet nélkül, hogy a nép egyenes képviselői csak a kamarában bírván hatalommal, ha e központban azok mint törvényhozók megromlanak avagy tehetlenekké válnak, s általa vagy vele a kormány is, magán a nép tartományonként nem segíthet, mert a központi kormánynak van fenntartva a cselekvés mindenütt, a népé csak a tanácsolhatás, az is szűken körülírt bizonyos hatáskörben.

A francia igazságszolgáltatás rendszerét megismertetni, éppen mivel szerkezete egyszerű, sokkal nehezebb, semhogy azt efféle vándorlapokon megkísérthessem. Keresd föl eredeti forrását, megérdemli a fáradságot. Csak az esküdtszék szerkezetéről fogok írni, mely neve után nálunk igen sok által, de lényegében igen kevés által ismertetik, egész megyéket nevezhetvén meg neked, melyekben azok közül, kik a közügyeket vezérlik, róla senkinek nincs ismerete. S hazánkban nem ez az egyetlen népszerű tárgy, melynek csak magasztalásán és nem megértésén vetélkedik a sokaság. Mielőtt azonban az esküdtszék szerkezetére átmennék, röviden megemlítem, miképpen Franciaországban legalsó bíróság a *békebíró*, kinek két helyettese, egy jegyzője s két huissier-je van, s hatásköre 7-13.000 személyre terjed, kivéven Párizst hol egy békebíróra 60.000 személy esik - ez után következik az első fokú tribunal, mely aszerint amint 2-3 kamrára oszlik, két elnökből, 5-8 bíróból, 4 segéd bíróból, 1 királyi ügyvédből, 2 helyettesből, 1 jegyzőből s néhány huissiersből áll, s hatásköre több békebírói cantont foglalván magában, kiterjed egy kerületre (arrondissement), azaz 50-80.000 személyre - e fölött van viszont a királyi udvarszék, mint főlebbviteli ítélőszék, melynek tagjai legalább 4 elnök, 20 tanácsnok, 6 segéd tanácsnok, 1 procureur-général, 2 avocat-général s több helyettes és jegyző, s hatásköre kiterjed néha egy, de néha több kisebb megye kerületeinek valamennyi tribunáljaira, azaz körülbelül 1.000.000 személyre; - e királyi udvarszéknek pedig egy ága az esküdti-bíróság (cour d'assises), mely minden megye székhelyén évnegyedenként összeül, s mely megyében királyi udvarszék van, ott az esküdteken, a királyi ügyvédeken, jegyzőn s huissier-eken kívül áll annak öt tanácsnokaiból, kik közül egyik elnök is, melyben pedig királyi udvarszék nincs, ott csak az elnök neveztetik az illető királyi udvarszék tanácsnokaiból, a többi bírák a székhelyi tribunal ülnökei közül vétetnek. És végre az ítélőszékek e piramisa fölött díszesen és bölcs számítással alkotva emelkedik a cassatio-udvar, mely 4 elnökből, 46 tanácsnokból, 1 fő és 6 kir. ügyvédből s jegyzőkből állván, gyűlpontja szokott lenni Franciaország legtisztább bíráinak s legnagyobb jogtudósainak, s midőn a törvények szentségét áhítatos kezekkel őrizve az ítéleteket egyes pörökben igazítgatja, egyszersmind határozatai a törvények igaz értelmezésének s a gyakorlati jogtannak megbecsülhetetlen kútforrásaivá válnak.

Vádesküdtszék is volt ugyan Franciaországban 1791-ben, de most nincs, most a vádat a kihágásokra és vétségekre (contravention et délit) nézve a tanácskamra állapítja meg, mely a bűnvizsgáló bíróból s az első fokú tribunal más két ülnökéből áll; a büntettek (crime) nézve pedig megállapítja a vádkamara, mely a kir. udvarszéknek legalább öt tanácsnokaiból állván, ennek egy osztályát teszi s tartozik hetenként összeülni. Ez határozza el, írásbeli adatok nyomán s titkos ülésben, vajon a vádlott szabadon eresztessék-e avagy állíttassék esküdti-bíróság, és melyik elébe? S ebből megértheted azt is, hogy a francia büntető törvénykönyv minden bűnöket, egyébiránt minden jogalap nélkül, azon három osztályra különöztvén el, az esküdti-bíróság által a sajtóvétségeken kívül csak a „crime”-k ítéltetnek el, azaz olyan büntettek melyek becstelenítő és sanyarító büntetéssel sújtatnak.

Főlebb már érintém, hogy az esküdti-bíróság két elemből van összealkotva, törvénytudó és egyszerű polgár elemből; az öt törvénytudó bíró alkalmazza a törvényt, a tizenkét esküdt pedig a tény fölött ítélt, kimondván a bűnöst vagy nem bűnöst.

Az esküdtszék szerkezete ez.

Esküdtszék tagai lehetnek és lenni tartoznak:

- 1) Minden választó, azon megyében melyben lakik, habár választói jogát más megyében gyakorolná is, ki életkorának 30. évét betölté.
- 2) Minden köztisztviselő, kik a királytól neveztetvén ki, díj nélkül hivatalkodnak, melynek például a 3000 lakosnál népesebb községek bírái és segédei.
- 3) A száraz és tengeri tábor elbúcsúzott tisztjei, ha 1200 frank nyugdíjt húznak, és öt év óta lakosai a megyének.
- 4) A jog, orvostudomány és philosophia tudorai és mesterei; az Institut tagai és levelezői, s a fölség által elismert más tudományos társaságok tagai.
- 5) A jegyzők (mely hivatal Franciaországban egészen más mint nálunk), ha hivatalaikat három év óta folytatják.

Nem lehet esküdtszék tagja: a miniszter, a préfet, az alpréfet, a bíró, a kir. ügyvéd s bármelyik vallásnak papja. Ellenben a hivatalaskodó statutanácsosok s közjövedelmek körül munkálkodó királyi biztosok, mint minden hetven évesek is, lehetnek ugyan, de ha kívánják e kötelesség alól föl kell oldoztatniok.

Az esküdtek lajstroma csaknem mindenekben aszerint s azon időben szerkesztetik, mint a választóké, s augusztus 15-én minden községben kiszégeztetvén, szeptember 30-án záratik be, midőn előáll az ideje annak, hogy kik esküdtképességgel bírnak s bejegyezve nincsenek, beiktatásaikat követeljék, és hogy kik törvénytelenül vannak beiktatva, azoknak kitörlése bárki által sürgettesék. E kérdések fölött ítélt a préfet, de ítélete ellen folyamodhatni a királyi udvarszékhez, s a préfet ítélete, ha az kitörlést rendelt, minden ilyen folyamos által fel van függesztve, azaz a lajstrombul bírói ítélet nélkül senki nem törölthet ki, sőt ha az előbbi évben benne volt, ennek készítésekor sem mellőztethetik el. Minthogy pedig az esküdtek leginkább azokbul állanak, kik egyszersmind választók is, és minthogy e kötelesség teherrel jár, s eszerint sokan találkozhatnak, kik a zsűri kötelessége alól örömet kivonnák magokat, ellenben mint választók kimaradni nem akarnának; a törvény úgy rendelkezék, hogy ki az esküdtek közé beiktatását nem követelék október 1-ig, mely e tekintetben a határnap, az e határnap után a választók közé iktatását sem követelheti, bár ez másoknak s más tekintetknél fogva egész október 20-ig meg van engedve.

A lajstromra nézve még azt jegyzem meg, hogy mely megyében az esküdtek száma 800-ra nem megy, e szám azokbul pótolatik ki, kik a lajstromban nem fogfaltokon kívül legtöbb adót fizetnek.

Meg levén állapítva ekképen a lajstrom, hogy e kötelességnek terhe minden illetők vállaira egyenlőn oszolják el, a préfet, október elején, kihúzza belőle azoknak névsorát, kik a legközelbi évben esküdtekként szolgálni fognak, s ez újabb lajstrom az egésznek csak negyedét teheti, azonban 300 névnél többet magában nem foglalhat, Szajna megyét kivéve, hol az 1500-ra emelkedhetik. E lajstromot a préfet megküldi az igazságminiszternek, s az illető királyi udvarszék első elnökének és a procureur-généralnak. Egymás után két esztendőben e szolgálati lajstromba senki nem iktatathatik; továbbá, ki bele van iktatva, és amikor a sors éri, kötelességének eleget tesz, az egy évben egyezernél többször az évenkénti lajstromba nem tétethetik, kivévén a rendkívüli esküdti-bírság eseteit; és végre; ugyanazon esküdt, ugyanazon évben, kétezernél több ízben nem alkalmaztathatik rendkívüli esküdti-bírságoknál sem.

Az esküdti-bíróság nem állandó, évnegyedenként szokott összeülni, s együtt marad, míg minden elébe terjesztett bűntettek fölött ítéletet nem mond. És minden ilyen évnegyedi gyűlésre külön esküdtszék hívatik meg. Tudniillik a megnyitás előtt legalább tíz nappal, a királyi udvarszék első elnöke, a préfet által küldött lajstrombul nyilvánosan húz ki 36 nevet, s ezekből fog állani az esküdtszék az egész gyűlés folyama alatt, hozzájuk adatván még 4 helyettes esküdt azon esetre, ha amazokbul egy vagy több nem jelenne meg. S hogy e helyettesítés könnyű legyen, a 4 helyettes a 300-as lajstromban foglalt azon személyek közül jeleltetik ki, akik helyben laknak, tudniillik ott hol az esküdt-bíróság tartja üléseit. Ha azonban e 40 esküdtek között találatnának olyanok, kik az évenkénti lajstrom megkészítése óta vagy meghaltak, vagy esküdtképességüket elvesztették, vagy olyan hivatalt vállaltak el, mely az esküdtséggel összeférhetlen, a királyi udvarszék, miután a királyi ügyvédet meghallgatta volna, a hiányt sorshúzás útján új nevekkal tölti be. Ekképpen a gyűlési lajstrom teljessé válván, azt az elnök megküldi a préfet-nek, ki ennek folytában mindenik esküdtet, még pedig a gyűlés előtt legalább 8 nappal, külön-külön meghívja, mely meghívás magának az illető esküdtnak adatik át, ha megtalálható, ha nem, házánál hagyatik, vagy pedig a helybeli bírónak adatik át, ki erről őt értesíteni tartozik.

Elérkezvén a gyűlés napja, mely meghívott esküdt meg nem jelent, s mentsége sem találatott az őt bíró által érvényesnek, vagy mely a gyűlés vége előtt eltávozott, az, első ízben 500, másodízben 1000, harmadízben 1500 frank birsággal büntettetik, s ez utóbbi esetben az esküdtségre is képtelennek nyilvánítatván, költségén nyomtatik ki és tétetik közzé az ítélet. S ez okbul és ez időpontban, ha az esküdtek száma 30-ra nem telnék, a hiány a helyettesekbul pótolandó, ha pedig még ezek sem elegendők, sorshúzással a 300-as lajstromban foglalt azon esküdtek közül egészítetik ki, kik helyben laknak, sőt szükség esetében az esküdtképességgel bíró minden helybeli személyek közül is kiegészíthetetik. Mely ügyben ki mint eljáró bíró, mint tanú, mint műértő, mint tolmács, mint fél jelen meg, az ugyanabban, a 30 esküdt közé nem iktattathatik.

E 30 esküdt névsorát az ügy tárgyalása előtt mindig egy nappal kell előbb közölni a vádlottal, sem előbb, sem utóbb nem szabad. A kitűzött napon s minden ügynél külön, a terem megnyitása előtt, a bírák, a királyi ügyvéd és a vádlott jelenlétében egyenként szóltnak föl az esküdtek, s amint a felszólításra mindenik felel, aszerint tétetik be neve a vederbe mindenik esküdtnak. Ez után a nevek egyenkint húzatván ki belőle (az először kihúzott leend az eljáró); mindenikre előbb a vádlott, utána a kir. ügyvéd gyakorolja visszavetési jogát, s mindkettő egyenlő számmal vethet vissza, kivéven ha az esküdtek páratlan számmal volnának, mely esetben a vádlottnak joga van eggyel többet visszavetni, a visszavetés okát kijelenteni sem a vádlottnak, se a királyi ügyvédnek nem szabad. Ha több vádlott van, a visszavetési jognak miképpen gyakorlása iránt egymással egyezkedhetnek, vagy azt külön is, sors által meghatározandó sorban egymásután gyakorolhatják, de legyen bár egy, bár több a vádlott, a visszavethető esküdtek száma mindenik esetben ugyanannyira van határozva a törvény által. Midőn több vádlott van, s a visszavetés általok külön gyakoroltatik, mely esküdt egytől visszavetett, az visszavetettnek tekintetik valamennyire nézve. A visszavetés joga mind a vádlottra, mind a királyi ügyvédre megszűnik akkor, midőn a vederben tizenkét esküdtnél több már nincs. E szerint midőn vagy ez eset áll elő, vagy már előbb a kihúzott s vissza nem vetett esküdtek száma 12-re megy, ennyi kívántatván meg az ítélethozatalra, az esküdtszék az elnök által alakítottanak jelentetik, megjegyezvén itt még azt is, hogy ha a pör nagyobb levén hosszan tarthat, az őt bíró egy vagy két helyettes esküdtet jelölhet ki szükség esetében, akik a rendes esküdtek helyét pótolni fogják. Azonban, ha bármi oknál fogva az eljárás félbeszakíttatván, az ügy bevégezése a legközelebbi gyűlésre halasztatik, akkor új lajstrom szerint

újra hívandók esküdtek, s a visszavetéseknek újra helye lévén, az esküdtszék 12 tagja, a leírt módon, újra alakíttatik. [...]

Miután a vádkamara vád alá helyezhető végzetét kimondta, ettől számítva 24 óra alatt a vádlott azon helynek fogházában záratik el, hol az esküdti-bíróság összeülend, s annak és egyszersmind az iratoknak megérkezése után szinte 24 óra alatt az elnök köteles a vádlottat némely tekintetben kihallgatni, köteles felszólítani védő-választásra, kivel szabadon értekezhetik, kinek rendes ügyvédnek kell lennie, azonban az elnök engedelmével atyafiai s barátai közül is választhat a vádlott, és köteles figyelmeztetni arra is, hogy ha az eddigi eljárást formailag sérelmesnek tartja, 5 nap alatt a cassatio-udvarhoz folyamodhatik. Megérkezvén pedig a kitűzött nap, s az öt bíró, a közvádló s jegyző egy asztalnál helyet foglalván, az esküdtek a kihúzás rendsora szerint egy padon ülést vesznek, mely a közönségtől elkülönített helyen, a vádlottal szemközt van.

Ekkor a vádlott, örök kíséretében ugyan, de szabadon jelen meg, s miután az elnök megkérdezte volna nevét, életkorát stb. védőjét pedig a törvények tiszteletére s előadásbeli illedelemre s mérséklésre intette volna, a fedetlen fővel fölállott esküdtekhez a következő szavakat intézi: „Esküsztek és ígértek Isten és emberek előtt, hogy az N. N. ellen felhozandó bizonyságokat a leggondosabb figyelemmel fogjátok vizsgálat alá venni; hogy sem a vádlottnak, sem mely vádol, a társaságnak érdekeit nem áruljátok el; hogy nyilatkozásotokig senkivel nem értekeztek; hogy félretéven gyűlölséget és gonoszságot, félelmet és kedvezést, a bizonyságok és védelem erősségei szerint, követve lelkiismereteket és belső meggyőződéstöket, határozni fogtok részrehajlatlanul és szilárdan, mint illik becsületes és szabad emberhez.” Az elnök által egyenkint felszólított esküdtek, kezeiket fölemelvén, sorban felelik: „esküszöm.”

Ezután a vádkamrának határozata a jegyző által felolvastatván, s az elnök ennek tartalmára a vádlottat röviden figyelmeztetvén: a királyi ügyvéd, azaz közvádló a vádat előadja szóval, s egyszersmind bemutatja az összes tanúk, azaz mind az ő, mind a vádlott, mind a polgári keresetű fél tanúinak névsorát. Mely tanúk neveit a kihallgatás előtt 24 órával a közvádló vagy polgári fél a vádlottal, vagy a vádlott a közvádlóval nem közlé, azok kihallgatásának a illető fél magát ellene szegezheti. A tanúk az elnök által kijelölt szobában, a körülmények szerint külön vagy együtt tartanak, de egymásután, külön, hit alatt és nyilván, és hacsak nem némák, szóval teszik le vallomásaikat, s a jegyző mindent, mi a tanúnak előbbeni nyilatkozatától különbözik, följegyez, és e följegyzést úgy a közvádló, mint a vádlott kívánhatja is. Előbb a közvádló, aztán a vádlott tanúi hallgattatnak ki, mégpedig ezéi az ő előbbeni becsületes magaviselete iránt is kihallgattathatnak. A tanúk, ha többen állíttatnának elő egyszerre, egymást közbe nem vágthatják; az elnök akármikor tehet nekik kérdést; a többi bíró, a közvádló, az esküdtek szinte, de mindezeknek előbb szót kell az elnöktől kérniök; a vádlott vagy védője pedig ezt csak az elnök által teheti, azonban a tanúk vallomásai ellen akármennyit szólhat. A kihallgatott tanú, az esküdtek határozatának kijelentéséig a teremben maradhat, hacsak mást nem rendel az elnök; egyébiránt ha vagy a vádlott vagy a közvádló kívánja, vagy az elnök hivatalbul rendeli, a tanúk együtt vagy külön, újra kihallgattathatnak; mint szinte az elnök egy vagy más vádlottat külön is kikérdezhet, de ez esetben tartozik a kirendelt vádlottat arrul értesíteni, mi távollétében történt. Ha valamely tanú vallomása hamislelkűnek látszanék, a felek kíváratára sőt hivatalbul is az elnök az ilyen tanút elzárathatja s ellene a nyomozás tüstint megkezdetik. A tanúvallomások folytában az elnök a bűnjeleket, megismerés végett, nemcsak a vádlottnak mutatja elő, hanem, ha szükség, a tanúknak is. Minden tanúvallomás után az elnök a tanút megkérdi: vajon a jelen lévő vádlottról beszélt-e, a vádlottul pedig azt kérdi, vajon kíván-e a hallottakra felelni?

Az eljárás folyama alatt mind a bírák, mind az esküdtek, mind a közvádoló tehetnek magoknak jegyzéseket, de emiatt az eljárás félbe nem szakíthatatik.

Ha valamely idézett tanú nem jelent meg, a közvádoló kívánatára az öt bíró az ügyet a jövő gyűlésre halaszthatja, és ez esetben a halasztás által okozott minden költség azon tanú által fog viseltetni, ki ezen felül a megjelenésre közérővel kényszerítették. Különben, ha a kihallgatás és a vitázat már kezdeték, az eljárásnak végig szakadatlanul kell folynia, s az elnök azt nem függesztheti föl túl azon időre, mely a bírák, felek, tanúk pihenésére szükséges.

Az elnök határozza meg, melyik vádlott ügye vétessék vita alá először, kezdván mindig a legfőbbön, ha van, s külön vitázattal menvén végig mindenik vádlotton.

Végződven pedig a tanúk kihallgatása, először a közvádoló s a polgári fél szól, mire a vádlott és védője felelnek. Erre a válasz mind a közvádólónak, mind a polgári félnek megengedett, de a végszó mindig a vádlottat vagy védőjét illeti. A vitázatot befejezettnak az elnök jelenti ki.

Ekkor az elnök az egész ügyet összegezi, szárazon és részleghajlatlanul, s az esküdteket hivatásaik betöltésére emlékeztetvén, fölteszi a kérdéseket, körülbelöl ekképpen:

„Bűnös-e a vádlott ez s ez bűnnek a vádlevélben kifejtett körülmények közötti elkövetése miatt?”

Ha az esküdti-bíróság előtti eljárás közben oly terhelő körülmények fejlődtek volna ki, melyek a vádlevélben nem foglaltatnak, kérdésbe tétetik:

„A vádlott a bűnt ilyen s ilyen körülmények közt követte-e el?”

Ha a törvényben körülírt mentő tényekre hivatkozik védelmében a vádlott, azt is föl kell tenni kérdésül:

„Ez s ez a tény áll-e?”

Ha pedig a vádlott még nem tölté be 16. esztendejét, miután ez esetben a beszámításnak s e szerint a büntetésnek más mértéke van, kérdésül még azt is föl kell tenni:

„A vádlott meggondolva cselekedett-e?”

Sőt az elnök tartozik az esküdtszéket figyelmeztetni arra is, hogy ha a vádlottra nézve enyhítő körülményeket lát, az iránt nyilatkozni köteles e szavakkal: „A többség szerint, a vádlott mellett enyhítő körülmények állanak.”

E szerint föl lévén téve a kérdések s írásban átadtván, a tanúvallomásokon kívül, minden egyéb röpiratokkal együtt az esküdtek előjárójának, ezek szobájokba vonulnak, s ajtajoknak elébe ör állíttatik, hova senki nem mehet be az elnök írásbeli engedelve nélkül, s honnét 500 frank bírság terhe alatt ők sem jöhetnek ki, míg a határozatot meg nem hozták. Míg az esküdtek tanácskoznak, a vádlott a teremből eltávolíttatik. A tanácskozás megkezdése előtt azonban az előjáró felolvassa a következő utasítást, mely szobájok legkitűnőbb részén nagy betűvel nyomtatva függ:

„A törvény az esküdtektől nem kéri számon az eszközöket melyek által képződik bennök a meggyőződés; a törvény nem mér elébök szabályokat, melyektől tartozzanak különösen felfüggeszteni teljességét és elég voltát valamely próbának; a törvény nekik csak azt parancsolja, hogy csendben és magokba szállva kérdezzék meg önmagokat és lelkiismeretök tisztaságában vizsgálják meg, a vádlott ellen előadott bizonyságok és a mellette felhozott védelem okai érzelmökre mily benyomást tőnek. A törvény éppen nem mondja nekik: ti valónak fogtok tartani minden tényt, mely ennyi s ennyi tanú által támogattatik: azt sem mondja nekik: ti nem fogtok eléggé megalapítottnak tekinteni próbát, mely nem ilyen jegyzőkönyvből, nem ilyen

adatokból, nem ennyi tanúk, nem ennyi jelenségek szerint képződik - a törvény nekik csak ez egy kérdést teszi, mely kötelességüknek teljes mértékét magában foglalja: meg vagytok-e besőleg győződve? - És lényeges dolog szem elül el nem veszteni, miképpen az esküdtek egész határozatának a vádlóval kell vonatkoznia; ők csak azon tényeket, melyek ezt alkotják s ettől függnék, tartoznak figyelembe venni; és legfőbb kötelességük ellen vétenének, ha a büntető törvény rendeleteire gondolva azon következményeket fontolgatnák, melyek hozandó határozataikból a vádlottra nézve származhatnak. Ők nem bíztatják meg a bűnöket sem üldözni, sem büntetni, az ő hivatásuk egyedül elhatározni, vajon a vádlott a neki tulajdonított bűntettre nézve, bűnös-e vagy sem?”

Az esküdtek titkos szavazattal határoznak. Mindig a többség, azaz 5 ellen legalább 7 határoz. Ez oknál fogva e szavaknak „a többség szerint” a határozatban mulhatlanul ki kell tétetniök, anélkül hogy a számokat kifejezni szabad lenne. Azonban ha a vádlott *egyszerű* többséggel (5 ellen 7 mondaték bűnösnek, e körülmény megemlítendő, mivel ez esetben a bírák *többsége* az ügyet más gyűlésre halaszthatja, midőn az egészen újra fog tárgyalatni oly esküdtszék előtt, melynek tagja az előbbieik közül egy sem lehet. Ellenben, ha bűnösnek egyszerű többségnél *számosb* szavazattal mondaték, akkor más gyűlés és más esküdtszék elébe az ügy csak úgy vitethetik, ha valamennyi bírák egyhangúlag meg vannak győződve az iránt, hogy az esküdtszék az ügy lényegére nézve csalatkozott. De e halasztást csak az esküdtszék határozatának kijelentése után, s önkényt, fölszólítás nélkül tehetik a bírák, és soha nem, midőn a vádlott fölmentetik.

Visszajövéen határozatukkal az esküdtek a terembe, előljárójuk felkél és kezét szívére tevén, azt ekképpen jelenti ki: „Becsületemre és lelkiismeretemre, Isten és emberek előtt, az esküdtszék határozata: *igen*, a vádlott bűnös, vagy: *nem*, a vádlott nem bűnös. E határozatot az előljáró aláírván, átadja az elnöknek, ki szinte aláírja s aláírhatja a jegyzővel is, egyszersmind pedig a vádlottat előrendeli s jelenlétében a jegyző az esküdtszék határozatát neki felolvassa. Ha a vádlott nem bűnösnek mondatik, az elnök tartozik őt szabadon eresztetni tüstint, a közvádló pedig, ha a vádlott feladás folytában pöröltetett be, annak kívánatára köteles a feladót megnevezni. S ki ekképpen feloldoztatott, az ugyanazon büntett miatt pörbe soha nem fogathatik. Ha ellenben a vádlott bűnösnek találattik, a közvádlón s illetőleg a polgári félén a sor kívánni a törvénynek alkalmazását. Ez megtörténvén, a vádlott vagy védője felelhet, de a tett tagadnia már nem szabad, hanem csak a törvény alkalmazása iránt teheti észrevételeit, például, hogy a tett nem bűn, hogy nem sújtható azon büntetéssel, mely a közvádló által kéretik, hogy a polgári félnek előadott kívánata túlzott. A bírák vagy szobájokba vonulva, vagy benn a teremben, de lassú hangon értekeznek és végeznek, hanem az ítélet az elnök által fennhangon s nyilván hirdettetik ki, egyszersmind felolvassván szövegét azon törvénynek is, melyre az ítélet alapított. Azonban, bár az esküdtszék bűnöst monda is, a vádlott a bírák által fölmentetik, ha a tett nincs tiltva törvény által.

Az elmarasztó ítélet kihirdetése után három napig mind a vádlottnak s illetőleg a polgári félnek is joga van folyamodni a cassatio-udvarhoz vagy *igazítósékhöz*, ha

a) az eljáró bíró nem volt az illetékes.

b) ha eljárás közben a törvények lényeges formái sértettek meg.

c) ha a közvádló vagy vádlott valamely törvényes kívánata fölött a bírák nem nyilatkoztak és nem határoztak.

d) ha a büntető törvény az esetre helytelenül alkalmaztatott.

Azonban, ha e három nap elmúlván folyamodás nem történt, vagy folyamodás történvén, ha a cassatio udvarnak (legfőlebb egy hónap alatt leküldendő) ítélete szerint a megsemmisítésnek

helye nincs, az első esetben azon három naptul, a második esetben a cassatio-udvar ítéletének leérkezésétől számítandó 24 óra alatt kell, a közvádlótul függő rendelkezésének folytában, megtörténni a végrehajtásnak.

Ezek szerint tehát az esküdti-bíróságtul föllebbvitelnek helye nincsen, hanem csak folyamodásnak van helye az igazítósékhöz, mely maga azután már ítéletet nem hoz, csak a hozottat megsemmisítvén az ügyet új bírósághoz küldi vissza. Mégpedig, ha az illeték kérdésében ok volt a folyamodásra, kijegyzi az illetékes bíróságot: ha a lényeges formák megsértése és a c) pont alatti eset miatt van helye a folyamodásnak, más esküdti-bírósághoz küldi, az új eljárás kezdődvén a legrégibb hibás cselekvénynél; ha a büntető törvény alkalmaztatott helytelenül, az esküdszék előbbi határozata megmaradván, ennek nyomán az új bírák csak a törvényt alkalmazzák újra. Azonban nem akarhatván itt előszámlálni a visszaküldés minden eseteit, még csak azt jegyzem meg, hogy midőn valamely folyamodás visszavetettet, ugyanazon fél ugyanazon ítélet ellen másodszor semmi szín alatt nem folyamodhatik. -

És íme, ez a francia esküdszék szerkezete, s ebből megítélheted a szellemet, mely azt, mint jogintézetet átlengi, és mind amellett is, hogy e francia alkat a zsűrinek ideáljától messze áll, hogy messze áll az angol zsűritől is, melynek elemein a függetlenség elve tisztábban keresztül van víve, melyben a terjedtebb visszavetési jog által is a vádlott védelmének tágabb mező nyílik, mely szerint az ártatlan, itt nagyobb többség kívántatván meg, jobban oltalmaztatik: mindemellett is a francia nép ez intézet pajzsa alatt talál oly biztosságot és megnyugvást, milyen után ennek behozataláig hiában epedett, sőt ez intézet éppen ez alakban hasonló biztosságot nyújt a belga, a Rajna melléki német, a spanyol, a portugál, a görög nemzetnek és helyek egy részének is, és ha ezekhez még hozzájuk adjuk Nagy-Britanniát és Irlandot, Svéciát és Norvégiát még tökéletesb esküdszékeikkel, midőn egyrészlül majdnem 90 millió embert látunk békésen nyugodni e népszerű intézet roppant árnyékában, másrészlül szembe-ötlő, hogy éppen azon országokban él és virágozik, melyek a legfejlettebb alkotmányokkal bírván, leginkább mondhatók szabadoknak. Mert az ártatlanságnak legerősb s legszilárdabb biztosítékot az esküdszék nyújt, e - mint Duponceau mondá - tizenkét *láthatatlan bíró*, kiket a megvesztegető szeme nem talál föl, s a hatalom keze nem ér el, mert ők bár a nép közt vannak, de őket ki nem lehet mutatni egész azon pillanatig, midőn az igazság mérlege kezökbe adatván, hallanak, fontolnak, határoznak és ítéletet mondanak, s ez után eltűnnek rögtön és újra elvegyülnek polgártársaik közönséges sokaságában [...]

Párizs, Február 7-én, 1837.

Vajon mégsem volna ideje megyéinkben újságlapokat alapítani? Franciaország, melynek polgári intézvényei alkotványunk szellemével sok részben ellenkeznek, e hiány ártalmait kezdi érezni. A párizsi lapok a tartományiakat elnyomják s a haza helyett csak Párizs és a párizsi pártok, cotterie-k beszélnek. Pedig kellene, hogy szükségét, bajait, tanácsát minden vidék adná elő, mert az ország jólléte s fogyatkozása igaz összletben csak így fog mutatkozni. Párizsra bámultában vidéke érdekeit minden feledi, itt Párizsnak magának pedig hiúságában nincs ideje, sőt, a tartományok lapjai helybeliek által kiszoríttatván, nincs módja sem ismerni, mi történik Párizson ugyan kívül, de belül a hazában. A párizsi a tartományi újságokat nem olvassa s többet tud a szomszéd Angliáról, mint a tartományokrul: a tartományi is csak a párizsi lapon kap s Párizsról többet tud, mint a maga köréről. Megfordult bölcsesség! És mi? Ha számot kérnek tőlünk, jaj nekünk. Mi ismerjük a francia s angol országgyűlés vitályait, de a magunkéit nem, mi ismerjük az egész világot, csak hazánkat nem, mi tudjuk O'Connel a királyhoz mit irat a nép által, választóinak van Buren mit ígér, de azt, mi a szomszéd megyé-

ben mondatik s határozatik, nem tudjuk. Azonban, ha Párizs csak magát ismeri, még mehet; ha a tartomány azt magánál jobban ismeri, ez is megbocsátható, mert Párizs központja, kútfeje, szemefénye, koronája Galliának: de mi sem dietánkat nem ismerjük, mi központunk, sem a megyék állapotát nem mi mindenikünké. - Tovább megyek. Párizs azt véli, a haza meg van sértve, ha a kamarák nem neki áldoznak, s mit nem érette tesznek, szemében az alig illeti a hazát, mert Párizs csak Párizs az, mert szerinte egyedül ő a nemzetet idvezítő, boldogító, dicsőítő talizmán. Hozzon a király obelisket Afrika sivatagáról s Lyon piacán merészelné fölállítani, Párizs zúgva fogadná; Párizs, úgy hiszi, ha ő dicsőül, ez Franciaország dicsősége, s azt nem tartja, hogyha egy tartomány emléken s művekben gazdagodik, azáltal vagy Franciaország vagy Párizs dicsőülne. Párizs az egész nemzet erejének, fényének, gazdagságának tűzpontjává óhajt tétetni, és az igaz, hogy e főváros úgy focusa az országnak, mint más főváros egy sem a magáénak. Mint a szegény urak cselekesznek, Franciaország mindent egy helyre ide összehorda, hogy csodáltassék (epigrammi természet); Angolország gazdagok szokása szerint széjjel, több helyeken gyűjti föl kincseit. Ebben is az angolt kövessük; szomorú szűkkeblűség csak a fővárost s vidékét pompásítani s ragyogtatni, a haza minden szögletén egyszerre kezdjünk az egész ország paradicsommá varázslásának nagy munkájához.

Míg leginkább Pest emelésében fáradozunk, a megyei városok elmellőztetnek, s félő, a hév központ a részekből minden erőt, életet, szint kihúz. Állásunk e részben különbözik más népektől és így törekvésünk is más irányú legyen. Hány megye van, Magyarország annyi egymásba öltött karikákból áll, melyek mindenikének saját központja van, s legyen, ha nincs. Ha a municipalis rendszert, milyen az elvénél fogva, valósággal is üdvössé akarjuk tenni, minden megyei székváros napja legyen körének, itt találtassanak iskola, piac, munka, ipar, nép, egyesületek s eszközök, úgy a gyakorlati ismeretek, mint a közértelmesség terjesztésére. Pest elhagyassék? Korántsem, és Pest többé már hátra sem maradhat. De óhajtom, hogy mint Pesten, úgy a megyék székvárosaiban is az anyagi s erkölcsi műveltség megindíttassék, hogy minden megyének legyen, úgy szólván, egy kis Pestje. A műveltség magas fokán ragyogó Párizs után szegényül s rondán csügg s nyúlik a többi Franciaország, s hogy utolérje, ahhoz kevés reményem van. Képzeld magadnak, hogy Magyarországot egy jó Isten 50-150 részre osztá; mire való ez egyébre, minthogy az országot annyi helyen kezdjük egyszerre emelni, művelni, szépíteni?

Ennek következménye nem fogna lenni egymástól elszakadt s összefüggetlenül ellenirányban haladó ötvenkét vélemény vagy párt támadása az 52 megyében, sőt a megyei székvárosok a közvélemény s gyakorlati ismeretek ugyanannyi focusai lennének. Az iparvilági s erkölcsi békés mozgalom a megyéket sűrűbb érintkezésbe s közlekedésbe hozná, míg most székvárosok hiányában sok megye élete elszórt faluk ölében tespedez. A megyék e központjaiban minden hazafiúi okos szó visszhangot, minden ipar körüli vállalat pártolást, minden jótékony intézet részvételt találna, s ugyanazok az ilyen elektroni szikráknak gyors és célszerűen elhelyezett vezetői lennének. Mi most sok megye? Egy nagy pusztaság. Falukról s pusztáikról az urak összejönnek egy nagyobb faluba közgyűlésre, nem tudván mást az ország dolgául, mint mit a szállongó hírből hallottak, és magokban nem elmélkedvén, másokkal nem értekezvén, mi az elértkezett pillanatban eszökbe jut kimondják, s így készül az a fontos határozat, mely vagy egyenesen, vagy a törvényhozásba befolyás által, mind az értelmi, mind az iparéletnek irányt, kifejlésének mértéket és kört ad. S elbúcsúznak, egymást a gyűlésig, azaz ¼ évig nem, vagy csak a baromvásáron látandók. Eszme s gondolatcserére, mi világosít s észet termékenyít, erőhasználatra mi több erők társulása által eszközöltethetik, és elme s ügyességfejítő intézetek állíthatására s eszközök megszerezhetésére nagyobb számú népek együtt lakása s találkozási szükség; s ezért óhajtom én, hogy minden megyében egy vagy több népes város keletkeznék, székvárosa vidékének, mint az országnak Buda-Pest.

A nemzetet nevelni s művelni kell, meggyénként, mert így könnyebb s így szükséges, szék-városaik által, mert így lehető s így foganatos. Pest már magában is megy, mint a meglökött lapda, csak mi vigyázzunk, hogy meg ne álljunk, mint a szegény gyalog cselekszik, midőn a mellette siető cifra kocsit bámulja. Európában nincs ország, melynek alkotmánysszellemével a központosítás annyira ellenkeznék, mint a mienkével, mi okbul *mindenféle* jelességnek, erőnek a fővárosba húzódását szomorú szemmel nézem, mert míg az összegyűlt erőben a messze elé haladt főváros bujálkodni fog, addig annak a megyékből lett elszívása ezeknek gyászoló hervadását s lankadását vonja maga után. [...]

Párizs, Február 8-án, 1837.

Az ég tiszta volt, a nap vakítva ragyogott le Párizsra. Télben és sötét ködök után és Párizsban egy ily tiszta nap valami fölséges látvány! Mint hangyaboly, mely örökös télre gyűjt élelmet, mint rajzó méh tengersokaságban jött s ment a nép, sürgetőn foglalkodva, mintha innep szombatja volna. Egy utcán tömérdek ember, azt hinnéd Párizs minden népe itt gyülekezett össze; de így tömve a másik, a harmadik, s a többi utca. Némely szűk utcában, azt vélnéd, benne rekedt a sokaság, s nem mehet ki s nem térhet vissza, de korántsem; a néptömegnek jövő és menő része szüntelen folyásban van, érti egymást s eligazodik, mint Afrika s Gibraltár közt a két tenger, hol egyik alul foly ki, másik felül foly be. A nap maga örülni látszék ez életnek, e pompás tüneménynek, legalább én így ragyogni soha nem láttam.

S mintegy üzettem megjárni a szebb részeket, a Boulevard-t, a Palais-Royal-t, a Quai-t, a Tuileries környékét, a luxembourgi parkot, a Boulevard-ra nyíló utcákat, s mindenütt ugyanazt láttam: népet, pompát, munkát, gazdagságot. S e napon nyerék képet a népeletről!

Képzeletem fölhevült. Bámultam e nemzet dicsőségét, mely mint lángoszlop nyúlik földtől égig, és reszkettem. Átröpült gondolatom hazámnak emlékére - óh, de ez lelkemnek nagy út volt, két polust jártam meg két pillanatban. Kifáradva, ellankadva támaszkodám, mi előttem volt, a Vendôme-oszlophoz. Elborultam bús gerjedelemben; az idegen nagyság s dicsőség kínozta lelkemet, mint a szemet égeti a napsugár, híretlen hervadozásunk pedig nyomta keblemet nehéz köd gyanánt. Azonban ez még is fölséges nap volt!

Párizsban 22 színház van s többnyire mind s mindig tele. Estenkint két-három darabot játszanak, s ha kezdődik 7-kor, éjfél előtt nem végződik. Itt a színházakban, melyek télben fűtetlenek, oldalteremeket találsz, hol felvonás közben sétálni szoktak; a Théâtre Français-ban a leghíresb színiköltők márvány mellszobraikat is szemlélheted. Az Akadémia parókás gyámsága alatt készült darabokban éppen nem, az újabbakban is ritkán változik egy felvonás alatt a szín s ezért a szobák egész szobák, azaz, mind a három oldalon falai vannak, csak a nézők felé állanak nyitva. Közepét a földszínek a tapsolók (claqueurs) foglalják el, egy tapsfőnök vezérlete alatt. Tudniillik a színház igazgatói esténként, műveik első adatásakor a költők, jelesb szerepek vitelekora a színészek számos jegyeket, sőt pénzt is osztogatnak a tapsfőnöknek, ki azokat részint ingyen, részint féláron osztja el azon föltétel alatt, hogy őt körülüljék, s intése szerint tapsoljanak. Egy nem régiben a törvényszék elébe került pörbül kitetszik, hogy a Vaudeville-színházi tapsfőnök jövedelme havonként 500 frankra ment. Azonban sok művet és színészt a bukástól a fülnek ez igen keserves segedelem sem menthet meg. A színházi újságokat, az adandó színdarabot, a látcsöveket, édességeket, narancsokat, italokat, felvonások közben, legények kiáltozva hordozzák s árulják. De mi az idegent kellemesen meglepi, az a színházak derült tekintete, az emeleti sorok páholyokká nem levén elrekesztgetve, hanem szabadon, nyíltan, s ragyogó néppel tele folynak körül, mint Róma cirkuszának folyosói. Páholyaink ellenben nálunk a színházaknak igen szomorú képet adnak; olyanok, mint cata-

combi lyukak, melyek koporsóra várnak, mint sejtcellák, mikből a méhecskék gunnyasztva tekintgetnek ki.

A közönség egészen tartaléktalanul, de az illedelem korlátait még sem feledve viseli magát: nemcsak a villageois-ek színházában, de a Théâtre Français-ban is; csak a két Operaházban megy némileg feszesben. A földszín gyakran dévajkodik és füttyöl, nem mintha valakit ki akarna füttyölni, de füttyöl felvonás közben jó kedvéből s anélkül, hogy a többségtől helyre igazíttatnék. Én ugyan nem vagyok sem füttynek, sem riadozásnak barátja, de óhajtom, a színház legyen fesztelen társalkodás helye, s a német közönséget ne kövessük, mely kőbálványként mered, s azt hiszi színházban nem szabad s nem illik mást cselekedni, mint bámulni és hallgatni. Itt, sőt Németföld némely részében is, a hölgyek első gondja kalapot s köpenyt levetni, mi gyakran, az igaz, oly összevissza függ le a páholybul, mintha eladó volna. Ifjaink betyárságát sokan megróvták, s helyesen, de ha ugyanazok a német feszt óhajtják helyébe, tanácsuk meg ne hallgattassék, mert természetünkbe rossz, vad ágat akarnak oltani.

Párizsnak saját élete van. És ha a nép egy hónapot, egy időszakot leélt, az, mint a múltnak sorsa szok lenni, koránsem veszett el, hanem romance-okban, novellákban, regényekben, festvényekben, dalokban, testesült emlékezet gyanánt újra föltűnik, és hasonlóan a vízbe esett testhez, végsüllyedése előtt még egyszer a színen a drámákban fölmerül. E színdarabok, sokszor, képek a nép lelkéből, képei a kornak történetileg s lélektanilag fontos pillanatiban, s képei az életnek családban s társasági viszonyaiban, de legtöbbször napi esetek, anekdoták, mulékony szokások s divatos furcsaságok füzetei. Ennek következménye, hogy a paródiák és karikatúrák a szép ízlés veszedelmére a színházak nagy részében uralkodnak, másik következménye, hogy új napok új dolgokat hozván, Párizs az óságot, melynek minden becse az újság volt, a tartományi városoknak adja át, melyek csak félig értik, ezek a németeknek, kik már nem érthetik, s kiktől hozzánk jut, s nekünk egy rút vagy gyönyörű érthetlenség. Állítod, hogy a történetet felfogtad? Ez a legkevesb; Párizst kell ismerned, Párizst kellett volna ismerned épp azon napokban, mikből való a kép. Vaudeville, folie, farce, et pièces du genre villageois, grivois et poissard; ezek az elfajult múzsa szülöttinek nevei.

A színházakat itt is előzőnlék a melodramák, ének nélkül darab ma nem adathatván, bár az rendszerint keserves a fülnek, és még a paródiák, ez undok teremtések, melyek minden jelesb komoly művet árnyalakokként kísérnek. Kivált ezekről megundorodván a Français-ba legörömostebb járok, hol Molière vígjátékai gyakran adatnak. Molière nagy pszichológ volt; műveiben mindenütt az életre ismerünk. Ezért, és mivel a lélekben örökké megleendő indulatok közül tapintattal választott, darabjai minden korban kedvesek lesznek, míg lesz fősvény, képmutató, szerető, hiú, s ezek mindig lesznek. Nyomorult ellenvetés, hogy néha messze viszi, példának okáért a fősvényt, két tudóst; hisz épp e kihegyezésben áll a költés. A hiba és félszegség hiba és félszegség mindig, de nem mindig nevetséges, az élt, szint megadni a költő dolga. Az élet csak darabkákat szolgáltat, egész képpé a költő illeszti fantáziájából vévén a pótlékot.

Nekünk vígjátékköltőnk is hiányzik. Kisfaludy K. nem volt psycholog, csak elmés, és különös, hogy ő vígjátékában nem a személyek belső komikáságához, hanem éppen a legkevésbé drámáihoz, a szóbeli elmésséghez ragaszkodott. Epigrammákból akart komédiát szőni, apró ötletekből, melyek mindig csak összefüggetlen szikrázatok; ezeknek minden mást alárendelt, pedig ezeknél minden más drámáibb. Sokszor egész darabban nem villogtat Molière annyi szóelmésséget, mint néha Kisfaludy egyben, de Kisfaludy valamennyi művében nincs annyi psychologia, mint Molière egy jelenetében. Vádoltatott Kisfaludy, hogy darabjai nem nemzeti; a felelet vala, hogy azon rend életében, honnét a költő meríthetne, nincs nemzetiség. Legyen így. De ha szokásainkban nincs sajátság, nincs nemzeti különös, korunk sem ad

kelmet a vígjátékírónak, mint Molière-nek kora adott? Kisfaludy darabjaiban nem találsz sok nemzeti sajátságot, azonban mégis azt tartom, mindenik inkább mutatja a nemzetet (azon szomorú esetben is, ha sem mű, sem nemzet nem bír saját színnel), mint mutatja a kort, melyben iraték. Fordítsd le németre s eredeti német darab lesz; mondd hogy a múlt századok valamelyikében készült, s nyelvén kívül nincs benne korjellem mi meghazudtolna. Molière rovogató korának hibáit, miként azok akkor nyilatkoztak, és bár sok darabjai örökké meg-leendő hibák képe, és így minden korban otthonos kép, még sincsenek korszín nélkül; százada állott neki tájképül, ő csak bele festé személyeit. Mátyás neve színdarabot sem nemzeti, sem korjelleművé nem tesz. És vajon vígjátékra a múlt századokból tárgyat hozni helyes-e, sőt vajon a néven kívül a költő által áthozható, ismerhető, s a közönség által érthető-e? A historiai személyek így nem válnak-e pusztá vázakká, miket nem kora, de a jelenkor balgaságaiba öltöztetünk? Hiszen minden elmúlt század, avult szokásaival, divataival, tévelyeivel, ha ugyan ezeket ismerhetni, sőt néha még erényeivel is már magában egy víg darab a jelenkor előtt. Itt a költő késő jön, az idő megelőzte, s maga azáltal, hogy haladt, s a múlt hátrább-hátrább vonult, vígjátékká feldolgozta. A tragédia országa kivált a múlt, a komédiáé csak a jelenkor. Kinek jutott eszébe szatírát az elmúltról írni? A szatíra és komédia ikertestvérek, melyek együtt születnek és halnak. És szükség-e a múlthoz folyamodnunk? Nem; nincs nép, mely szatírára s komédiára több kelmet nyújtana, mint a most élő magyar nép.

E napokban hallám a híres *Hugenották* dalművet. Fájós fejjel léptem a színházba, de kijöttömkor tiszta volt, mint fölöttem az ég. De hiszen ítélet napján is a halottakat zene támasztandja föl s itt az életben is ennek s a reménynek köszönheti legszebb óráit az ember. Bájos hangjaira a tiszta s nemes érzés a kebelben ezüst forrásként ered meg, az értelem a fejben napként lép elő, mely előítéletet s förtelmet arany fátyolával elborít. Ily pillanatokban senki nem tagadhatja, hogy a művészet nemesít, emel, a különbség csak az, hogy egynél néhány órára, másnál egész életre kiterjed áldása. Erős hitem is, hogy a *színház úgy statusintézet, mint az iskola és egyház*, s hogy éppúgy szabadság uralkodjék mint a sajtóban, de nagy gond legyen a szívet s erkölcsöt nemességben megőrzeni. Napóleon a Lancivaltul írt Hector című színdarabról kedvezőleg beszélván, hogy abban hév s fönség van, mondá: „az egy darab de quartier général, melynek hallása után tüzesben rohannánk az ellenre.” Ugyanő mondá: „a tragédia hevíti a lelket, emeli a keblet s hősokeket teremthet és kell teremtenie. S így tekintvén e tárgyat, jeles cselekedeteinek egy részét Franciaország talán Corneille-nek köszönheti és valóban, ha koromban él, herceggé tettem volna.” Ugyanő mondá azt is; „a magas tragédia a nagy emberek iskolája; tehát a fejedelmek tiszte azt pártolni s terjesztetni.” S ezeket mondá Szt. Ilonában, hol oly nagy élet- emlékezetével bölcselkedett, milyennel egy statusphilosoph sem bírt.

Említést érdemel a gyermekek színháza (Théâtre des jeunes élèves), mely 1812 óta áll. Itt csak erkölcsi darabok adatnak, mik a gyermekeknek, kik ide seregesen hordatnak, intésül, tanúságul, serkentő például szolgáljanak, példának okáért a röst mint vallja kárát röstségének, az iparkodó mint veszi hasznát szorgalmának, a születisztelőt Isten mint áldja meg. A színészek szinte gyermekek, mi a néző gyermekeknek új öröm, s az ügyes igazgató érti egész közönségét egy családdá összeolvasztani. Nagyvárosban egy ily intézet, mely esztétikai szabályokhoz magát nem kötvén a gyermeki szívre hatást választja célul, jól igazgatva, költséggel s elmeművekkel segítve, nagy foganattal munkálkodhatik, s óhajtani még csak azt kell, hogy ne nyereszkeskedő, de haszonra nem számoló philantrop társaság által vezéreltetnék.

Tennap a *Duna leánya* című balettbe mentem, részint a Duna, országunk e szívének nevéért, részint azon táncosnőért, kit a párizsi nép aërienne, vaporeuse-nek nevez. És e névre érdemes. Tánca mint a szélnek könnyű haladása mi mellettünk ellebben, mint egy árnyalak lengése, mely a mágus tükrében élni látszik, és ha beburkolja magát, hasonló a fehér lepелben

megjelenő éji kísértethez, mely csak látszólag jár a mezőnek színén. Minden szökellése zökkenés nélküli, mintha nem test volna. És mikor a forgásokat csinálja lábhegyen, gyermekkorombul eszembe jutnak a mesék, mikben arany és ezüst és rézvárak forgottak hol lúd, hol kacska, hol galamblábon, sebesen, igen sebesen, s az igéző vessző illetésére egyszerre megálltak, mint e táncosnő megáll, mikor a karmester botjának jelére a zene megszakad. E tánckirálynő a híres Madame Taglioni, ki itt évenként 100.000 frank fizetést kap. Bizonyossá is tehetsz, barátom, mindent, hogy vígan táncol. Egyúttal gondolkozzál arról is, költőink miért énekelnek mindig bánattal és szomorúan? Nem a szegénység s nyomor-e oka? Te magad is költő, ne vedd ezt rossz néven, hiszen a nap, e legdúsabb s legfölségesb természet is, sok népeknél Isten, nem zeng minden kavics s kődarab oldalán, sugárainak mennyei hangjai csak Memnón márvány s érc szobrán zendülnek meg.

Párizs, Február 14-én, 1837.

A zsidó nép kalmár tömegestül, az arab lovag, az olasz művész, a francia tömegestül szónok. Az a kuruzsoló, ki piacrul piacra vándoroltában egy sous-ért fogat tisztít s port árulgat, az utca népének székéről beszélve; az a szemfényvesztő, ki a Champs Elysées-n a közepre tett csészébe inkább elméskedése, mint ügyessége által nyerhet néhány liard-t: épp oly bámulatos jeleit adja a szónoki tehetségnek, mint a kamarában Berryer Franciaország legrohanóbb, Thiers legszellemesb, Odilon-Barrot legmesterségesb, Guizot legiskolaibb, Dupin (az elnök) legélesb szónoka. Ha a követkamarát meglátogatnád, úgy járnál, mint én. Midőn a szószékbe némely ismeretlen nevűek léptek föl, hajlandó valék el- vagy kifordulni; de nagy vala meglepetésem, csaknem mindenkiben jeles szónokot találván, úgyhogy itt a követek a szónoki ügyesség s készületre nézve, bírván ezzel legtöbbje, csaknem egyenlők, köztük a nagy különbséget az ész s tartalom teszi, s hírt ez ád. De ha a német hibája, hogy a férfiúi önbizalommal bélyegzett szónoki hangot s ünnepiséget nem találja el, a franciáé az, hogy határain túl hág, az indulatokat s mik vele együtt születnek, a hangot, arcvonalakat, szemjárást, mozdulatokat átadja a mesterségnek, mely azokat hideg szabályaihoz nyomorítja, s így a polgárszónok kezd színész lenni, csak a függönyök hiányzanak. Pedig törvényhozás terében színészi szónoknál szenvedhetőbb a dadogó; midőn a szónokon a mesterséges mozdulatot, arcot, szemjárást s keresett hangot kiismerem nekem úgy tetszik, mintha az sem volna igaz, mit mond, érez és hisz, hanem miként a színpadon, érzelmének s hitének csak látszik lenni. Nem vagyok a szónoki tanulmány ellen, csak emlékezzetek, hogy a művészséget akkor tanultuk meg, mikor szabályait elfeledtük.

Míg a kamarában az általános vita foly, minden szónok igen hosszan beszél, 1-4 óráig. Egyik oka, mert a beszédet szabad olvasni, mit sok követ cselekszik is; másik oka, mert e vita a pártok nagy csatája, melyek nevében itt *csak* vezéreik szólalnak föl; harmadik oka, mert a pártfők nem annyira a kamarának, mint a hírlapok közbejöttével, a nemzetnek beszélnek. Azonban bármi lélekkel beszéljen a szónok, van egy bizonyos pont, kivált ha már többet is hallánk s utána még másokat is kell hallanunk, minél ha tovább nyúlik beszéde, fáraszt. Legyen bármi lélekhevítő, legyen bármi fontos, az a lángot, mit maga gyújtott, maga oltja el, ez a meggyőződést, mit maga szült maga öli meg; az is, ez is hosszúsága által, mi untat, tetemessége által, mi erőtlent. Úgy találom, mi magyarokul, a cikkelyek körüli vitáknál ügyesek vagyunk, de az elvek törvényhozói kifejtésének nagy munkájára alig van egy-két emberünk. Igaz, a francia követnek föladata is nagyobb. Beszédét ő úgy írja, hogy mondva is, olvasva is hasson, az első szükséges a tagokra nézve a kamarában, kiknek beszél, a második pártjára nézve a kamarán kívül, melynek ír. Nálunk ez ideig csak pillanatnyi hatányra számolt a szónok, de mit az utasítás a kebelről sokszor elhárít; a nemzethez senki nem akart beszélni. Hogy nálunk a be-

szédet nem szabad olvasni, az helyes; de hogy a kidolgozott beszéd ellen is sokan zúgolódnak, minek tanúja valék, az kevesb, mint képtelenség, de több, mint ostobaság. Nem így áll a tétel; „kidolgozott beszédet ne mondjunk”, hanem: „országos, századokra kiható, milliók sorsát elhárózó tárgyrul beszéljünk *eleve gondolkodás, elmélkedés* nélkül, csak röviden, mint ülésbe jövetelünk közben a hónalj alatti *utasítás* megihlet.” Korántsem, felelik; sőt gondolkodják, elmélkedjük, csak ne írja le beszédét, mert többnyire hosszú és üres. Erre válaszolok *először*. Mi egyéb az írás, mint lelkünk foglalkozásának és ami ennek eredménye, gondolatainknak, eszményeinknek följegyzése? És nem azért gondolkodunk-e, hogy a tárgyat kifejtsük és megismerjük? De ez még csak mimagunkért történik. Ha nyilatkozni is akarunk, a léleknek még egy más munkája van: gondolatainkat rendbe szedni, összekötni, szavakat keresni, ezekben világosan kifejezni, hogy mit mi magunk értünk, azt másokkal is megértessük. Kinek gyöngé emlékező tehetsége van, az hiába tette e második munkát, ha föl nem jegyzi, sőt a fontosb, szövevényesb és így hosszabb fejtegetést kívánó tárgyban az erős emlékezetűnél is nélkülözhetlen, s minden esetre fáradságot, s időt kímél. Tehát, ki a tárgyat érteni akarja, annak gondolkodni kell és ez elég; ki szólni is akar, annak nem elég, hanem gondolatait rendbe s egy renddel szavakba is kell rakni, s *ezt vagy hív emlékezetébe vagy papírra följegyezni*, mert ez mindegy. Kinek jut eszébe azért bosszankodni, hogy amit gondolunk, emlékezetünkben megtartjuk, s nem ugyan egyre megy-e azt papíron megtartani? Utójára is a szegény tollat éri az egész bosszúság. *Másodszor*. Kinek írott beszéde *üres*, azt készület nélkül vagy nem fog szólhatni, pedig szólania kell, vagy ha szól, beszéde még hitványabb lesz. Ki nem írja, vagy ki a rendre és szavakra kiterjedő részletességgel nem gondolkodik, mi írás toll nélkül, az, bármi lángelmével bírjon, több szavakban mondja el erősségeit, s teljesen és logikailag soha nem mondja el. *Harmadszor*. Azon urak minden két sorban óhajtanának hallani, olyan dolgot is, mi századokból nyúlik a törvényhozó elébe, s új alakában századokra állíttatik föl. Hosszan beszélni néha szükség és így nem mindig hiba, sokszor másképpen lehetetlen jól beszélni, mi örök törvény. Egyébiránt hevenyészi elme, bármi gazdag, előadásban soha nem rövid, vagy egyszersmind igen hiányos; és tagadhatatlan lélektani igazság, hogy *röviden és jól* csak az írhat s fog írni, csak az szólhat s fog szólni, kinek előbb gondolkodni, aztán gondolatait rendbe állítani és végre nyelvbe önteni elég ideje s kedve volt.

Barátom, kérlek, tanulj e kitérésekért megengedni. Külföldön utazom, de hazámért, melynek szent emlékével utazom. Minden mit itten látok, rá emlékeztet; ha jó és benne nincs, elfojt a fájdalom; ha rossz és benne nem létez, nevetek örömemben.

De jöszte, térjünk vissza a kamarába, a hosszan tartó golyószavazás nem sokára bevégeződik. Nézd, a miniszterek mint sűrögnek, ez mosolyog, az hajlong, amaz kezeket szorítgat, a negyedik ide-oda suttog, s szinte képzelem, némely távol tartományi új követnek vére mint üt sebesben a miniszteri kéz érintése után, s szavátul leszédül, mint a gyöngé madár az óriáskígyó föltátott szájába.

A francia hol készíti magát a szónoki pályára? Három iskolában. Első a szabad sajtó, mely azáltal, hogy a véleményközlésre utat nyit, gondolkodásra és írásra hív mindent, és így megadja a szónokság örök alapját, tudniillik a gondolkodás a tárgyat adja teljesen hatalmukba, mi nélkül nincs nyomós, az írás a kifejezésekben tesz ügyessé, mi nélkül nincs kellemes szónok. Másik iskola maga az egész ország, mert a francia szeret, s a franciának szabad beszélni, és ért s tüze is van hozzá. Harmadik az ügyészi pálya. Az első is szül jeles szónokokat, mutatja Thiers, Guizot, B. Constant; a második is, t. i. az élet, példa Périer Kázmér, Foy; de legjelesbeket s legtöbbet képez az utósó iskola, igazolja Berryer, Dupin az idősb, Odilon, Sauzet, Garnier-Pagés. De hogy oly nagy és bölcs képző-intézettel nem bírnak, milyen nálunk a megye, az tagadhatatlan, tekintsük itt akár a tárgyak sokféleségét, akár az alkalom sűrűségét, akár a részvehetők számát; mert hisz az ügyészek, a zsűri előtti sajtópöröket kivévén, szün-

telen csak magányjogi tárgyakkal foglalkodnak, a klubok pedig, mikben ezrek lehetnek, de egy-kettő beszél, e szempontban nem nagy fontosságúak, s most, a szeptemberi törvények után, éppen nem. És kétségkívül sok jeles, de félénk elme, mely magát nem gyakorlá pályán, hol erejéhez bizalmat nyerhetett volna, ismeretlenül s híretlenül hal el a kamarában, mely nem lehet gyöngye kezdők iskolája, hanem erősek pályája. Azonban a szabad sajtó sokon segít.

Ki azt hirdeti, hogy a magyar követtábla, az ország belső igazgatását tekintve minden más követtábláknál tökéletesb s értelmesb, annak ne higgy, mert csak álmodik; sőt minden másnál, legalább a francia s angolnál bizonyosan hiányosb, épp azért mert követtáblánk úgy szólván egyetlen egy elemből, az pedig több elemekből alakodik. Nálunk a követkart teszi: táblabíró, ügyvéd, tisztviselő. De mi ez más, mint három névvel nevezett egy személy? Ehhez adok két-három tudóst. Már most hol van a kereskedési- s iparérdeknek értelmes képviselője? A városi követek szinte csak tisztviselők, s ha másképpen volna is, hiszen nincs szavok. S ki érti a hadi dolgokat? Néha van egy követ, ki szolgált, talán hadnagyka volt, néha e sincs. S nem homály-e a kancellária, a helytartótanács munkálkodása? Ki ismeri a kamara szövevényeit, a bányák ügyét? Kinek van ismerete a határszélekről s tengerpartainkról? Külföldön ez mind másképpen áll. A követek közt van ügyvéd, bíró, bírtokos, kereskedő, tudós, hivatalnok a kormány minden ágaiból, katona, gyárnok, és mi legtöbb - exminiszter. Hogy jobban meggyőződjél, barátom, vizsgálj meg, a magyar, francia, angol követház mi elemekből van szerkesztve. A francia ez évi kamarában van: miniszter 5, miniszteri hivatalban dolgozó 8, tábornagy 1, vezérrangú tiszt 19, ezredesen aluli 20, alhajóvezér 1, a béke, törvényszék, királyi s cassatio-tábla bírái közül 74, miniszterkövet idegen udvaroknál 2, statustanácsnok s ezen tanácshoz tartozó 18, egyetemektől 3, királyi mérnök 4, finánci tárnok 1, hadi tárnok 8, stb., szóval királyi szolgálatbeli 164, ezen kívül: ügyész 46, orvos 8, kereskedő, pénzváltó és gyámok 39, vashámorok bírtokosa 8, jegyző 4, és föld- ház tőpénzbírtokos 178, szóval nem királyi hivatalbeli 283, összesen = 447. Az angol ez idei alházban van: lord 59, hajóvezér 3, vezér 14, száraz s tengeri alsóbb tiszt ezredestől a hadnagyig 142, lord-helynök 7, alhelynök 42, lovag, baronet s ily rangú 153, ügyész 61, pénzváltó 40, kelet-indiai bírtokos 33, nyugoti 17, kormányhivatalnok 52, sinecurista 114. A magyar követtáblán 1832-ben volt: alispán 42, táblabíró 36, alsóbb hivatalbeli 27, a városok részéről részint bíró, részint tanácsbeli 74, szóval a követtábla állt 179 törvénytudóból és 44 teológusból. Könnyű átlátni, barátom, hogy a föladatakat jobban az a törvényhozás fejtheti meg, mely magában több ágbeli férfiakat egyesít.

De nálunk még közönséges hiedelem, hogy tudós ember sem hivatalra, sem törvényhozónak nem való. Eszembe ötlök mit Bacon, Albion nagy *bölcsé és tisztviselője* e tárgyban mond: a politikát s kormányt mi illeti, hogy a tudomány arra inkább alkalmatlanít, semmint képez, nagyon hihetetlen. Látjuk, hibának tartatik a testet kuruzsolóra bízni, kinek néhány tetszős szereik vannak, miket használ s néha szerencsével, de sem a betegség okait nem ismeri, sem a beteg alkatát, sem a véletlen veszélyeit, sem a gyógyítás módját; látjuk, hasonló hiba oly ügyvédekre s jogtudókra támaszkodni, kik csak a gyakorlat emberei, a tudományba nem hatottak, kik azonnal megakadnak, mihelyt az eset tapasztalásukon kívül van; épp ez okoknál fogvást a kimenetel s a süker vajmi kétes, ha a status csak empirikus férfiak által vezettetik, tudós embereknek helyes közbevegyítése nélkül. - Brougham, mint tudós és író ismertetvén, midőn követi jelöltül mert föllépni, a hírlapok által kinevettetett. - [...]

A különféle körülállások különféle bélyeget ütnek az intézetekre. Párizsban, e nagy s népes városban tartaléktalanb az élet, mint kisvárosban, s így van ez a színházban, a sétányon, az egyházban s a *kamarában* is. Hozzá járul hogy 459 személy nagy társaságot képez s úgy szólván idegenekből áll, kik különféle tartományokból jönnek össze. Így itt egyik a másikkal nem sokat törődik, legfőlebb szomszédja ügyel rá; a szónokot egypárszáz hallgatja, sok

beszélget, néhány levelet ír, néhány könyvet olvas vagy a zugokban értekeznek, mert mindez a nagy teremben, e félezer ember közt szembetűnés és háborítás nélkül történhetik. De mi itt nem háborító, mi itt természetesnek látszik, nálunk az vajon nem lenne-e háborító és illetlen? Vajon okosság lenne-e a követtáblán épp ily tartaléktalanságot követelni, hol egypárszáz személy hosszú asztalok mellett ül, hol a székről minden fölkelés figyelmet gerjeszt, minden lépés visszahangzik a szőnyegtelen padozatról? A magyar diéta viseli a magyar társaság, egy kisvárosi élet bélyegét, mint a párizsi kamara a párizsi életét viseli.

Ha a kamarában nem valál, s ennek vagy annak beszédét teljesen s híven olvasni kívánod, nem elég az asztalról akármelyik lapot felkapnod, hanem mi párthoz a szónok tartozik, annak hírlapját vedd elő, abban híven vagy legalább, egészen megtalálod. A többi sem hamisítja meg, hanem eldarabolja, a gyöngé részt megtartja, az erőst elmetéli, meri minden hírlapnak elve s színe van, s mi ehhez jól nem áll, azt nem veszi föl. E szerint Guizot beszédét a La Presse, Thiers-ét a Journal de Paris, Berryer-ét a Gazette de France lapból olvasom. Akarod tudni az ítéletet, példának okáért Dupin legközelbi beszédéről, a loi de disjonction ellen? A Le Temps azt mondja, koronája a híres szónok beszédeinek; a Journal de Paris csodálkozik, hogy ember e világon ily összefüggetlenül szólhat, szerinte a beszéd foltokból összefércelt ruha, igen-igen rossz s még azon fölül ízetlen tarkaság; s a többi lapok véleményei e két szél közti árnyéklatok. S gondold a közönség engedi magát elámítani? Korántsem; ott van a beszéd, elolvassa s az újságíró, ha bolondul szólt; kineveti.

Ott hol szabad sajtó van a közvélemény tévelyeghet, de el nem tévedhet.

Minden hírlap külön színében él s munkálkodik ugyan, de épp e sokféle szín összeolvadása a közvélemény - a sok ellenerő összeesése jegyzi ki a jellem-irányt. Így futnak a különféle színű s ízű folyamok az óceánba, hol saját színét s ízét mindenik elvesztvén, előáll az óceán színe és íze.

Az újságokban sokszor látod „tetszés: zúgás; megindulás”. Ezek értésére különös szótár kell, de ezt megírni most nincs időm, példának okáért „megpihen a szónok” néha azt teszi; elfeledé mi következik.

A pairek a nagy parktól körülvett luxembourgi palotában tartják üléseiket. Félkörded a terem, köröskörül tarka derekú s fehér fejezetű oszlopokkal; a fenékvonalon Demosthen s más jeles emberek szobrai állanak, az elnök helyét pedig háromszínű és sárgafekete zászlók és szárnyas szobrok veszik körül. Az amphitheatrum emelkedése szelíd, padok helyett karszékek vannak, a szószék is alacsony. Jegy nélkül a karzatba nem juthatni, de bár nem nagy, mégis üres, rendszerint csak a gyorsírók s a szolgálaton lévő nemzeti örök a hallgatók, azok kötelességből ezek unalombul. Minden az óság színét viseli, a terem tekintete bús és a vastag üvegen küszködve jut be a világ. A pairek arannyal hímzett gallérú s kézhajtokás frakkban jelennek meg, egyéb cifraság s bohóság nincs rajtuk, kivéven melleiken a csillagokat. Lévéen többnyire magokban, ünnepiség nélkül értekeznek inkább, mint vitáznak, mint egy bureauban, mint házuk egyik szobájában; egyik a szószékbe fölmege, másik mellé áll, másik félútban állapodik meg, helyéről szól a negyedik, és mindez történik némelyik szerint szenvedély, szerintem lélek nélkül. Drága látvány! Az ott hasán mi ékesen nyugtatja kezét; ennek itt mi bájosan, mi gondolattheresen emelkednek s hullanak alá szempillái, készülők álomra; ama csillagos mi mosolyogva sandal csillagtalan szomszédára. Ím ez kegyes egyszer fölpillantani a karzatra is, gondolván magában méltóságosan köhögve: én, Franciaország pairje! Délután 5 óra után a lovak előállanak, a nagy munkában elfáradtakat hazahúzni.

Hiedelmekben itt is megerősödém, hogy a felházakban nem a lélekfelsőség uralkodik, hanem inkább a kül méltóság, magányéleti jellem jósága, tekintet, öregség, mi tapasztaltsággal,

lélektelen mérséklet, mi okossággal zavartatik össze. Közviták alkalmával itt is és hon is gyakran érezem, hogy az *igen is józan* embert nem szeretem. Keblünkben a humanitas és a szépeért s hazáért hevülés, mint a vestatúz, ha nem tápláljuk gondosan és untalan, kialszik. Kivált hazaszeretet nem oly testhez nőtt ösztön, mint látni, érezni hőt s hideget, szomjazni italt, éhezni étket; tanulni kell a hazát szeretni, ez egy nagy tanulmány. S okosan szeretni a legmagasb fok; elméd szívedtől melegedjék, szíved elmédből hűljön. Ha csak értesz jó ember, magad sem tudod mit akarsz; ha csak ítélsz s nem őriz érzelmed szentsége, apathia vagy a kísértők hatalmába esel.

Boldog te, ki ezt meleg szobában olvasod. Midőn nevezetes tárgy fordul elő a követ-kamarában s jegyet szerezni lehetetlen, a nyílt karzat pedig már tele van, én a csikorgó havas fagyon helyért gyakran három-négy óráig várakozom a csarnok előtt vagy a Quai-n. [...]

Párizs, Február 26-án, 1837.

Képzelheted örömem mi nagy, midőn a francia literatúra híreseivel lehetek, kik közül valók Nodier K., Lamennais, Hugo Victor. Ez utósóban mindjárt az első látáskor egy gondolkodó, magába fordult, szilárd keblű s határozott férfiúra ismersz; komoly, sötétség nélkül mély, ború nélkül rövid, durvaság nélkül szigorú, beszéde tartalmas s határozott, hangját erő s önbizalom jellemzi. Lelkéből elvek élete sugárzik ki, mikből meggyőződése, mint makkbul a tölgy nőtt fel, ez is, az is megrendíthetetlen. Ideálin csüggyve, elveiben élve, eredetiségében tetszve s untalan munkálkodva, úgy látszik, csöndös és elvonult életet él. Szép barna hölgyében Esmeraldának, a *Notre Dame de Paris* regényében oly csodásan teremtet szép leánynak előképére azonnal ráismerni. Midőn az ember híres író meg nézni, úgy cselekszik, mint az, ki a szép rózsát meglátván, elsiet megnézni a fekete földet, melyben terme. A viszony ugyanaz: író és mű, föld és rózsa. Azt véli az ember, másféle a föld, melyben a gyönyörű virág termett, s azt hiszi, másféle az a férfiú, ki a fölséges művet írta - és találunk földet és embert a többihez hasonlót. De épp ezért tanakodva kérdezzük magunktól: hogy teremhet e földből ily szép rózsa, hogy eredhet ez emberből ily gazdagság?

Az irodalom mindenütt ugyan, de különösen Franciaországban a társas állapot tükre. A XIV. Lajos korabeli s mai literatúra közt az a különbség, mi a két kor története közt; akkor csak a monarchiai elem volt élet s így az udvari simaságnak elég vala a hideg fény, a fesznek nem kelle csak hibátlanóság, bár erény nélkül: most a népelem él, mely illedelemből, kedv nélkül nem szokott megindulás nélkül, színből nem tud sírni, keblét csak erő rázza meg, szíve csak hévben olvad fel; akkor három monarcha alatt hajlék meg Franciaország, polgári ügyeiben Versailles-től, egyházi dolgaiban Rómától, tudományok pályáján az Akadémiától függvén: most a népfölségé a legfőbb ítélet, mely a közvéleményben nyilatkozik; XIV. Lajos, a literatúrát ápolta, csak úgy mint ki magát oltárnak nézte s óhajtott e papnétól is tömjényeztetni; a mostani francia nemzet úgy tekinti, mint fa a gyökét, melyen él. Szóval akkor az erő, hatalom, kiváltság s bírtok bizonyos osztályhoz tartozott, s így a tudomány is: most az erő, hatalom, kiváltság s bírtok az egész nép tulajdonává lett, s azzal együtt a tudomány is; és eszerint ez megszűnt ünnepi köntös lenni, s társult a mindennapi étellel. Az elvek többé nem meddő betűk a könyvekben, eredményei s foganatai a társaságban érezhetőleg nyilatkoznak; mint művészet színt s örömet adnak az életnek, mint természeti tudomány az erők ismeretére s használatára képesítnek, mint philosophia a status és élethajón irányt s állást jelelő compass-ként állanak. Mi Sokratesről magáról mondatik - ez egész népre illik: a tudományt az égből lehozta, s tette az élet szépítőjévé, képzőjévé, vezérlőjévé.

Új könyvek hirdetései a literatúrai szorgalomnak, új kiadásokéi a közönség részvételének legékesszólóbb dicsérői. És hány alakban s módon feldolgozva jelen meg ugyanazon mű! Például egy regény jelen meg; ebből lesz dráma, egy részéből balladát, másból epigrammot, végre talányt csinálnak; most következik a paródia, a drámáé, a balladáé, az epigrammé. De még ez semmi a megjelenés sokféleségéhez képest. Először kiadja a szerző, engedelmével közli fejezetenként egy és több hírlap és folyóirat, aztán a szerző kiadja füzetekben képekkel, aztán megjelen a regények gyűjteményében, aztán a szerző összes munkái közt, aztán új, ismét bővített kiadás. Ezen kívül a dráma megjelen a színpadon, a ballada zenére tétetik.

Franciaország sok jeles íróval bír, bár hozzánk kevésnek neve jut, mert itt sűrűn vannak, mint a gabonafajok, melyekből csak az élőkák tetszenek ki. De midőn az *irodalom* az élettől szorosan egybeszövődik, némely pontokban elveszti tisztaságát, s művei szent ihlet nélkül gyárilag készíttetnek. Például egy vaudeville-t három-négy ír egyszerre (mint gyároknak a késen vagy ollón több legény dolgozik), egyik a dialógot csinálja, más az éleket, elmésségeket gyűjti össze, harmadik a dalokat írja, egy zenész pedig melódiákat készít. A hírlapok s folyóiratok némelyike is csak szedett és lopott cikkelyek lélektelen összeállítása. *Azonban ne gondold, hogy a literatúra legfontosb, legterjedtebb, leggazdagabb ága a journalisztika; ez a rendszeres, szakbeli munkák literatúrájához úgy áll, mint a folyó pénz összelete a statusgazdasághoz.* Jobban ismerik a jobb fők nagy hivatásait s dicsőségeket is és az emberi lélek természetét és valódi szükségét, semhogy erejüket, mi termékenyítő folyamként ömölhet ki, a napi lapokban csöppenként eltékozzolják. Ezért nevezetes írókat szerkesztőkül nem találsz, de dolgozó társakul igen; mert a szerkesztés minden időt elfoglalna, s ők a jövőndőei is, a társként részvétel órákat kíván, s ezekkel ők, kiké a vezetés kötelessége, a jelennek tartoznak.

Franciaországban az *íróság* osztály, rang, s az *író* osztály, rang, címnév, épp úgy, mint a nemes, pap, kalmár, katonanév. „*Író, tudós*” címül sehol nem íratik Franciaországon kívül, hol Hugo Victor, Dumas stb. neveik után ott látni: „homme de lettres”; ez már magában mutatja hogy itt az írói osztálynak mind fontossága, mint méltósága megismertetik. Ez az a kör, mit a polgári állapot két, alsó és felső végének összehajlása képez, tudniillik benne minden rangbul, minden korbul, minden nemből találsz, kik teljesen egyenlők hivatásukra nézve, de rangozvák tehetségeik szerint. Az észarisztokrácia Franciaországban leginkább kifejlék, a világ egy népét sem véve ki; mert Észak-Amerikában az ipar s kincsszomj a tudomány szeretetén győz, s így a pénzarisztokrácia erős gyökkel bír, mert Németföldön a születési arisztokrácia a társasági első polcokon s fejedelmi udvarokban hanyatlás nélkül áll, mert Angliában mind e két ok egyesülve ellenszögzi magát s Bulwer H. megvallja, hogy az első házak ajtóit nem csukják ugyan be előtted, ha kitudatik, hogy írák, de óvakodóbban nyitvatik meg, s csak azért, mivel író vagy, ki nem nyitvatnék. Ez előítélet súlyától Byront sem mentheté meg csodált geniususa sem. Franciaországban nevet s rangot többé nem imádnak, tiszteletet mindenkinek csak személyessége szerez; hatás és pálya pusztán észtól s jellemtól függ.

Hogy az irodalom virágzóvá tétessék, sajtószabadságon kívül kettő kívántatik, először, hogy a jeles elméknek a literatúra mezején munkálkodása, mint igazságos, érdemül tekintessék, mint a tábori s polgári szolgálat úgy tekintetik, s így írónak a pálya legfontosb s legmagasb hivatalokra is nyitva álljon; másodsor, hogy művei a közönségtől részvétell fogadtassanak, mi illőleg jövedelmezvén, egyszersmind független világi állapotul biztosítja. Az elsőre nézve, tudomány s művészet iránt a francia lobogó szeretettel vonzatván, tudósok s írók iránt nagy tisztelettel viseltetik, s követei közé választó Arago-t, Lamartine-t, Béranger-t, b. Dupint, Cormenint, ezt tette a *nép*; a *kormány* pedig a művészeket s írókat díszjelekkel jutalmazza, miniszterekké nevezi, mint Thiers-t, Guizot-t, pairekké emeli mint Cousin, Villemain,

Royer-Collard egyetemi oktatókat. A másodikat mi illeti, íme néhány sor az írók jövedelméről.

Ha az író s kiadó nem alkuvának meg, az írónak joga van egy-egy példánytól 1-2 frankot kívánni; aljasb író egy kötetért, nagy betűkkel s ritkán nyomva, 500 frankot kap. Soulié, kinek némi neve van, egy kötetért 2000; Balzac, Sand s más ily kedvelt minden példányért 2, s így 2000 példányban nyomott két kötetért 8000 frankot húznak. A híresb írók még jobban fizettetnek. Chateaubriand összes munkáiért a kiadó 500.000 frankot ada; *Keleti Utazásáért* Lamartine 80.000 fr.-t kapott, *Harmonies Poétiques* című verseiért 20.000-et. Hugo Victorinak a *Notre Dame de Paris* 15.000 *Hernani* első kiadása 10.000-et, Dumas-nak *Stockholm et Fontainebleau* 8.000, *Henri III.* 30.000-et hozott be, s ha a *Revue des Deux Mondes* folyóiratba ír, minden bármi terjedelmű cikkelyért 1.000 frankot kap. Színdarabot a franciaországi színházakban játszani nem lehet a szerzőnek járuló bér letétele nélkül, s egy biztosság van, mely a bér letételét biztosítja az egész országban. A Théâtre Français-ban a bevétel $\frac{1}{12}$ -de, a St. Martin kapu mellettiben száztul 10 és 48 frank áru jegy, az Ambigu-Comique-ben az első 24 eladások mindenikeért 88, a következőkért szinte egyenkint 48 frank adatik. A Vaudeville, Variétés s Gymnase színházakban minden felvonásért száztul négy, tehát ha a darab öt felvonásos, a jövedelem $\frac{1}{5}$ -e fizettetik. A híres Scribe, kinek egy millió franknál többet jövedelmeztek színdarabjai, a szerzőbérén kívül csak a Gymnase bérlőjétül évenként 6.000 fr. jövedelmet húz. Az Academie Royal de Musique, mennyiszer a dalmű adatik, a költő s dalszerzőnek annyiszor fizet 500 frankot, Meyerbeer *Ördög Róbert*-ét majd kétszázszor adák, s ezen kívül ő a hangműárostul 37.000 fr.-t kapott. Az Opera Comique-ben minden előadásért 300 frank fizettetik.

De épp azon dicsőség s gazdagság, mi néhány választottnak osztályrészüln jut, sok ifjúnak elméjét fölgyullasztja s vágyától megszabadulhatlanul egyik keservesen tengődik egész életében, másikat az első szerencsétlen próba kétségbeejti, megutálja a kegyetlen világot, s öngyilkossá lesz. Néhány év előtt történt, hogy az igen ifjú Escousse-nak első drámája nagy tapssal fogadtatott, miről a rá következő bírálat is fényes magasztalással szólt, s így Escousse egy fényes, egy boldog pálya képeinek teljesen átadta magát. De második darabja megbukott, harmadik azonképpen s a negyedik is, melyben dolgozótársa volt Lebras, egy méléra hajló ifjú. F fiatal léleknek, kivált mely még mindig az első diadalom üdvében élt, kemény és sok csapás volt egymás után. Escousse ismert több ifjú írókat, kik szinte szenvedtek, s javasla nekik együtt meghalni. Nem fogadák el javaslatát; egyik, mert még reménylt, másik, mert félt meghalni harmadik, mert erkölccsel bírt. Ekkor Lebras-nak írt: neked halnod kell, velem együtt kell meghalnod: s a gyöngé Lebras válaszolt: nem bánom: haljunk meg együtt. És egy szobába zárkozván a sűrű gázban a két jó barát rövid idő alatt megfulladt. Escousse-nak vén atyja még élt, kinek ő, a szerencsétlen, egyetlen gyermeke s támasza volt.

Ma reggel Eö... az Athenaeum hirdetésével lepett meg, mihez, a szerkesztők neveit megpillantván, örömmel nyúltam. Mohón vizsgálom programját s olvasom: philosophia, oeconomia, philologia, chemia, jurisprudentia, astronomia, politika, esztétika, physika, geographia, matézis! - iszonyú! Olvasom tovább: emlékmondatok és jus criminale, mesék és oeconomiai nationalis, epigrammok és mechanika, útépités és drámák, gyógytudomány és eposz, és végre talány és utójjára elegy hírek. Ismét a szerkesztők neveit néztem, vajon jól láttam-e, aztán úgy jártam, mint a mesében hallhatád te is, egyik szemem nevetett, mert ez mozgás jele, mi mindig jobb a tespedésnél, másik sírt, mert három erő itt hiún tékozztatik el, mert folyóirataink lényeges hibája s átka ebben is megvan, mert a külföldi literatúrát állapotunkra tekintés nélkül látom követve, mert vagy nem ismerik literatúránk sürgetőbb s igazi életszükségeit, vagy nem értik a közönség irányát, s az irányt nem adják, mint kellene, de kapják, még pedig a külföldtül. Mindenik folyóiratunk mindenre kiterjeszkedik, mindenik magába ölel, egy ágra egy sem adja

magát, s így egyet sem merít ki egy sem. Mondják: specialis folyóirat nekünk még nem való. Kérdelem, hát az enciklopédiai folyóiratok miért enyésznek el egymásután, hideg részvétlenségben miért tengenek? Azért, mert azt mondjátok: mindennek írtok, midőn valósággal senkinek sem írtok. Én esztétikát óhajtok s nemzeti gazdasággal, más történeti tanulmányokban gyönyörködik s költeményekkel, más philosophiai dolgokat kíván és számvetési föladatokkal telvék munkátok. Eszerint mindenik az egészért fizet, hogy bírja az egypár értekezést, mi ágabeli. Természetes következte, visszavonulás a vállalatul, mert mi senkit nem *elégíthet ki*, elhagyatják. A közönség a specialis folyóiratot még nem bírja meg, ezt mondják más okul. S ti a közönséget enciklopédiai lapok által akarjátok reá elkészíteni? Fonák igyekezet! Közönség nem készülődik, de készítettik, mindenik tudomány, munka maga készít magának. Maguknak így készítenék *Himfy szerelmei*, így a *Hitel s Világ*, s így az *Élet s Literatura* első két kötete; az első *versolvasó*, a második polgári s ipari állapotunkról *gondolkodó*, a harmadik *kritikát* kedvelő közönséget. A Klióé is készül, a Klió készíti. Melyik közönség létezett az említett munkák előtt? Alapos és egy célra vagy legalább a szép literatura kizárásával pusztán a komoly tudományokra, avagy pusztán a szép literatúrára szorított specialis folyóiratok így fognak saját közönséget készíteni, így minden tudományos, akár eredeti, akár szabad lélekkel átdolgozott munka. Talán hallatlan vád, de kimondom, mert naponként igazb, hogy a részvétlenség vádjá a közönségről apródonként legördülget, mert az írók fölületességében mentsége támad. Erő s alapadó táplálékot idegen nyelvben kénytelen ez keresni (mi fő oka nyelvünk tarkaságának, mivel más nyelvben ismerkedvén meg az eszmével s dologgal, szavainkban mi ezt mintegy nem találjuk fel s amahhoz ragaszkodunk), mivel nálunk sem eredeti, sem fordított munkák, sem specialis folyóiratok nincsenek, ezek közül mindeniknek egyik határszéle a sublimior matézis, másik a talány s elegyhírek. Írók, kik a nemzetet tanítani akarjátok, az idegen literatúrákat miért nem vizsgáljátok? A német literatura, melyben a napi, heti tudományos lapok legkésőbb s legkevesb számmal iratokban, mint nálunk cselekesztek csaknem mindnyájan, ti, első írók? De mi itt legfontosb, hol léteznek mieinkhez hasonló folyóiratok, mikből semmi kizárva? E tág kör választása, miből kiesni s miben megszorulni lehetetlen, a szerkesztők komoly törekvéséről jóvéleményt gerjeszthet-e, s folyóiratszerkesztőknek szabad-e oly tárgyak szerkesztését vinni, miknek elemeit sem ismerik? Külföldi literatúrákban gazdag kútők nyitattak, s természetes, hogy az örökké folyót csatornákon szétvezetik; a mi tudományos irodalmunkban eddigelé nincs nevezetes kútő, s kútők nélkül mi végre a csatornák? Ismét mondom, fonák igyekezet, enciklopédiai szélességre törekedni midőn tömörséggel nem bírunk; az első szükségek kínzó hiában divatárúkról gondoskodni; töredékes ismeretek terjesztése által komoly tanulmányoknak két-képpen utát zárni, az íróknak töredékes elfoglaltatásuk mellett idejük nem maradván, a könnyűhöz s rövidhöz szokott olvasóknak pedig részint kedvök nem levén, részint azon hiedelem támadván bennök, hogy midőn egy tökéletlen értekezését olvastak, a tudományt tanulták meg. S az ilyen csöppögetett ismeret nem szeletenkint nyújtogatott alamizsna-e, mit a közönség azonnal fölemészt, s nem tőkét adván neki, annál, mi naponként adatik többje van-e? Nem ugorni akarás-e ez oda, hova a német, francia, angol literatura lépcsőkön jutott? S mienk most nem hasonló-e egy fához, mely ágazik, leveledzik, de gyököt nem vert? Jaj azoknak, kik a népelet egy vagy más ágában vezéri tekintetre jutottak, s azt hibás irányban vezetik vagy abban követik. Minden pályán Isten akar lenni az ember, mert teremteni könnyű, pillanat alatt megtörténik, építeni nehéz, naponkénti fáradozást kíván.

Ma tehát íróinkban a hiba, íróinkon a vád, derék munka iránt a közönség többé nem részvétlén. Vajon azok, mik több kiadásokat értek, nem a legjobbak közül valók-e?

E napokban hallottam először életemben improvizátorokat, egyik francia, másik német volt. Emez ifjú, eleven, tüzes, verselése akadatlanul ömlő. Tell Vilmos föladott tárgyrul néhány

drámai jeleneteket verselt, színészi mozdulatokkal kísérve; versele adott rímekre is, végül pedig három kijegyzett tárgyat három lapra írt föl, s amint a közönség kiáltá, most egyikre, majd másakra írt, s mind a hármát fölolvasta. Egyébiránt a költészettől ez oly távol áll, mint a szótár Homértul, mint a kövek az épülettől, mint a forgács az élő fától, mint a csillag, mit a gyermekek vesszővégrül hajigálnak föl, a csillagtól, mely ragyog az égen. Itt igazán a bot viszi az embert, az ember követi a botot, s így történik hogy az első sorban

Olymp isteni közt dicsőn zeng Apolló
s a másodikban,

Vándorol a szabó, kezében nagy olló.

Ám verseljen ki csak verselni tud s akar, de kit Istene elmével álda meg, a könnyen írást kerülje. Boileau mondá Racine-ról: „je lui ai appris à faire des vers difficilement.” D’Alembert szerint így értsd: „il lui avait appris à faire difficilement des vers faciles.” -

Börne meghalt. Ő itt nem csinált zajt sem élteben, sem halálával. De ez természetes, mert ő német író volt. Hol az álgyu fekszik s elsül, ott minden csöndösen van, hova a golyó esik, ott támad a zavar. [...]

Párizs, Március 10-én, 1837.

Mi magyarokul leginkább tanulgatjuk a külföld jótékony intézeteit, s ennek feküdvén, az *ipar s termesztő* intézet átültetését feledjük. Nincs bizonyosabb, hogy igen fonákul cselekszünk. Ahelyett hogy gyógyszerert hoznánk a betegnek, mankót veszünk neki; cselekszünk orvosként, ki nem egészségünk megőrzéséről gondoskodik, hanem a nyavalyában szükséges orvosságokat készítgeti. S ha az ép férfi munkát kér, kórházba küldöd? Ha a dologtalan anya bért nem érdemelhet, gyermekét az óvó intézetbe adod? Ha a felnőtt ifjú a gyártalan s műhelytelen országban helyet nem talál, ismét az iskolába igazítod? Okos jótétemény-e az, ha a szegénynek nem munkát adsz, de ládasípot veszsz koldulni vele? Mit cselekvél, lábra állítád? Éppen nem, meggyökeresítéd a koldusságban. Ez úton sokat ki lehet adni, de kevesen segítesz, használni mit sem fogsz. De természetes, hogy így történik, mert ipari célbul, s ismeretekért senki nem utazik; továbbá, mert a jótékony intézeteket néhány nap alatt megismerhetni, de iparvállalat vezetésére praktikai ismeret szükséges, mire hónapok s évek kívántatnak. Azonban általában úgy látszik, mintha a vállalkozó lélek nálunk hiányzanék; ezért hazánk oly hervadt tartomány, melyben ha a tél a mezei munkának véget vet, a természettel együtt kihalni látszik belőle minden élet s elevenség.

Az alamizsna jó, szükséges, szent, de a mostani adásmód szerint tisztességes pazarlás. Ha mindaz a segedelem, mit egy szegény apródonként kap, összegeztetnék, együtt annyit tenne, mennyi okosan használtatván, azt, ki kapja független állapotba helyhezné. De az apródonkénti segedelem táplálván a szegényt fenntartja a szegénységet, s ennek okait is megőrzi; - elég, hogy meg ne haljon, kevés, hogy erejét visszanyerje. Ez az úrbér gyógyíthatlan sebe is. Magot adsz, mely csak enni elég, nem vetni is, ruhát kérnek, mit csak egyszer kellene, s te foltot adsz, mit sokszor kell adnod, sajnálod a száz forintot megadni, s kamatát fizetve, 20 év alatt legalább kétszer adád meg. De ha gyámnok maradsz, gondoskodjál a gyermekről, ha nem akarsz, hogy a nép a maga lábán járjon, támasza légy, ha megy, ha inségbe esik, nyisd meg táradat, ha földé élni nem elég, mess el telkedből. Miért tartod a fát vállaidon nagy erővel a föld színén? Adj neki földet, bármi keveset, s gyökeret ver. A rabszolgának ura van, s egyetlen nyeresége, hogy jövődjéről nem ő, de ura gondoskodik. Parasztaink nem rabszolgák, mert ha éheznek, nem tápláltatnak, de szabadok sem, mert hogy megélhessenek, előttök zárva az utak. Bizattassék az ember saját erejére és szorgalmára, így megél, másképp nem. -

A köztársaságnak nagyobb kár, ha egy család, bár az csak 300 frank értékkel bírt, koldussá lesz, mintha százakébul milliók vesznek el, de önerejéből mindenik élhet. Ezért a gonoszság s a véletlen csapásai ellen óvó egyesületek a társaséletnek egyrészről szükségei, másrészt hasznai közé tartoznak. De nem csak védő, hanem serkentő erejük is van, mert ha a földműves nyugodtabban élhet vagyonát biztosítva tudván, szorgalmasban is munkálkodik, aszálynak s jégnek nem vetvén, dögnek marhát nem nevelvén, házat a lángnak martalékul nem építvén. Szorgalmának gyümölcse egy alakban elveszhet, de másban megtérül. Franciaországban sok és sokféle biztosító intézetek vannak, például: a vetést elverő jég, a teheneknek dögidőn kívüli elhullása, az épületeket, az ingó javakat megemésztő tűz, s a tengeri veszedelmek ellen biztosítók; továbbá, a katonaságtól sorshúzás előtti biztosítás (ilyen 12 van), tudniillik ha a sors a biztosítottat érné, az egyesület helyettest állít; a szekerek, lovak, teherhordók által Párizsban okozott kár biztosítása, tudniillik az egyesület kifizeti s aztán a kártevőn keresi; Themis, a polgári s kereskedési pörök s költségek elvesztése elleni biztosítás, tudniillik az egyesület teszi a teendő lépéseket s ha vesz pör és költség, ennek kára; a birtoklappal bíró kamatfizetés biztosítása, tudniillik a kölcsönadókat kamataik rendes bejöveteléről biztosítja a megszorult birtokosokat kötelezettségeik teljesítésére fölsegíti; hypothecatár, mely a tőpénz bevételeit magára vállalván, azt eleve kifizeti; *a mesteremberek, munkások s más sorsúak közt, a betegség s öregség esetére alakodott kölcsönegyesületek*, melyeket üdvös hatásaikért a kormány mindenképpen pártol s terjeszteni igyekszik, stb. [...]

Az *életbiztosító* intézetek, miknek száma itt is többre, Angliában pedig, hol 1706 óta léteznek, 30-ra megy, az emberi ész legjótékonyabb találmányai közé tartoznak. Életében két nagy érdek foglalkodtatja az embert: halála esetében, ha háznépe van, ennek sorsát biztosítani; ha nőtlen, öreg napjait bajtalan élni. Ez intézetek célja: apró összletecskék fizetése által magunkat, s kiket szeretünk, nagy szerencsétlenségtől megváltani, avagy egy meghatározott eset idejére bizonyos tőpénzt biztosítani. Munkálkodásaik sokfélék az esetek különbsége szerint.

Egyik mód, mi szerint bizonyos bérnek egyszerre vagy évenkénti részekben letételével, halálom esetében avagy meghatározott idő múlva, háznépemnek avagy más valakinek tőpénzt biztosítok, így az olyan apa, ki egyedül esze és szorgalma után élt, nyugpénzt hágy özvegyének, örökséget gyermekeinek, kik enélkül ínségre jutottak volna. Egy 30 éves ember, ki élte fogytaig évenként 240 forint bért fizet, 10.000-et biztosít, mi, ha halála tíz nap múlva történék is, háznépének rögtön kifizettetik, mely összlet meggyűjtésére, ha évenként 249 forintot kamatozó kamatra adna is, 24 évig kellene élnie s várakoznia. Ha pedig, például gyakori betegeskedésében, a 10.000-et csak 10 évre kívánja biztosítani, évenként csak 168 forint bért fizetend. - Így a vállalkozó, ki kétes kimenetelű vállalatba kezd, s attól tart, hogy vagy belevesz tőpénze, vagy halála a munkát sükeretlenné teszi: életét bizonyos időre biztosíthatja, például ha 10 évre, s ő 49 éves, évenkénti 1060 frankkal 50.000-et biztosít, mi halála esetében családjának pontosan megadatik. - Így, ha hű emberét valaki megjutalmazni kívánja, vagy kórházra, egyházra, iskolára, fogházra örökösei kára nélkül hagyni akar: évenkénti jövedelméből, mi még övé, apró béreket fizetgetvén, jeles összleteket biztosíthat. - Így cselekedhetnek az ügyészek, orvosok, művészek, hivatalnokok, írók, kik éltökben szép jövedelemmel bírnak, mi halálukkal háznépükre nézve megszűn; így a napszámosok, munkások, kik havonként megtakarított néhány forintkával feleségeiket s gyermekeiket a koldulástól megmenthetik. De ez intézeteknek még kitűnőbb hasznai is vannak. *Adósom* nem bírja tartozását megfizetni, de az évenkénti bér lefizetésére képes: tehát a lehető legnagyobb összletet nevemre biztosíthatom vele, úgyhogy az halála esetében nekem fizettetik ki, s így és számtalan esetben csak így, az adós tartozásától némiképp megszabadul és elveszettnek gondolt tőkéjét a hitelező visszakaphatja. Egy *birtokosnak* vagy *vállalónak* tőkére van szüksége, de erkölcsi hitelén kívül más, vagy elég hypothecát nem adhatván, nehéz kapnia, mert halála esetében, a különben benne

bízó hitelezők, összeleteiket alapítva nem látják: tehát életét biztosítja annyi időre, mennyire a tőkét fölvevé, s e biztosítéklevelet hypothecaként átadja, például ha 20.000-et 5 évre 40 éves ember vett föl, s azt így kell biztosítani, azért az évi bér 390 leend. A házasság magtalan, s a férj attól tart, hogy neje halálával annak javai tőle elvételnek: tehát neje halála esetére egy tőkét biztosít magának, s ha az 30, ő 40 éves, 20.000-et évenkénti 380-at biztosít. *Vagy végre*, Béla örököl István után, ha ez Pétert túléli, ellenkező esetben nem: tehát az örökség értékét ez esetre nézve biztosítja, és így vagy az örökséget, vagy árát megkapja; ha István és Péter 40 évesek, az örökség 50.000-et ér, Béla évenkénti bérül 1345-öt fizetend. [...]

Második mód szerint bizonyos tőke vagy jövedelem még a biztosítottnak életében fizettetik. A nőtlenek, magtalanok, s általában, kik tőkéikből, talán mivel hosszú életet nem reménylenek, a lehető legnagyobb jövedelmet akarják húzni, pénzeiket az évek számával növekedő kamatra ez intézeteknek örökösen átadják, mi egyezsége magánosokkal lépni félelmes, részint bátorság, részint pontosság hiánya, részint elkerülhetlen többféle kellemetlenségek miatt. [...]

Bizonyos határidőt köthetnek ki, meddig ha elélek, aszerint amint több vagy kevesebért fizettem, kisebb vagy nagyobb összeletet kapok. Az apa így korán gondoskodhatik fiainak adandó tőkéiről s lányai kikészítéséről, ha tudniillik vagy mindjárt születésükkor egy összeletesként letett, vagy évenkénti bérül néhány forintot megtakarít; 3.171-et letévén egyszerre, vagy évenként 295-öt fizetvén, 20 éves korában a gyermek 10.000-et kap. Ha az apát azon félelem tartóztatná, hogy halála a kötött idő érkezete előtt történvén, családja a bért nem tudná fizetni, keves pótlással azt eszközölheti, hogy bár ő idő előtt meghal is, a meghatározott időben gyermekének az összelet kifizettetik; például, ha egy 35 éves ember most született fiának 21 éves korában kiadandó 10.000-et akar biztosítani, évenként 344-et fizet. - Több egykorúak egyenlő összelettel társaságba állván, míg valamennyi él, ki-ki saját tőkéje kamatát húzza, de minden elhaltak része a többiekéhez adatik; így ha öt-ötszázat kamatozó tőkét tevénk be tizen, míg mind a tizen élünk ki-ki 500-at, ha négy elhalt, ki-ki 830-at, ha kilenc elhalt, az utolsó 5.000 jövedelmet húz.

Az életbiztosító intézetek sokféle táblái azon tapasztalatokon alapulnak, mik szerint minden életkornak halandóságát szorosan kiszámíthatni. Nem lehet tagadnunk, hogy ez intézetek a társas állapot javítói, s foganatát a nép itt régóta érzi is, míg mi hitből alig ismerjük.

A *takarékpénztárak* nem ily tőzsér vállalatok, hanem pusztán átvevői a megtakarított összeleteskéknek, miket kamataikkal együtt minden pillanatban készek visszaadni. És így fő hasznuk nem a kamatadásban áll, s nem annak nagyságától függ, hanem attól, hogy biztos helyet s könnyű módot ajánlanak a takarékot aszerint, amint gyűl kiadni, s a szükség napján nehézség nélkül visszakapni, mikor tudniillik nincs munka, mikor a háznépet baj érte, mikor adót vagy bért kell fizetni, mikor hosszú tél tetemes kiadásra kényszerít.

Háromféleképp szerkesztetnek. 1. Mint magános intézetek, teljesen önállólag. 2. Mint községek, a községi hatóságtól függve. 3. Mint a zálogházak kiegészítő részei. Mindenik esetben az igazgatási költségre, mi a betevőket nem terhelheti, bizonyos alapot kellvén összeszerezni, a három közti különbség az, hogy azon költség az elsőben magános adakozásokból, a másodikban ebből, s a községi hatóság által meghatározott segedelemből, a harmadikban a zálogház tárából gyűl össze. Ez utolsó összeköttetés, t. i. a zálogházakkal, néhol nagy sikerrel eszközöltetik, mert a két intézet egymást egészíti ki, egyik a pénzt kölcsön átveszi, másik azt kiadja, egyik a népen azáltal segít, hogy vesz, másik azáltal, hogy ad, de szükséges, hogy a *takaréktár* mi kamatra veszi át, a *zálogház* azon kamatra adja ki: így lesz ez nem uzsorás, de tisztán philantropi intézet. A takaréktár egy franknál kevesebet, s hetenként 300, s összesen 3.000 franknál többet el nem fogad, úgyhogy, ha a tőke kamataival együtt ez összelet meghaladja, attól mi ezen felül van, kamat nem adatik, de szükségtelen mondani, hogy a

tulajdonos e fölösleget magában is kikérheti. Hogy pedig ezen rendelet megtartassék, álnév vagy egy harmadik neve alatt a betétel tiltatik. A kamat foly két hét múlva a betétel után, megszűnik a visszafizetés előtt két héttel, s eszerint általános költség fejében a tőkéből száztul $\frac{1}{2}$ húztatik le. Megtartva a szabályokat, pénzét ki-ki minden órában visszaveheti. A törvényhozás és kormány tapasztalván ez intézetek üdvös befolyását a nép életére, erkölcsére, szorgalmára, két fontos törvényt hozott: egyik, miszerint a takaréktárba betett pénzek száztóli 4 kamatra, a betétel után 24 óra múlva a közkincstárba adatnak, s így midőn egyrészlül a takaréktár az ország biztossága alá helyheztetett, másrészlül oly állapotba téteték, hogy a visszakérőknek minden pillanatban eleget tehet; másik törvény, miszerint a kormány kötelessége a kamarákkal s a közönséggel évenként tudatni a takaréktárak állapotát, azon öszleteket, miket a megyei s községi tanácsok és magánosak azok fenntartására, a betevőkre nézve ingyen igazgatás költségeinek földözésére ajánlottak.

A takaréktárban öszsgegyült milliók nem mint érc-kincs becsesek, de mint erkölcsi erő s haladás jele; minden öszleteke erényt jelent, mert ezt a gondos szülék gyermekeiknek, azt a jó fiú öreg anyjának gyűjté meg, amaz pedig nagy önküzdés után jutott ide, talán dorbézolásra, fényűzésre, bujálkodásra lévén szánva. Ez intézet a szegényebb osztályt munkára s gazdálkodásra serkenti, hogy bírtoka legyen; mi drága s társaságban megbecsülhetlen érzemény, hogy öreg napjaira vagyonkát szerezzon, mi az alamizsnátul megóvjá. Mihelyt a munkája után élő emberben a gondatlanságot s tékozlást a takarékoság, rend, bírtokvágy s előgondoskodás váltja fel: erkölce is jobb fordulatot vesz, érdekében áll a társasági rend fenntartása, s mintegy önmagának becslésére vezetetik. Ez intézet asyluma az embernek saját pazarlása ellen; ha nincs hova könnyen s biztosan tenni a pénzt, a legbecsületesben is megtörténik, hogy egy szerencsétlen órában hónapok hasznát emészti föl. Igen érdekelt a lotteria eltörlésének következményeit ismernem, s itt a legkitűnőbbre találtam 1834-ben. Párizsban a takaréktárba 17 millió frank tétetett, mely öszlet 1835-ben, midőn már a lotteria el volt törölve, egyszerre 24 millióra szökkent föl, tudniillik éppen azon 7 millióval többre, melyet a párizsi nép évenként a lotteriában szokott eljátszani, s mely most kamatozni fog a takaréktárban.

Franciaországban az első takaréktár 1818-ban, Párizsban állítaték föl. De e jótékony intézet haladását sok körülállások gátolák, úgyhogy a 85 külmegye tárában öszsesen csak 1.139.462 frank vala letéve; hanem ez idő óta a táarak rohanó sebességgel szaporodtak, s most országszerte a különbféle városokban 160 tár van, s benne letéve 99.118.432 frank, nagy jele a francia nemzet alsóbb osztálya takarékoságának.

A takaréktárral Angolországban próbák még 1798-ban tétettek, de sükeretlenül. Később Skóciában 1810-ben Duncan H. lelkesz az elfeledett intézetet újra föleleveníté, kit követe 1813-ban Forbes W. Edinburghban, s e két emberszerető férfiú a nagy közönség bámulata közben azt jelen tökéletére kifejté. Londonban csak 1816-ban alapították az első teljes tár, s most a betételbül minden egy millió lakosra 10.440.250 frank ezenkívül magára London vidékére 65.965.225 frank esik. Skócia 2.365.114 lakosa csak 1832-től, 350 milliónál többet tön le, s öszsesen 500 milliónál több van letéve. A szegény Irlandban is 36.269.150 frank gyűlt öszse. De erre a törvényhozás is nagy gondot fordít, s elémózdítására 1816-tól - 1828-ig hat törvényt írt; 1833-ban pedig azon nagylelkű s fontos határozatot hozta: hogy minden, ki 20. évétől fogva 50. évéig havonként 6 frankot teend a tárba, 60 éves korában a kormánytól évenként 500 frank jövedelmet húzand, ha pedig korábban meghalna, tőke nem tartatik meg, hanem örököseinek visszaadatik, benn csak a kamat maradván.

A legelső tár 1787-ben, Bernában alapítottott. Genf csak 1816-ban állítá a magáét, s 25.000 lakosa azon évtől fogva 1831-ig 3.908.673 frankot tön bele.

Megyei szerkezetünk a legbölcsebb, hogy vele ily jótékony egyesületek s intézetek belsőképpen szövetkezzenek s óhajtom hogy alkotványunk ez oldala, *melyre még senki nem fordítá figyelmét*, szinte használtassék, mert ez egykor a jóllét s boldogság legszebb virágait fogja teremni. Azon szerkezet önkényt ajánlkozik ily táruk föllállítására is melyek a népet takarékoszágra csodálatosan serkentik, benne az előgondoskodás tapintatát észrevétlenül kifejtven. De ha drága azon pénz, mi megtakaríttatik, százszor drágább azon erkölcsi erő, mi azt száz indulat s szenvedély ellenére megtakarítani akarta is, bírta is. [...]

Párizs, Március 22-én, 1837.

Barátom, még nem is mondtam, mi nagy felfödözést tettem, tudniillik itt minden *franciául* beszél. E szerint atyafiát a napszámos soirée-ra hívja meg, a teherhordó délben diné-re megy, csizmatisztítóm este souper-ozik, a szolgálók promenade-ra járnak. Kérlek, ezt mondd el azoknak, kik francia (s általában idegen) szókkal tarkázzák beszédeiket; ha megtudják, hogy itt a szolgálók s koldusok természetes kifejezései azok, mikkel ők *urat* akarnak játszani, talán megszegyenkeznek. Egy gömbölyded hasú úrnak elbeszélém, hogy nálunk szokás a beszédbe idegen szótat vegyíteni, bár azokat nyelvünkben is föltaláljuk, s ő darab ideig mondogatván: „je m'en vais *sétálni*”, „je voudrais pour mon *ebéd* et pour mon *vacsora* du gibier”, „à revoir au *estély*”, a nyilallásig kacagott, s e rázkódás annyira helyrehozta, hogy homoeopathiai szer-tárába két napig nem nyúlt, s kért égre földre, beszélne még neki ily csodálatos bolond-ságokat. Valóban két hétig el bírtam tartani ily nemzeti bohóságokkal s meg kelle ígérnem, hogy haza térve az újakat neki mindig megírandom.

A republica hozá be a társalgási nyelvbe az egyszerűséget, a nyelv most megtartja azt a mo-narchiában. Pompás kocsibul inasok segítenek ki egy családot, a férj Monsieur, nője Madame, leányuk, Mademoiselle. Egy éhező s rongyos leányzó a sütő boltjában garasos zsemlyét vesz s címe „Mademoiselle”, beteg anyjáié „Madame”, szegény atyjáié, ki vízfordó „Monsieur”; épp az a cím, mi a kocsibul kiemelt dús családé. 1789 előtt itt sem így volt; de a francia nép sok újat természetévé dolgozott, sokra szoktatták nyelvben az Akadémia, életben a forradalmak. A franciák a németektől csak egy szócskát tanultak el, ezt „halt”, ők hasznukra, mi magyarok szinte eltanultuk, mi kárunkra. Várjuk Józsuét, ki elindítsa a napot.

A francia fürge, de nem magas s nem izmos, úgyhogy megjöttömkor látván a vörös nadragú, termetlen, alacsony katonákat, kérdeni akartam: hol van a világhódító sereg, avagy ez volna-e az? Nyájás a francia, de nem mindig szíves, nyílt, de ez nem mindig őszinteség, udvari, de nem szertartásos, mint mi. Megvannak a maga szabályai, azoknak eleget tesz, többet nem kíván s nem ád. Egy fő szabály a „s'il vous plaît”, mint úton útfélen hallani s mi sokszor csak három betűvel, S. V. P. íratik ki, mint egyházainkon D. O. M. Nem régiben a police correctionelle előtt egy pör volt, mi onnét származott, hogy midőn a felpörös az alpörös-kapust az ajtó kinyitására szólítá, utána nem tette „s'il vous plait”, mi itt hallatlan gorombaság. A francia eleven, s innét nem mindig gyöngéd; víg, társuló, s ezért néha több, mint lenge; tartaléktalan, honnét nem mindig kíméletes, mint a hír mondja; hiú s ezért minden illetésre érzékenyebb; előítélet nélküli, mi drága tulajdon, erénnyel szomszéd, de ezért változóbb is, mi jónak s rossznak kútfeje, mint a szél; benne sok szellem van, de még több bátorság, sok erő, de még több önbizalom, mi az ily szólásmódokban is meglepőleg nyilatkozik; „je le dis, moi;” „nous en étions les témoins, nous”. Már érintem s most ismétlem, hogy a francia jellemében minden erény s hiba fölött a *becsület* s *igazság* fejedelmeképpen uralkodik, s mint a tengeré, keble minden hánykódásai e két part közt történnek. Ez okbul hiszem, hogy a becsületrőli némely fonák fogalmak kiirtása *itt* mind kényes, mind veszedelmes munka, mert ez által az akarat s

tett közti erkölcsi fal gyöngítették meg, az indulatok előtt a gát rontatnék le, s elvettetnék, mi a tömeg nagy részénél az erkölcsiség hiányának pótléka. Tekintetre vágy az angol (respectable man), a francia becsültetni kíván (homme d'honneur).

E szóra eszembe jut a becsületrend. Vörös szalagát mindenütt találod, a pair, a követ, a kamaraszolga mellén, a vezéren s közemberen, s miniszteren s az utcák rendőrén, a költőkön s a mesterembereken, az ügyészen s a falusi bírón, az orvoson s a művészen, szóval mindenütt, mert minden pályán tehetni érdemeket, melyek terjedelmökre különbözhetnek, de belső teljességre nézve egy becsűek. Becsületbeli díszjel 50.000 van elosztva. Elfogadják, ha csakugyan ajánltatik, de igazi férfiú ritka nyúl érette, s innét, és mivel könnyen adatik, úgy látom: bírni nem érdem, nem bírni szégyen. -

Miért oly erős s hatalmas a francia nemzet? Azért, mert nagy, mert e nagy egy nyelvet beszél, s ez egy nyelvű egy törvényt ismer. S mindez az, mi összetartja a nemzetet? Korántsem; következik: egy vallásban egyesül. Szellem, ész, uralkodóbb a franciában semhogy a vallással tartósan bajlódják, s ez oka hogy a protestáns sereg a katolikus nagy tömegben mintegy elfeledve él. A francia soha nem fog kérdeni mi vallású vagy, de ha megtudja, a más pillanatban már nem emlékezik rá. (A követkamarába zsidók is választathatnak.) Türodelem ez? Véleményszabadság tisztelése? Egyik sem. Amaz nem, mert az tárgyismeretet s eszmélkedő nyugalmat tesz föl; de emez sem, mert bár politikában mindenik francia tanítást adhat, a vallás tételeiben járatlanabb az angol csizmadiánál, és így nem mondhatni, hogy valaki véleménykülönbség iránt, mit nem ismer, tisztelettel viseltetik. Tehát mi az? Közömbösség, nem a vallás, de a dogmák, de a forma iránt. A vallás itt is szent tudomány, kútforrása a lélek, köre a ház s család; de midőn ebből kilép a polgár, levetkezik e tekintetben is minden heterogeneitást, fejét s szívét hazája érdeke foglalja el, s e napnak melegében minden felekezet egy tömeggé, egy erővé olvad. Ezt ne a tudósokrul értsd, sem a népről, hanem a középrendről, mely most Franciaország sorsát intézi. -

Utósó leveledben panaszkodol, hogy a farsangról egy szót sem írtam. Megismerem hibámat, mert hiszen a színházak álarcos s áltöltözött bálaiban, nevezetesen, mely a nagy operaházban adatott, én is jelen valék. Ím egy rövid rajz.

A parterre a színpadig emeltethetik föl, s ez a tánchely. Tündéri, vakító, dús volt a világítás, huszonnégy koronatartóban 1018 viaszgyertya, ötben olajlámpák, s még ezen kívül 250 gázmécs égvén. A bálók éjfélkor szokván kezdődni, előtte már egy negyeddal a páholyokat, folyosókat, karzatokat, párkányokat kacagó, ingerkedő, zajgó nép tarka ruházatban lepte meg, s az ajtótul egypárezer ember, mely nem fért be, szomorúan tére haza. Képzeletem útközben egy csinos, nemes, ékes szóval finom párizsi kis világot festett magának, s belépek - és a terem fulladásig van tömve sikoltozó, szaladozó, nevetkező, rohanó, dulakodó részint álarcos, részint áltöltözött alakokkal. Itt egy postakocsis ostorral pattog, ott egy vadász fúvja kürtét, odább egypár ölelkezik, más pár suttog, az kémlél, ez sóhajt, kér, fenyegetőzik, csalogat, mindenütt ármány és édelgés (intrigue et coquetterie). Tolongás, mint a vásárban, rend, de baj nélkül is, robajjal, de vígan, mindenki tartaléktalan, mintha egyedül volna. E rongyos vándorlegény alatt egy marquis rejtezik, a vadkirály prémes koronája grófot fődöz, s táncsoportba egyesülnek egy baráttal, ki otthon molnár s egy kamrással, ki kívül bérszolga; - a gazdag nő pórleányképpen jelen meg, mellette egy örömlány áll, megöztük egy nyalkának öltözött agg legény próbál szökdelni köszvényes osontaival, otthon elkínozott inasa pedig harlequinba bűván álarc szabadságánál fogva néha-néha jól megfalapozza; - a férj eljön kedvesét keresni, a feleség eljön kegyencével találkozni s egymásra talál; a pair komornyika ura köntösében bohóskodik, ki szinte jelen van, de sem itt, sem otthon nem szidhatja le, mert magát árulná el; ott egy mennyei termetet epedő sereg kísérget, míg egy ráismer az ötven éves aggszűzre, s

mögüle a sereg buborékként elpattan. Titkosan így találkozik itt minden rang, nem, kor, minden alak, király, borbély, indus, Vulcan, matróz, nympa; bajazzo s dandyk a legfrissebb divat szerint öltözködve. Leginkább a quadrillt járák, a legförtelmesb mozdulatokkal, bár a rendőr szorosan vigyáz; de ha mindaz ki úgy táncol kifogdostatnék, ki maradna a teremben? S mi indulatok, szenvedélyek ülnek a táncolók vagy inkább dühöngők képein! Ez mint a részeg, az mint az örült, más mint a szilaj állat, más mint a kétségbeesett, ki mint Marcus Curtius, halála előtt tehát dühösen vigad. Mindenik, a sokaságtól összenyomatván, szűk térecskén táncol, de abban egy világba illő szenvedelemmel zajlik. A kerengőt elhagyatták, lágy az a franciának; quadrill kell neki, de csattogó, lármás, zivataros mintha az épület omlanék össze. S a zenekar e szerint is dolgozik. Van benne minden mi a mennydörgést megközelítheti, harangok, üst, kelep, 120 hangszer, és ezen kívül még két kalapáccsal vert vaslap, a padozat dorongozása, deszkadarabok csapása, két nagydob, hat réztányér s egy pisztolylövés csattantja a quadrill végütéseit, mi teremben, fülben, kedvben bódító lázadást okoz. Midőn pedig a tánc vége a vágató galoppba átmegy s a dörögés kezdődni fog: a gázmécsek elsötétednek s ha a tánczene szép, a gyülekezet azt a hangszkar után ordítva énekl.

De mi volt itt legcsodálatosb? Az, barátom, hogy reggel hat óráig tartván e bál, e kevergő tömegben s forrongó életben egy kocódás sem történt. Oka, mert a francia kiválólág „*Juste, veniam dat petitque vicissim*”. Elmémben Carnevalról ez az első kép. -

A farsang három utósó napja *Carnevalnak* neveztetik, midőn mondhatni, a város maga válik egy bálházzá, s benne az egész nép megjelen. Első és vég napján, ősi szokás szerint, a *bőjti ökör* (boeuf-gras) is körülvettetik, minek látására százezerek kicsődülnek. Először is a Boulevard-ra mentem, mely bármi tágas és hosszú tömve volt gyalogokkal, lovagokkal, kocsikkal, toligákkal, szekerekkel, mik rendsorban és lassan mentek jobbra föl, balra le és így körül több utcán; a közepén, a nézőkön kívül csak az álarcosokkal terhelt kocsik járhattak. Előre tekintve a haladó sokaság állani látszék, mint a messziről nézett folyam, mert ember ember mellett szorosan volt, mint hab hab mellett, s az egész tömeg, mint az összehullt vízcsöppek, egy fölületté olvadt. Az álarcosok s álöltözöttek futkostak, jöttek s mentek, s a fekete néptömegben, mint egy szövetben, színes szálak s tarka virágokként össze-vissza szövődtek. Itt egy gyalog-csoport mendegélt, ott egy nyílt hintóban férfiak s hölgyek állongtak, utána egy faszekeren egy külvárosi család ült elborítva aranyos papírral és szalaggal, némelyik kocsibul fabábuzott gyermekek leskődtek ki, sok álarc pedig lóháton dévajkodott. Egy kocsi bakján nagy kemence lógott; másik elején taréjos s tollas nagy emberkakas ült, de nem tudván kukorikolni, hatást nem csinált; egy másban négy ifjú fehér párna s dunna közt hevert, az éppen dühösködő grippe betűi hálósipkájokra levén ragasztva s orvosságos üvegekből sűrűn iddogáltak; a kósza fiúk (gamin) ezredeket képezve kóboroltak s e szorosan sehol meg nem akadtak, mert most a ló hasa alatt, majd a kocsik tetején, vagy a lábak közt búvtak előre, üzve csínyeiket; amott négy lovas kocsik, nőkkel s ifjakkal tele a St. Denis, Montmartre, Rivoli utcákra, a Quai-kre nyargalva futnak ki, a kávéházak előtt meg-megállnak, kiáltásaikra a nép kiáltozva felel, sikoltásaik messze elhangoznak, s pillangós, selyem, tollas fantasztikus ruháikon a nap gyönyörűen ragyog s különbféle színeik a fehér hóval kellemes ellentételt képeznek; a házfödelek emberekkel telvék; az ablakokbul kifüggő szőnyegeken egymás fölött három sorban tolakodnak ki a bámuló fejek, s az erkélyekbe az emberek mintegy berekedtek. Az álarcost néha körülveszik, s szóvita támad közöttük s a nézők egyike közt; jaj annak, ki nem elmés, ki sületlent ejt ki, ki üreset, vagy egyet kétszer mond, a sokaság lezúgja, kikacagja, a szájasnak, elmésnek pedig bravót kiáltoz s mint diadalmast követi; - az elmés dialog más nap a hírlapokban kereng. Az élet e napon sarkából kifordult s vált azzá ami: egy nagy színjátékká színjátéki ruhában.

Sok futkosás után a *boeuf-gras*-t végre föltaláltam a Tábor utcában. Elöl mene egy hős, utána dobosok, aztán trombitások lóháton, valamennyin áltöltözködve. Követte a szép négy méntől húzott diadalszekér, s ebben, mely pompás és roppant nagy volt, római, amerikai, indiai, görög köntösű férfiak s nők ültek és álltak, hátulján pedig egy dicsőségtemplomban egy gyermek Ámor ült, ki mészároskirálynak nevezetik. Ezután jött a drága szőnyeggel betakart hízott vörösökör, melyet négy kötél, római sisakú s vörösén szegett fehér rövid tógájú s bárdal fegyverkezett négy ember tartott s vezetett. Köröskörül hangászok s számtalan álarcos lovagok. Elvezettetik ez a királyhoz, a miniszterekhez, a városházhoz..., hol mindenütt a tulajdonos ajándékot kap. Másnap a megbámult ökör vágóra vitetik. Egyébiránt a párizsi farsangot ne naptáraink szerint mérd, mert az január 1-én kezdődik s december 31-én végződik. -

Ma, azaz március 22-én van a *long-champ-i* sétának első napja. Kezdődik a Boulogne ligetnél. Itt egykor kolostor állt, melynek apácái énekléseikről igen elhíresedvén, ezt hallani a hívek nagypénteken búcsúval zárandoklottak ki. Hozzá szokván a nép, ide a kolostor elpusztulása után is kijárt, de már nem buzgólkodni hanem gyönyörért. A harmadik nap, mely utósó is, nagypéntekre esik. A fák alatt s az út két oldalán tenger nép hullámszik, s benn lovagok, kocsik, melyek közt a királyéit is szemlélhetni, sűrűn követik egymást; de itt a nép csöndös, néma, nézésben elmerült, s a ruhaneműek, kocsik, lószerszámok nem azért csodálatnak, mivel talán csodálatosak, mi az eset a carnevalon hanem mivel alakaik s színeik újak. Tudniillik a long-champi séta nem egyéb, mint a *jövő évi divatot megállapító gyűlés*. Ezért a kocsigyártók, kalaposok, nő és férfiszabók, divatárusok s piperészek új műveiket vagy magukon, vagy másokon a közönségnek itt bemutatják, mely néz, ítél; választ némán, s egypár hét múlva a viselet kimutatja, melyek fogadtatnak el, melyek nem. Én is tagja valék e *divatdiétának*, melynek változhatlan törvénye előtt egész Európa meghajlik. S reményilem, barátom, határozatunknak ti is a Duna s Tisza körül engedelmeskedni fogtok, s nem is mondhatjátok mentségül: de nobis sine nobis; mert én a magyar nemzet részéről megjelentem - mint sok más megjelent a természettudósok gyűlésén Németföldön.

Jöttét a tavasznak még semmi sem jelenti, kivevén néha-néha egy langy leheletét, mely a lég metsző élet megszeli, kivevén néhány madarakat, melyek a fák kopasz ágain egyes hangokkal hirdetgetik kedvöket zengeni s azokból báj-fütyentéseikkel mintegy hívják ki a kérkedő rügyet, levelet, bimbót. Azonban a Champs Elysées-ben építgetik a sátorokat, multságul a népnek. Kígyó-, elefánt- és vadember-mutatás, nyilazás, tányérok hajintása, gömbölkés, marionettek, panorama, hintók s különféle játékok és szemfényvesztők mutatványai tűnnek föl az út szélén s elszórva a fák között. Ez táncol, az énekel, más improvizál, negyedik fintorokkal mulattat s mindez a tágas szabad ég alatt, számos nézők körében. Ha 8-10 sous nem gyűl össze, mesterségét nem mutatja, szája azonban untalan jár, hogy a népet megtartsa maga körül s fölingerelje. De ki nem elmés s nem multságos, ott hagyatik, mint „imbécille” (gyáva), vagy körüle megmaradnak ugyan, de csak azért hogy kinevessék. Egy bothajingáló bámulatos ügyességgel bírt, de rossz módja levén nem boldogult; szomszédul mellette egy más fintorokat mímelt éppen nem jelesen, de mivel hol elmés, hol bohó beszédben kifogyhatatlan volt, szépen keresett. „Uraim, én akármit művelek, ti emlékezzetek a kicsiny tárra, mi ott a gyepek közepén bádogcsésze képében áll. Látjátok ott a széken azt a sápadt asszonyt? Az feleségem, ölében gyermekem, azaz ő úgy mondja; a gyermek szopik, az asszony eszik, én megint iszom, és így szükség van. Két liard, egy sous, két sous, kinek mint tetszik. Ezt egy philosoph s egy kutya is megérdemli, s én e két állat közül bizonyosan egyik vagyok...” -

És ezúttal legyen elég ennyit írnom. De még egy szót. E napokban a rendőr egy királyi carbiolet-t azért, mert rajta a számok nem szabályszerű hosszúságúak voltak, a kocsis azon

ellenmondása mellett is, hogy királyi levén büntetés alá nem eshetik, fenntartóztatott, s rövid úton az az úr, ki mint az udvarhoz tartozó ez alkalommal használta, öt frankra büntették, minthogy az illető rendelet alul az udvari cabriolet-k sincsenek kivéve.

Párizs, Március 31-én, 1837.

Párizsban *városi* élet van, *családi* nincs, mi szörnyű hiány azon erkölcsi összefüggésben, miszerint a statuséletnek a családéletből s érzésből kell kifejlenni. De a mostani viszonyokból ez állapot természetesen következik. Megszületvén a gyermek, tizennégy nap múlva anyja emlőjéről leszakíttatik, s 5-10 mérföldnyire falura szoptatóba adatik. Néhány év múlva, idegen mellen felnővén, visszahozzák, de szüleinél kevés, vagy semmi időt nem tölt, mert elküldik óvóintézetbe s ingyeniskolába, ha szegény, a pensionnat-ba ha gazdag. Iskola után amaz korán alkalmaztatik, hogy kezdje izzadással keresni kenyerét, mit folytatand mind halálig; emez akár az iparágak tanulása végett kilépjen az iskolából, akár azt végezze, mindkét esetben vagy állandóul távol van, a szülési háztól, vagy abba, csak ritkán s rövid időre térhet. S ha a virágban nem fejlett illat, a gyümölcs sem lesz illatos. A férfiút később gondok, terhek és tervek nyomják s lesz *polgár*, egyéb nem, mert ki *gyermek* nem volt, abból *családapa* sem válik, s viszont annak sem lesznek *gyermekei*. Végre meghal. De a családnak a temetési szomorú gonddal, mi a lélekbe s szívbe maradandó s kíváncsú benyomást hágy, nem kell bajlódnia; a gyászpompa-vállalatnak bejelentvén, ez mindent elintéz, s a családnak nem marad más dolga, mint a sírnak idegen kéz által fölkészített halottat kikísérni és megsíratni.

A sírhoz jutván, egyúttal megismertetlek a Père La Chaise híres temetővel.

Érvén a Roquette utcára, az ember mindjárt sejt, hogy ez a temetőbe vezet, mert jobbra s balra s minden oldalon lakatosok laknak, kik sírdombra vaskorlátokat készítenek, s kőfaragók, kik a gazdagnak márványból, a szegénynek porhanyó kőből csinálnak emléket, s fábolokban sárga, fekete, fehér s tarka koszorúkat árulnak a sírhalmok fölékítésére. Egy szép ifjú hölgy, kinek holdképét vékony gyászfátyol borítja, feketékkel mindkét karját tele fűzte, s lassú lépésekkel mendegélt a kapu felé. Vajon kit sirat ez ártatlan tekintetű lény? Kinek emlékére hord fátlyolt arcán, bánatot szívében? Kinek sírjára viszi azt a sok fekete koszorút, képét éjnek és bűnnek, mely mint ő elhervadhat, és mint ő, vidám szint nem vehet magára? Szerető vagy anya, gyermek vagy férj után sóhajt s bánkodik-e? Kíváncsi lettem megtudni. De hátha lelkő-désemmel megháborítom szent fájdalmában? Ha kizavarom sötét ábrándjából, minek ölébe, mint barátéba s vigasztalóéba jött? Nem, a fullánk hegyét nem mérgezem meg, mondám magamban, s mint Párizsban szokás, köszöntém és követém a gyászszekeket, mely a szomszéd utcáról egy halottal előmbe fordult.

Père La Chaise hegyoldalban fekszik s egy kő és faerdőnek mondhatni, mert emlék és fa és bokor benne oly sűrűn van, hogy tőle nem látni a földet, e bölcsőjét és sírját az ember nemnek. Itt egy kis márványkeresztke, mint szerény viola, csendesen nyugszik a sötét fenyő árnyékában; ott a gazdag családot egy templom fődözi, mellette obeliszk emelkedik, magasb e sírkert legmagasb fájánál. Foy vezérnek, a rohanó s gazdag erű szónoknak szobrát itt emelték föl polgártársai, Périér Kázméré most készül, - de lejjebb, az alsó kerítmény mellett, Abélard-é és Héloïse-é már régen áll. A respublica idejében hozatott ide a XI. században élt két szerető hamva. Gót épületke árnyékozza be. Abélard és Héloïse rokonai kétségkívül kihaltak utósó íziglen, de sírjok azért virág nélkül soha nincs. Boldog és boldogtalan szerető, ki a szerelmet szent tűznek hiszi mind elhozza ajándékát, sőt minden francia, mert Abélard és Héloïse szerelme, mint a királyok története, beszövedék a nemzet életébe. S így lesznek egyenlővé a századok. Abélard

és Héloïse itt nyugszik, mellettök a tennap meghalt csecsemő. De Istenre nézve mind ez történik egy szempillantásban. A nyolc század, mint az ellebbent szél, nincs többé.

Père La Chaise messzirül erdő, melynek közepében mulatóházat várunk, közlrol kert, melyben emlékek vannak a virágok s fák, és fák s virágok vannak az emlékek közt. Megfáradunk nézni a sok és százféle épületeket, oszlopokat, szobrokat, itt-ott ragyogó fehér márványból, az üvegharangok s tokok alá borított arcképeket, bokrétákat, virágbokrokat; megfáradunk olvasni itt a számtalan föliratokat, egyszerűket s dagályosakat, versben s nem versben. Különös! Ha a temetőben itt vagy akárhol járunk s a sírköveket vizsgáljuk, csodálkoznunk kell, hogy az embert valaki rossznak mondhatja, csodálkoznunk, hogy örök életet nem nyertek mindazok, kik itt fekszenek. Hisz itt a sírkövön mind jók. „Jeles atya s hazafi.” „Áldott anya s erényes nő.” „A legjobb testvér.” „A leghűbb s leggyöngédebb hitves.” „A legmunkásb hivatalnok.” Sorban nézem a sírokat, de haszontalan, rossz embert a temetőben nem találok. Miért panaszkodtok tehát az emberek gonoszsága ellen? Avagy a temetőbe csak a jók takarítottak! De sehol sem látni a rosszak temetőjét. Ez az ember három tulajdonát juttatja eszembe. Először, az ember nem mindig szól igazat. Másodszor, az ember könnyen megenged elmúlt bajért. Harmadszor, a rosszakkal az életben küszködünk, de halálukkal mind őket, mind bánatmaikat kezdjük *elfeledni*, a jókat pedig a sírkövön dicsérjük, csak ekkor érezvén, mit vesztenk, s így ezeket halálukkal kezdjük *megismerni*; s innét a magasztaló felirat mind azoknak, mind ezeknek sírkövén, ott írja a megszabadulás öröme s bocsánat, itt írja a szív fájdalma s a veszteség. Merengésből felriasztók némely hosszú föliratok, mik még azt is kiteszik, az ott nyugvó melyik utcában lakott, s hányszor nyert brévet d'invention-t. Tavasztul késő őszig minden sir mellett, mely nem magvaszakadotté, emberek dolgoznak, tisztogatnak, homokkal hintegetik az utakat, festik s aranyozzák a betűket. A halottnak utósó laka is drágán vásároltatik meg. Egy sírhely örökösen 532, kettő egymás mellett 1.064, három 1.600, négy 2.000 frank.

Homlokán a hegyoldalnak egy örökké nyitott kápolna fehérlik; ajtajából csaknem egész Párizst belátni, a magas Panthéont, a sötét s csonka Notre Dame-ot, a nagy palotákat, a házak ezreit számtalan kéményekkel, mikből a sok csövek, mint tenyérből az ujjak nyílnak ki. Belőle a robaj, lárma, tompa zaj haló félben jut ide, mint békés révbe a messze még folyton háborgó tenger zúgása. S midőn a fák árnyékában, a hideg s lelketlen szobrok közt, s a nyitott, de üres és halotti némaságú kápolna előtt, melyből koporsó óránként vitetik ki, a dombtetőn egyedül állunk s nézünk át a városba: mintha őr volnánk, mely a halál birodalmából átvigýázz az élet birodalmába. Ti ott a munkás zajbul ájtóttök e csöndbe, a magas palotákból ájtóttök ez alacsony kövek alá, a napfényből ájtóttök e sötét üregbe, nyomni fog a kő és föld melyen most jártok, a fa és növény, melynek lombja fürtestekben díszlik, gyökereivel a földben megkötöz. E kicsiny várost, mely körültem elterjed, ama nagytul általellenben kőfal választja el, de minek kapuhelyén nincs kapu. De e kicsiny ama nagyot elnyeli, mint a nagy folyamat elnyeli a kis hasadék. S megtelik-e valaha a kis hasadék, mit sírnak, elfogy-e valaha a nagy folyam, mit életnek nevezünk?

Külföldön sírkertek vannak, nálunk temetők. Feketére füstölt fa fejfák sűrűn állnak földében, középen emelkedő vöröstre festett kereszttel vagy anélkül, aszerint amint katolikusoké avagy nem, s költő s nép ezt nevezi temetőnek. Virágot, új hantokat, örökké zöld fenyőt vagy szomorú fűzt, a gond és hűség ily jeleit ne keresd; zöld a sírdomb, ha magában kizöldült s míg juh vagy kecske le nem ette, virág kél rajta, ha az égi madár a magot, mit fiainak visz, röpültében anyád sírjára ejté, rajta a port a szél simítja el, a tél jegéből a nap szabadítja ki, nem a részvét melege, s estéken a hold látogatja meg, gyermek és szerető elmarad. Nem merném állítani, hogy ennek oka érzéshiány, de tagadhatlanul ízlés és tevékenységshiányra mutat. S vajon nem édes érzés-e a forrón szeretettnak sírját fölékesíthetni? Nem áldozat-e ez, mivel a fájdalomtul apródonként megváltjuk magunkat, annak tüze halványodván emlékezteté s lágyulván bánattá? Ez apró, édeskínos gondoskodás nem segít-e életben tartani a hűséget, s a

hűség nem segít-e nemességben megvédeni az erkölcsöt? És említsem-e, hogy ez kenyeret ad a szobrásznak, kőfaragónak, lakatosnak, metszőnek, a kertésznek, ki virágot tenyészt, s annak, ki azt koszorúba köti?

Egyébiránt bennünk sok hálátlanság van. A hazai történet érdekes pillanatait mi művek ábrázolják s kötik elevebben az emlékezethez? Nagy embereink nevét mi tartja föl a történetek hideg betűjén kívül? Hol vannak képeik, szobraik, sírjaik? Ki újítja meg a megporhadt márványt? Ki söpri le róla a századok sötét porát? Ki ékesíti föl virággal, szalaggal, zászlókkal? Hol van a nép, mely lelke elmelegedésében, búcsúi csapatokban jár el a nagy hamvakhoz? Ki nem ad egy forintot egy komédiáért inkább, mint Hunyadi koporsója s híres Szigetvár meglátásáért? Rettenetes elfajulás! Fridriknek életéből minden porosz polgár házában láttam képeket, s tollvonása hacsak próba-vonás is, kincs gyanánt őriztetik.

Mely nép történetét s nagy embereit elfeledi elvesz - s vesszen el!!!

Párizs, Ápril 3-án, 1837.

Még a júliusi forradalom előtt a nagyobb bűnösöket tüzes bélyeggel jegyzék meg. Az már eltöröltetik, de a bitófához kiállítás most is megvan, holott a *bot s béklyó* a 34 millió közül többé senkire nem alkalmaztathatik. Ma ablakom alatt, a Place du Palais-n, nyolc rab vala kikötve, egy ifjú orvos is, ki magános irat meghamisításaért ötévi kemény munkára ítéltetik. Sírt, reszketett, ájudozott a szerencsétlen. Forrott bennem a vér. Ha francia lennék, felkiáltottam volna: látjátok-e polgárok, mi az a bitófához kötés? Nincs-e ez ifjú ember eltemetve, ki talán csak eltévedt, kit talán szörnyű szükség kényszerített, ki talán csak elcsábított, kinek lelkét a vád is pokolként égeti, kinek a rablét maga rettenetes büntetés? S ám legyen vétkes, de ki egyszer az, még nem átkoztatott örökre azzá, még jeles lehet, mint volt alávaló. De most kikötetvén, mint marha, hogy térjen vissza emberek közé? Nincs-e becsukva előtte a becsület kapuja s kinyitva a kétségbeesésé, mi a bűn utára vezet? Egyéb ez, mint halálos csapás vér nélkül. Mintha mondaná a bíró: „kikötünk, mint vágó marhát, hogy ha javulni akarnál, minden utánad kiálthassa, hogy a bitófán látott, hogy ha megjavultál, egyszeri eltévnyedésnek bélyegét örökre hordd; kikötünk, hogy ne legyen reményed a társaságba visszatérhetni, hogy meg ne bánhasd bűnödöt, zsákmánya légy a gyalázatnak, keseredettségnek, kétségbeesésnek; nem ítélünk halálra, de megölünk, nem rekesztünk ki a társaságból, de megbecsztelenítünk, nem vagy javulhatlan, és mi azzá teszünk. Ott van a bitópad, karójához köttetel; ezer ember néz rád, mindenik szem egy nyíl, mely gyilkol, a durva ember megköp, a szánó pénzt dob, de megismer mindkettő s ha kiszabadulál mindkettő elkerül; ha gonosz vagy, arctalan gonosz leszel, ha csak botlál, most gazemberré avatunk - majd menj, amerre tetszik, öl, lopj, rabolj, ha teszed, csak tovább még az úton mire kilöktünk, ha nem teszed is, már becsületed elveszett.” Reng, csuklások közt ri s reszket a boldogtalan, saját szemeimmel láttam a példát; kábulásban lép föl a bitópadra s mint elszánt gonosztevő vadul fölébredve lép le az *egy óra* múltával. Örömet élne elfeledésben, de nem lehet, tehát fáklyát ragad, mint Herostrat, s gyújtogat, fegyvert kap, mint Ravaillac, s királyt öl, társakat gyűjt s tartományokat pusztít és dúl. Az ember a bűnben is lát dicsőséget, mi mutattuk hozzá az utat.

Azt mondod: így csak a javíthatlanok büntetnek. Vajon Isten vagy-e, hogy így szólasz? Hol van homlokára írva a mennyei sötét ítélet? Egy pillanat, s a szív egy döbbenése újjá teremti az embert. Pál nem így lön-e leghőbb tanítvánnyá? Ez történik ma is, de nincs szemlélkedő ki lássa, és ha látta följegyezze. Büntetni akar a törvény, de soha *nem bosszút állni*, vétkek cselekvésére alkalmatlanná tenni, de soha *nem meggyalázni*, és megjavítani, de soha *nem kétségbeejteni*. Ezért, mint jól tudod, Borsod rendei nálunk is rég elhagyák ez embertelen

büntetést, s hogy a vad szokásnak még csak emléke se maradjon, a vörös és fekete oszlopot alapostul széthányaták. S nálatok vannak-e még ily *erkölcsi máglyák*, mikén a belső ember összeég? Ha vannak, váljál az emberiség, a humanitas apostolává, s a keresztyén országban rontasd le a valódi pogányság gyalázatos jeleit. [...]

Párizs, Ápril 18-án, 1837.

Párizsban az idegen, ha vagy útlevelét előmutatja, vagy néhány ajánló sorral bír, mindent megláthat, könyv, kép és fegyvertár, múzeumokat, intézetek, középületeket, a páratlan tökélyű Gobelin-szőnyeggyárt, a királyi kertet, csontváz, növény, élő s tömött állat- és ásványgyűjteményeivel. E kert egyik üvegházában összegyűjtve találod a forróöv legszebb növényeit. Mi buja tenyészet, mi bűv élet, mi óriás alakok, mi roppant részek! A levélér, mint nálunk egy levél, a levél, mint nálunk egy ág, az ág, mint nálunk egy törzs. És kövérek, teljesek, színdúsak, mint miknek édesanyja a föld, ellenben növényeink Európában, mint annak mostoha szülöttei soványak, szomorúak, sötétek. Valóban, mintha az üvegházba a forróöv egy vidéke volna befogva. S ez, mint a paradicsom szép és víg, kívül a kert, mint egy árva és szegény táj; az pompás, élő, élvező, gazdag, boldog, kívül a kert száraz, komor, szűkölködő, sóvárgó; annak levelei oly vidámak s fénylők, mint virágaink, s összehasonlítva az európai növényvilágot a kertben amazzal az üvegházban, mintha nem egy planétának terményei volnának. A földnek, e jó anyának erejét, s tejét nem egyenlő mértékben élük: Indiák tékozzák, Európa szűken szívja. S áll-e a szellemre nézve is e különbség? Avagy éppen a testi erők s nedvek gyöngébb forrása s élete cselekszi, hogy itt a szellemi erők s tehetségek teljesebben s ragyogóbban kifejljenek? A világ összevissza van forgatva, mert úgy látszik az indiai természethez az európai szellem s az európai természethez az indiai szellem illenék, így lenne az is, ez is párjával.

A képtár, mely hosszú, mint egy utca s a Louvre-t a Tuileries-ekkel köti össze, ez évben is gazdag műkitételnek ada helyet, mi állott festvényekből, szobrokból, metszetekből s építészeti rajzokból. Ingyen mehetvén be mindenki, egy hónapig a teremek naponként tömvék voltak néppel, inasokkal és urakkal, szolgálókkal és udvari hölgyekkel, kalmárral, közkatonákkal, kofákkal, ifjakkal, vénekkel. Annak, ki iparkodik s annak, ki már mester, kettő kell, tehetségéért *hír*, művéért *jutalom*. Ezért szükséges intézet a gyárműkirakás, mi az iparvilágba, a termékkítétel s állatmutatás, mi a mezei gazdaságba s állattenyésztetbe, a műkitétel, mi a művészetbe hoz életet, gerjesztvén versenyt, adván hírt s megadván a jutalmat. A magános műhely ajtaja megnyílik, s mely titokban készült, a jeles mű a világ elébe állítatván, dicsőséget arat mindentől s árát megfizeti a gazdag.

S mi szép, hol, mint Franciaországban, egyik művészet a másik emelésére siet, sőt, hol az némiképp a komoly tudományokkal is ölelkezik. Jeles költemény jelen meg? A festész képeket ír mellé, a hangszerző zenére alkalmaztatja. A festész gyönyörű képet készít? Szikra ez, mi a költő kebelét énekre gyullasztja, eszméit költi, alakítja, képezi, s erő, mi a zenészen égi melódiáknak kútfejét nyitja meg. Vagy a zeneíró csinál bájos művet? Megihleti ez a költő s festész termékeny geniusát, s az szavakban, ez képekben nyomja ki érzelmeit s gondolatait. Itt a művészet virág-koszorúhoz hasonló; egyik virág szép színű, másik jó szagú, harmadik kecses alakú, s e három sajátságának egyesülése teszi tökéletessé a koszorú szépségét. Ismerjük az ókor szobrairól, hogy a három grácia egymás ölelésére van teremtvé; elválasztva e testvérek hervadoznak.

Talán még emlékezel, barátom; hogy a berlini műkitételben a „*Die Heimkehr des Piraten*”, s benne az a varázsnő, s ezen az a bájfény nekem igen tetszett. Sétálván a párizsiban, történe-

tesen éppen gondolám: oly csodaszép nőt én itt nem találok - midőn megfordulván tekintek a túloldalra, s mit látok? A *Pirat*-ot látom s a varázsnőt. Nem hittem szemeimnek, mentem, rohantam a sokaságon keresztül nézni, ha úgy van s ha nem másolat-e? S alatta látom a nevet: E. Magnus. Oh, viszontlátás, mi kimondhatatlanul édes vagy te, mi édes viszontlátni a szeretettet, kivált reménytelenül, habár az csak lélektelen kép is! Egész innep virradt lelkemben. Mintha rokonimból láttam volna egyet. De hiszen az kit s mit szeretünk mind rokonunk, és csak a szeretett rokon is. Bizony különös az emberi lélek! Mert miért ragaszkodik az egy darab vászonhoz? S nem csodálatos-e, midőn a költő saját bohózataival vigad, s történeteivel reszket, hevül, fél, örül s bús kimenetelén, mit maga akart úgy, bánkodik? Midőn a zenész könyvével öntözi lantját, s dalai, miket ő talált, szívét vérzik s vihartól csapkodott tengerként föllármázzák indulatait? Midőn a festész saját vászna előtt borul le, s a reá írt isteni lányka miatt nem tud alunni, s midőn forró ágyából éjjelenként fölkel, s az ablakon bejött holdtól megvilágított képnyánykája előtt andalogva sétál? Honnét ered a lélek ez édes szenvedése? Mi titkos és csalfa merengés ez? Gyöngeség-e? Megfeledkezés-e? Beteg elmének s szívnek munkája, bűne s álma-e? Egyik sem, mert ez természetesen történik így. Mi az, mit a lélek a képben szeret? Az, mit valósággal szeret az ember: szép forma s szép lélek. S bírja azt a kép? Nem, de hazudja, de bírni látszik.

Isten nem adott minden embernek egyenlő fogékonyságot *szeretni*; leginkább a művészeké ez áldott átok, ez átkos áldás. Mert nap ez, mely reggel melegít, délből kínoz s megöl; láng, mely fellobbantában éltető, elterültében gyilkoló; lég, mely míg szellő frissít, mint vész tör és dúl: kútfő, mely eleinte a mezőt öntözi, később, mit adott, áradása mindent elragad. De épp azért, mert az érzeményben átok, s áldás vegyítve van, az ember *e kínokat szereti*. Egyébiránt van ki vigadva, van ki szenvedve szeret; emennek keblébe nagy terhet rakott a gondviselés. Amaz, mint pacsirta, mely vígan függ s zeng a légben, emez, mint fülemile, mely boldogan is sötétséget keres egyedül nyöghetni.

Versailles-ről, hol e napokban valék, mit mondjak neked, kivált miután a jövő hónapban megnyitandó nemzeti múzeum miatt a királylak zárva volt, s az Orléans herceg menyegzője közeledvén, a két Trianon is, s miután a híres vízjátékok még most sem indítottak meg, s én csak a puszta csöveket, ónalakokat, tavakat s róluk csak kalauzom mesés magyarázatát csodálhatám? Az első forradalom óta a francia uralkodók Versailles-t meglátogatták ugyan, de nem lakták, mit egykor világhíres kertének kietlenedése, a koncert-csarnok, a tündér bálterem omladozása érezhetőleg bizonyít. De ha az udvaron lévő gyönyörű vitézsobrokat megtekinted, ha meggondolod, hogy benn a múzeumban s a termekben is ilyenek állnak, s ha a kertben is a megnyírt fák alatt szinte márványalakokkal találkozol: látni fogod, hogy Versailles újra megnépesedett, de - *kőemberekkel*, s kérdended magadtul: oly csinos, hideg, mértékszép alakok, vajon nem XIV. Lajos-udvara támadt-e föl?

Saint-Cloud hegyoldalban fekszik a Szajna partján, s körülte az erdő angol parkot képez. Úgy tetszik, mintha Párizssal egy volna, s a közbeeső ligetes, berkes, erdős tér egy nagy kertet mutat, illőt a képzelt roppant városhoz. Könnyű megfognom, hogy Napóleon szelleme St. Cloud nagyszerű s némileg vad vidékében több gyönyört lelt, mint Versailles kisinórozott sétányaiban. Ki a képekhez ért, itt a szobákban gazdag élményt talál. -

Kibeszélhetetlenül...

Jaj nekem, ma többet nem írok. Valahányszor ily rőfös szavak nyúlnak ki tollamból, mindig elszomorodom, mert ez, kivált költőinken nagy átok. Eszembe jut Boileau, mint tévé Chapelain verseit hosszú szavaiért nevetségessé, különösen szeretvén idézgetni ezt:

De ce sourcilleux roc l'inébranlable címe, s többnyire fölállító, mint itt látod a szélén. Ugyan mit mondandott volna kilenc-tizenegy tagos szavainkra.

Roc

De ce sourcilleux

l'inébranlable

Le mot de Roc
est monté sur
deux échasses.

Párizs, Ápril 24-én, 1837.

Künn valék St. Denis-ben. Különös midőn az utazók, kik egymásnak mind idegenek, egy kocsiba felülnek. A kocsis az ajtót becsukván, mindenik körültekint, de ismerőst egyik sem talál. Tehát egyik kinéz az ablakon, másik levelet húz ki zsebéből, s mit már hússzor olvasott most újra olvassa, a harmadik tárcájába jegyezget - semmit, szomszédja a kocsit vizsgálgatja, mintha még kocsiban soha nem ült volna, az ötödik füttyölni kezd, mint ki maga van, s így a többi. Mindenik külön atmoszférácskában él és lélegzik, szomszédjától mindeniket jégfal választja el, mi meleget sem ereszt, sem fogad és összesen hasonló a mechanikus fabábjaihoz, miket az, midőn városbul városba utazik, egy kocsiba behány s bezár, hogy el ne hulljanak. Mi kell itt? Egy vidám elme, egy közlekedő lélek, mely az apró atmoszférákat megtöri s összefolyasztja, melynek leheletére a jégfalak megolvadnak, mely, mint amalgama elvegyül az egészbe, s így összeönti az idegenkedő részeket. Ha egyszer az értelem gondolatok, a szív sympathia által működni megindult, a közlekedés kezdődik s ugyan azon dolgok s személyek ismerése, érdekegyezés s véleményhasonlóság mindinkább szorosbá szövi az ismeretséget, s a társalkodás, mi kezdődni nem akart, most nem akar megszűnni. De a kocsi megállván, az ajtót kinyitja a kalauz, s kik idegenek léptünk be, mint ismerősök szállunk ki, és midőn maradni óhajtanánk, el kell válnunk - s rendszerint örökre.

Alig tudom kitalálni okát annak, hogy a francia királyok sírboltjában, a St. Denis-i egyház alatt, a léleknek azon bánatra s ábrándra hajló ünnepisége nélkül járdaltam, mi halottak s százados emlékek közt bennünk uralkodni szokott. A Dagobert-ek, Clothárok, Chlodvigeek, Hugo Capet és nőik idomtalan szobraikat, s koporsóikat hidegen tapintgattam, s egykedvűleg néztem a főoltár alá eső vaskaput, melynek boltját előbb Napóleon, aztán X. Károly szemlélte ki magának, s most Lajos-Filep *reményli* családjának ravatalul; sőt rám még leginkább hatott azon pisl mécs, mely egy elrácsolt homályos boltozatban az Enghien s Angoulême hercegek hitvány fakoporsói között világolt. Úgy gondolom mégis, hidegen azért maradtam, mert sötét, fáklyalángtul megvilágított, komor s hűvös sírbolt helyett egy folyosóba léptem, melyet napfény világít meg, mert földalatti, tágas, visszhangzó üregek helyett úgy szólván földfölötti apró boltokat találtam, s ezekben kódarabokként hevernek a síremlékek. -

A St. Denis-i egyház, tornyain kívül, pompás gótmű. Belépvén állapodjál meg az ajtónál, s csudálkozva fogsz fölséges hajóján végig pillantani a drága oltárig. A vékonyan metszett oszlopocskák két oldalról, mint nyilak röpülései, melyek egyik oldalon fölszállnak s a másikon, a boltozatot megírván, leesnek; ez oldalfalak magasságának közepén keskeny karzatka nyúlik finom s ékes oszlopokkal, mik oly gyöngye természetűek, hogy inkább látszanak tartatni, mint tartani; a főoszlopok sok vékonyabbakból mintegy összekötvék, itt-ott belőlük kifakadó arcképekkel s lombokkal, s mindenik a bokrétába kötött virágszálak nyeléhez hasonló, mely vékonyan nyúlván, fölül belőle virágok s levelek fejlődnek ki; a boltozat terhetlenül látszik függni a magasban, mintha azon vékony oszlopokra sem volna szüksége, s a keresztépület két végén az óriás két rózsablak, százféle színével, az alkotmány két szemének látszik. Ez egyház mutatja, hogy a kifehérítés a gót épület hatását nem rontja el, sőt némely szépsége jobban kitűn, bár tagadhatatlan, hogy így azon fönségből, hova a csodáló szellemét ragadja, keservével s borongó vágyával kihal az emlékezet.

Előítélet, ha egy nemzedéket megkapott, egész századokat magával ragad. Átok, kik a klasszikus két népre s műveire visszavezették a nemzeteket, hidegekké tévé magok s elődeik művei iránt; s így magyarázhatni ki, hogy parlagon hevertették saját nyelvöket, hogy rombolták s omlani engedték a középkor műemlékeit, mert azt s ezeket szépnek tartani s dicsérni tudatlanságnak mondatott. Egybehasonlítás sok képtelenségre vitte az embereket. Mivel a görög építészet szépnek ismertették s ezzel a gót nem egyezik, a kárhóztató ítélet reá magában következett. De a művészet nem önkényesen ilyen vagy olyan, az az *életből*, a fizikaiból s lelkiéből, szükségképp születik azzá, ami. Mert minden jellemnek megvan a maga képe, s mint különbözik a jellem, úgy különbözik a kép is. Véve a *lelki* életet, a görög s gót építészet két élet kifejezése, két különböző élet különböző formája, és mindenik sajátlag és szükségesen alakodik a maga élete fölületén, s a középkor éppúgy nem nyilatkozhatik a görög építészetben, mint felleges éjjelen csillagos eget nem tükrözhet a víz, - és megfordítva. A görög templom, mint a nép, kor, vallás melyben s melynek szentelve vala, tiszta, derült, mértékszerű, kellemes, a gót egyház más nép, kor, vallás szerint merész, kietlen, csodálatos, fönséges; a kellem, nyugalom, vidám elme, lélekharmonia csak azon formában, a vad erő, babonás szellem, lélek leverő s fölemelő hit csak ezen formában nyomakodhaték ki, amannak látása azon érzeményeket, ennek látása ezeket szüli benned, tudniillik e formák épp azon érzeményeket hozzák létre, melyek kezdetben a formáknak magoknak adtak lételt.

De még ez nem minden, a fizikai élet is tetemes befolyással bír, mert a természet a művésznek mindenütt mintegy adja a formát, szint, jellemet. A szelíd éghajlatú s buja tenyészetű Görögországban a széles oszlopú fölombozatú s inkább terjedt, mint magas épületek mindennel összehangzásban voltak köröskörül. Európa más tartományaiban köd s ború gyakrabban elsötétíti az eget, a természet színtelenebb, a növényvilág vékonyabb, hegyesb, s hosszabb alakban fejlődik ki. Eszerint nálunk, a komor hegyekben, a magas fenyők hegyes levelei közt természetesen megpillantani egy gót épületet, keskeny, magas, hosszúkás, hegyes toronykáival, cifrázékival, oszlopaival, ablakaival. Nincsenek-e ezek összehangzásban az egész természettel körültek? Nem azon formának s jellemnek, mit e természet mutat, utánnyomása-e ez? Egyébiránt, mi titkos lökést a művész lelkébe s érzékébe a természet ad, azt teljesen bevégzik a körülállások mindkét oldalról; a vidám mítosz és a sanyarú keresztyénség, a humanitas és vad lovagkor, a respublica és a feudalizmus.

Mint a görög, úgy a gót építészet is saját bájakkal bír, mert az is, ez is a lélek érzeményeit fejezi ki, melyek saját erőnyeikkel tündökölve különböznek inkább, mint ellenkeznek. De míglen mi, mímelő-kor, a görög romokat kincsként gyűjtjük össze, őseink műveit rogni engedjük, mert mi a középkorban vevé eredetét, minden megvettetik; emlék és könyv, törvény és szokás. Azonban, midőn egy fölséges ó egyház magas boltozatai alatt járunk, az erő és

szellem, melyet a mű lehel, akaratlanul is megdöbbsen; de mi a titkos s áhítatszerű csodálkozást nem merjük kimondani. Nyomorultak! Hasonlítsátok a gót egyházakhoz mai egyházaitokat, s szégyenleni fogjátok, azokra emlékezve, hogy ezeket is *Isten házának* nevezték.

Jövén vissza St. Denis-ből, a Louvre kertét látogattam meg, hol a júliusi elestek közül mintegy 1800 van eltemetve. A gödör körül van kerítve s apró fenyők árnyéka hull rá, s a puszpánggal s szalaggal fölcifrázott ércoszlopon, mely közepéből emelkedik, kakas ül. Vele általellenben néhány háromszínű zászló lobog, mely mellett egy nemzeti ör éjjel-nappal őrt áll. Itt-ott fekete keresztkéket látni beszúrva, s félig kidőlve. Ki-ki a maga rokonának s kedvesének emlékére ültet, ki éppen ott, a kereszt alatt nyugszik-e, nem tudni, de bizonyosan az 1800 közt van. Egy magas, hitvány karóra szögeztet hasadt táblán ez áll:

*Passant, à nos concitoyens,
Va dire qu'ici de la vie
Nous avons rompu les liens,
Pour le salut de la patrie.*

Képek Magyarországról a külföldön

ÖTÖDIK KÉP. (QUODLIBET.) FRANCIAORSZÁGBAN

Egy ismerős családhoz ebédre hívtam. Beléptöm után néhány pillanat múlva három *jeles* ifjúemberrel ereszkedem szoba, s az egyik kér: kegyeteknél is hordják a *lengyel* öltözetet? - értvén magyarkámat. Mondám, ez nem lengyel, hanem magyar ruha. Hallgattak, de úgy látszik nem hitték. És a bajs is divatos? - nyomban kérde a másik. Felelém, ez szinte nemzeti szokás, és annyira, hogy kinek nincs, idegennek, németnek tartatik. Németnek? - kezdé a harmadik, hiszen a magyar csak egy ágazata a német néptörzsnek, úgy különbözve, mint nálunk a provençe-i s a piccarde-i. Nemde a *magyarok németül* beszélnek? Mit gondolsz, barátom, közbevág a másik, a magyar nyelv a szláv s lengyel nyelv egyik dialektusa. Hibázatok, felszólalt az első, elhatározó hangon, mint ki valamit csálhatlanul tud; én gyermekségem óta tudom, hogy Magyarországon *minden* latinul beszél, éppúgy, mint a római nép.

Íme, atyámfiak, kik bajsztoknál fogva vagytok magyarok, atillátoknál fogva hazafiak, a bajs s atilla magyar divatnak lenni tagadtatván, azzal együtt, ti ott a magyarok, ti itt a hazafiak sorából kitöröltetitek - intés, hogy ne ezekben keressétek, mit lementszethetni s levethetni, hanem érzésben, mi magyarrá szentel, tettben, mi hazafinak vall. Nyelvünk, ázsiai eredetét megmagyarázám nekik, azután alkotványunkról kezdem beszélni, de midőn kiejtém e szót, *alkotvány*, kétesen mosolygának, mintegy mondván egymásnak: „laissez le parler”. Később a kocka fordult, s itt-ott tüzes fölkiáltások szakíták félbe a csodálkozó hallgatást.

Eszembe jut, hogy Toldy utazástöredékeiben olvastam, miképpen egy angol klubban töle azt kérde: „a német nyelvnek melyik dialektusa a magyar nyelv?” Kétkedém ez eset valóságán s ártatlan fogásnak tartám azt éreztetni velünk, mennyire ismeretlenek vagyunk külföldön. Jaj nekem, hogy többé azt nem hihetem s ámulásombul sok hasonló kérdések fölriasztottak!

Halld a könyvek beszédét is, 1837-ből „... Sz. István idejében... A magyarok, vagy inkább az e nevezet alatt egyesült különbféle népek megtérítésére Magyarországra utasított követek a latin nyelvet behozták; e nyelv az ifjúságnak mindenütt taníttatván, gyorsan elterjedt, s a *népnél közönségessé lőn*, s az országügyekben is egyedül ez használtatik. Azonban, ez idő alatt, egy

magyar nyelv kezde támadni a *szláv*, *finn* nyelv különböző dialektusaibul, mikhez később még a *török* nyelv járult...” [...]

Egy estélyben voltam, s a többek közt a beszéd a tokaji borra fordult, mit hírében minden ismer itt is, de nem árultatik s nem isszák. Egy úr így szólt: a tokaji bor csak egy hegyecskén terem, melynek $\frac{1}{3}$ -a az ausztriai, $\frac{1}{3}$ -a az orosz császáré, $\frac{1}{3}$ -a pedig a porosz királyé. Más pedig azt hitte, hogy tokaji bora csak herceg Esterháznak terem. Miután mindig így hallották, alig tudtam velök elhíttetni, hogy nem így van.

És a hírlapok mit mondanak rólunk? A Gazette de France-ban olvasom: „Most egy magyar nyelven írt politikai újság is jelen meg *Jelenkor* cím alatt, mely értelmi nagy haladásra mutat az egész országban. Benne a tartományokbeli levelezések közöltetnek olyan tárgyakról, melyek az országot érdeklik. Minden megyében iskolák állíttatnak, az *egész országban már harminckettő van.*”

A Messenger-ban ezt találom: „Pesten egy újság jelen meg magyar nyelven, s hogy a vizsgálatot elkerülje, mennyi előfizetőt számlál annyi példányban íratik, s bár az ára drága, *sok* előfizetője van, már *száz*”. Ebből minden olvasó jólélekkel következtetheti: hogy nálunk csak egy újság jelen meg, s csak most először magyar nyelven, hogy nyomtatva éppen nem jelenhetne meg, s a közönségről mi fogalmat ad a száz szám?

Mindezek vévék a német lapokbul. Ilyen híreket találni rólunk az újságokban, s ilyeket is csak három hónapban egyszer.

De e hónapokban Magyarország neve gyakrabban tündöklék a hírlapokban, s a kívánt figyelem felénk fordula. A haladás híre okozza? Nem, ezt nem tudják. A gőzhajók? Nem erről hallottak ugyan, de keveset. A Duna-szabályozás? Ez sem, ismertetik, de korántsem eléggé. Tehát mi vagy ki? *Sobri*, a rabló. *Mária* gyalázatos ember karján lép be a nagy világba. Anyám nekem is, tehát szégyenlem, hogy nevök együtt említettik.

Az újságok Sobrirul naponként írnak, valót és költöttet, csodálatost és borzasztót. A gúny s csílapok, a Charivari és Corsaire, száz meg száz elmésségekre, anekdotákba szövögeti őt, s politikai ellenök ellen használt szófegyvereiken a Sobri név még mindig jelszó. Nincs ember Párizsban, ki nem ismerné a *magyar rablót*, s azt hiszik, többektől hallám, a haramia nálunk úgy terem, mint eső után a gomba. Egy Sobri-Vaudeville a Gymnase dramatique-ban sűrűn adatik. Szóval, Magyarország híressé lett, fényét Sobritul kapja!!!

E quodlibet-kép kedvetlen érzést gerjesztett bennem. Sötét arccal fordultam el tőle; de hiában, mindig emlékezetemben van és pirulok és emésztődöm.

Boulogne, April 28-án, 1837.

Boulogne előtt, hova ma d. u. 4-kor érkezénk meg, egy pár mérföldre lovas legények jöttek élénkbe, a vendégfogadók címeit osztogatók, s kocsinkat félmérföldre kísérték, untalan kérdegetvén: elhatároztuk-e magunkat az ajánlott vendégfogadóba szállani? Boulogne-ban pedig tíz-tizenöt küldött s teherhordó fogott körül, egymással vásárilag veszekedve ajánlás közben. „Tessék az A. vendégfogadóba jönni; közel van a tengerparthoz.” „Az M. a legolcsóbb s legtisztább.” „De az I. a legkényelmesb, s legillendőbb áru.” „Ím jegyet tessék váltani a Kent gőzösre; az első hely Londonig csak 4 shilling.” „A Harlequin-re tessék, csak 5 shilling

egy hely; de szép is, nagy, sebes, bátorságos.” „Konkurrencia kedvéért, hogy az utazók ne zsaroltassanak, szállítá le a bért Kent; gyorsabban megy, erősb alkatú s egészen új.” „Nem igaz, uram, olcsóbb, mert rosszabb, hiszen 10 pencért is áthajózhat, de milyen hajón!” Mondván a Kent egy ajánlójának, hogy a Harlequin-re jegyet még Párizsban váltván, azt meg nem változtathatom, hozzám jött, mikor már ágyban fekvém, s nem menekhetém tőle, míg a jegyet neki át nem adám, s ő nekem vissza fizetvén az 5 shillinget, én viszont neki a Kent-jegyért 4 shillinget fizettem. Mindez a vetélkedés következménye. Boulogne-bul reggel 5-kor megindulván, Londonban esti 6-kor érni, s az első helyért csak 5 váltóforintot fizetek, midőn Pozsonytul Pestig, folyami, s nem oly hosszú útért, 22½ váltóforint az első hely ára.

Alkonyodék, midőn kimehettem nézni öblöt és tengert, mely képzeletemet oly gyakran foglalkodtatá, mellyel oly varázs-, és vágyképek kötődtek össze lelkemben. De mit láthatni borongó időben? Előttem fekvék a tenger csöndösen, mintegy aluva ágyában a föld hátán, s nem mérhetetlen terjedelem s az epedő szem erejével elhaló távolság, hanem a ködhomály képezte láthatárát. A hullámok egy tóéinál nem voltak sem nagyobbak, sem dühösebbek, sem zúgóbbak, de mégis különös érzéssel látja az ember őket a partokon szétcsapódni, eszébe jutván, hogy talán sok ezer mérföldekről értek oda, hol szétloccsantak. Hasonlók az utazóhoz, ki sokáig evezvén tengeren, a negyedik világrészben hal el, s egy benyúló part ormán eltemettetik. Itt-ott a köd szélén, hol a tenger végződni látszék, némi fekete szárnyas pontokat láttam s hajóknak hittem, a parthoz pedig közel, hol a tenger kezdődni látszék, a vízben vörös sipkájú apró gyermekek hajingálóztak, hol csigák után nyúlva a fenékre, hol lapos kavicssal hosszan szőve a habok színén. Szinte féltém őket. A képzelet a tengerrel végtelen mélységet kötvén össze, percenként vártam dagadni s rajok borulni a hullámot, mellyel, mint sima nyelvével az óceán, sötét kebele őket éhesen magába szívja.

NAGY-BRITANNIA ÉS IRLAND

A hajón, Ápríl 29-én, 1837.

Reggel hat órákor, borult, de csendes időben indulánk ki az öbölből. Mi, kik tengeren először valánk, szokatlanul érzők magunkat, részint a tengeri betegség félelme miatt, részint mert a tengeren éléhaladva ismeretlen tüneményt, halomnagyságban hömpölgő habokat vártunk, s egyszersmind emlékeztünk az e szoroson gyakran dúló szélvészre s a halálos mélységre lábaink alatt. Ki ne szeretné életét? Kit átkozott volna meg Isten annyira, hogy vagy kedvelteiért, vagy hónáért éppen semmit sem tehetne? Kivált ez okbul, én is ragaszkodám még az élethez, s egy pillanatig féltem azt oly közel tudni s tenni a halálhoz, hogy attól csak egy pár deszka válassza el. De e félelem csak addig tart, míg a hajóra lépünk; bátorságot ad a tenger, a rettegés hátramarad a szárazon.

A tenger, mint egy tó, nyugodt volt, következőleg mi is; haladtunk rengés és rázkódás nélkül a hölgyek nagy örömére. E szélcsönd kárpótlás volt a ködös napért, mely látni, s a csípős hidegért, mely élvezni nem engedett. Én a hajó orrába ülék, s nézem az óceánt nagy nyugalmaiban. A gőzös két kereke után, jobbra és balra, föl- fölborultak a hullámok, s az egymást váltó domborodás és süllyedés két oldalt, teljesen hasonlítá két sor sírhoz. Mintha e sírok emlékeztetni akarnának a halálra, mintha a hajót, mint zsákmányt üldöznék, mintha mi ugyanannyi sírból, mennyit utánunk támadni látunk, menekedtünk volna meg. Itt-ott homoktorlást jelentő hordók úszának a víz színén; madarakat csendes időben gyéren látni, de annál több tévelygő sajkákat egy-egy emberrel. De a halász gyakran egyedül libeg a tengeren, sem hajót, sem földet, sem embert nem látva, evezve vízen, nézve égre, bízva Istenben. Halaival, miket fogott, esténként megtér, de másnapra újra csolnakában van. Szélvészkor nem ritka eset, hogy várakozó neje s gyermekei hasztalan tekintgetnek széjjel a partrul, és a kereszt alól, mi a szárazt a habok dühe elől védni látszik, hasztalan imádkoznak a fölbőszült tengernek; hírmondóul néha a csolnak vetődik ki, néha az sem. Későbbben nagyobb hajókat is láttunk, de csak messziről, néha csoportban, mint sátorokat, néha egymást követve költöző darvakként, néha a kék távolságban fekete pontoknak tetszetek, s a magas árboc olykor hasonlott egy puszta rúdhoz, mi a habokba ütve van.

Egyébiránt szélcsöndben a tenger a legszegényebb képzeletnek is mögötte marad. Egy érzelem kapja meg a szívet, s ez a messzevág, titkos, megmagyarázhatatlan, vágy nem tudni hová és miért, hasonló a szélhez, minek csak irányát ismerjük s érezzük. Lakaik után tudakozódik a madaraknak, mi fölöttünk elröpülnek; a fellegek siető utát sóhajtva kíséri; a haboknak pályáján merengve elmélkedik, s óhajtja megtudni honnét jönnek s melyik délsziget partjaira vetődnek ki; s ha egy száraznak vagy szigetnek széle a láthatáron fekete vonalként föltűn, eped meglátni mi világ az s mi nép lakja? Ha fested a messzevágyat, tengerpartra fessd, midőn az óceán végtelen tükre szélcsöndben nyugoszik. Szemeid semmit nem látván sem közel, sem messze, egy lélekhang unszolva fogja kérdeni tőled: s ott, a habokon túl, hol semmi nem látszik, mi van azon titkos messzeségben? De a kétségbeesést is tengerpartok ormaira fessd, hanem akkor, midőn az ég sötéten elborul, a villámok nyilai sűrűn lángolnak, s a vész fenékről színre, színről fenékre és összeviessza forgatja a vizeket, mik széttörvén a hajókat, tajtékzó dühhel a partokat vívják. Itt, szélcsöndben is, eszembe jut, s csak itt érthető Horác verse:

*Illi robur, ét aes triplex
Circa pectus erat, qui fragilem truci
Commisit Pelago ratem
Primus;*

--- mert midőn az egyik part eltűn s más nem tűn föl; akkor érzi az ember, mi bátor volt ki először tengerre mert bocsátkozni. Csak ég és víz mindenütt, s határtalan, végtelen mindkettő, s egyik a másikban tükröződván, az magas vég, ez mély fenék nélkül.

Néhány pillanatra meggyőzvé a nap a ködöt, a fehér partok, az Albion nevet adók, szépen áttündököltek. Kedvre derülvén a matrózok, elkezdtek énekelni a brit nemzet nemes énekét:

*Rule Britannia, Britannia rule the waves,
Britons never shall be slaves.*

Némi félelemmel ugyan, mert szentségtörésnek tartom, ha jeles mű tökéletlenül fordíttatik, kedvedért magyarra áttevém:

*Hogy Britann az ég szavára
Fölmerült a kék tengerbül,
Ez volt írva chartájára
S angyalok zengték énekül:
Légy úr Britannia, Britannia légy úr vizen,
Brit nép rab soh sem leszen.*

*A népek, nem áldvák mint te,
Sorban mind tyrannt nyögendők,
Te lessz nagy, szabad, hírlepte,
S félnek s irigyelnek mind ők.
Légy úr stb.*

*Élted mindig fölségesb lész,
Sújt ha ellen, friss erőt ad,
S mely eget tép, a zúgó vész,
Csak gyökíteni fogja tölgyfád.
Légy úr stb.*

*Vértyrannok nem nyomandnak,
Földhöz ütni karjok nem bír,
Próbáik új lelket adnak,
S sorsuk lesz bukás s tied hír.
Légy úr stb.*

*Földed legvirágzóbb léssen,
Városidba fény s ipar gyűl,
A tenger szolgád egészen
S minden part, mely veszi környül.
Légy úr stb.*

*Músa élend háborítlan Boldog partidra ha lépett;
Szent sziget! szép vagy páratlan,
S fiad hős védni a szépet.
Légy úr Britannia, Britannia légy úr vizen.
Brit nép rab soh sem leszen. -*

Az utazók a hajón franciák és angolok voltak. E két nép lehet szövetséges, de barát soha sem. „Paris, c'est la capitale du monde”, mondá egy szíves francia, s alig távozék el, mosolygva jött hozzám egy londoni polgár: „you will see, London is the metropolis of the world”, s ha ellenmondasz, a francia agyonvitáz, az angol megvetve fordul el tőled. Párizsban azzal

ijesztgettek, mi enző, hideg, barátságtalan az angol; útközben s itt az angolok azzal mulattatnak, mi nem őszinte, mi sokat ígér s keveset teljesít, mi kíméletlen a francia Mit csinál ilyenkor e két nép? Vetélkedik az elsőségért a földön.

Délután, a Temze torkolatánál, erős ellenszél támadt. Nekünk nem volt akadályul, mert üstben a gőz igen jó, mint fejben igen rossz, de a számtalan vitorlahajók, mikkel itt a víz már mintegy megnépesedett: küszködtek vele, s bár mozogtak mégsem haladtak. Háborgó tengeren szép látni a kis csolnakokat féloldalra fordítva s így tolva előbbre a szél által, mely a vékonydad árbockára kötött lepedővitorlába dől. Némelyikben 12-14 esztendősféle ifjú volt, ki veszélyes fektéből nyugodtan nézte kicsiny vitorlája dagadását s a hullámoknak a csolnak oldalánál magasb csapkodásait, s nem gondolt semmit a tenger dühével, mely néha magasra ragadta, néha mélyre lesüllyeszté, s néha körülte a habokat megnyitá, mint egy éhes sírt.

Eddigi utamban mindig azon egy főalak és szín változataival találkozám, s Pest, Prága, Berlin, Bécs, Párizs hasonló képek voltak, de nagyobb nagyobb idomban s mértékben. Jövök Angliába, azt vélvén, hogy a mezőt ismert osztályozásban lelem itt is, csak jobban művelve; jövök Londonba azon várakozással, hogy mit láttam az említett városokban, benne ugyanazt látandom, csak nagyobb tömördekségekben s terjedelemben. De vajmi csalatkozám! Mindjárt a balpart dombos vidéke, elszórt mezei házaival, berkeivel s eleven zöld sövényeivel egy *kert-országot* sejtet velem, s az első város, Margate, mutatja, hogy elhagytam Európát megszokott alakjaival, s minden körültekintésnél érzem, hogy *új világban* járok s lehelek. A gót épületek, hajógyárak, a parti víztartók nagy kapui, a sűrűn futkosó gőzösök, a téglából vakolatlanul s apró ablakkal épített barna színű, fantasztikus tár- és rakházak, s mindezek rendetlenül váltva egymást, csodálatosan lepik meg az idegent, mi tetőpontját éri el, midőn egy előttünk borongó ködtömegből darabonként fejlik ki London, s már messziről, a ritkuló és sűrűdő felhő- s ködzavarbul magas gyárkémenyei, tornyai és Szent Pál kúpja rémekként hol kitekintenek, hol újra elsüllyednek. S e kísérteti kép homályából még ezer meg ezer magas árbocok nyúlnak föl, melyek csoportokban erdő szakaszonként állanak. Gyakran olvashatád barátom, miképpen a sok árbocot erdőhöz hasonlítják; de így még az tökéletlen kép, hanem tedd hozzá: fenyőerdő, melynek leszáradtak s elhulltak levelei. A kötelek lombtalan gallyaként ágaznak ki a derékből, s közöttük a magasban összegyűrt vitorlák, mint fészkek, s a rajtok ülő matrózok, mint madarai a csodálatos erdőnek. Nagy és csodalátvány, kivált ködös időben, s alak, szín, tömördekség oly fantasztikus, mintha egy mesevilágba jutottam volna. Kimondhatatlan gyönyört érzék magamban, mint ki előtt reménytelenül egy színpad varázrországa nyílik föl. -

Hét óra körül szálltunk ki a Customhouse-ban, hol vagyunk szorosán megvizsgáltatott. Rám csak 9 óra tájban jöve a sor, mi épp úgy kedvetlen volt, mint az, hogy utazásban szükséges néhány darab könyveimért, font számra fizetnem kellett. De bezzeg nincs baj az útlevéllal. Belőle följegyezvén neved, rögtön visszaadják, s mulathatsz Londonban meddig tetszik, beutazhatod a három szigetországot, s indulhatsz vissza szárazra anélkül hogy többé kéretnék tőled. S e tekintetben hazánk jeles társak, tudniillik Északamerika s Anglia sorában áll.

A tengerszélről erősen átjárattván, kívánczom ágyamba, melynek négy oszlópa nem drága kelméből készült, de tiszta hófehér függönyt tart. A valóságot oly képzeletinek találván, mi csodaálmokat nem reménylhetek!

London, Május 6-án, 1837.

Tudom, azt reményled, hogy Londont neked lerajzolom. Lehetetlen! Úgy vagyok vele, mint a legelső astronom a mennyezettel; ki a számlálhatlan csillagaival percenként változó eget fölmérni s képpé tenni akarván, nem tudja, hol kezdjen bele. Csak szem és fül ismerteti meg a valót, a szó semmirekellő árulóként csal meg.

Londonba szombaton este érkeztem. Másnap reggel, a tervrajzzal kezemben a széles és 2½ angol mérföldnyi hosszú Cornhill, Fleet, Strand-utcákra kimenvén, nagyon elbámultam, hogy csaknem egyedül járkálok. A boltok s házajtók csukvák, ember gyéren látszik, mindenfelül harangszó s harangzene hallatszik a tornyokból; valóban, mintha egy nagy kolostor csöndös udvarán jártam volna. Ilyen Londonban a vasárnap. Levelet a posta nem ad, s nem fogad, a sajtó s harmincad nem foglalkodik, a színházak s hivatalok bezárvák, 2000 pengő forint büntetés terhe alatt, a vendéglő s csapszék ajtóit betévék (de nem zárják), az utcák kivált délután három négy óráig csaknem üresek, némely háznép még az ételt is előző napon készíti el, szóval a „sabbath” napon törvény és néperkölcse szerint teljes szünet van. A nép vagy tűzhelyénél vonul meg, vagy istentiszteletra tódul, vagy a közel vidékekre sétál ki, hol az úgynevezett tea-kerteket nyitva leli. [...]

Bármennyit láttál is, Londonban meglepetsz, mert a többi városok hasonlóak egymáshoz, de London csak - magához. A vakolatlan, feketés téglából épített barna házak nem magasak, hanem a földszintén alul is lakvák, s ezért minden ház tövében egypár lépésnyi tér ékes vasráccsal bekerítve; sok utcának mindkét oldalán vidám kertcskék zöldellnek a házak előtt; az egyházak csarnokosak, a legfurcsább s fantasztikusabb tornyokkal. Az ó angol-ízlésű utcákról most a *Regent-parkba* jutsz s fejedelmi paloták s egy colossalis római templom mellett találod magad, innét a *Piccadilly* s *Pallmall-re* menve az új divatú épületekben gyönyörködöl, aztán a *Westminster* s *Guildhall* környékén vén gót művek döbbszentenek meg, kivált ha körültek régi öltönyt viselő jogtudósok, mint a múlt kor föltámadt lelkei mozognak, majd a *Belgrave square* oszlopos házain Olaszországra ismersz, s itt-ott, mikor nem is reménylenéd, Hellas csarnokai pillantanak rád, sőt néhol török minaretfödelekre, másutt egyiptomi durva idomú alkatokra bukkansz, s mi még csodálatosabb, gyakran e sok építés-styleket ugyanazon épületeken együtt leled, inkább összehányva, mint összeolvastva. Képzeld ezekhez a kertes utcákat, melyek egyszerű falukat ábrázolnak: a parkokat, melyeknek közepén vén fák erdei vadságban élnek és szélei palotákkal körül-szegvők, a gyárkérményeket, mik roppant táraaktul környezve obeliszkek alakban s magasságban emelkednek, és némileg képzelhetni fogod: London mi idegen s mindenféle formáknak nagy képzavara! Párizs ékesen épít, egyded akar lenni, az, mit a többség s divat szépnek tart; London roppant tömegeket kedvel, s mint piacain bírja a föld minden termékeit, épületeiben is az egész világ arcait akarja mutatni, s az óriás város némely részei ugyanannyi töredékeknek látszanak a görög világból, Itáliából, Egyiptomból, a középkorból, a vén Angliából s Kelet földéről. Bár mosolyogjon az iskolaművész, gondolja magában a kevély angol: első pillanatban bizonyosan megdöbben, és csodálkozni a következőkben is fog; az építés így az élet nyilatkozása, egyébként csak bábuzás.

Ha London tervrajzára tekintesz, a parkokon s zöld telkeken (parks and grounds) kívül még ötven-hatvan zöld pettyeket találsz rajta elszórva. Ezek a *square*-ek, mik fával és lombos bokrokkal beültetett s vasráccsal körülvett szögletes vagy körtérek, egy vagy több barna emlék ércszoborral. Kulcsot hozzájuk csak a szomszéd háztulajdonosok bírnak, tudniillik kik fenntartására költenek, mi évenként sokba kerül; más csak körültek sétálhat, de így is gyönyörű helyek, többnyire körülvetve a legszebb épületektől, s fő hasznuk a nagy közönségre van számítva, mi a lég tisztántartása.

Eszembe jut itt Pest holt kőfalaival! Miért nem építenek kertecskékkel szegett vidám s illatlehelő utcákat? Szellős piacoknak miért nem hagynak több helyet, s a lévőket fákkal, gyöpszínnel miért nem varázsolják szabad kertekké? Miért számúzve e városbul minden zöld s természet? Parkokrul álmodozni sem merek. Mindez, mint hallom, csak azért történik így, mert egy szerencsétlen polgármesterének ítélete ez volt: „azért város, hogy házak, ne pedig fák legyenek benne.” Ha látnátok, a kertes utcák és square-ek mi mondhatatlanul megszépítik Londont, még e tavasszal ültetéshez fognátok, s e házak közt elszórt mezőpontokat hasonlítátok, mint én, a sötét égen elszórt csillagokhoz, s lelketek örvendene kifejezhetlen gyönyörben, az ipar s szellemélet tengerében megpillantván a természeti élet *e zöld szigetecskéit* is. A Zahora homok- s kőóceánján így vannak elhintve a zöld oázisok. Párizs bélyeges vonásai a passage-ok, Londonéi a square-ek; óhajtanám, találna valamit építészeink geniusa is, mi Pestünket, mint magyar fővárost, nemzeti, önálló jellemet hirdetőleg különböztetné meg más fővárosoktól.

A francia, mint már mondtam, kitűnőt keresvén, részeket alkot; merően ellenkezőleg az angol mindig az egészt tekinti s a részeket hiányosan hagyja, így alkotványában, így a festésben, metszésben, a kertekben s az építésben is. A házak egyenként ritkán kielégítőek, de összesen sajátsággal s csoda hatással bírnak; masszakkal dolgozik az angol, s ezért nem házakat, de utcákat akar építeni. Különösen két módját sejtem. *Először:* több szomszédok egyesülvén, házaikat egy rajz szerint építtetik, úgyhogy a belrendezés mindenkinek kívánsága s kéjelme szerint történvén, mi soknak birtoka, az kívülről, mint egyetlen mű jelen meg, s így az épületek bizonyos monumentumi tekintetet nyernek, például: a 146 dóriai oszlopon nyugvó roppant Quadrant, a tündéri Regent-park gyönyörű palotái, több square-ek fejedelmi lakai. *Másodszor:* a házak a magasság azon vonalában maradnak, de a homlokvonalon belül a falak alaka változó, s így az utcák hasonlóak egy hosszú ráamához, melyben sok apró s különbféle kép van. Számtalan utcák egy-egy egészet képeznek; némelyik olyan, mint egy terjedelmes épület belső szárnyai, apró emeletűek, s kapuk helyett szobaajtók; némelyik csupán két, de hasonló épületből látszik állani a két oldalon; némelyik szinte csak két, de más-más külsejű épületből, némelyik pedig általellesesen megfelelő sok házakból áll. Ha a pestiek az első módon elfogadnák, anélkül, hogy az építő birtokosoknak többbe kerülne, a még ifjú Pest fölséges paloták városává lehetne; a második mód, az egyébiránt igen szép házak összességén érezhető feszen s egyhangon segítene. Mint Pesten vannak, olyan tökéletes szép ízlésben épített polgárházak, legyen Hild díszére mondván, sehol nem láttam; de Londonban kevésbé szépek éreztették velem, hogy a hatás nem magától a széptől, de a csoportozattal függ, s forrón óhajtom, bár azon építészre ne csak *házak*, de *csoportozatok s utcák rajza* s építése bízathék. -

Az újabb utcák 30-50 lépésnyi szélesek; a járdán, egyik-egyik oldalon, 7-9 személy fér el egymás mellett, s úgy ez, mint a házlépcsők, nagy darab kövekből rakvák s gyakran megmosatnak. Világszerinti hiedelem, Párizs szebb, London nagyobb, az tündöklő s ízletes, ez gyárvilág s füstpiszkos. Én másként találok. Párizsban az utca tekervényes, szűk, szemetes - itt egyenes, széles, szobapadozatként tiszta; Párizs itt-ott ragyogó pontot mutat, csínt gyakrabban lelsz, mint tisztaságot - London még több fényhelyekkel bír, s hol nem szépek a házak, legalább csodálatosak, különösek, mi pótléka a szépnak, s ha nem általános a csín, tisztaságra találsz mindenütt. Az tiszta látszani, ez tiszta lenni akar; innét ott a bolt ünnepi hely, itt csaknem az, mi a család többi szobája, hol az anya ölen gyakran csecsemőt látsz, mi egyszersmind jele annak, hogy az angolnak közelebb van életéhez a kereskedés, mert az nála nem ünnep; a párizsi boltban ékesen öltözött férfit vagy hölgyet látsz, a londoniban nem annyira, de lépj be az udvarra s a szobákba, s Párizs egy hálkamra, London egy vendégterem. A párizsi akármilyen olcsó kelméből szép ruhát hord, a londoninak drága selyemből s posztóból készült öltözete felényit mutat: de ha ott viselőikről a szép ruhák lehullnának, szennyes belső

tűnne ki, itt pedig a hitvány ruha alatt is gyakran ragyogó fehérneműt találunk. Párizs látszani, London lenni akar, ezért ott két annyi zaj, mint erő s nép, itt félannyi; ott csaknem nagyobb a kirakat, mint a bolt, itt mindenik bolt egy tárház; ott az áruk ékesben elrendezvék, itt tisztábban tartvák; ott az elrakással, itt a tömeggel kell kitűnni - végre, ha úgy akarod, London a bolt, Párizs a kirakat.

Így történt, hogy tennap nem állhatám meg, hogy egy tüzes ifjú franciának Párizsba meg ne írjam: valljátok meg, hogy London első a föld hátán, s a második helyet Párizstól senki nem fogja elpörteni.

A gázvilágítás, mi csöveken nemcsak a boltokba, de gyertya helyett a szobákba is bevezetetik, itt szemvakítólag gazdag. Az utcákon a sűrű gázlámpák oly világot árasztanak, hogy az idegen első este azt véli, ez nincs mindig így, hanem alkalmasint ünnep van. Ha Londonon kívül vagy, a belső világtul a város fölött az égen állandó piros fényt látsz lebegni, mely ott egy mennyei rózsaként ragyog. A lángok különbféle alakúak a lámpákban; mint tulipán, korona, csillag, koszorú, fonadék, tekerődznek, mint kígyók, forognak, mint malmok, s egy bolt ablakában egy kis csillag hasonló volt a legszebb égi csillaghoz, s ragyogása miatt, mint valami ezüst napba nem lehet bele tekinteni. És még azon szűk kamrákban is, hol némely szegény asszonyok font számra árulgatják burgonyáikat, szövétnekként lobogó gázláng ég, melyet a szabadon játszó szél elkapni akarván néha hosszúra nyújtja, mint három kofa nyelvét vagy mint egy kis kendőt, de a gáz folyván szakadatlanul, a láng él s a szél hiában birkózik vele. Ily fény nálunk a királyok termeit sem ékesíti. Érdekes az alkony, midőn vékony lábtóikkal a gyújtók jönnek s bádoglámpába rejtett méccsel meggyújtják a - semmit. Igen, ha némely hazánkfiak, a jámborok közül, látnák, azt fognák mondani: ni, meggyújtják a semmit semmivel! De ha Anaxagoras élne s hallaná, biztosan hátba ütné őket, mondván: bolondok, már rég megmondani, ex nihilo fit nihil.

London, Május 12-én, 1837.

E napokban híres követválasztásnak valék tanúja, melyben mind a tory mind a whig párt nagy erőt fejt ki. Sir Francis Burdett, ki 1818-ban a tory-kormány által, mint lázító népbarát a Towerbe záraték, s kiszabadultakor a néptől diadalmilag hordoztatott végig London utcáin, vénségére toryvá lévén, elégedetlen választói felszólítására lemondott ugyan követségéről, de újólág megválasztatni kíván. Ellenjelölte Leader, egy ifjú radical.

Mozgásba jött az egész Westminster, melynek Burdett követe volt. Mindenik párt folyton ülő biztosságokat választ, melyek a segélypénzt összeszedik (mert némely választás 60.000 font sterlingbe is kerül), a javaslatokat meghallgatják, kémeket és szavazatszerzőket egy-kétezer pengő forintért fogadnak, a választókhoz fejenként leveleket írnak vagy biztosokat küldenek, szóval az egész választás taktikáját intézik. A pártlapok azonban a jelölt életét írják meg, tulajdonait magasztalják, beszédeit közlik, ígéreteit hirdetik, s egyszersmind az ellenjelöltről összegegyűjtik s hírnek eresztik mindazt, mi rosszat valaha tett vagy mondott, összekevervén rágalommal, gúnnnyal, költeménnyel. Ilyenkor a gögös lord s neje csalthatlanul meglátogatja a mesterembereket, kikkel dolgoztat, a kalmárokat, kiktől vásárol, s kézszerítgatás közt fél-fenyegetőzve, félhízelegve ígérteti meg szavazataikat. A falak pedig új-új vagy nyomatott vagy metszett torzképekkel, versekkel, felszólításokkal ragasztatnak tele, miket az egész világ szabadon olvas, sőt a bolt s vendéglő ajtók s ablakok, a nyargaló omnibuszok s kocsik oldalai is beragasztatnak velök, s árui a cukrász, dohány s csemegeáros is ily papírokból adogatja vevőinek. Naponként 80-100 napszámos vagy magas póznára szögeezett, vagy hátán s mellén függő kettős táblákkal sétálgat az utcákon, néha pedig trombitásoktól vezetett lovagcsopor-

tokat találsz, melyek pártszínű szalagokkal fölcifrázottan a jelölt nevét s elvét viselő kisebb-nagyobb zászlókat lobogtatnak, s még a lótakarók is, mik a lábon fölül esnek, nagy betűkkel beírva. Egyszersmind a jelöltek a város külön részeiben hol szabad ég alatt, hol tágas termekben nyilvános népgyűléseket tartanak, mikben politikai hitüket s elveiket jelentik ki. Egyben én is jelen valék. Leader néhány parlamenttag kíséretében megérkezvén, a közönség kérdezték: ki foglalja el az elnöki széket? - a kiáltatott elfoglalván, a gyűlést egy beszéddel nyitá meg, miután többen szólottak a toryk s elveik, az ellenjelölt s viselete ellen, hol komolyan, hol gúnnyal, hol tréfásan; például egy öreg úr, kit a nép nagy tisztelettel hallgatott, végül így nyilatkozék: hogy öt lyánya van, és ez nem kis baj, de ha mind nyakán vesz, sem adja torynak, hanem csak radicalreformernek. Leader is követte a szokást, mi szerint Angliában nem elég saját elveit kifejteni, hanem az ellenjelöltet is éles nyelvvel kell bírálni, s így Burdettől hosszan beszélt, hogy már vén, gyarló - ő ellenben ifjú: hogy amaz előkelő nemzet-ségbeli, tehető - ő ellenben homályos származású, a *néphez rokonabb* s nem gazdag; hogy amaz befolyással bír, az arisztokrácia titkaiba avatott - ő ellenben ismeretlen a nagyok előtt, s pártolást Istentől és *néptől* vár... Ezután egy indítványra elhatároztatván, hogy Burdett a választók bizodalma megcsalta, az elnök a gyűlést eloszlatá, s künn a nép, mely közt egy rendőrt sem vettem észre, a jelöltet hurrá-val fogadta. Így munkálkodnak, mint látod nagy tűzzel s áldozattal, de a roppant erőlködéshez mérve, úgy szólván eddig lármátlanul. Csak szikrái pattognak ki a szörnyű tűznek, mely a kemence elzárt keblében lángol.

Tennapelőtt volt a választás napja. A Coventgarden-téren tenger nép hullámozott, s az erkélyek, ablakok, deszkaállások, háztetők köröskörül nézőkkel telvék. A táblás napszamosok egyesült serege, a pártok zenétől s trombitátul kísért csoportai hol megjelentek, hol eltűntek; a szomszéd épületekről hosszan lelógtak a tory és reformer zászlók s nyomtatott lapok, s itt-ott Burdettnek ruhában kitömött néhány gúnyalaka, melynek kimutatását a nép részéről mennydörgő taps, üvöltés, kacaj követte. A rendőrség s a segédül kinevezett polgárok a korona-címerű rövid bottal sűrűn állongtak a sokaság közt. Leader és Burdett, mindenik a maga politikai barátaival a közép deszkaállásra föllépvén, ugyanonnét a High-Bailiff a gyűlés célját előadá, tisztében lelkiismeretes eljárását ígére, s miután a megvesztegetők ellen a bribery-actot fölolvastatá, a szokott esküt letette. Ekkor Burdett egy választó által ajánltatván, s ennek indítványa egy más által támogatvatván, utánok Burdett maga szólt, de rőfögés, morgás, ki-nevetés gyakran félbeszakítá mind hármokat, s néha narancs-, citrom-, almazápor ellen kellett magukat védniök. Ezután Leader ajánltaték, s az ajánlás szinte pártoltatván, ő maga szólt, s Hume és más parlamenttagok, mire a férfiak kalapemelgetés, a hölgyek kendőlobogtatás közt riadoztak hurrát. Mind ennek délutáni négy óra felé vége lévén, High-Bailiff a népet föl-szólítá, előbb hogy kik B.-t, aztán hogy kik L.-t akarják, tartanak föl kezeiket. A többség e mellett nyilatkozván, amannak barátai szavazást kívántak, miben a High-Bailiff megegyezett. Az elmék ma már inkább háborogtak s forrtak, de csak mint zajlódó óceán, mely partjain túl nem csap.

Tennap reggel 8-tól délutáni 4-ig tartott a szavazás, nyilvános helyeken épített több deszka-házakban s az eklézsiák száma szerint. A választók személyesen jelennek meg és szavuk nevök után íratik. Szüntelen nagy csoportok állongnak körül, kik a szavazókat hol éljenzik, hol kizúgják.

Ma reggel a szavazás eredménye a High-Bailiff által ki-hirdettétvén, mind Burdett, mind Leader beszédet tartának a Conventgardenben összesereglett néphez, mi után mindenik pár lakomát ült (hol minden vendég magáért fizet), mi ősi szokás szerint áldomásívásokkal s nemzeti s hazai énekek zengésével végződék. -

Az angol követválasztást egy magyarnak röviden így magyarázhatnád meg: képzelj teljes szabadságában egy megyei tisztválasztást, a képből elhagyván a résztegeket s verekedőket. Itt a durva erő kidagadását visszatiltja a műveltség érzése, azaz értelem határai közt forr, nálunk gátlanul kiárad; itt tanácsal, csellel, pénzzel, nálunk borral s bottal dolgoznak; itt eleve munkálkodnak s a csomó a végnapon baj nélkül magában kioldódik, nálunk a felhők lassanként csak azért tolakodnak össze, hogy ekkor egyszerre mennykövezzenek; az angol, mint a művész, kinek az utolsó napon nincs más dolga, mint művéről a takarót lerántani, a magyar mint Nagy Sándor, ki a csomót csak zavarta s a vég pillanatban vágni kénytelen, - és az természetes, miután nálunk a vezérek is többnyire csak tehetősök, ritkán értelmesek is. Általában szólva, a választókat ott vezetik, nálunk hajtják, ott elvvel s okkal többnyire, bár nem mindig, nálunk itallal és étellel, bár nem kivétel nélkül.

E napokban megtanultam, hogy tágas szabadságunkkal, milyen az angolé is, az itteni rendet s békés menetelt össze lehet és kell kötni. Miképp? Például, ha kötelezik a pártfők egymást a béke s rend fenntartására, mindenik részről meggátoltatván az erőszak és szabadon hagyatván a tanácsbeli veretlen taktika: ha a szavazók a megittasodástul eltartóztatnak, a vendéglésbe más rend hozatván, s a nagy áldomás, ha csakugyan meg kell lennie, munka utánra hagyatván; ha mindenik részről választatnak tisztos polgárok, kiknek adatik bot, buzgány végén a haza címerét viselő, melynek fölemelésére, a megye által meghatározandó büntetés terhe, s ennek a pártoknak garanciája alatt, mindenki föltétel nélkül engedelmeskedni tartozik; ha járások és helységek szerint történnek a szavazások, a beadott névkönyv s az illető nemes hadnagyok ellenőrsége mellett, és kijelölt órától kijelölt óráig.

Nagy díszű polgári ünnepünk így kétségkívül meg fogna tisztulni két mocskától, a részegségtől, mi megláncolja, s a vérengzéstől, mi megöli a szabadságot; mert, valóban, ha ennek gyakorlása mindig annyi veszedelemmel járand, mint eddig járt, végre kérdezhetni fogják: vajon a szabadság, bár legfőbb kincs, *így egy részében* érdemli-e a legfőbb *egész árt*, mi az *élet*? Egyszersmind ez a választás munkáját is gyorsítaná s biztossá tenné, s ekképp egyszerre kiszabadítaná azon nehézségből, hogy a kiáltás nagyon bizonytalan mértéke a többségnek, de viszont a szavazás, mint az most történik, igen lassú útja a többség kitudásának. Ekkor bátran elmondhatnók, hogy pompára s nagyságra és szabad és víg életre nézve, megyei polgári ünnepeink egész Európában, nem vevén ki ó-Angliát sem, páratlanok.

Életről rajzolt e kép után, reménylem, neked nem leend érdektelen, ha e tárgyra nézve a törvénykönyvbe is bepillantatlak, de csak futólag, mert a választóságra jogosító s a városok szerint változó sok címek, miket a reform-act az azokkal bíró élőkre nézve megtarta, körülményes fejtegetést kívánnának.

Megyei választó minden földbirtokos, kinek 40 shilling, minden élethosszig földbirtokos, kinek 10 font sterling jövedelme van, és minden földbérlő ha vagy 60 évre bérel, vagy évenként legalább 50 font sterling bért fizet; *városokban választó* mindaz, ki 10 font sterlinget tisztán jövedelmező épületet vagy örökben vagy bérben bír s attól a szegényadót is fizeti. De szükség, hogy melyben szavazni akar, azon évnek júliusa előtt emez 6 hóval előbb a városban lakott, amaz pedig 12 hóval előbb a jogosító vagyon birtokában lett legyen. Egy megyében s városban egy személynek csak egy szava lehet, birtoka bármi nagy, de lehet mindazon megyékben s városokban, melyekben szóadó birtoka van. Választók nem lehetnek azok, kik megvesztegetés miatt elítélvők, az idegenek, míg nem honosítottak, a szegényadóban részesülők s bizonyos kormányhivatalnokok.

Lajstrom készítés. Az eklézsia illető hivatalnoka (mert Anglia legelemibb polgári felosztása az eklézsia) évenként június 20-án az egyház ajtajára felszólítást szögez ki, hogy azok, kiknek időközben a választásra joguk támadt, július 20-ig, a költségek födezésére szükséges

1 shilling lefizetése mellett, igényeiket adják be s fejtsek ki. Július utósója előtt e hivatalnok a régi és új választók kimerítő lajstromát elkészíti, de egyszersmind kiknek jogáról kételkedik, azoknak nevök mellé jegyzi e szót „ellenvetetik”, és ennek egy párja az egyházra újlag kiszögeztetik, mint szintén egy más irat is, mi azok neveit foglalja magában, kik ellen más választók támasztanak ellenvetést. Augusztus 29-én az említett hivatalnok a választókul beírottak s jelentkezettek és a másodnemű ellenvetés alattiak külön írt lajstromát a békebíró-sági jegyzőhöz elküldvén, ez az ellenvetett személyeket kidolgozza s a vizsgáló jogtudósnak átküldi.

Lajstrom vizsgálás. Évenként, július és augusztus hónapokban, az esküdszék idősb bírāja által a választók lajstromának megvizsgálására törvénytudók neveztetnek, kik szeptember 15. és október 15. közt kerületeiket bejárják. Kezeikbe adatván a lajstromok, kik az ellenvetettek közül jogaikat bebizonyítani nem tudják, azokat kitörlik, de nem törölhetik ki azokat, kik ellenvetés alatt nincsenek, bár a holtak nevét kihúzhatják, a rosszul írt nevet megigazíthatják, és a helytelenül elhagyottakét bejegyezhetik, ha ugyan ezek az eklézsiái hivatalnoknál jelentkeztek. Az ekként tisztába hozott lajstrom a levéltárba tétel végett a békebíró-sági jegyzőhöz visszautasíttatik, de előbb lemásoltatván az illető könyvbe, mely november elseje előtt a sheriff-nek átküldetik s kinyomatik, és az azon év novemberének 1-től a következő év novemberének 1-ig csak az abban foglalt személyeknek van joguk választani.

Választásmód. Midőn parlament hívatik össze, a királytól aláírt parancs folytában a kancellár bocsátja el a sheriffekhez a választató rendeleteket, melyek kelte s a parlament megnyitása közt legalább 40 napnak kell közbe esni; ha pedig a követhely parlamentidő alatt üresedik meg, az alház határozatából elnöke, a *szónok* (speaker) hagyja meg a kancellária jegyzőjének a szükséges rendelet elküldését. A sheriff köteles ezen rendeletet, vétele után két nap alatt a választás szokott helyén kihirdetni, s legalább 10 és legfőlebb 16 nap múlva tartandó választógyűlést hívni össze. Hogy pedig teljes szabadság uralkodjék, a választást előző napon azon helyről minden katonaságnak legalább két angol mérföldnyire el kell takarodnia, s a választás után csak két nap múlva térhet vissza; egyszersmind a felház tagjai s a főispánok is minden beavatkozástul eltiltvák. Ha a jelöltek vendégelnek és szót vásárolnak, elválasztatásuk megsemmisítésével fognak megbüntettetni. A kijegyzett nap elérkezvén, előbb az elnöklő hivatalnok teszi le az esküt, aztán barátaik által a jelöltek ajánltatnak s beszélnek a néphez, miután az elnök kézfeltartás kíván s a többséget kijelenti, miben ha a vesztés rész meg nem egyezik, szavazást kérhet. A szavazás két napig tarthat és nem tovább, reggel 8-tól délután 4-ig, az eklézsiák szerint elkülönözött deszkaépületekben, miknek törvényesen 45 font sterlingben megállapított költségét, mint szintén a szószedőknek naponként több fontra menő díját is a jelöltek fizetik. A szószedésnél elnöklő hivatalnokot, a jegyzőket, s a jelöltek barátai közül a tanúskodó személyeket a sheriff nevezi ki. Az elnöknek, ha valamelyik jelölt által fölszólíttatik, joga van minden szavazótul megkérdeni: Vajon ő e azon személy, kinek neve a lajstromban van? Vajon e választáskor nem szavaz-e már másod ízben? Vajon azon bírtokállapotban van-e, miért neve a választók közé íratott? S ezek iránt, mint szintén a megvesztegetés iránt esküt is kívánhat. Könyveiket a jegyzők a nap végével bepöcsételvén, nyugtatvány mellett az elnöknek átadják, s az elnök a szavazás befejeztével szinte bepöcsételve a sheriffnek nyújtja be, ki másnap a hivatalnokok gyűlésében azokat fölbontja, a szavakat összeszámoltatja, s legfőlebb délutáni 2 órakor a választás terén a népnek kihirdeti, s tudósítását saját és a választók pöcséte alatt a királyi rendelettel együtt a kancelláriára felküldi. Ha a sheriff azt jelentené elválasztottnak, ki nem nyert többséget, megbüntettetik ugyan, de a bejelentett a parlamentben ülend mindaddig, míg az alház a jelentést hamisnak nem nyilvánítja. A megyei s városi választások közt van ugyan némi, de kevés különbség.

Választathatik megyei követül minden földbirtokos, kinek évenként 600 font sterling jövedelme s ez már hét év óta van; városiul pedig minden, ki évenként 300 font sterling jövedelemmel bír, ha a múlt évben semmivel nem bírt is. Hogy ennyivel bír, azt esküvel kell megerősítenie a választáskor, ha legalább két választó kívánja, minden esetre pedig elválasztása után mielőtt az alházban helyet foglalna. Kik nem *választhatnak*, azok nem is *választathatnak*, és még kívülök soha nem az *idegenek*, habár *hazaíúsítottak* is, és a kormányhivatalnokok nagy része. E nem- s el-nem-választhatóság az újabb időben föllállított minden kormányhivatalhoz hozzá kötöttet. Ki elválasztatik, köteles a követséget elfogadni, s ki két helyen választatik meg, a kettő közt tetszése szerint választhat. Kétes választásokról csak maga az alház ítél, biztossággul ülendő 19 tagok titkos szavazással választatván, melyekből az illető felek hatot kitörölhetnek s hozzájuk egy és egy tagot nevezhetnek. De az elválasztott nemcsak, mint nálunk azon különös megyének s városnak, mely elválasztá, hanem az egész nemzetnek lesz képviselőjévé.

Angliában 21-re, Skóciában 36-ra, Irlandban 84-re, a három országban együtt véve pedig, hol 24.029.702 lakosbul 812.936 választó van, 29 személyre esik 1 választó. Anglia 13 millió lakosából 600.000; Skócia 2½ millió népéből 64.000, Irland 7½ millió népességéből csak 92.000 választó van. A 114 megye 17, 453.750 lakosa 253, a 309 város 6.655.952 személye 405 tagot küld az alházba, itt 18, ott 37 személy közt van egy választó; s innét látni, hogy a városok, mikben az értelmesség s kereskedési érdek fontosb, és a megyék, mikben az erkölcsi s földművelési érdek túlnyomóbb, nem éppen tökéletlen számarányban képviselvék.

London, Május 17-én, 1837.

Párizs szorgalmaskodik, de mint a méh, zajjal, döngve; London, mint a hangyaboly, csendesen. Ott a tolakodás és láрма nagyobb, mint itt, mert ott szűkek az utcák, itt szélesek, ott meztelen kövezet, itt macadami puha töltés, s így Párizs, mint egy burkozott piac, melyen a patkó csattog és szikrázik, London, mint egy bálterem, melyben tolong a nép, de a sima padozaton a cipő csak susogást okoz. Ott beszédesb, itt hallgatóbb a nép, ott kíváncsiabb, minden kicsinység összetódítja, itt egykedvűbb, apróságokra csak pillantást vet. A francia érzeményének hangja van, az angolé néma; az kihirdeti a világnak hogy ő örül vagy szenved, az angol legfőlebb csak elbeszéli, ezért kivált a művészeknek, európai hírt adni csak Párizs bír, Anglia nem s a többi Európa sem.

Idegenről, ismeretlenről csodákat tesz föl az ember s feléje hatalommal vonja a képzelet. A londoni ég látni Párizst, a párizsinak egyetlen óhajta Londont láthatni; a londoni nép mindig feszült várakozással fogadja a párizsit, a párizsi a londonirul szüntelen csodálkozással gondolkodik; művész, tanító, ki Londonban figyelmet akar gerjeszteni Párizsból, s ki Párizsban óhajtt gerjeszteni, Londonbul jötnék jelenti magát. London magát Párizssal ijesztgeti haladásában, Párizs törekszik nem maradni London mögött, s polgáraik buzdítására egyik város a másikra hivatkozik. De ez a két nemzetnek csak üdvére válik. Tanítja, képezi, neveli, buzdítja e két város nemcsak egymást, de a két nemzetet; egy a másnak példányképe, mire tekint, s mit nagy pályáján gyakran használ; egy a más megvilágítja kölcsönösen, mint két csillag; egy a másnak ellenőre, mely a nagy számadáskönyvre, az *életre* figyelmez; tanítók s tanítványok egyszersmind - két óriás, mely egymástól széles párhuzamban az erkölcsi s ipari tökély felé vetélkedve fut. A szemlélő előtt e két város a földrajzon Európa ábrázatának két szeme; tudjuk, az egész léleknek és testnek állapota s változásai legjobban a szemek életében s színében mutatkoznak.

A nagy városban minden módot kitalál a kalmár áruinak, az orvos lakának s ügyességének, a kocsi és hajóbirtokos utainak, az író könyvének, a gyámok készítményeinek hírül adására, s naponként száz és száz embert látni, kik vagy hirdetményeket osztogatnak az elmenőknek, vagy póznák végére szúrt lapokat, vagy nyakba előre s hátra akasztott táblákat hordanak; néha egy-egy házalakú s hirdetményekkel tele ragasztott oldalú deszkaalkotmánnyal is találkozni, melyet négy kis kereken egy ló lassacskán von végig az utcákon. Ezenkívül a falak jelentésekkel beborítvák, de miként Párizsban igen szélesek, itt igen hosszúak, ott többnyire feketék a betűk, a papírszín változik, itt a betűk különb színűek, az alapszín nem annyira változó, s csodálatos! - e különbségre találunk a két nemzet történetében is. Hirdetésekké telvék a sok napi s heti újságlapok is, és a két népre ezekben is rá ismerek. Például a francia Mme St. Antoine így hirdeti áruját: „A tökéletesített sylphid-váll részint tudományos szerkezete, részint az alkotó kelmék hajlékonysága által új bájt, méltóságot s kecsket ad mindennek, fejnek, természetnek, alaknak, képezvén egy valóban kitündöklő egészet, éppen ellenkezőjét azon paródiának, mivé a halháj-váll nyomorítja a női szép idomzatot. A sylphid-vállat viselő hölgyek tekintete oly szerencsés és tündéri változást ér, hogy életekben e váll kétségkívül egy új s boldog időszakot szül. Madame teljes bizalommal bátor mindenkit oly tökéletes kéjelemről, jóllétről s kedves érzésről biztosítani, hogy művének lehetlen lesz nem kedveltetnie mindazok által, kik a csodáztatás iránt nem érzéketlenek, s kiknek a tükör csábító sugára bármi kis gyönyört szerez.” Az angol jelentése három részből áll: először megköszöni azt a nagy bizalmat, mivel a közönség iránta oly nagy mértékben viselteték; másodsor, parancsoló kötelességének ismeri a közönséget értesíteni, hogy neve s címe alatt csalások történnek, s hogy a valódi árut csak ő maga készíti vagy adja: harmadszor új elveket emleget, mik szerint dolgozik vagy kereskedését üzi. Innét is látni, hogy áruját az olvasóra a francia azáltal akarja rá beszélni, hogy dicséri, az angol azáltal, hogy magáról úgy beszél, mint ki nagy bizalmat bír, árujáról, mint mi hírben s becsben áll; a francia nagy képet, az angol becsületes képet csinál, ha meg akar csalni; a francia ékesszólással, az angol csöndös csellel ejt meg; a francia minden okot elmond, minden nehézséget s ellenvetést maga felvesz s megfejt, az ember végre nem lát veszedelmet és - megcsalatik; az angol oly keveset szól, oly kevésbé látszik utánad járni, mint szokása rövid, emberséges embernek, és ha ott a hálóba bevonattunk, itt magunk megyünk bele.

A párizsi vendéglőben s kávéházban nyílt és lehetőleg hosszú asztalokat lelsz, a vendégek egy közlakománál látszanak ülni; a londoni étházakban deszkafalakkal elrekesztgetett apró asztalkák vannak, s a belépő angol azt nézi, melyiknél nem ül senki, úgyhogy néha mindeniknél egy-egy személy magánykodik. De korántsem fárasztalak az egész felszolgálat s ételrend különbségének rajzával, annak jeléül, a két népnél mi ellenkezésre találni még parányiságokban is, csak azt említem: hogy Párizsban a kenyér vékony, de néha félölnyi hosszú, itt magas és tömeg; ott a bél pattanós, könnyű és ritka, itt nehéz, sűrű; ott pompás cukrászboltok vannak, itt csak a tápláló házi süteményeket tudják és szokták készíteni. S ilyen jellemző apróságokkal, barátom, lapokat tudnál beírni, de talán unalmas lenne olvasni azt, mit az élet folyásában észrevenni oly kisdéd, de édes öröm.

Ha zöld mező tekintete a szabad természetben gyönyörködött, a városban az paradicsomként lep meg. Én legalább mondhatatlanul boldog órákat élek az itteni parkokban, melyek némelyike 400 holdnyi tért foglal el. A parkok vasráccsal körülvett szabad telkek, erdei vad fákkal, bokrokkal, tavakkal, legelőkkel s tekervényes kavicsösvényekkel; fűvén juhok s tehénkelegelnek, mint valami falusi határban, fái alatt gyermekek tábora játszik dajkák és szülék kíséretében, tóiban hattyúk s kacsák úszkálnak és mindenfelé embereket látni, része sétál, része hűvös árnyékban padokon ül, része a fűben hever s alszik, köröskörül a nagy utakon pedig a legékesb lovagférfiak és hölgyek s legszebb és leggazdagabb divatkocsik egymást

érik. Vasárnapi délutánokon a négy parkban többszázezer ember fordul meg, s a ragyogón öltözött nép a Regent parkot környező fejedelmi paloták illő lakosának látszik. Ő, mi kibeszélhetetlen pompás itt egy tiszta nap, de mi boldogtalan e boldogságban egy magyar, ki reszket hazája szerelmében, s kérdi Istent: vajon kifeledte-e gondjából azon kis pontot, mit ő hazájának nevez. Ily pillanatokban elhal az emberbül a cselekvő erő, s nem tud sem tenni, sem elmélkedni honáért, csak érzelmének lángjában kínlódni és meghalni. Pedig ez gyávaság; a haza nem halált, nem vért kíván, hanem életet cselekedettel, erőt kitartással. De mi elcsüggedünk, mint a csolnakos halász a nagy óceán partján, mint egy katona, ha egész tábort lát, mint kezdő a mester műve előtt. Kiköltözött fiaid, szegény fénytelen haza, megtagadnak, az idegenek eljönnek és megvetnek, kik pedig utazván visszatérnek, kétségbeesve szemlélgetnek s rajtad palikárokként csak nyugszanak, - mintha már omladék volnál. Alig lehet őket kárhoztatni! Pályát akkor kezdeni, midőn mások a célhoz közelednek, reménytelen küzdeni minden arasznyi haladásért, futni teknősbéka társaságában, félreértetni polgártársaink által is, ki ily viszonyokban megindulni mer, az jeles, ki el nem csügged, az nagy.

Már valék Woolwich s Greenwich-ben is, mi városkák a Temze partján fekszenek, a tenger felé. Ez utóbbiba, magas kőoszlopokra épített boltozaton folyó 3 angol mérföldnyi vasút vezet, melyen végig a gőzkocsi tíz perc alatt ragadt bennünket, 400 személyt tíz összecsatolt kocsiiban, s oly szédítő gyorsasággal, miként sem szél, sem sas nem megy. A lámpaoszlopok s közel tárgyak, mint káprázatok tűnnek el, a szemnek mely pillantása meglátta, ugyanaz elveszté, s midőn a visszatérő kocsisorral találkozánk, annak sokféle mázú oldalai, a mindenféle színű ruhák, selyemernyők, kalapok, kendők s alakok megkülönböztethetetlen tarka zavarként rohantak el mellettünk, s a 25-30 öl hosszú vonat valóban csak olyan volt, mintha egy rövid tarka pántlikát rántottak volna el szemünk előtt. Nagy élmény a léleknek, midőn a szokott lassú utazás helyett gőzkocsin első ízben sugárként löveltetünk, s ha soha nem, ilyenkor hajlandók vagyunk csodálni azt az állatot, mely embernek neveztetik. Gyönyörű tavaszi nap volt; föld és fű életet s illatot lehelett. Két oldalt az úttól az egész vidék egy kert házakkal, egy város kertekkel. A fák leveledztek, virágoztak, a gyöp ragyogva zöldellett, s a kertészek ezer és ezer üvegharangai alatt már a nyarat láttam. De legfestőibbek voltak a balra eső házacsok, építvék barna téglából, földvén erősen vörös cseréppel, s egy emeletök mellett is oly furcsán aprók, hogy a sötétzöld borostyán s alacsony fák lombjai csaknem elrejtették. Néhány ház egy sorocskát képez, s a sorok egymástul távol, elhintve s mindenféle irányban fekszenek. Csodálatos, mesés kis világ; ekként tűnnek föl a házak a látcső parányító végén. Csak a törpék s gnómok hiányzanak, s mintegy keresi a szem őket a házakon, fákon, a levelek közt. Egyenkint véve ezek semmik. Mint a *pont*; magában semmi sem, akárhova teszed, de sok együtt *képet* alkot.

Rendeltetésénél fogva Greenwich kórház, az agg s megsebzett tengeri katonák számára, a felirat szerint: „ut habitent secure et publicae, qui publicae securitati invigilarunt”; alakánál fogva pedig, kivált tekintetve a Temze felül, melynek partján épült, Anglia legpompásabb palotái közül egy. E nagyszerű s tiszta mű bizonyosan megalapítja lelkesed, s bámulás nélkül nem hagyod el művészi kápolnáját s a „*painted hall-t*” sem, melyben a tengeri csaták s hősek képei Britannia dicsőségének emlékeiként függenek.

De mi volt nekem legmulatságosb? A parttető, a roppant park fölött. Mintegy 30-40 csacsit találtam itt hölgynyereggel, s gyermekek, ifjak, lányok, kalapos s tollas asszonyok csacsiztak a tetőn föl alá, egy-egy hajtó suhanc vesszőütéssel kergetvén alattok Mydás röstelkedő atyafiát. Barátom, minden éldelni kíván; eszerint a mylady arab paripán száguldoz, s a mistress csacsiháton lebegteti cifra kalaptollait. De még más alakok is jönnek e rajzolatba. Mik azok a vöröslő vörös köpenyesek a sokaságban? Talán katonáknak gondold? Korántsem, azok asszonyok. Látod-e mint vegyülnek el a népben? Az ott két éltes úrnak alkalmatlankodik, legalább a két szürke fejű nyugtalankodni látszik. Nem messze az ároktul, feketén

öltözött három ifjú fogott egyet körül, ki úgy lobog ki közülök, mint vörös láng a barna kandallóbul. S odébb látod-e, két ifjú leányka, mint tekinget hátra, ismeröstül félvén, s mint áll a vörös köpenyessel egy magas bokor mögé? Még csak e kettőre vigyázz, kik karon fogva ballagnak el a búbájossal; egyik szolgáló, durva tenyere mutatja, másik kedvese egy tárházi szolgál. S mit jelent az a sugdosás? Észrevevéd-e, hogy ama víg legény egy vörösnek nyilván kinyújtja karját, s azonnal körülódul a sokaság? Csak nem birkóznak? Vagy ez az a híres angol öklözés? Egyik sem. S hogy nagyot ne gondolj, kimondom: azok a vörös köpenyesek közönséges és nálunk még bővebben termő lények, tudniillik szerencsemondó cigány asszonyok. Úgy hallom, a parlament a jóslást megtiltá, s annyiban igaza van, hogy nem mondani s hallani kell a szerencsét, de keresni s megfogni, mert ez, mint a hal s madár és az alkalom, csak fogva jó. Egy óranegyed előtt még a képteremben Nelson halálán s dicső csaták képein föllengve ábrándozám, s belőle csacsizó hölgyek s babonás cigány nők körébe léptem át. A földön minden ily közel áll egymáshoz, erényt büntől, fölséges nevetségéstől, magasságot mélységtől, örömet bánattól, életet sírtól csak egy lépés választ el.

Greenwichből a Temzén jöttem vissza, mely a sok népes sajkáktól s hajóktul elborítva épp úgy élők helye, mint az utcák, a városban. Ma jobban ügyelék a hajók alakaira. Mi régóta építik itt a csolnakokat a legalkalmasb alakban, s mi a Dunán most is csak vájt fákban evezünk. Itt oly kerekdedek, hogy szinte eleveneknek látszanak, s mikor simulnak a habok színén, mintha életök volna, miként úszó delfineknek. S a legtöbb szép is; zöld színben s megaranyozott ragaványokkal, s orrában vagy szélein rendesen két parányi nemzeti zászlóka úgy lobog, mintha ő is nagy zászló volna. És egyszersmind könnyűk, mert egy ember több személlyel könnyen evez ide s oda, föl s le, át és vissza.

London, Május 25-én, 1837

Angliában a népnek joga van nyilván összegyűlni ott és akkor, ahol és amikor tetszik, mindenféle indítványokat tenni, azokrul teljes szabadsággal értekezni, s a határozatot, ha törvényhozást illet a parlamentnek, ha kormányt a minisztereknek, vagy magának a fölségnek, egy szóval melyre tartozik, annak a személynek vagy hatóságnak benyújtani, vagy pedig, mint közvéleményt az újságlapokban kihirdetni. Miután a képviselők, utasítások által kötvék nem lévén, gyakran a küldők értelmével éppen ellenkező elv szerint munkálkodnak, s így a parlament maga valódi alapjából mintegy kimozdula; miután továbbá a sajtó szavának, bármi hatalmat gyakoroljon is, az a tekintete s fölségi méltósága nincs, mivel a nép gyülekezete s fölszóamlása bír; s miután végre, ha a megyei s helybeli tisztkar vagy röst vagy rossz, megyei derék gyűléseinkként szerkesztett gyűlések hiányában, a közönségtől másképpen a szükséges intézkedésekre nem indíthatatik: könnyű megérteni, e népgyűlésjog (public meeting), mely már magában fölötte fontos, ily körülállások közt mi szükséges. Midőn az alház a reformbillel hiában jelengett meg a felház korlátainál; a népgyűlés tette a nép többségének akaratát törvénné. De, éspedig kivált ott hol az élet sűrűdött viszonyaiban minden törvény s rendszabály némi bomlást okoz, s hol az értelmesek száma sok, a nép is szükségét érez szólni, az a rész mely okos, de nem elég művelt, hogy írjon, az mely vagyonos, de nem elég tehetős, hogy választó lehessen, részint lelkiismeretességéből, mint hazafi, ki tanácsát fontosnak hiszi, részint önhaszonbul, mint ki érdekeit veszélyeztetve látja, részint erkölcsi méltóságot érezvén a közügy vitelébe befolygni; s innét kimagyarázható, hogy míg a némaságra kényszerített francia szellem erőszakos kitörésekben keres utat, az angol nép fölgylt lelke e gyülekezésekben ártatlanul kisóhajtja magát, s a száraz mennydörgések csak azt hirdetik, hogy a lég tisztult. Egyszersmind a jóakaró kormányra nézve a közvélemény irányának hív mutatói s állásának csálhatatlan mérői. E népgyűlések őrzik meg a népnek szabadságát, a szabadságnak

a csöndet s békét azáltal, hogy eszmék s elvek titkos elágazásra nem kényszerítetnek, hanem mindig a nyilván napfényében maradnak, melyben a jók megélnek, a rosszak elvesznek; ezek az angol alkotmány intézményeiben azon történetes nyiladékok, miken a birodalmat meg-ingatható érzemények s erők kipárolognak, s hasonlíthatom a vulcanokhoz, melyeken kirohan azon tűz, melyben maradva s befojtva a földet elpattantaná.

A népgyűlés tárgya újságokban és kiragasztott lapok által, több napokkal előre adatik a közönségnek tudtára. Elérkezvén napja, ha teremben tartatik a gyűlés, azok, kik indítói voltak és azok, kik szólni akarnak, vagy egy korlát mögött, vagy egy asztal körül foglalnak helyet. Elnökül (chairman) rendszerint kiáltással választatik el valaki, s Londonban néha királyi herceget látsz a karszékekben, de gyakrabban követet az alházból. Megnyitó beszédét az elnök elmondván, következnek az indítványok oly módon, hogy egy szónok teszi, más támogatja, és így ha négy tétetik, legalább nyolc szól, de szólhat akárhány. Minthogy leginkább az ugyanazon értelműek jelennek meg, az indítványok ellenzés nélkül zajos javaslással válnak határozatokká. Végül az elnöknek, kinek, „order” (csendesítő) szavára a legnagyobb láрма is tisztelettel némul el, köszönet szavaztatván, ha a népgyűlés jótékony célbul tartaték, rögtön segedelem is gyűjtetik, s kimenetelkor az ajtónál, az előre már leírt s ott asztalokra kiterített határozatok alá írják neveiket, kiknek értelmével azok megegyezők. Így készülnek a parlamenti kérelmek, mik alá nevét egy millió embernél olykor több jegyzi.

S igazi színében, ízében, sajátóságában itt ismerni meg az angol szónokságot, mely *erős kifejezéssel él, vallást s bibliát emleget, argumentáló és humort* lehelő. Az első és második sajátóság az alosztályra van kiszámolva, azzal kedve nyeretik meg, ezzel a tárgynak tekintet s hitel szereztetik; a harmadik az ész meggyőzésére van választva, a humor pedig életet ad az egészeknek, mit a franciánál ad az érzemény. Teóriai elvek fejtegetésébe s érzelmek föllángolásába, mi a francia szónok természete, az angol soha sem téved, mert az angolnál a föllengő enthusiasmus nevetséges, mint a franciánál szent, sem tudósan nem értekezik németek szokása szerint, mert tudja e terem nem iskola, a nép nem tudós, a tárgyat ez érteni, s nem tanulni akarja: hanem józan ésszel igyekszik beszélni, kifejezésekkel, fordulatokkal s képekkel, melyek a közéleti, s hallgatóit nem a gondolatok s lélek lángroptéval ragadja el, hanem úgy, ha némi nyerseséggel s haraggal szidja az ellenfélt, ha gúnnyal megvetés, elmésséggel nevetés tárgyává teszi, s néhány anekdotát finom humorral elbeszél. Lelkét az angolnak mintegy testileg, érzékileg kell megrázni, reá csak nagy, nehéz, súlyos hatalmak hatnak, mit bizonyítanak kegyenc költői is: Shakespeare, Milton, Young, Byron. S hogy az angol szónoklat mind eddig, a fönt említett jellemmel bír, az főképpen a népgyűlés eredménye; de azon idétlen kez-hadar s arcfintor korántsem, mi az indulatosb szónokot, kivált idegenek előtt, oly nevetségessé teszi, mert ez hatást az angol népre nem gyakorol, s oka nem más, mint az angol *ügyetlenség*.

E napokban a *mértékleti társaság* évgyűlésében valék, déli 10-től esti 6-ig, az Exeter-teremben, hol férfiakból s nőkből egypár ezernél több jelent meg, kivált sok quaker; a tagok mellén kék szalagú emlékpénzek függtek, különbféle ábrázolattal s körirattal. Imádsággal a gyűlés megnyittatván, több jeles beszédek mondatk a szeszes italok ellen, s a többek közt egy orvos az egy meszelynyi ale-sörbül lecsöppögetett alkoholt a közönség szemei előtt meggyújtván s a kipárologtatás után maradt csipanemű anyagot hosszan szét nyújtogatván, néhány nő mellettem undorodva mondá: bizony soh' se' iszom többé. Érdekes lesz tudnod, hogy az észak-amerikai mértékleti társaság egy e tárgyban írt jeles munkát *négy millió* példányban küldend Angliába, *ingyen* eloszlandót. Végül egy persely, s ivás végett tiszta víz hordatván körül, kimenetkor a tornácban nagy ívek feküdtek az asztalokon e címirattal: „Mértékleti társaság. Önkényt kötelezem magam, hogy ale s porter-sört, cydert (almabort), bort és szeszes italt nem iszom másképp, mint orvosságul.” Ki nevét, lakát, rangját oda írta, erkölcsileg a társaság tagává lett.

Ily társaságokra Angliában még nagyobb szükség van, semmint Magyarországon, mert nálunk, ha elég részeg van is, de a népnek bor és pálinka nem rendes itala, sőt, történjék akármi okbul, tehetős családok asztalán is csak vizet találni; de Angliában vizet senki nem iszik, sem gyermek, sem lány, sem asszony, sem férfi, s ha valakit kérdesz, mikor ivék vizet; többnyire azt hallod: biz én nem emlékszem rá - s ifjú lányok is éveket emlegetnek. Ki itt vizet kényteleníttetné inni, ki még porter-sört sem ihatnék (mi kocsma borainknál erősb), az Angliában sem szegénynek, sem koldusnak nem nevezetnék, az névtelen nyomorúság lenne. Midőn Franciaországban borral kínálnak s megköszönöd, mondván, csak vizet iszol: kinevetnek; Angliában pedig oly szánó képpel néznek rád, mi nem tesz kevesbet ennél: elment az úr esze? - s még a gyermekek is mosolygnak. Az alhá az egy biztossága kiszámolá, hogy a részegítő ital, s mi rossz belőle következik, évenként a nemzetnek 100 millió font sterlingjébe kerül. De mint minden pályán, egy lángész itt is többet fog tenni és hatni, mint Észak-Amerika s Anglia ötezer mértéklettársaságának millió tagai; ezek csak azt hirdetik: ne igyál szeszes italt, benne halál van, - de Prissnitz azt hirdeti: vizet igyál, *élet* van benne; s az emberek többet megtesznek szeretetből az életért s egészségért, mint félelemből a betegségtől s haláltól.

De uralkodik nálunk egy erkölcsi mértékletlenség, mely a társalkodási harmóniát lármahangként zavarja össze, mely a legműveltebb férfiak beszédét megfertőzteti, mely ifjaink szájából beteg páráként füstölög ki, sőt - rettenetes mondani! - mely a szépek bimbóajkait is rútul meghervasztja; értem a *káromkodást*. Ez fölötté veszedelmes gyom, csak vad növényekkel fér meg, a lélek szelíd virágait elfojtja. Mieinkhez hasonló undok förtelmes szavakat egész utamban sehol nem hallottam; a cáromkodás e népnél sem szövődött annyira az élet nyelvébe, s valahányszor a külföldről e gyalázatos szokásra emlékezem, szomorodott szívvel s piruló arccal látom azt nemzetem erkölcsi életében nagy foltként sötétleni s veszélyes sebként tovább terjedni. Kérlek, s kényszerítelek is barátom, az emberiség s nemzetbecsület nevében, hogy te körödben, ismerőseid a magokéban dolgozzatok e bűn, e rossz ellen, s városonként eresszetek el íveket e címirattal: „Mértékleti társaság. Önkényt kötelezem magam, hogy soha nem cáromkodom, sem haragban, sem jó kedvben. Ha teszem, mindenkinek jogot adok engem akárhol szabadon meginthetni.” -

Ma korán reggel indulék megnézni az epsomi lóversenyt, mely Londontul 15 angol mérföldnyire esik s egész Angolországban a legnépeseb. Az út egész Epsomig el van borítva a legkülönfélébb alakú és színű kocsikkal, szekerekkel, lovagokkal, melyek most egymást hagyogtatják el, majd összeütődnek, itt-ott megszorulnak s ismét kibontakoznak, s e szörnyű zavar s tolongás szakadatlanul tart a 15 mérföldnyi úton. A vendéglőket s csapszékeket útközben a sokaság rajként lepi meg, és sörözés után az út mérföldként még zajosb lesz. A kocsi elején ülő szép hölgyek selyem ruhája vastagon fődve porral, mint ama kocsisnak ábrázata, ki kétkerekű toligájára ékes öltözetű urakat s asszonyokat szedett föl, s ennél nem tisztább azon gazdag család sem, mely egy négylovas kocsit e napra 1000 váltó forintért bérlett magának: az utasok evődnek egymással, kiáltoznak jobbra és balra a nézőül útszélre rohant népnek, mely hurrával felel, s e tömérdek nép, e kis világ részegnek látszik nem az italtul, mit a kocsmáros mér, de a szép naptól s mezei légtől, mi a lelket életre s vidámságra serkenti. Elhagyván a London körüli mezei kies lakokat, a vidék, mint egy nagy angolkert nyílik föl; a helységet a határtul, a rétet a szántóföldtül, a szomszéd birtokát a szomszédétül, az utakat a vetésektől vagy eleven sövény, vagy fasor választja el, s minden ily osztályzatban a vidék nagy kertének egy cikkét szemléljük. Ha egy magasb helyről nézesz alá, a vidék a tenger alakát viseli itt is, mint egész Angliában; hullámozó domborodásokat látsz, mintha Isten itt a háborgó s tornyosuló óceánt változtatta volna földdé. A tetőket erdők fedik, melyekből sötét árnyékokként nyúlnak le az oldalakon a fasorok, mik elosztják a zöld vetéseket, melyek hullámozása most is a tenger egykori habzását ábrázolja. Irigyen tekinték a fellegekre, melyek szabadon jöttek s

utaztak el fölöttem, a látván emberi szorgalom által gyönyörűvé varázsolva a tájékat, fölkiálték: nem Isten, ember tette széppé Albiont!

A verseny helyén képzelhetetlen sokaságot találtunk, összegyűlve tóként, melybe a londoni út két ága két folyamként omlott. A száguldó lovagok s kocsik ezrei egy nagy tábort alkottak, s az ezek és a sátorok közt hemzsegő nép, mely százezret bizonyosan meghaladt, a népek vándorkorára emlékeztetett. Két kőépület van a nézők számára, de sok deszka, ponyvaházak, mikben esznek, isznak, játszanak; versenyszünet alatt bohóskodók, szemfényvesztők, alakosok, énekesek lépnek elő mulattatásul; a kocsik tetején piperehölgyek s urak ülnek, s a magukkal hozott ételt és italt ölükől költik el. Mint örvendezett e városi nép! Mi kedv, pajkosság, boldogság nézett ki szeméből! Mint a kalitkábul kiszabadult madár, szökdellt, repesett; mint a tóból kieresztett víz, zúgott, hullámozott. Egyébiránt a lóverseny itt a legkeveseb, hiszen mindenik futás néhány perc alatt megtörténik; s a nép magáért az öröm s egészség-lehelő szabad természetért jön ki. A pálya két parton megy végig: egyiknek tetején, másiknak oldalán. A futtatás tartott délután 2-től 4 óráig; minden félórán egy csapat pályázott. Az első csapatban 18 ló futott s a nyertes jutalma 37.750 pengő forint volt. Midőn a futók célhoz közeledvén a néptábor orkánhanggal riadozni kezdett, hogy erdők s ligetek harsogva hangzottak bele, itt is ráismertem az angol szabad lélekre, mely csak *nagyszerű* s *roppant* intézetekben s ünnepekben találja kedvét s dicsőségét, s egyszermind e kép után elevenen képzelem magamnak a szabad ég alatt tartott olymposi játékokat, Elis mezején.

A hűvös estben visszajönnünk igen kellemes volt. Mindenütt ácsorgó sokaság áll a út két szélén, s a szót szoros értelmében veszem, midőn mondom: hogy Epsomtól Londonig ember allée-ban utaztunk. Szinte kénytelen az ember kérdeni: vajon mit tud bámulni e sok nép? De így van ez a nagy városokban. Negyvenezer mulatni kimegy, s visszatértében bámulására húszezer jön elébe.

Lóversenyre az angol tömérdeket, évenként némely gazdag nemes 50-60.000 pengő forintot költ. De ennek következménye, bár nem egészen is, a fajnemesítés, nemcsak a pályázásra, de húzásra, kocsiba, földművelésre, szóval külön-külön mindazon célokra, mikre a ló használtatik, ezé pedig hogy Angliának, e tekintetben, most egész Európa adózója lett; és midőn jövedelmeiket az egyesek szaporítják, mulatkoznak is, s midőn a nemzeti gazdaságnak egy új forrása nyitattik, a nép gyönyört is szív belőle. Ha szabad mondani, a pályázás a lótenyésztésnek költői oldala, mint az aratásé a kalászkorona-kötés. Egyesült vetélkedés és nyereségremény emelte Angliában a marhatenyésztést a legmagasb polcra. Természet szerint a faj, miből a jutalmazott állat vagy pályanyert ló származik, figyelmet gerjeszt, hírré kap, s tulajdonosának jövedelmez, s így midőn ki-ki önhasznát keresi, a közjót is előmozdítja. A jutalmat nyert ökör, tehén, juh, a győztes paripa, sőt a híres vadászeb s diadalmas kakas is azonnal szépen kimetszetik, s az egész országtul ismertetve ott függ a képárosok boltjában a miniszter, lord, püspök mellett. Igaz, gyakran mindeniknek egyben áll érdeme, tudniillik vagy hogy meghízott, vagy hogy hevert. De azt tartom, midőn az ily intézetek hazánkba átültetnek, a lovászok idegen köntösét sem szükség, sem okosság megtartani; ezzel divati mímelésnek bélyegeztetik az egész intézet.

Londonban igen divatos a lovaglás. A kereskedő s tisztviselő hivatalába, a peer s követ a parlamentbe, a dandy látogatásra s a színházba lóháton megy, s hölgyeket is sűrűn látni paripákon. Néha sok gyermekek és suhancok futnak a lovag után, lovát, míg benn mulatni fog, künn tartandók, s ez eszembe juttatja Shakespeare-t, ki a rege szerint a színházak előtt szinte lovakat tartogatott.

Itt végezni akarám naplómát, midőn emlékezem, hogy még nem szóltam a város tennap esteli pompás kivilágításáról Victoria királyi herceglyány tiszteletére, ki, a magtalan IV. Vilmos utódja, ma 18. évébe lépén, mátol fogva, mint teljes korú, uralkodhatik. Este a boltok bezáratlak. Néhol képe volt megvilágítva, néhol színes olajmécsekből neve s a korona kirakva, de leggyönyörűbb volt a gázvilágítás. A név, betű, csillag, korona, koszorú, szóval az alak, vékony vesszőcsövekből van, miknek sűrű apró lyukain jön ki a gázfény. A csövek vékonyak lévén, a lobogó fény által ellepetik, úgyhogy a fénykép magában látszik lebegni a légben. Néha szél jön s a fényt eloltja, csak a fekete csöváz látszik. Kialudt? Korántsem; a gáz a szél-től a lyukakba csak visszaveretik s benntartatik; amint elmene a szél, a lyukakon a sok szép csillagok kitűnnek egymás után sebesen vagy egyszerre, s ragyognak minden gyémánton s mennyei csillagnál fényesben. Így az alakok hol kialszanak, hol előgyúlnak képzelhetlen tiszta fénnel. A gáz fontos találmány a színházakra nézve is; egy csavar fordítása éjt vagy napot csinál.

De ily veszélyes néptolakodásban még soha sem voltam, s én is úgy cselekvém, mint mások, ha a szép szó nem használt, ököllel szabadítgatám meg magam az összenyomástul. Különb most nem írhatnám e sorokat.

London, Június 2-án, 1837.

A nemzet jelen álláspontja befolyással van az egyedek jellemére. Az angol gazdag, hatalmas, szabad; utazik s nem talál széles e földön Albionhoz hasonlót: innét hideg, kevély, az idegent megveti, eltelik önmagával. Ki előtt hajlik meg az angol? Senki előtt; a dicsőség, mi a nemzet nevét körülsugározza, büszke önérzéssel tölti be az egyedek keblét. A francia nemzet Európa szabadítójának, a népjogok zászlósának tartja magát, s ennek és a hadi dicsőségnek érzelmében azt hiszi: e föld minden népei fölött áll. Innét a francia hiú, bátor, büszke, szemét semmi földi tekintet előtt le nem süllyeszti. Emlékezés a nemzet újabb történeteire, mik új polgári hitnek lőnek törvényábláivá, minden egyed mellét föllengő érzéssel árasztja el, mintha mindenik egy volna a világnak választott tizenkét apostolai közül. *Sorsa* (mindent egy szóban mondván ki) a magyart hátra tartó; azzal, mi a népek nagyságát *korunkban* teszi, nem bír. Ezért a magyar, külföldön, az egészséges és ígérő csírákat, miket a népjellemenben s intézvényeiben lát, hévvel számlálja elő, azonban ha a reménynek a valóságot, a jövődönnek a jelent teszik ellenébe: hazáját a külföldnek, magát az idegennek kénytelen alárendelni. Hátramaradás és *egyéb*, mi sötéten bélyegzi Magyarországot, bátortalanná, tartózkodóvá teszi fiját, s ha francia vagy angol tekint szemébe - lepillant...

A szép vidékéről híres Richmondba, 9 angol mérföldnyire Londontul, a Temzén mentem, de apály lévén (mi időben erre e folyam a Tiszánál kisebb), gőzösünk lassan haladt elé. Utunk partok kertei s ligetei, jólétre mutató városok és parkok gót kastélyai között folyt, s a nap oly hevesen sütött, hogy a kiterjesztett sátorernyő árnyékában is csak izzadva gyönyörködheténk. Richmond a városka, s rajta túl a királyi nagy park, hegyoldalban fekszik; alatta nyugotra nagy lapály terül el, fáktul elfödve, mellyek itt egyenként, ott csoportokban vagy sűrű erdőként állanak; és e lapály az, kivált nézve a partrul, mi kimondhatatlan gyönyört ad a szemnek. A fák közül, miknek sötétebb és világosb színű lombjaik festőileg váltogatják egymást és az apró parkoktól körülvelt zöld mezőktől csinos fehér házak tündöklenek, mint zöld posztóra varrt ezüst csillagok. Itt egy tiszta rétre s legelőre jutsz, ott homályos berkekben leled magad s remetét keres szemed; a Temze, mely a zöld bársonyon üvegszalagként ragyog, néhol szigetkéket képez, miket élvező városi tarka nép lep el, és szélein a bokorhoz kötött csolnakban az ifjú halászegény szunnyadozva üldögel s várakozik. Virágok buján nőnek s

ölelik körül a faárnyékozta mezei s erdei lakokat, s az ember képzelni sem tudja, hogy ezekben ne a boldogság s megelégedés lakoznék. S nekünk nincs ily szép vidékünk? Sőt igen; a nyíri, debreceni, pesti homokdombos lapályok mind ily szépek - lehetnek. De teremtoi erejével Isten nem akart mindent elvégezni, sokat hagyott föl az embernek, s e végre adott észt és szorgalmat, mert e kettő második teremto. Ha fákat ültetsz, ha ligetkerteket alkotsz, ha műveled a földet, ha vizet fakasztasz vagy vezetsz, ha ékes lakokat építesz, ha szorgalmat és észt összekötsz: minden lapályból Richmondot csinálhatsz. Teremt az ember is, de nem igével, hanem munkával, nem egy percben, de idő alatt; késő gyümölcsözik a mag, mit elvetünk, a csatorna évek múlva hordja a termékenyítő vizet, az épületre nem a kezdés napján tehetjük föl a bokrétát, a fa sokára nő fel, ágazik el, borul ki - de hisz úgy is életünk estéjén szükséges az árnyék. S pusztáink miért oly kietlenek, hogy róluk az idegen utazó, mint Arabia s Zahora vad sivatagairul, borzadozva beszél? Avagy csak magunknak élünk-e, hogy abba nem kezdünk, mit használhatni nem reménylünk? Az emberi erőnek (múlt nem emberé) hatásköre nem a jelenben, s még inkább nem a jövőben van-e kijegyezve? Életünk felét anélkül is nem a maradékért dolgozzuk-e föl? Tégy maradékidért, ha ezekért nem, tégy hazádért: embert, ki sem hazát, sem embert nem szeret, ki sem embert boldogítani, sem hazát szolgálni nem kíván, képzelni sem tudok. Én ezután, valahányszor pusztá, sivatag, lélekaltató, szárazságlehelő homoklapályt látandók hazámban, mindig így fogok fölsóhajtani: „ez is szép Richmondnak való hely!”

Egy költő vajon mit fogna érezni s írni Rákos mezején, föltéve hogy elfeledné a vele összeeső szent emlékezeteket? Alkalmasint csak Jób siralmait írná újra. És az édenre varázsolt Richmond mi műv írására ihleté az angol költőt? Elmondom, ha nem tudnád, hogy Thomson soká itt lakék s e gyönyörű vidékről másolá gyönyörű „Évszakait”. Tetemei az itteni egyházban nyugszanak († aug. 28. 1748); a karzat alatt egy érclap jegyzi.

Richmond-bul kocsin jövén vissza, Hammersmith-en innét ismét azon eszmét látám kivive: egész utcákat s piacokat építeni egy terv szerint. Ez eszembe juttatja, hogy miként van erdőre, bányákra, iskolákra, szépművészetekre ügyelő tanácsszék, úgy természetesnek találnám egy országos tanácsszék föllállítását, mely a városok építésében némileg vezető, némileg kényszerítő hatalommal bírna. De gyakran nem nyúlnék-e ez be kíméletlenül a magános viszonyokba? Mereven teóriákhoz ragaszkodván, nem méltán nézne-e benne a polgár egy zsarnokot, mely házában a gazdaságot erőszakosan átveszi? Úgy van; az életet, mint az ércet, egy alakba nem lehet önteni, csak mint folyamnak vezetni utát; azért a tanácsszéket elvetem - de emellett a szükség megmarad. Tehát ki fog egy várost legszebbé építeni s építhetni? Maga a város népe. Kitől függ a mezei birtokot kellemes lakokkal díszíteni? A földesúrtól. Nem kétlem, egyenlő költséggel mindenki a lehető legízletesben óhajt építeni, de az óhajtás miképpen valósíttassék, ha sem építtető, sem építész nem ismer szép tervrajzokat? Ez amin én segítettetni kívánok azáltal, hogy néhány jeles építész egyesülvén, egy *tervrajz-gyűjteményt* készítene, miben mindenféle rendeltetésű épületeknek, mint városi, falusi, mezei, kerti, erdei házaknak, megye-, iskola-, tömlőc, mulató- s más középületeknek, gyárok, tárházak, paloták, vendégfogadók, egyházak s kapuknak, kerítvényeknek, tornyok s egész utcáknak, sőt egész parkoknak s udvaroknak szép rajzai többféleképp s változó nagyságban adatnának s olcsó kőmetszetben országszerte elterjesztetnének. Épülgető hazánkra ez nagy, kívánatos és szerencsés befolyást gyakorolna, mert a szépet ritka képes föltalálni, csaknem minden megismerni, éspedig még most eléggé a kezdet pontján állunk, meggondolván az egy-egy birtokot képzendő tagosztályokat is, hogy országunkat gyönyörű lakokkal behintett nagy kertté alakíthassuk. S bár tessék parányiságnak, erkölcsi foganata is van, mert a szép, akármiben jelenjen meg, jóra, nemesre fogékonyságot fejt a lélekben. Aztán tagadhatatlan, hogy ha a hazát, bármi kietlen is, szereti az ember, a szép hazához még inkább forr. A görög

népet ókora fölséges műveinek döledező romai is gerjeszték szabadságszerzésre, s mondhatni, minden oszlopdarab, minden szobortöredék, minden csarnokrom mely hevert a földön, gyújtván kebelét, *együtt* harcolt vele; az angol leggyakrabban pompás parkjaiban s mezei gyönyörű tanyáin sóhajtott föl kéjtől részeg elmével: „Blest Isle! with matchless beauty crown’d”, s minden ily óra a jelenben egy-egy kapocs, a múltban egy-egy szent emlékezet, mely Britanniához fűzi. Ha mezőinket virítatjuk s ékesen elrendezzük, ha falunk s városaink szépen építtetnek, ha középületeink s emlékeink tehetség s ízlés bélyegét viselik: hazánk még szebb lesz, s nem szeretni, de imádni fogjuk. S a vész napjaiban, midőn ég és föld elhagyja a hazát, annál bizonyosabban támad ama fájdalom, mely a nép szívében ilyenkor, mint örtűz ég, melynek lángoló kínjába gyűl össze minden élet, s honnét, szebb időkben, virradand föl az új.

Barátom, tűrd békével az ilyen hazatéréseket. Lelkemben a haza, mint testemben a szív, itt van az élet fészke; a testből vedd ki a szívet s holt tetem marad, lelkemből szakítsd ki a hazát s életem bolygó fény lesz. Mi is volna az ember hazaideál nélkül más, mint üres sajka, miből az indító s mozgató ember kiveszvé, mozog idebb-odább, miként a szél löki, semmihez közeledni, semmitől távolodni nem akar; mi más, mint egy sárember, melyet tökéletesen bevégzett Prometheus - de az ihlet hiányzik? Hazámhoz oly viszonyban állok én, mint a naphoz áll sugara; napjába a kilövellett sugár minden este visszatér. Ezért R...nek nincs igazsága, ki leveled végére ezt jegyzé: „dolog idején itthon kellene lenni”. Sok van a hazában, de a haza nincs lelkében, s ámbár néhányan nem vagyunk a hazában, de a haza lelkünkben vagyon.

Emlékezetes napokat töltök Mayer J. Gy. szepességi fival, ki 23 év előtt történetesen jöve ki s telepedék meg. Vele létemkor mindég érzem, hogy ki szülő hazáját nem szerette, az más hazát sem fog szeretni, és ki azt szerette, soha és sehol el nem fogja feledhetni. Példa erre ő, ki mindamellet, hogy kiköltöztével semmit nem veszte, hogy itt jeles vagyont gyűjtött s Westminsterben választópolgár, hogy családjával és szerencséjével az angol nemzetbe beteszedett: hazafiúi tűzzel emlegeti szülőföldét, és sorsában csaknem melegebb részt vesz, mint új hónáéban. Ezt tettel is megbizonyítja, a magyar akadémiának, minek lételet csak hallomásból tudta meg, ajándékot küldvén, és szülővárosában, Szepes megyében, magyar iskolát alapítani szándékozván. Mondom, vele igen kéjes órákat töltök. Talán okozza azon titkos öröm, hogy bár valaki egy századnegyedig szemlélje Anglia csodáit, kincseit, termékeit, népéletét: mégis lehet szeretni Magyarországot!

Tartozik a hazafiúi érzés titkaihoz, miket hidegen érteni ne igyekezzünk.

London, Június 7-én, 1837.

A parlament délután 4-től éjféltáig tartatni szokott üléseibe, mik a leégett parlamentház helyén időileg épített teremekben tartatnak, úgy mehatsz be, ha egy tagtól jegyed van, vagy ha az ajtóörnek 3 váltó forintot fizetsz. Én jegyet Stanley lordtul kaptam. Röviden elmondom amit tapasztaltam. - Belépven a szónok (speaker), ki előtt egy koronabot s utána tógájának uszálya vitetik, a ház káplánja imádságot mond, miután székét amaz elfoglalja s az eddig zárt ajtók kinyitvatnak. A 80 láb hosszú terem egyik végének közepén van azon ajtó alakú szék, miben a speaker, mellén lehullámzó vendéghajába mintegy betakarózva ül; ki ritkán szól, azt kivéven, hogy nem lévén csengettyűje, olykor hars hangon kiáltgatja „order, order”, és soha nem kiált úgy, hogy szava, mint neptuni trident, csöndöt ne eszközöljön, míg a francia kamaraprésident nagy csengettyűje rázásában gyakran megfárad. Midőn ki-kimennek a tagok, a speaker felé mindig meghajolnak; benne a maguk által alkotott hatalmat tisztelik. Előtte egy asztal, könyvekkel, iratokkal elborítva, mely mellett szürke vendéghajú három jegyző

dolgozik. A terem hosszában, jobbra, négy lépcsősorban nyúlnak a padok, szorosan s asztal nélkül, úgyhogy a pálcát s iratot kezeikben, a kalapot fejeiken tartják a követek; a karzatok ketteje szinte a követek számára való, a harmadik a gyorsíróké, a negyedik a hallgatóké, mintegy 110 személyre; egyébiránt hallgatók, ha hely van, a terembe is bevitethetnek, mit a francia kamara szabályai tiltanak.

Esti 8 óra előtt fontosb vitába ritkán ereszkednek, addig az idő tudósításokkal s egyébbel telik el. Többször láttam a felházi hírnökök bevezetését. Egy háztiszt az érc koronabotot vállára vevén, az ajtóban megjelent vendéghajás két hírnökhöz áll, s mind hárman az első három lépés után először, a másik három lépés után másodszor, s az asztalnál harmadszor meghajtván magukat, az irományt a jegyzők egyikének átadják. És ekkor megfordulván kijönnek? Nem; de mint a rákok, háttal lépdelnek kifelé, ismételvén így is, némi ügyetlenséggel a három főhajtást. Nevetséges szertartás: a ház maga is, pedig hányszor látja, nevetett rajta. Mindenütt s mindenben csodálatos példáit mutatja Britannia a haladásnak s veszteglésnek, az újnak és ónak, a holt s eleven részeknek; csaknem minden intézményein talál sz egy holt tetemet mi undorít, mit az angol sem szeret, de megszokott.

Az angol szónokokat, szavalást tekintve, távolról sem lehet a franciákhoz hasonlítani, s e házban nem is halad azon áradozó páthost, mi a francia kamarában uralkodik, s minek a nép természetén kívül talán oka a tribüne is, mert a szószerbe lépés az embert mintegy kötelezi ünnepélyesen szólani. E házat ellenben a terem s bútor házias alaka is értekező tanácsnak bélyegzi, míg a párizsi kamara oszlopos amphitheatruma római piacot mutat, hol a népszóló szokott heveskedni, s a követ, a tagok s a számos nézők, a jót és szépet mondani vágy közt nem bír meg nem oszlani. De nevezeteseb ügyekben e ház ábrázata is más. Azonban ha az egész kép nyer, az egyesek gyakran vesztenek, mert ha visszataszító a francia szónok hibája, mi szerint álpáthosba emelkedik és színi szavalásba csap által, még visszataszítóbb az angolé, mi tagjártatási ügyetlenségben, arcfintorban, s dadogásban áll. Ha a francia kamarában minden második, itt csak a huszadik fog tetszeni. De annál jobban hatnak rád azon itt honos férfiak, kik senatori hidegséggel s nyugalommal adják elő értelmöket.

A speakertől jobbra ülnek a miniszterek és pártolói, most a whigek és radicalok; balra az ellenzék, most a toryk, s e két rész, mint ellenséges két tábor. A jobb oldal embere nem tart számat a más oldal sem javallására, sem figyelmére; felei bizonyosan megtapsolják, a más részt bizonyosan kizúgja, ha azt, mit monda, egyenesen az örök bölcsesség közeléből vette volna is. Szomorúan néztem ez éles kettészakadást, s kívántam: nemzetemet ettől óvja az ég. Véleménykülönbségek elkerülhetlenek, pártok nem szükségesek. Azt azonban nem tagadhatni, hogy a whig és tory kormányok egymást váltogatása, a két szél közt eső pályán biztosan vezette Britannia sorsát, s hogy a nemzet intézeteiben a megtartás és haladás elvei összeshövdését eszközölte. A követek száma lehet nagyobb s kisebb, de a többség s kisebbség közti arány ugyanaz marad, mert a két pártbul a tagok csak párosával kapnak engedelmet az elmenetelre, s csak ezt tudva értheted angol hírlapokban a kifejezést: „there are many pairs off”.

Megszólításul a vitákban, nem kizárólag ugyan, de gyakran használtatik a *barátom* nevezet. Utósó diétánkon egy jelesünk ezt szinte kezdé használni a *követ* nevezet helyett, de nem talált követőkre. E nevezetnek nálunk nincs is azon alapja, mi van Angliában. Itt a követ az egész ország képviselője, nem a választott megyéé vagy városé, mi okbul itt utasítások nincsenek, mert az ország képviselőjének azokat csak nemzet adhatna (mi törvény lenne), nem pedig egy tartomány. Azok tehát, kik egyiránt az egész nép képviselői, kiket utasítás nem köt s mégis egyértenek, inkább és természetesen fölvehetik a barát nevezetet, mert itt a politikai hit és szó, éppúgy, mint a szív érzése, pusztán a követé, mint egyedé s nem mint utasított képviselőé. De

nálunk némileg gépek a követek; húsz tárgyban valaki szerintem beszél, mert parancsoltatik, anélkül, hogy úgy érzene, miként beszél s miként én érzek, és megfordítva, ki velem tökéletesen egy értelemben van, ellenem küzdeni kénytelen. A barátom nevezet itt nagyon nem állana helyén; amazt nem akarhatom, ezt nem illik s nem szabad úgy szólítanom. Innét egyszersmind világos, hogy igazán csak mi képviseltetünk, kik utasítást adunk, kik követeket minden órában visszahívhatjuk; mert az angol követ tesz ugyan ígéretet, de semmire nem köteleztethetik visszahívás terhe alatt, s a parlamentben, mint egyes lép föl, ki csak lelkiismeretére tartozik hallgatni, mert arra esküszik: hogy az ország javát előmozdítja; a küldők véleményéről nincs benne említés. A 658 tag tehát az alházban inkább ugyanannyi egyed, semmint követ; nálunk inkább ugyanannyi követ, semmint egyed. Azok tanácskoznak s végeznek, meggyőződésükön kívül senkire nem ügyelve, mint a nemzet föltétlen megbízottai, küldvék az ország külön részéből; követek pedig jobb kezeiket az utasításra, balaikat keblökre teszik, mindkettőre kell hallgatniok. -

Idegen nyelv hallásán nem ütközünk meg annyira, mint azon, ha örömet vagy bűt vagy javallást más hanggal hallunk kijelentetni, mint mihez szokva vagyunk. A javallást az angol azon sebes jajajaja-val fejezi ki, mi nálunk a ludak elkergetésére használtatik; a nem-tetszést pedig azon vajvajvaj-jal, mivel nálunk gyermekek által a szakállas zsidó csúfoltatik. Gyakran két oldalról e két hang összecsap, mi igen csodálatos zajt szül; lehetetlen nem nevetni, s az angolok csakúgy nevettek, mint én. Ilyenekben a magyar s francia szerencsésb tapintattal bír, s javallását vagy nem-tetszését férfiasan s ügyesen nyomja ki. Ehhez járul még, hogy az angol a jaja és vajvajt többnyire a beszéd végére hagyja; ellenben a francia s magyar lélek, mint zongorában a húr, mely pillanatban megüttetik, abban ad hangot.

Midőn a követek szavazandók, a hallgatók kitakarodnak. De miért, miután itt teljes nyilván van, s másnap a hírlapokban ki mire szavaz, név szerint olvashatom? Okát végre is ott találom, hol a speaker s jegyzők parókájáért, tudniillik szokás, s nem tagadom, ez sokszor szent és tiszteletes.

Az éjjeli tanácskozást rossznak tartom. Természete az embernek ugyan hajlik mint a fa, de azt mégsem tehetni, hogy a gyökerek a légben, az ágak a földben legyenek. Derűjét, rugalmát, frissességét, élet a lélek éjfél körül elveszti, kivált ha nincs cselekvőleg, csak figyelmezőleg. Bizonyítja a tapasztalás is, mert ha egy éjszaka 4-5-ig vitáznak, másnap nincs ülés, és munkára test és elme egyiránt gyöngé. *Hallható* erősségek azon követek is, kik a karzat padain végig nyúlva tisztességes horttyal s csendes lélekkel alszanak (hiszen az éjt aludni rendelé Isten!), míg tőlük három lépésnyire Russel és Peel, O'Connell és Graham küszködik. E napokban O'Connell maga is panaszkodik e fordult élet ellen: azonban ezt, barátom, némely körülállásokból mind kimagyarázni, mind menteni lehet, mert például: a miniszternek, kitől a nemzet jóllétet vár, a kereskedőnek, kinek hajói Indiákban járnak, délutáni két óráig hivatalában kell dolgoznia.

A teremben több hőmérők vannak különböző helyeken fölfüggesztve, miket egy szolga félóránként megnéz s jegyzéseket tesz. Kérdezvén, miért ez, felelé: hogy mindig kellő mérsékletű (65°) legyen a ház, mert az, hogy most 40, majd 200, majd 300 követ van benn, gyakran tetemesen változtatja. S elvezetett a padlásra, melyen léghuzamtul óvó ellenlap alatt szellőző lyukak vannak, s egy vele összeköttetésben lévő örvényded kanyarodásban mester-séges szél zúg, honnét a friss léget, egy zsinórrántással, tetszés szerint beereszthetni. Aztán az épület alá menénk le, hol a terempadozat s az azt tartó kőboltozat közé csöveken vezetettik a gőzmeleg, s egy kis ablak mögötti hőmérőn, a terembei mérsékletet, a fűtő ide lenn is megtudhatja. Az udvaron pedig egy gyárkéményű nagy kemencében halom tűz ég, de ez nem melegítésre, hanem a padlási szélörvény támasztására való. -

A *felházban* hasonló a terem, kivevén hogy legfölül a trón áll, mely előtt a gyapjúzsák név alatt ismeretes elnökszék, s kivevén, hogy a padok tündöklő veres posztóval behúzzák. Mit mondjak üléseiről, miknek illedelmi hideg szabályai a Broughaméhoz hasonló szellem kilángolásaira fagyosan lehelenek? Tíz, tizenöt lord megjelen s nem vitáz, nem is tanácskozik, csak beszélget egymással, mintha egy háznép nemzetségi dolgairul értekeznek. Rendesen ilyenek a felház ülései. Az alházban hév, itt hidegség, ott élet a népből, itt álkodás az udvarból; ott néha nevetséges jeleneteket érsz, itt soha nem, de rettenetesen fogod magad unni; ott ügyvédi szellem, itt bírói ünnepiség uralkodik; amaz, mert heveskedik, azt hiszi, csak ő a népjog hú vedé, ez, mert nyugalmasan szól azt követeli, csak ő *képes* ítélni. [...]

London, Június 14-én, 1837.

London utcáinak s házfalainak belseje a sokféle csatornákkal mintegy be van szöve. Midőn egy utcát fölbontanak, látni benne a sok vas-inat, mely a physikai Londonba életet visz. Mint midőn karunkra nézünk, s látjuk rajta a kéklő ereket. Vastag és vékony, fő és mellécsatornák keresztül-kasul szeldelve egymást; ez vizet, az gázt vezet, más rútságot visz ki, s ezeken kívül bizonyos távolságra az utcákon, vas szájak s oszlopok vannak, melyekből, ha kinyitvatnak, víz rohan ki, vele elöntetni az utcát, megoltani a tüzet. A londoni polgár ki se mozduljon házábul, minden helyébe jön. Ha vize hordajából kifogy, *magátul* kezd folyni, s megtelvén, egy üres vaslap-gömb segedelmével a cső magátul záródik be; a gázt este csak meg kell gyújtania, s illetés nélkül reggelig ég; a tejárusok napjában háromszor járvák körül a házakat; a sütő helybe hozza a kenyeret és sültet; a kocsmá-inas a sört s bort; más árusok a halat, csemeget, zöldséget, kőport s azon házi bútorokat s dolgokat, mikre, mivel könnyen kopnak vagy törnek, gyakran szükség lehet; s végre, unalom ellen ablaka alatt a szegény savoyard s olasz fiú gyakran forgatja zengő sípládáját, s utána, mintha az hangászkarzatképpen játszott volna, a marionetti állítja föl játékszínét.

Londonnak gazdag s elég olcsó élelempiaca van. A vidékbeli kertész a napot munkában töltvén el, este megrakja szekerét s éjszaka a városba jön és lerakodik, és napkölte előtt vissza is indul. A londoni tunya reggel 8-9-kor fölkelvén, a piacot friss zöldséggel tele s illatozva találja, anélkül hogy tudná hol termett és mikor hozatott. De e másfél millió embernek nagy *konyhakert* is kell, úgyhogy 10.000 acre kicsiny volna, ha a föld termő erejéhez mesterség és szorgalom nem járulna. A retek és hagyma alig ütközik ki a földből, már a melegágyból a virágos káposzta közébe ültetetik oly sűrűn, mintha más növény nem volna ültetve. Azonközben, hogy a retek kiszedetik s eladatik, a virágos káposzta feltöltethetik: ekkor közébe káposzta jön. Ezek megérvén s elvitetvén, az ágy megújítatik s zellerrel és endiviával ültetetik be. Így ugyanazon telek, az évszak szerint, pihenés nélkül friss zöldségeket termett.

Miért oly tiszta a londoni polgár háza, udvara, bútora, edénye? Mert a vizet olcsón, *könnyen* és nagy bőségben kapja? Több vízvezető társaságok vannak, melyek részint forrás, részint átszűrt Temze-vízzel látják el London 150.000 házait. New River, a legrégibb társaság, 70.000 házba naponként 86,292.000 icce vizet ereszt, s a szükséges vízmennyiséget sok kút föből gyűjti össze a Londontul 40 angol mérföldnyire eső s 476.288 hordónyi mederbe, honnét a város melletti egy kisebb tartóba foly; de itt mégis roppant gőzgépekkel hajtatik föl azon magasságra, hogy a városban a házak második emeletébe is fellökődjék. Hogy a víz bőségétül, *könnyen* és olcsón kaphatásától függ a tisztaság, Párizs is átlátta, mert egy tervet készített, miszerint a házakba, londoni mód szerint, csatornák által fogna vezetetni. Mit gondolsz, ily vízcsatornákra s átszűrő készülétekre nem volna Pestnek szüksége?

Az angol nemcsak a szavat „*comfort*” bírja, de azt is, mit jelent, s nekünk nemcsak a szó hiányzik, de a dolog is. S midőn a comfort megszerzésén dolgozik, felfödözések által tökéletesíti, fogyasztás által folyásban tartja az ipar sokféle ágait, a kereskedésnek szárnyakat ad s intézeteket hoz létre. A *club*-ok (casinók) itt hatalmas erkölcsi erőfeszítések, mikben közügyek lévén a beszélgetés tárgyai, a leghanyagabbak s legönzőbbek is részvevő polgárokká képződnek; mikben a statusélet elvei nyugalmas társalkodás közben kifejtetnek s elhintetnek; mikben az emberek országos dolgokról gondolkodni kedvet s alkalmat nyernek. Azonban úgy látom, alapításuknak *eredeti* oka mégsem ezen erkölcsi súly teremtése vala, mit ad érintkezés s egyesülés, hanem a comfort keresése, mit az egyesülés szinte ad; mert most, kinek évenként 100 fontja van, a clubházban annyi kéjelemmel élhet, mennyit csak 2500 fonttal bíró szerezhetne meg. S ha itt arra, ipar s erkölcsvilágban *egyesületek* mit tehetnek, bámulatos példákat lelsz; elindulást látsz azon irányban is, bár a véget alig sejtik, hogy az egyesületek ereje az élet kéjelmeinek sokasítására is fordíttassék, s én azt tartom, ez elv alkalmazása egykor, mert ez még Britanniában is csak csírában van, új képet ad a polgári életnek, s ki 200 pengő forint jövedelemmel bírand, 4000 pengő forinthez illő kéjelmeknek parancsol, s e szerint a gazdag 40 helyett 2-t költ, a szegény pedig jövedelmét *hússzorozza*.

Itt egyszersemind, a club eredetét és számtalan vállalatokat megfontolván, azt is tapasztalhatni, hogy *köz-* és *magánérdek* nem annyira ellenséges, mint rendszerező statusemberek állítják, legalább Angliában e kettő egymásba úgy vág, mint ellenforgású két fogas kerék; együtt emelik föl a terhet, az ország sorsát. Mert ha egy egyesület Kelet-Indiát 80 millió lakosaival meghódítja s birtokába ragadja, egy más itthon telket vásárol, rajta egyházat épít s bérbe kiadja a szegény eklézsianak; ha hajókat építtet s kereskedik a déli szigetek vad embereivel egy, más itthon az iskolaügyet veszi gondjába, s könyvekre, tanítókra, ingyeniskolákra milliókat áldozik; ha gazdagodni vágyva gyárokat emel, kincsszomjazva Amerikában bányákat műveltet, a tengerpartokon nyereségért dock-okat ásat egy, más a földön térítőtöket küld széjjel, bibliákat 147 nyelven 5-8 millió példányban nyomtat, a rabszolgaság eltörlésére roppant összeleteket költ, s tudományok érdekében utazásokat tétet a földgömb körül s a pólusok felé; ha vasutakat s csatornákat állít egy, más közkönyvtárakat s vasárnapi iskolákat nyit; ha hiúz szemekkel csak a haszon után céloz egy, más a művészek remekeit királyilag fizeti, a nagyoknak emléket emel, városokat szépít; ha a népet közzénnel, gázzal, hallal, mit ezer mérföldekről hoz, vízzel, mit száz forrásból gyűjt, gyümölcscsel, mi a hév tartományokban termett, ha borral, fával, növényvel, drága szerekekkel az egész világból ellátja egy, más a kártul vagyondod családodat halálodtól biztosítja, dologszínt épít a szegénynek, táplakot az öregnek, kórházat a betegnek (némely egyes 2 millió pengőforintnyi alapítványt is tesz). Ezen egyesületi szellem, minek nyomára akadsz a legparányibb s legnagyobb dolgokban, a házi élettől fogva a statuséletig, tevő a brit nemzetet azzá, ami: páratlanná e földön, múltban és jelenben; ez gerjeszté föl s olvasztá össze benne a legdurvább haszonvágyat s a legistenibb nagylelkűséget; ez tette dússá egyenként a polgárokat, összesen a népet, és csak így történheték, hogy Nagy Britannia nagy dolgokat nemcsak akarhatott, de véghez is vihetett, s nemcsak véghez vihetett, de véghez vitt is.

Az egyesületi nagy hatalmon kívül *erkölcsi* és *physicai* több kedvező körülmények emelék a brit ipart jelen magas fokára. Amazok közé tartozik *a)* a birtok bátorsága és szabadon forgása, amaz, mert munkásságban senki nem fejt ki sem lelki, sem testi erejét, ha nem bizonyos, hogy jutalmát is ő fogja aratni, - ez, mert nélküle nincs azon vagyonhullámozás, mi könnyű fordítgatás által az ipar szenvedő ágait sorban fölelevenítheti; *b)* az egyedáruság nemléte s a kormánynak iparvállalatokba nem-avatkozása, - a kormány vigyázzon csak a rendre s csöndre, a polgárok magok tudják legjobban, mi nekik leghasznosb, mert az önérdek a legébrebb értelem s a legélesb ösztön; *c)* a közértelmesség terjesztése a népben, könyvek, lapok,

mechanikai intézetek által, mert egy műveltségben nép, bár gazdag lenni minden anyaggal s erővel bírjon, ennek alkalmazására képességgel nem bírván, szükségképpen szegény és szűkölködő, mint példa a magyar, míg az értelmes nép, bár szigorúbb körülállások közé legyen helyezve, a lelki és testi tehetség célszerű használása által gazdagságra és jólétre emelkedik, mint példa az angol s még inkább a holland; *d)* az idegen iparúzők befogadása, szívesben is, mint egyebütt Európában, bár nem annyira mint Németalföldön, mely kicsiny s egykor gyönyörűn virágzó országnak bölcs politikai szabálya volt, mitől sem béke, sem szövetség, sem kérelem, sem had nem bírta elmozdítani: az üldözött idegeneknek örökös és biztos menedéket adni, minek következménye vala, hogy a háborgó országokból kiköltöztek ott nagy vagyonukkal telepedtek le, s a kereskedésbe, gyárakba, mesterségekbe, művészetekbe és tudományokba életet s erőt öntöttek. Némelyek azt hiszik, hogy a birtoki nagy egyenletlenség s a terhes adók is kedveztek az ipar kifejlésének, amaz, mert vetélkedést szül a gazdagokhoz emelkedhetni, ez, mert, kivált összekötve a most említett vággyal, a polgárokat a legfeszültebb tevékenységre kényszeríti.

A *physical* kedvező körülmények közé tartozik *a)* hogy több nemű nyers anyagokkal nagy mennyiségben bír, milyen a gyapjú, vas, cin, ón, réz, bőr, kender, és mi hiányzik, azt a tengeren könnyen s olcsón összeszerezheti; *b)* hogy kimeríthetlen kőszénbányái vannak, mi nélkül gyárjai e képzelhetlen terjedelemre nem juthattak volna, s főképp fontos e körülmény a gőzgépek föltalálása óta, mert e vas tagoknak mozgató ina a kőszén; a vízesések is számosak, de mik most a gőzerő mellett fontosságukból sokat vesztenek. A gépek tökélyét, a tőpénz tömérdekségét, a munka elosztását az eredeti okok közé nem számíthatni, szorosan véve csak eszközökül tekintethetnek, mert ezek, mint okozatok később lőnek okokká. Így az *elsőség* is, miszerint azon ország, mely iparban a többi megelőzé, soká diadalmasan kiáll minden mérkőzést, mert a piacokat kereskedői elfoglalák, lakosai a hosszú idő alatt a munkára szükséges ügyességet megszerzik, s míg más népek a kezdés próbáival küszködnek, ezek a tökélyítés lépcsőin haladnak. Harmadik fő körülmény, *c)* hogy az éghajlat alkalmas minden-nemű ipar folytatására, és *kivált* hogy a szigeti helyzet a kereskedésre utat nyit a világ minden részeivel. Körülvéve az óceántul, rajta, a nemzetek e nagy országútán készítményeit oda viszi, hol elkel, s így midőn elhordás által egyfelül a gyárakat örök munkásságban tartja, másfelül azoknak nyersanyagokat bőven hoz.

De mi szóval vagy számmal vagy nyelven fejezzem ki, barátom, a brit kereskedés terjedelmét? Fogod-e képzelni, ha mondom, hogy határai az ismert világ határainál végződnek, hogy amint e kereskedés maga kiterjeszkedik, a világ határait terjeszti odább? Fogod-e képzelni, ha állítom, hogy a föld e nemzetnek gyarmata, melyen egyedáruságot űz? Nincs tenger, melyet be ne járjon, nincs part, melyre ki ne lépjen, nincs rév melyre ki ne kössön, nincs nép, melyet meg ne látogasson. De midőn áruít a kalmár a föld mind négy szélé felé elküldi, midőn a hajós életveszedelmek közt északot és délet összejárja, nem pusztán kincsszomját követi: nemzeti dicsőség is emeli keblét, hogy a világkereskedésnek ura maradjon a brit nemzet, hogy Nagy-Britannia zászlói tiszteltetve lobogjanak minden tengereken és partokon hogy népénekében „Rule Britannia, Britannia rule the waves” ne hang, de való legyen. A hazafiság s nemzeti büszkeség így szövődik a kereskedésbe is, s ha egy s más körülállás miatt néha meglankadna: az újra belefűvja röpítő erejét. Ez dicsőség, barátom, mely nemcsak sugárokból, ez hatalom, mely nemcsak szóbul áll.

Naplóimat statisztikai lapokká nem akarván tenni, csak két-három adatot jegyzek föl, mert ez kifejezendő azt, mit én kimondani nem tudok. A brit birodalombeli készítmények csak kivitt részének ára, 1834-ben, 416.491.910 pengő forint; 1835-ben a harmincadí tiszta jövedelem 205.228.960 pengő forintra ment; ugyan 1835-ben a birodalombeli hajók száma 25.055, a rajtok lévő embereké 168.061-re hágott; 1834-ben összes réveibe, 13.903 belföldi, 5.894

idegen kalmárhajó evezett be, s 13.639 belföldi, 5.853 idegen evezett ki, s Londonban magában, 1835-ben, 5.066 hajó rakodott le; 1835-ben a kormány összes jövedelme 506.335.450 pengő forint, kiadása is ugyan annyit tőn. Nem annyira dicsőség bírni e roppant vagyont, mint teremteni. S innét megítélheted azt is, hogy mely nemzetben ily mértékkel kamatozó tőerő van, az bármi nagy adósság mellett is, vajon félhet-e a megbukástól?

Ha a Coventgardenre s más gyümölcs piacokra jutsz, szinte megtévedsz, nem egy déltartományban vagy-e? A kókuszdiók, narancsok (2 váltó garas egy), granátalmák, ananászok, figék rakáson állanak. A szőlő (fontja 12-30 váltó garas), hozva a spanyol és portugál hegyekről s meleg szigetekből, most is oly friss színben s épen árultatik, mintha szüret ideje volna. Ez is az ember elsősege, hogy növény és állatként nincs az éghajlat mostohaságára kárhozthatva; mi szépet s jót a föld valahol terem, s a nap érlel, mindazt fölkeresi és haza hordja, és így a távol országok javát bírja, veszedelmei nélkül. Ne hányd az angol szemére, hogy hazája, Albion, egynek és másnak híjával van, mert csak dicsőségét, erejét, hatalmát pattantod ki, elmondván neked: hogy kínai teát és mekkai kávét iszik, havannai szipát szív, ciprusi borral, malagai szőlővel, török rizzsel, provençei olajjal, francia pálinkával, olasz narancssal s ananással. Indiák fűszerével, Dominika cukrával, tengerek halával él; hajóit svéd tölgyekből, bútorait mahagónibul építteti, házait carrarai márványoszlopok tartják, kertében a hévöv növényei illatoznak, köztük Palmyra omladékibul emel romokat, ablakaiban Mexico madarai szivárványkodnak, Egyiptom gyapotába, Ázsia selymébe, Perzsia sáljába, Szibéria prémjébe öltözködik; a világszem-opált Magyarországbul szúrja melltűjébe, Peru aranyával fizet, nyakába Kelet gyöngyeit fűzi, gyűrűiben Afrika smaragdja zöldell, s mind e nagyságra és pompára és hatalomra braziliai gyémántbul készült koronát tesz föl. -

A Dock-ok, raktáraktul s pincéktől körülvelt mesterséges tavak, melyekbe a Temzéből nagy gátajtókon eresztetik víz, s melyek közül egybe-egybe 150-500 árbocos hajó mehet be, lerakni a hozott terhet, fölrakni az elviendőt. A St. Katherine-dock ha nem a legtágasb is, de talán a legmeglepőbb. Körös-körül hét-nyolc emeletes komor színű tárházak emelkednek; a földszint nyílt tornácot képez vas padozattal, s részint vas, részint kőoszlopokon nyugszik. Mindenfelé a kerekes sok vasgépek állanak, a tömördek terhet kiemelni a hajóbul, fölhúzni a tetőre vagy lebocsáttani a hajófenékre. Idegennek ez valami nagy és csodálatos látvány! Az éghajlatokat összezavarva látod, a különböző övezetek termékeit egymás mellett fölhalmozva szemlélvén. A nád vesszők csomókba kötve hevertek, mint nálunk a nádkazlak; a dugófák, mint nálunk az ölfák; a délszigeti borok, olajok, fűszerek hordókban, a különös állatszörök, ásványok zsákokban, a nyers cukorparázs kádakban, s mint szokás a gazdag tárában, itt-ott elszórva, hogy szinte tapad a csizmatalp. De ismerhetem-e én azon számtalan idegen terméket? Valóban, mintha a föld közönséges szüretelő házában jártam volna, melybe a gyümölcsök a világ minden zónáibul összehordattak. Az angol erő és szorgalom, mint a tengerörvény, mely nagy körben forog s mindent magába bevon.

A hajók némelyike éppen útra indulandó volt. A matrózok sűrögtek. Része a vitorlakötelek közt fönn a negyedik árboctoldaléknál kötözkéle, része a hajóoldalt festé vízharító festékekkel, része a vitorlákat foltozgatá. Némelyik nem rég érkezettnek födelén anyákat is láttam, kik révbe jutott férjeiknek térdeikre ülteték kisdedeiket. A kereskedők pedig fontos arccal jöttek-mentek mint papjai e Mammon-templomnak. Én pedig - csodálkoztam!

A City lakosainak, ha a Temze túl partjára akartak menni, messze eső hídra kellvén kerülniök, s állandó híd az e tájon horgonyzó és szünet nélkül jövőmenő magas árbocú hajók utat fogván elzárni; Brunel mérnök fejében azon eszme támadt, hogy a két part folyam alatti út által köttessék össze, s ez a *Tunnel*. Két boltozat út lesz, egyik a jövők, a másik a menők számára; az egész út hossza 1.300 láb, melyből már 740 készen van. A víz, mint a hírlapokbul is tudod,

többször beszakadt s a sok akadály a társaság tárát végre kimeríté. De most újólág foly a munka, mert ez eredeti mű némileg megszűnt nyerekedők ügye lenni, bevégezésébe a nemzet dicsőségét s nevét is beszövötnnek látják. Egy gömbölyű toronydad üregben kerengő lépcsőkön jutsz a fenékre, s egy sötét barlang helyett, mit vártál, egy földalatti nappalba lépsz, oly ragyogón van a 180 lépésnyi kész boltozat gázzal megvilágítva. „Ugye sehol nincs ilyen széles e világon?” - kérdé egy ifjú angol, s fénylő szemmel vetett a perselybe a beteg munkások számára. Annyi igaz, az angol nemzetnek, ha ma eltöröltetnék is a föld színéről, maradna nyoma a föld hátán és a föld keblében, mint a római és görög népnek maradt, de lételünknek csak a következő század is mi jelét láthatná, miután őseink várainak omladékait is elpusztítottuk? A Tunnel alkalmasint drágább, mint egy rendes híd, de a népnek kenyér, az észnek tárgy, a nemzetnek dicsőség kell. Művek a maradékhoz a legnagyobb s legmaradandóbb leckék; midőn azokat látja, szíve dobogni indul. Ezért még mai szomorú korában is irigyletes a görög ifjú sorsa, ki Athéne vidékén Spárta körül, Thébe kapuinál, a szent emlékezetű romok árnyékában az apák dicsőségéről epedve, szenvedve s lobogva álmadozik.

Barátom, itt mindent gigász idomban találsz, úgyhogy ki Anglia mértékével méri Magyarországot, az annak vagy igen heves barátja, vagy ellensége. De ha tehetném, ez életet minden becsületes magyarral megnézném, s reménylem, kik most kérkedve és - nemzetileg - káromkodva kiáltják: magyar vagyok! - hosszú orral odább sompolyognának. Büszkeségünk csak a haza határain belül viríthat, kívül, s kívált itt, le kell hervadnia. Egyébiránt én csaknem óhajtom, maradtam volna hon, mert így valamely vén zsoltár nótájára, valamelyik fatornyú egyházban, boldogul énekelhetném a boldogokkal: „extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita”. Így ül a féreg a torma hátára, s kevélyen éneklí a mézevő méhnek: nincs jobb étel a tormánál!

London, Június 19-én, 1837.

Mint az éj, melyben naplóm e lapját írom, sötét kép elébe vezetek. Az utcákon töltött puskával fegyverkezett néhány őrt látni; kik csordákat hajtnak, nem barmokbul de - emberekből. Vásznon ingők s gatyájok szennytól és zsírtól koromfekete, képök sárga és kiaszott, két forgó szemmel, lábaikon vasláncok, melyek lármás csattogása a negyedik utcára is elhangzik. Itt-ott megállapodnak, útba jött ismerőseikkel sűgva, titkon, külön értekezni bűnről és gonoszságokrul; azokrul, miket elkövettek, azokrul, miket teendének, s az örök puskaikra könyökölve híven őrzik őket, míg köztük a pokol veti magvát; néhol a kocsmákba is befordulnak, hogy az ítéletnek szeszes italt tilalmazó részét teljesítsék, s mohón nyelt nedvvel a lelket és észet, mely ha nem egyképpen is, de mindenben szól, elkábítsák, az örök pedig künn az ajtónál híven őrködnek, hogy benn a vétekszülő indulatok tápláltassanak; így eltüzesedett fővel tovább vonulván, köztök, kik gyalázatuk e nyilvánja által mindenre fölszabadítva érzik magukat, és az utca népe közt kezdődik a káromkodó és szemtelen szócivaj, mit az örök úgy csillapítanak le, hogy néhányat a puskaaggal föbe csapnak.

Majd a vasajtó fölnyittatik; s egy-egy, vagy földalatti, vagy földfölötti, inkább ólba, mint szobába 50-70 becsukatik, hol téiben fázik és fagy, nyárban megrekedt hőség fojtogatja, hol a bűzhödt légben szabadságát csak ideiglen, de egészségét örökre elveszti, bár erről az ítéletben egy szó sincs. Ekkor minden felügyelés megszűnvén, megindul a mirigyes társalkodás, esküdözés, káromkodás, dulakodás; a bűnök történetét, a gonoszság mesterségeit, a vétek utait egymásnak elbeszélí háborítatlanul egész késő éjjelig, midőn azokkal mintegy megtelve, a szemetes, bűdös, férges téglázaton vagy összefűlt szalmán ki-ki helyet foglal, oly sűrűn, hogy takaró nem lévén, test testet melegít. Együtt van minden kor s bűn, öreg s ifjú, hogy ezt az

kezére nevelje; a gyanúra befogott az elmarasztott gyilkossal ölelkezik: hogy lelke ha tiszta volt, ennek förtelmeitől megtermékenyedik; ki életének nagyobb részét rabságban töltötte el s feje ezer álnokságnak tárává lőn, a kiszabadulandóknak ördögi tanácsait osztogatja, a romlatlan szégyenkezve lép be s vonul félre, de jaj neki, a védtelennek, ha a többihez nem alkalmazza magát, tehát mint azok, szitkozódik, ocsmány dolgokat beszél ő is, hogy valamiképp náloknál jobbnak ne látszassék, mert ez nagy szerencsétlenség lenne; és ez kezdete a vétekbe süllyedésnek; kiben a jónak s szeméremnek még egy szikrája van, itt meg nem élhet, vagy áldozatul kell esnie vagy gonosszá kell válnia; a cinkosok azon tanácskoznak, miképpen szedjék rá a bírót: az ingerelt tébolyodott a hahotázó csoportnak mulatsága s áldozata lesz; a betegek ápolás és pihenés nélkül a többiek közt nyögve fetrengenek, s ez erkölcsi mirigyhez a physicait is adják; szóval: a rabok vétekre, korra, állapotra, bűnre tekintet nélkül összevegyítettnek s így a tömlőc, a büntetés céljával ellenkezőleg; a bűnnek s henyeségnek valóságos *iskolája*, melyben a jók teljesen, a rosszak örökre elfajulnak; *siralomház*, honnét a belső ember a sírba vitetik; egy erkölcsi *mirigy műhelye*, melynek költségét az ország viseli; egy *drága intézet*, hol minden gonoszság mesterségesen összepontosíttatik és szabadság adatik a veszélyes ismeretségek szövésére, s mód gyilkos és tolvaj tervek kidolgozására. Rendszerint a bűnös rész lévén nagyobb, ez a jót magával ragadja, de egyébiránt is a lelki romlottság tagadhatlanul ragadós b a testinél; tehát ily állapotbul a bűn ízről ízre öröklése szükségképpen következik, s természetes, ha a fiú a tömlőcben tarisznyáját azon szögre akasztja, mire apja és nagyapja akasztá, és csak e szög azon ősi vagyon, mit bírni az ország a nemtelennek megenged.

Barátom, megborzadtál-e e szörnyű képtől? Örülök, ha igen. De tévedsz, ha eredetijét Angliában keresed; nézd magad körül, s megismered, hogy én itt a magyarországi tömlőcöket rajzolám. Hidd el, keseredett szívvel s búslakodva vittem tollamat. De épp e lélekvérző s rettenetes állapot, miben a humanitás szent törvényeit iszonyúan taposva látom, mely a polgárok, a satus, a vallás érdekeit egyképpen sérti, épp ez okozá, hogy utazásom egyik fő céljául a tömlőcök megvizsgálását tűzém ki. Én úgy találom, hogy Észak-Amerikában s Európa művelt országaiban már darab idő óta a törvényhozók, erkölcsphilosophok s fogház-kormányzók összemunkálva s nagy buzgalommal dolgoznak a szükséges javításokon; míg mi e társaséleti s philantropi nagy munkáról alig hallánk valamit, s kegyetlen rendszerünket oly természetesnek látjuk, mintha az másképpen nem is lehetne.

A *javító rendszer* (système pénitentiaire) alig kapa hírré, fölhalálásának dicsőségét máris több népek követelik. A francia a XVII. században élt Mabillonnak tulajdonítja; a belga szerint legelőször a gandi tömlőcben létezék; az angol ezt tárgyazó első rendelkezésnek 1776-i törvényét mondja; de Pennsylvania is saját indítványát vallja elsőnek. Miután azonban legkorábban, legteljesben, legterjedelmesben e rendszer Észak-Amerikában fejlett ki; ennek rajzát a rendszer történetéül tekinthetni.

A quakerek, e vallásos és humánus emberek, a múlt század utósó negyedében, Pennsylvaniában oly lelkesen munkálkodának a büntető törvények kegyetlensége ellen, hogy 1785-ben a törvényhozás a halálos büntetést a legtöbb esetekben, a testit pedig végképpen eltörlé, s a nagyobb gonosztevőket magános kamrákba zárni rendelé. Így épüle a Walnut-street tömlőc, melynek nagyobb teremeiben a rabok együtt voltak, de bűneik természete szerint osztályozottan, a kamrákba pedig azok csukattak, kiket a bíró elkülönözésre ítélt, vagy kik a tömlőcfegyelemhez alkalmazkodni vonakodtak. Látni való, hogy a külön zárás még nem vala általános büntetés, s a bíró erre különösen ítélte azon nagyobb bűnösöket, kik az 1786-i törvényváltoztatás nélkül halállal fogtak volna lakolni.

Azonban a Walnut-street tömlőc szerint sok statusok építének, New York is; de a reménylett süker mindenütt kimaradt. Innét azon gondolatra jöttek, hogy a kamrák számát szaporítani s a foglyokat egymástól lehetőleg elkülönözni kellene, és ez volt a most annyira híres auburni (New Yorkban) tömlőcnek eredete, melyben 1816 után párosával laktak a rabok, s melynek, 1819-ben, több kamrákkal szaporítását parancsolá a törvényhozás.

Pennsylvania azalatt 1817-ben a Pittsburgh, 1821-ben a Cherry-Hill nevezetű tömlőc építésére szavazott költséget, és a rabok elosztályozását foganatlannak tapasztalván, minden fogoly külön elzárását határozá, úgyhogy kamráját se éjjel, se nappal el ne hagyhassa, se ne szabadjon dolgoznia.

De ez elvnek alkalmazhatása előtt az auburni új kamrák elkészülvén, itt 1721-ben nyolcvan fogoly külön záraték. Hanem a próba, mitől oly sokat s nagyot vártak, eredményében rettenetesnek mutatkozik, mert a teljes elkülönzés munka nélkül társas természetű embernek erején fölül van, s így azon szerencsétlen foglyok szemlátomást fogytak, éltök veszélyben forgott s némelyik közel volt a megháborodáshoz. E szerint az igazgatás kénytelenségben érzé magát azon módosítás tételére, miszerint most a foglyok éjszaka külön kamrákban tartatnak, nappal pedig közműhelyekben, de néma hallgatással dolgoznak, és e rendszert az 1824-i törvényhozás is javallá s azóta auburninak neveztetik. Egyszersmind a közönség figyelmét, az egyesület valamennyi statusaiban az entusiasmus legmagasb pontjáig fölgerjeszté, annyira, hogy ezt a javító rendszer történetében időszaknak mondhatni, mely óra a tömlőcügy a társasági föladatak legfontosabbaihoz számláltatik s a fogházak kormányára a legelőkelőbb polgárok vágyakoznak. S vetélkedve javítják tömlőceiket s építnek újakat ezóta a külön statusok, melyek egész 1835-ig példányul csak az auburnit választák, s maga New York is még egy másodiknak építését rendelé, minek felépítése érdekesb módon történt semhogy elhallgathassam. Tudniillik Lynds, az auburni tömlőc igazgatója (egykor kapitány) száz rabot magához vesz s elvezeti a Hudson partjára, hol az új tömlőcnek kell épülnie, s anélkül hogy éjjel kőfal közé záratnak volna, féken bírja őket tartani szilárd akarata által. Több évig dolgoztak így saját börtönükön, számuk időnként növekedvén, s az egy ezer kamrájú Sing Sing fogház így építették föl magok azok által, kik utóbb belezáratnak.

Azonközben Philadelphiában is elkészült a Pittsburgh, 1827-ben, s a rabok éjjel és nappal külön záratnak s dolgozniok se vala szabad, és itt mindez történt veszedelmes következmény nélkül, tudniillik mert a kamrák szerkezete oly hibás volt, hogy a közlekedést éppen nem gátlá meg. Részint tehát, mivel a rendszer javítónak nem mutatkozá, részint mivel az auburni szomorú esetek a közönségre eleven benyomást tőnek, részint mivel az auburni új rendszernek magasztalva hirdetgetett szerencsés foganata a közvéleményt egészen meghódítá; a pennsylvanniai törvényhozás, kétkedvén, vajon a jó utat választá-e, a két rendszer megvizsgálására biztosságot nevezett, mely bár az auburnit is ítéle jobbnak, a határozat, kivált Vaux Róbert s a nagy híró Livingston hatalmas szavokra, az lett: *hogy az örökös elkülönzést megtartá, de összeköté vele a munkát* - és ezen fenyíték uralkodik a 844 kamrájú Cherry-Hillben, s ez neveztetik *philadelphiai rendszernek*. Én azonban úgy látván, hogy az auburni rendszernél az erkölcsi erő a hallgatásban, a philadelphiainál pedig a magányban fekszik; azt *hallgatórendszernek*, ezt *magányrendszernek* kívánnám neveztetni.

S mi fegy uralkodik a hallgatórendszer mellett?

Megérkezvén a rab, egészségét az orvos megvizsgálja, aztán megfőrösztik, haját megnyírják, s tömlőcruhába öltöztetik. Ekkor egy kamrába zárják be, honnét csak néhány nap múlva eresztik a közműhelybe dolgozni. A naprend ez: napköltekor haranggal adatik jel a fölkelésre s a porkolábok az ajtókat megnyitják. A rabok rendsorra kiállanak, mindeniknél lévén tál, korsó és éjedeny, s ezeket menetközben kellő helyőkre tevén, mennek a műhelybe, hol teljes

hallgatásban s lesütött szemekkel dolgoznak. E körül van egy sötét tikos folyosó, honnét a rabokat láthatni tőlök meg nem láthatva. A jeladásra ismét rendsorba állanak, s útközben a konyha melletti szoba nyílásából reggeli tálkáját ki-ki elveszi, és a sor haladásával kamrája elébe jutva, abba betér s ételét elkölti. Húsz perc múlva azon rendben visszatérnek s tálaikat beadják; az ebéd is olyan módon történik. Este, előbb megmosdván, azonképpen takarodnak kamráikba, magokkal vivén a vacsorát és éjedényt, s a magokra hajtott ajtót utánok a porkoláb becsukja. Bizonyos idő múlva a káplán mindenik folyosón imádságot mond, mi után a fekvésre jel adatik. Éjjel az örök posztósaruban hangtalanul járnak föl alá a folyosókon, miknek pislogó mécse kriptai csöndben ég.

És mi fegy a magányrendszerénél?

Megvizsgáltatván, megtisztíttatván s felöltöztetvén a rab, szeme bekötetik s így vezettetik kamrájába, hol talál: nappal falhoz felköthető függő ágyat, egy cintált, egy cinkancsót s a statustól egy bibliát és más épületes könyveket. Ide vezettetése közben rövid időre az őrponton megállítják, hol a kormányzó a szabályok föltételekten megtartására inti. Kamrájába érvén, szemfödelét leveszik s egyedül hagyják, hol talán évekig, talán örökre fog maradni, anélkül, hogy emberi teremést látna az örökön kívül. Több napokig még csak bibliát sem adnak neki, annyival kevésbé dolgot, s ez idő alatt a kormányzó különös figyelmének tárgya. A rab mihamar munkáért esdeklik, de míg a magány által teljesen meg nem töretett, addig megtagadtatik, s aztán is el kell magát határoznia vagy folyton dolgozni, vagy éppen nem, - de ez utóbbi alkalmasint soha nem történik, oly rettenetes kín a magány, kivált bűnös embernek. Olvasásban itt a rab nagy gyönyört talál, s ki olvasni nem tud, azt vagy magától vagy segítve megtanulja, s evégből nagy tekintetű polgárok is meglátogatják a kamrákat. Kamrájában eszik, alszik, dolgozik, s abból soha ki nem megy, ritka esetet kivéve; de ekkor is csak teljes magányban lehet sétálnia, hogy ne hallja élő hangját, ne lásson élő teremést. Az örök, a kormányzó, az orvos gyakran meglátogatják a kamrákat; de főképp kíváncsi a káplán, ki itt a lelket a vallás vigasztalásának többnyire nyitva s érette epedve találja.

Mindkét rendszer megegyezik abban, hogy a rabok munkája vállalkozóknak adatik bérbe; hogy ebből a rab semmit nem kap; hogy ki mesterséget nem tud, arra taníttatik; hogy az élelem egészséges, bő, nem finom, de tápláló; hogy a rabok közt minden tekintetben még tökéletesb egyenlőség van, mint van a társaságban, s a gazdag, kinek gazdagsága bűnét csak terheli, nem dorbézolhat a szegény mellett, kinek szegénysége egy mentsége bűnének. - De különbözik abban, hogy a magány-rendszer a makacskodót csak sötét kamrába zárás és étele kevesítése által engedi megbüntetni, mi két nap alatt rendszerint foganatos: ellenben a hallgatórendszerénél a közműhelyekben a rendtartás szükségesb és nehezeb levén, ha valamelyik máshoz szól vagy szemét munkájáról csak fölemeli, a porkoláb azt azonnal megkorbácsolhatja. És ez egyik fő oka, hogy Livingston és több nagy hírnű férfiak nagy erővel kikeltek e rendszer ellen, és ellene máris hatalmasan emelkedik Észak-Amerikában a nép szava, mert különös, hogy mire nem ítélni a bűnért, mi nagyobb, az alá vonatni a fenyíték miatt, mi kisebb.

Talán nem lesz előtted érdektelen a két rendszer főbb vonásait összehasonlítani.

A *magányrendszer* igen egyszerű. A rab külön kamrában elzáratván, alig lehet szabályt sértenie, és így a fenyítéket fenntartani könnyű. Ha az első napok elmúltak, mikben a lélek a háborgás és kétségbeesés közt kínosan hánykolódik, következik a sorsában megnyugvás; a hallgatást meg nem törheti, mert egyedül van, munkálkodni meg nem szűn, mert ez minden öröme. Itt az elv magában dolgozik. A *hallgatórendszer* kivitele nehezebb. Megismerik, hogy a lélek elkülönzése a föladat, de azt tartják, bár a test együtt legyen, a lélek nincs, ha teljes hallgatás uralkodik; innét a rabok nappal közműhelyekben dolgoznak mélyen hallgatva.

Minthogy tehát e rendszer egyedül a teljes hallgatáson nyugszik, ennek fenntartása *conditio sine qua non*, s ezért szükség a tilalomtörőt rögtön s keményen büntetni. Használtatik a korbács - s mivel a tilalomtörés gyakori, gyakran használtatik -, mert ez nyomban engedelmet eszközöl, mert általa a munka alig szakíttatik félbe, mert fájdalmas anélkül, hogy az egészségnek ártana, s mert nem tudnak más büntetést minek mind e jó oldalai megvolnának. Itt legtöbb a fenyítéktől függ, mi pedig már magában rossz; azonban nem-alkalmazása veszedelmet szülhet.

A *magányrendszer* költségesbnek állíttatik, mert a rabok szüntelen benn levén s benn dolgozván, részint az egészség, részint a szerszámok miatt a kamráknak tágasbknak kell lenniök; azonban a különbség kisebb semmint ellenei vélik, mert viszont a *hallgatórendszer* nagy közműhelyeket kíván.

A *magányrendszer*nél az iskoláztatás és vallásoktatás nehezítve van azáltal, hogy a rabok össze nem eresztethetnek; a tanítónak sorban kell a kamrákat eljárni, mi sok időt elvesz, a pap pedig innepeken a folyosó végéről hirdeti az ígét, midőn a kamrák kulajtói kinyitnak s a vasrácsához járult rabok hallgatják anélkül, hogy vagy látnának, vagy látathatnának. A *hallgatórendszerrel* nem jár e nehézség; itt azon iskola s innepi istentisztelet közteremben tartatik; de e könnyűség vajon nem alkalom-e azon sok tilalomtörésekre, melyek fenyítéke maga képes minden erkölcsi fogamatot elrontani? Egyébiránt ama rendszer védei, az elvhez híven, fontosabbnak tartván az oktatást, semmint ennek pártolói, úgy látszik, a több költségtől nem rettegnek, s ha elég tanító levén, oktatás egyenkint adathatik, az a köziskolainál bizonyosan sikeresb leend. Természetes, hogy a jobb drágábban szereztetik meg, s több sikerhez több fáradság kívántatik. S itt újólág megjegyzem, hogy Észak-Amerikában emberszeretettől s nemes szívtől vezéreltetett sok papok s nagy rangú polgárok meg-meglátogatják a rabokat az innepeken, s több óráig tanítják írni, olvasni, s magyaráztatják nekik a Szentírás erkölcsi helyeit. Nem ritka eset, hogy a közbevegyített tanács sírásra fakasztja a bűnös tanítványt. Ily eszközök s ily nemes keblű polgárok segedelmével éppen nem kételkedhetni a rendszer javító foganatárul.

A *magányrendszer* szerint vastag falak által elválasztva, mintegy ugyanannyi sírban levén a rabok, két tetemes haszon bizonyos; egyik, hogy egymással nem közlekedhetvén, rosszabbakká nem válhatnak, mint milyenek voltak bekerültökkor, másik, hogy egymással meg nem ismerkedvén, a társaságba visszatértökkor, ha csakugyan megjavultak, tiszta életet folytathatnak, mert nincs rabtárs, ki új gonoszságra vagy kényszerítse vagy elcsábítsa, ha pedig új bűnöket akarnak elkövetni, nincs tömlöcismerős ki segítse. Crawfordnak ezt beszélé egy cherry-hilli fogoly: hogy azelőtt a Walnut streeti tömlöcben volt, honnét kitetsző jó viseletéért korán kieresztették. Erős szándéka vala becsületesen élni s Ohióba menni, mert története ott nem ismertetett. Dolga jól ment, midőn egy emberrel találkozék, ki ama tömlöcben rabtársa volt. Tetteté magát mintha nem ismerné s elsieté, de az követé, mondván: „ismerlek, s ha kerülsz egész életed elbeszélem. Minek az, becsületesnek látszanod? Jöjj velem, igyunk s beszéljünk a régi dolgokrul.” Láta, nincs mód tőle megszabadulni; ha nem tart vele az is baj, megbecsteleníti a lakosok előtt s kenyerét veszti, ha vele tart az is baj, mert bűnbe viszi. Elkeseredék, s miatta s vele juta a Cherry-Hillbe. - A *hallgatórendszer* mellett e veszedelem csak félig háríttatik el, mert ha belső ismeretséget a rabok nem köthetnek is, mi igen nagy kérdés, de képpen egymást megismerik.

A *magányrendszer* ellen a fogság idejére nézve felhozzák azt, hogy az eleven képzelődésűt könnyen örültté teszi, mint sok példák bizonyítják; a kiszabadulás idejére nézve pedig, hogy mennél keményebben, teljesebb és hosszabb elzárásban tartatnak, annál mohóbban s vadabbul vetik magokat a szabad élet csábjaiba, s bármi nemes határozattal fegyverkezének föl, a haláli

egyedülségből a világba hirtelen átmenetelben nem tudják s nem bírják magokat fenntartani. Az elsőre felelet az, hogy a munka megengedése a rendszeren lényegesen változtatott, s felelet Crawford vizsgálódása, honnét kisül, miképpen azon szomorú esetek nem a magány, sőt nem is a dologtalan magány, hanem a kamrák egészségtelensége s az oktanul kemény bánásmód eredményei; felelet meg a philadelphiai Western, a glasgowi, a gandhi stb. tömlőc, hol e rendszernek ily következményei egyszer sem, de jó fogadatai gyakran mutatkoztak. A második ellenvetés alatt álphilantropia rejtezik, s mint merő okoskodásra lelteni könnyű, példákkal pedig még nincs bebizonyítva. A hallgatórendszer dicséretéül mondatik, hogy a társas természetű ember lelkéhez inkább illik: a világtól nem szakíttatik el annyira, és így a visszalépésben sincs annyi veszedelem.

Azt állítják továbbá, hogy a hallgatórendszer társasági emberekké a rabokat inkább képezi, mert itt engedelmisségre szoktattatnak, mert itt több módjok levén tilalmat törni, némileg érdemök annak megtartása. Ellenben a *magányrendszerben* nincs érdem, mert nincs alkalom hibázni, hallgatnak, mert nincs kivel beszélniök, dolgoznak, mert öldöklí őket az unalom. De ez nem áll, mert fegy itt is van, véteni ellene itt is, ott is lehet, s nagyon csalatkozik, ki a fölingerlő korbáccsal eszközölt engedelmisséget erkölcsi erőnek hiszi, s jobbnak annál, mire a tilalomtörési körnek összeszorítása által szoktattatunk s minek szükségéről a magunkba igazító magány meggyőzhet, mint a korbács soha nem. Sőt hiszem, hogy:

A *magányrendszer* egyedül alkalmas a bűnös megjavulását eszközteni. Az örökös magánylét s a háborítlan csönd gondolkodásra, maga magába vonja a lelket s az ember nem kerülheti el, hogy lelkiismeretével ne találkozzék. Midőn a múltra emlékezik, életének bűnös szakán is át kell mennie, s apródonként hozzászokik először megállapodni mellette, aztán elmélkedni róla, végre hibáit megismerni. Az egyedülség, mi kezdetben elkeseríté elméjét, utóbb annak emelkedést ad, mit követ az ellágyulással járó vágy kifelé, s hol elmékedéshez érzékenyedés járul, ott a megszentelődés közel van. Így történik, hogy azok, kik az embereket sértegették, mondhatlan örömet érzenek, ha kamrájukba ember lép, s a legyet és pókot a világért sem bántanák, mert élő állat s némileg társul szolgál; s íme ez nagy lépés, kínos vágyat s becsülést éreztetni azon társaság iránt, melyet ők botorul megsértettek. A tapasztalás azt is mutatja, hogy itt a lélek minden benyomásra rendkívül fogékonnyá válik, s epedve nyílik meg az erkölcs és vallás vigasztalására. De miután a magábaszállás a megjavulásra nem mindeneknek elég, miután ez azon nyílás, mely a kegyes oktatások mintegy betöltésére önkényt reped meg: erős hitem, hogy a megjavulást csak az ember munkás részvéte viheti. A magány és csönd felfakasztja a lelket - *ezt teszik a kőfalak*; a vallás és erkölcs gyógybalzsamának beleöntése szükséges még - *ezt tegyék mi emberek és polgárok*, látogatások és tanácsadások által.

A törvényhozónak rendkívül fontos körülállás az, hogy csak a javító rendszer szerinti büntetés oly *igazságos*, miszerint a *büntetés keménysége mindig arányban van a rab műveltségével s erkölcsiségével*. Természetesen, mennél nagyobb elmével s több neveléssel bír valaki, annál bűnösbb, ha bűnhődött; de hiszen a magány is annál kínosbb és rettenetesbb, mit a tapasztalás igazol. De a büntetés arányban áll az erkölcsiséggel is. Amint az igaz megbánás támad a rab lelkében, kínjai azon mértékben enyhülnek, s az apródonként eljött megnyugvás hajlik úgy tekinteni a síri kamrát, mint melyben igazságos dolog meglakolni az általa is bűnöknek ismert bűnökért. Tehát a büntetés szigorú lépést tart a benső megjavulással, s az átkodott gonosz és megtért bűnös szenvedéseik különbségének okát önmagokban hordozzák. De mód adassék a javulásra, s láttuk, hogy magábaszállás nélkül nincs javulás, s az csaknem egyedül a magányrendszerben lehető, és így csak itt a büntetésnek arányban állása is az individualitással, minek megközelítése non plus ultrája a büntető törvénykönyvnek.

Nem állítom, hogy tökéletes, de körülbelöl kimerítő ez összehasonlítás: a hallgatórendszer inkább physikai, a magányrendszer inkább erkölcsi bélyegű; a korbács fájdalmat okoz rögtön, a magány állandó félelemben tart, amaz megalacsonyít midőn lealáz, emez megtör, de meg nem gyaláz; az első rendszer a rabokkal durván bánik, a másik keményen, de emberileg, az megfásítja az érzést, ez föllágyítja; az első bosszuló indulatot gerjeszt, a másik megnyugvásra szoktat; az első rendszer alatt volt rab tudván, hogy volt rabtársaitól s a nézésre beeresztett emberektől megismertethetik, kiszabadultakor mindenre félénken tekint, a másik alatt volt bátran lép a világba, mert fogoly-szomszédai közül senki nem látta s idegenek a tömlöcbe be nem bocsáttatnak, tehát az nehezen, az könnyebben visszanyeri erkölcsi méltóságát, mi a javulás föltétele; az első több alkalmat nyújt az elszórakozásra, tehát annál nehezebb a lélekbe szállás; a másik egészen ennek eszközlésére van irányozva, tehát ott ritkább, itt gyakoribb lesz a megjavulás példája.

Vannak, kik a gyökeres megjavulást kétségbe hozzák. De ha így volna is, mit most röviden elég legyen tagadnom, a javítórendszer hasznai nevezetesen. „Dolgozni kényszerítettén a henyeségtől elszokik; hallgatni kellvén engedelmisséget tanul; bűnével tartja társaságban a magány; az oktatás műveli s vigasztalja; a fenyíték által rendre szoktattatik. Lehet, hogy kiszabadultakor lélek szerint nem egészen becsületes ember, de becsületesek szokásával bír; henye volt s lett dolgoz, tudatlan volt s megtanult olvasni s írni, nem értett mesterséget s most ahhoz is ért s kenyerét keresheti. Ha a jót nem szereti, s gyűlölni a rosszat, melynek szomorú következményeit érezé; ha nem erényesb is, legalább okosb, s erkölcsös, ha nem a becsületért, saját érdekéért. Szóval, ha nem lett is polgárrá, kinek viselete példás, a törvény ellen sem cselekszik s a társaság ezzel megeléghetik.” Hozzáadom, hogy a büntetés szigorúsága miatt a büntetés idejét megrövidíthetni, mi a statusnak s családoknak egyképpen nagy nyereség; hogy a büntető törvénykönyv szelídebb elvekre alapíthatatik, mi fontos lépés az emberiség történetében. [...]

London, Június 23-án, 1837.

E hónap 20-án múlt ki IV. Vilmos, s mihelyt elhagyta a lélek, a szabad sajtó e hónapban azonnal a történet bírtokává lőn. Már másnap a történet komoly múzsája a bíró világ kezébe adá életrajzát, megróva hibáit, megaranyozva erényeit. „Jó ember, kinek nem volt ellensége” - ezt mondogatá minden párt; de ezt: „nagy király” - nem mondá egy sem. A számtalan udvariak pedig vágy s szorongás közt futkostak be az udvarba, s ki az udvarból; sok tisztuló csillaga után, azzal együtt a láthatáron szomorúan elpattanni, sok pedig az új nap körébe sietett, hol a magáét feltündökleni reményli.

Másnap történt a 18 évű királynő Alexandrina Victoria szertartásos kikiáltása. A királynő reggel tíz óra előtt a St. James-palota ablakaiból a népnek bemutatván magát, a trónra lépését hirdető nyilatkozvány felolvastaték, mi után az udvari zenekar a nemzeti éneket játszá s az álgyük megdördültek. Ekkor egy fényes csapat, mely többféle udvari tiszttekből, testőrökből és hangászokból állt, elindula, a királynőt a fő címerkirály által négy helyen kikiáltandó, mit mindig a nemzeti ének követ. De midőn a csapat a Temple-barhoz ér, mi a City s Westminster közti kapu, ezt azon ősi szokásnál s kiváltságnál fogva, mivel a City s Lordmajor bír, becsukva találja, mit megtudván a csapat, a Rouge-Croix címerkísérő elévágat két trombitással, s háromszori harsogás után megzörgeti a kaput. A Lord-mayor, ki a City főbírája s ki a bezárt kapun túl hivatalnokok körében ül, tudósíttatván erről, a city-marsallt elküldi, ki a kapu boltja alatt lovával megállapodván, kérdi: „Ki jön itt?” mire válaszoltatik: „A címerkirály, ki a Citybe bocsáttatni kíván, ő királyi fölségét Alexandrina Victoriát az egyesült birodalom

királynőéül kikiáltani.” Erre a city-marsall Rouge-Croixát a City falai közé beereszti, s vezeti a lord-mayor elébe, ki a csapat bejövetelére *engedelmet* adván, Rouge-Croix visszatér midőn is a kapu szárnyai a csapatnak széttáratnak, s a királynő több helyeken, de a Lord-mayor jelenlétében, királynőül kikiáltatik. Angliában csodásan páruznak az ó formák az új szellemmel; az egész nemzet mintegy újjá született ember, a biblia szerint: a test maradt a régi, de benne újjá lett a lélek. Ha látod a Lord-mayort régi szabású köntösben a leomló vendéghajjal ülni kocsibárcájában, mely fábul van, kisímított, gyönyörű festésekkel, címerekkel s faragott állatokkal ékesített, s mely idomtalan nagy alakával a kocsi föltalálásának első századára mutató; s ha e vén bábu körül nem középkori szolga, de teljesen szabad népet látsz jogainak használatában élni, munkálkodni, virágozni: egy fő jellemvonalt kaptál föl e nép arcképéből, mi elmúlhatatlanul szükséges arra, hogy megértsd.

John Bullt nagy kedvében látni e napokban ifjú királynője körül; talán mert a pártás Erzsébet országlásának dicsőségére emlékezik, talán mert különös, s ő szereti, ami különös, hogy a leghatalmasb birodalmon őt világrészre kiterjedőn, egy lányka uralkodik, kinek kezébe inkább illenék egy virágszál, gyöngye s ártatlan, mint ő, semmint az igazság s kegyelem kardja, minek súlya férfimarkba nehezkedjék.

Ha Londonban utánam jöendesz, mint ígéred, s engem már itt nem találnál, kérlek, ne hagyd látatlanul a zoological-kertet, mert ez a világ állatkerte, mert ez Noé bárkája, melyben minden jeles állatbul lelsz egy élő párt, kezdve a légykolibrin s mézgyűjtő méhen, föl a magas zsiráfig s csoda elefántig. A kert két részét egy kis tunnel köti össze. Benne a nép naponként hemzseg szemlélni a legtávolabb földek, szigetek állatait. Ugyancsak a Regent-parkban megdöbbenve fogsz a nagyságáru Colosseumnak nevezett rómaiszerű kőépület árnyékában megállapodni, mely tizenhatszögletű, üvegkúpos, bálvány nagyságú mű, dóriai hat szörnyű oszlopon nyugvó csarnokkal. Kapujában terjed köröskörül Londonnak és vidékének 40.000 négyszög lábnyi vászonra festett panorámképe, s az alsó és felső karzatrul látcsövekkel épp úgy látsz mindent körösleg, mintha Szt. Pálnak *golden*-karzatán állnál s letekintenél. És oly csalékony az ég, tér, űr, hogy eleinte nem bírja az ember képnek hinni, mi élő, mozgó, lehelő, füstölgő világnak látszik. A kúp lapos teteje sétányul szolgál, alul levő teremében szobrok állanak, - s körölte az épületnek kert van, melyben láthatod a tropicus csodanövényeit, látsz szökő forrásokat, tengeri barlangokat, látsz egy helvéciai tájt tavaival és szikláival, és látsz sok egyebet. A kert már elhagyandó valék, midőn a tóra nyíló erkélyen, egy zöld kar-lóca fölötti papírszeletkén, mely a falra volt ostyázva, ezt olvasom angolul: „Ez ülőke Buonaparte Napóleonnak tulajdona volt Szt. Ilonában, melyre ő naponként feküdt, míg lakott e szigetben, s melynek hátkarát ő maga vevegeté le, midőn kedvelt helyzetében akart olvasni.” Így előbb kipiheném magam rajta - mint ő, én a sétálás, ő a világhódítás után, és csak aztán keltem le róla, én most menni újra az életbe, ő egykor lépni a sírba.

Ezután másnap a panoráma eredetijét óhajtam látni Szt. Pál csúcsáról, s az adó e hazájában háromszor kelle fizetnem, míg följuték. A gőz miatt a város innét nem volt oly tisztán látható; azonban itt mégis inkább érzem, hogy London egy egész vidék beépítve házakkal, hogy végtelen tengerszín, mely fölött a fata morgana végtelen várost lebegtet. Szt. Pál maga, mint egy központ, mely összetartja, összeszúrja a sok aggregátumot; Szt. Pál nélkül London volna egy fűtlen hajó, volna egy központatlan kör, volna egy mutatótlan óra, volna egy nyáj, mely közt nem áll pásztor, s egy tábor, melynek közepében vezérsátor nem emelkedik. Párizsnál bár London roppantabb, bele tekinteni mégsem oly zavart kép, mint az. Itt az egydeden, de a másik utcától különbözőn épített s egyenesen vont utcák, mint ugyanannyi vonalak látszanak, úgyhogy London Szt. Pálról tekintve, mint apró s minden irányban fekvő sok vonal. Párizs pedig, a Panthéon-rul nézve, mint összehalmozott sok pont. A golden-karzatrul fölmásztam a

gombba s így nem hazudom, barátom, állítván, hogy volt pillanat, midőn legnagyobb ember voltam Londonban.

Szt. Pál egyház hajójában jeles emberek fehér márvány szobrait s emlékeit láthatod, műveit remek mestereknek. De csodálkozó ábrándombul fölháboríta azon észrevétel, hogy mint mindenütt, itt is katonáknak emeltetik legtöbb emlék, mintha érdem egyéb osztályokban nem találhatnák. S ki tette a földet Britannia adófizetőjévé? Vajon a katona rend-e, avagy a kalmárok kara? Ki vívott az országnak szabadságot s ki őrzé meg azt? Vajon a katona rend-e, vagy a szabadságért hevülő polgárok tömege? Ki tette a nemzetet dússá s ezáltal hatalmassá? Vajon a katona rend-e, vagy a kézművesek, gyárosok s mezei gazdák serege? Ki fejté ki a nép szellemerejét, értelmébe ki önte világot, s erkölcsi intézetekre kik nyitottak pályát? Vajon a katona rend-e, vagy a tudósok s emberszerető? De miként ahhoz, hogy valaki a mártírok közé fölvétessék, meg kell kínoztatni; úgy arra, hogy valaki emlékre érdemesnek találtassék, nem természetes halállal kell kimúlania. A tudós, művész, emberbarát, szorgalmának valamelyik éjjelében kialszik csendesen, mint mécse - s ezt alig tudja a város, melyben élt; de a katona csaták dörgése közt haldoklik, s ezt meghallja, s meghallván hirdeti az egész ország.

E nemű botrány nem zavar meg a költőt, művészt, királyt, tudóst, mechanikust, katonát egyiránt dicsőítő Westminsterben, mely királyok temetője levén, Angliában a leghíresb, de azért nem a legjelesb gót mű. Környéke, megnépesítve szürke parókájú s tógás ügyvédekkel, kik itt hemzsegnék, s gót alakú több épületektől körülvéve, valóságos középkori borult tájképet mutat. A parlamentház s a Westminster szomszédok; amaz színpad föllépni a világ elébe, ez pihenő hely a játék után; soknak, ki imitt nyugszik, egész pályája e két pont közti rövid út volt, ott élt, itt eltemettetett, ott munkált, itt emléket nyert, ott érdemet s hírt keresett, itt sírkövére a dicsőség borul, ott kora tapsolta meg, itt a brit dicsőség e templomában semmi lélekdőbbenést s bánatos illetődést nem érzettem? Alig tudom okát adni. De talán azért, mert a kápolnákbeli sok mocskos, rút, ó sírszobrok undorító érzést szülnek az emberben; talán azért, mert itt sok férfiak, nők s gyermekek sírköveit látjuk, kik nevezetesekké semmiképp nem lőnek, mi azon gondolatra vezet, hogy hajdan minden gazdagabb parishbeliek (ekklézsiabeliek) ide temetkezhettek, mint ez szokás a londoni többi parishesben ma is; talán azért, mert az egyház pompás hajóját valami nyomorult lélek rút kamarákká rekesztgette el, s végre talán azért, mert az egész, mint szobrászműhely néz ki, melyben sírkövek, emlékek, fők, márványlapok elszórva hevernek, Fox jeles emléke fal mellé úgy van állítva, mintha lépcső volna, melyre ülni kell; Pitt kevély szobra a nagy ajtó fölött, mint ajtóékeség áll, és az úgynevezett *költőzúg* hasonló bolthoz, melyben az alakok polcra rakvák. Minden szobor s emlék megkívánja a maga helyét, mint megkívánja az épület, s ha ez emlékek ékesen el lesznek állítva, mindeniknek megadatván saját köre, piaca, vidéke: lehetetlen, hogy a nagy emlékezetek által gerjesztett tisztelet meg ne hajtsa a néző térdét. Emlékekkel itt bírnak másodrendű emberek is, kiknek hírok Anglián s a Calais-n túl nem hatott, ezek hasonlóak egy jótékony esőhöz, mely egy vidéken s egy időben áldás, azonban miről a szomszéd vidék s más év semmit nem tud; de a geniusok, Shakespeare és Newton, Händel és Fox, Garrick és Watt hasonlóak naphoz s csillagokhoz, melyek az egész földnek világolnak. -

Jut eszembe, hogy legközelbi leveledben a színházakról kérdezősködél. Barátom, röviden írom naplómbe, hogy ez 15 van, néhány szép, néhány nagy, valamennyi gázzal világítva. De mint általában tudomány és művészet iránt, úgy színészet s zene iránt sem vonatik az angol azzal a szent, olthatatlan, kitörő szerelemmel, mivel viseltetik a francia; s e szerint itt a színházak csarnokaiban fél napi tolakodást nem látni, sem bennök nem hallani azon örökké hév tapsot, mivel művészeinek remekléseit amaz üdvözli. Az angol csak orra alá morogja a „bravo” szót, mintha magának s nem a művésznek akarná elmondani. Tényleg a Drury Lane-ben voltam, melynek egyik előfüggőnye Albion dicsőségének, Shakespearenek szobrát

mutatja, oszlopos templom közepén. Lelkemen sok és égő fájdalmakat vittem oda ez este, egy hazafiúi mély szenvedés kimeríté keblem minden erejét; de amint a függöny fölrandult, a költő magával ragadt át tündérvilágába, s minden elékezés ebben eltávozás volt fájdalomim pontjátul. Életemben először ma köszöném az égnek fenn szóval, hogy költőkkel áldá meg a földet. A föld egy bölcső, miben az embernem mint bele költözött gyermek sír, rí és hánykolódik; Isten a költőket rendelte ringatókul a bölcsőhöz. -

Éjszaka innét haza menvén, láttam hogy a policeman-ek öveikbe akasztott lámpával járdalnak az utcákon, s gondosan nézik sorban az ajtókat, ha vajon bezárvák-e? Londonban a rendőrök emberek, kik mindenütt segédül jelennek meg; Párizsban kik csak parancsolnak. Azok fölvigyáznak az alvók fölött, ezek leskelődnek a rosszak után; azok mint juhászebek, melyek csöndösen s ébren járnak a nyáj körül; ezek, mint melyek futkosnak a vidéken s magok hajhásszák elő a farkast, mi alatt a nyáját sokszor meglopják; azok; ha zajlódik a nép, várakoznak míg kibomlik a zavar, ezek nyomban metszeni akarják, minek következménye: hogy Londonban a rendőr maga ritkán, Párizsban sokszor maga okoz zavart; hogy a londonihoz a rossz is bizodalommal, a párizsihoz a jó is röstellkedve folyamodik. A mesterség ez: *őrt* és nem *úrt* rendelni, kötelességet inkább, mint hatalmat adni, s a közönségben, mint felügyelő iránt bizalmat, s nem, mint kém ellen gyűlölséget gerjeszteni. Óvakodva kell nyúlni a magános ügyekbe. Ismeretes vonás az életből, hogy a pörlekedők a békítő ellen egyesülve rohannak. Ez s az ilyen nincs lélektani ok nélkül, mit a törvényhozónak tudnia kell.

Hiszem, e jó nép ajtómat is meglátogatja, és így biztosan hajtom ágyba fejemet, mert a tizenkettőt már elverte.

London, Június 28-án, 1837.

Az angol az, ki legkülöncebb, s az angol az is, ki idegen iránt, kin különöst lát, legkíméletlenebb. Ez paradoxnak látszik, de nem az, hozzá a lélektan kulcsot ad. Hogy külön külön ellen türelmetlen, éppoly természetes, mint az, hogy a fősvényt gyűlöli a fukar, a dicsvágyót utálja, ki hírt keres, a fecsegőt nem kedveli, ki sokat beszél, a komort kerüli a sötét lélek. Egyik oka, mert óhajtja s kedveli az ember, mivel maga nem bír, s így hajlandóságot is rendszerint az ellenkező sajátságok gyullasztanak; másik oka a vétek és erény közti különbség. Tudniillik a rosszak gyűlölik egymást a vétek s hiba miatt, miben megegyeznek; a jók szeretik egymást az erényért, miben hasonlítanak.

De nem minden különös ellen türelmetlen az angol, vannak kiváltságosak; például, ha öltönyöd dereka térdig ér, ha meleg nyárban nyakad körül öt sált tekercsz, hogy szinte fuldokolsz, ha kalapodnak csoda ó alaka van: senki nem háborgat, jössz és mégysz; de akármi legyen arcodon s öltözeteden, mi külföldinek jegyez; ez rád csodál, az szemedbe nevet, emez pedig utánad kiált. S kicsinyben alkalmatlanabb portékát a bajusznál magaddal nem hordhatsz. Ajánlom is, hogy alkalmazkodjál John Bull jó s rossz szokásihoz, vagy goromba s illetlen bosszantások érnek, mik gyakran óráid megkeserítik. Ne köss ki e tengernéppel, mint én akarék, mert becsületre s türelemre egymagad nem fogod szoktathatni. Percenként új-új emberekkel találkozol, kik új döféseket adnak; te leeshetel, a döfések nem fogynak el.

Bulwer ez idegen-gyűlölést a jelenkornál, a történet hagyományának állítja a múltból, s inkább mentvén és magyarázván, semmint megróván nemzetének e hibáját, elég furesán azt teszi hozzá: „jöjjön csak négy lovas *kocsikkal* az idegen, nem fog panaszkodni.” De ezzel nem azt állítja-e, hogy az idegent becsülni fogják lovaiért s kocsijaiért, s nem magáért, mint embert? S vajon a színházakban - kertekben, népgyűlésekben és sétányokon is kocsin jelenjünk meg?

Avagy a *nagy címert*, mit oly foganatos tiszteletgerjesztő szernek mond, hátunkon hordjuk, mint bolti s komédia hirdeményeket?

E népjellem okát részemről máshol találom. Egyik oka a *neveletlenség*, bizonyítja az, hogy boltban s házban csaknem mindenütt illendően fogadtatol, s utcán, piacokon és sétányokon ingereltetel mindenfelé. Külszín meg ne csaljon; e gazdag selyem mantilla s drága úri öltözet gyakran műveletlen párt fődöz; a férj lehet jeles kalmár vagy műves, de durva számolásnál egyebet nem tud s nem tanult. Másik oka *szigeti helyzete* a földtekén; erősíti az, hogy utazott angolok az idegent nemhogy bosszantják, sőt felkeresik, s hozzá csatlakoznak. Jegyezd meg, hogy bár Anglia s London világ piaca, itt csak angolt látni, nincs semmi néptarkaság s népvegyület, mint képzelnők, mert áruít az angol kalmár mindenik országnak s népnek helyébe viszi. Harmadik ok van a *németes nép faj-természetben*; igazolja az, hogy a porosz és szász népnél hasonló gyengeséget s lélektüneményt tapasztaltam, s igazolja az is, hogy bár zöld Irland is szenvedett s szenved idegen nemzettől, mit az angol mentségére Bulwer nagy okul hoz föl, bár helyzete szinte szigeti s távolb a száraztól: népe mégsem ütközik meg az idegen alakon s mi rajta új van. Negyedik oka *önteltség s gőg*, mi azon néphitből ered, hogy a brit birodalom a leghatalmasb, az angol nemzet a legszabadabb, a nép leggazdagabb e nagy világon; ebből születik megvetés s lenézés az idegen iránt, kit úgy tekint az angol, mint rabszolgát s szegényt, ki a csatornán nem másért jöve át, mint - csodálni Albiont. Ötödik oka az utósó háború s tusa Franciaországgal; a megrémlett tory párt s papság ez időben szörnyű regéket hintett a nép közé a franciákrul, pedig Angolországban minden idegen franciának tartatik, mint a törököknél minden keresztyén franciának neveztetik.

Ezért, mert még most is, bár nem annyira mint egykor, jellemvonás a népben gyűlölni az idegent, kétszer kínos a *lengyel* száműzött sorsa. Az angol mindenikét koldusnak tartván kerüli, ha látja, gyanakszik ha körüle van, óvakodva fogadja, ha általa megszólíttatik, hidegen visszalép, ha társul hozzá csatlakozni akar, és elfordult arccal adott rövid válaszát kíséri titkos lenézés. Mintha szegénység s becsület nem férne meg együtt! Elveszteni a hazát örökre, visszanyerhetlenül; nem térhetni vissza mint élő soha, csak mint hamv a szél által; ki vendégeket fénylakomákkal fogadott, annak ajtóruul ajtóra kopogtatni; idegen lenni mindenütt, kivevén a sírt; elveszteni minden földi birtokot a fájdalomon kívül: ez a legnagyobb szenvedés idelenn az ég alatt. De ha a szenvedés még gyalázattá is válik, ha a szenvedést még szégyenleni is kell: az több, mint mit embererő megbírhat. Szomorú tanúja valék, nem Párizsban, de Londonban, mi lesütött fővel s félénken pillantó szemmel siet az utcán a boldogtalan lengyel, közel azon pokolkínhoz, hogy szégyenlje, hogy lengyel, mi néven kívül sem bírtoka, sem dicsősége e világon. Szent Isten! Van-e ennél súlyosb csapásod, a szenvedéshez gyalázatot kötni? Hiszen a szenvedés, ha azt, mint áldozatot szent ügyben tűrjük, maga is forrása a vígasztalásnak; de így új tüzet s szelet ad a tűzhöz, s a kín örök életet nyer. Azonban ezzel érdemét a nemzetnek, mely segedelmet szavaz, érdemét az egyletnek, kik a száműzöttekért sokat áldoznak tagadni nem akarom, csak azon vélemény ellen vagyok elkeseredve, mely midőn az ügyet szentnek vallja, papjait gyalázattal bélyegzi. -

London a családi jellemet, Párizs a szalonit mindenütt megtartja. London utcáin a házak körül apró marhát gyakran látni, Párizsban semmi nincs, mi falura emlékeztetne; a londoni, ha veled megismerkedék, reggelire vagy ebédre hív, mi a házi élet egy szakasza - a párizsi soirée-ra kér, mi ünnep; ott ősi bútorokat lelsz, mi családi viszony s emlékezet tiszteletben tartását jelenti - itt a divatos is sűrűn változik, a változás pedig szele a családi élet csendes folyamának; a londoni háznép áhítatos s egyházzáró, mi érzés és szokás bimbó a házi életből - a párizsi nem annyira, mert inkább eszmék, mint családi érzemények közt nőtt fel, s nem volt gyermek, mikor már polgár lett: Párizs szegényeit nem látni, mert ő oly anya, ki piszkos gyermekeit a szalon-vendégek előtt elrejtí, - London pedig jönni-menni engedi mindenütt, mint

egy más anya, ki tudván, hogy a gyermekek mindenhol csintalanok, nem szégyenli őket. Itt a szegény apa nejével s négy-öt gyermekével énekelve s zeneszóval sétál az utcákon, s ha az ablakból egypár garas, mint égi manna hull, fölveszi - ő nem koldulta: máshol papírt tart más, mire szerencsétlensége van írva, és ha mit vetnek, elfogadja, ő nem kérte; harmadik seprőt vesz, s a járdán seper vagy babrál vele, s kapja a pennyket, - ő nem rimánykodék, bérül adják neki; és így, ha a koldulást tiltó törvény szelleme ellen cselekvék is, betűjét megtartá s nem büntethető.

Valahányszor egy szegény családot meglátok, mintha föltekartatnék előttem ez óriás néptestnek azon philoktetesi sebe, mi gyógyíthatlan, mint Philoktetesé, s mit a nemzet, mint ő is, maga ejte magán. Példa, hogy ha a törvényhozás tesz hibát, századok fekszik meg.

Az angol törvényhozásnak e tárgyban, II. Richárdtól (1388) fogva VIII. Henrikig (1531), egyetlen célja vala a kóborlás s koldulás megszorítása, ezért valamennyi törvények összes tartalma ez: a tehetetlen személyek maradjanak azon községben, hol a törvény hozatalakor vannak, vagy hol születtek, vagy hol utószor laktak, az éptestű koldulók pedig megkorbácsoltatván, eredetők helyére küldessenek vissza. Ezen korban s onnét, hogy a munkás és szegény bizonyos körbe s körré szorítottatott, minek utóbb káros következményei lettek, ered a későbbi „*settlement-törvény*”, mi valakinek jogot ad bizonyos helyen letelepedni s tartást kívánni.

A következő időszakban a törvényhozás iránya új fordulatot vőn. VIII. Henrik az alamiznaosztó kolostorokat is eltörölvén, szükségesnek látta, politikai szempontból is, hogy legalább az alamiznaosztás megmaradjon; Erzsébet pedig, ki ez időszakot bezárja, nemcsak kérte, mint VIII. Henrik, a néptől, de parancsolta a népnek az alamizna adást. VIII. Henrik törvénye azt rendeli 1536-ban, hogy a tehetetleneket s éptestű szegényeket mindenféle községek előljárói a „*legjóságosban*” fogadják, s amazokat táplálják, hogy ne kelljen koldulniok, mi végre minden községben közperselybe alamizna szedessék, s ki alamiznát másként mer adni, büntetésül tíz annyt fizessen - emezeknek pedig élelmet dolgoztatás által szerezzenek, kik ha dolgozni vonakodván a koldulást folytatnák, első ízben korbácsoltassanak meg, második ízben jobb fülök metszessék le, harmadik ízben tömlőcbe küldessenek, s megítéltetvén, mint a köztársaság ellenei halált szenvedjenek. E kegyetlen rendeletnek nem lett sükere, mi természetes, de a közpersely sem telék a szükség szerint, mint VI. Edward törvénye segíteni akart, rendelvén, hogy mindenféle községben a beszélő egy vasárnap az egyházban *szépen* kérjjen meg minden férfiat és hölgyet, mit ajánl jótévedőleg és önkényt a tehetetlenek táplálására s a munkátlan éptestűek részinti fölsegélésére? Ha ki ajánlhatna s nem ajánl, érette a püspök küldjön igyekezzék szép móddal rá venni. De sok esetben sem a szépen kérdés, sem a püspök szép módja nem lévén foganatos, Erzsébet 1563-i törvénye azt parancsolja, hogy a makacsot a püspök idézze a bírák elébe, kik, ha tovább is makacs marad, tetszés szerint fogják meghatározni mennyit kelljen a szegényeknek fizetnie, mit ha nem teljesítene, tömlőcbe tartassék, míg nem engedelmeskedik. De e törvényben több fontos elv is kimondatik, mint „a tehetetlennek s szegénynek lakkal *kell* bírnia az egész birodalomban, hol megtelepedjék”; mint: „a járásbeli békebíróságnak, összeírván minden szegény s tehetetlen személyt, jog adatik az összeírottak számára helyet választani, hol lakandók, ha mindenik község a magáét tartani nem akarja”; mint: „a békebíróságnak jog adatik, a szegények tartása végett, *jó tetszése szerint adóztatni a járásbeli lakosokat*, s mi begyűl, azt jó tetszés szerint elosztani”. Azonban még itt, világosan kimondatik, hogy a tehetetlenekről kellvén előbb gondoskodni, az éptestű szegények segélésére csak a fölösleg fordítottassék.

A harmadik időszakban úgy jelen meg a törvényhozás, mint egy vak ember, ki tapogatódzván most javít, majd ront, most útra talál, majd letéved róla. Erzsébet 1601-i híres törvénye, mely a szegényadó-ügy gyakorlati részét mesterileg elrendezi, azon üdvös elvet hordja magában, hogy éptestű csak a dolgozás föltétele alatt segítetik, s egyszersmind dologházaknak, miket Angliában most is szám nélkül látsz, s apró lakházaknak építését parancsolja. S a hydra ölte van? Nincs; amint a nyíl jó irányát látta, másfelé fordult, amint a gyógyszer munkálni kezdett, a rossz új rést keresett. A szegénység színlelt községből községbe menni, s ott megtelepedni, s ott csak addig maradni míg gazdagabb tárt, több kéjelmet, lágyabb bánást talált, s ez oly sűrűn történt, hogy gátul II. Károly alatt törvényt kelle alkotni. A nép látta, hogy vagy keveset, vagy semmit dolgozva is (mert ez az előjárók kénye szerint hol úgy, hol így divatozott) tartatik, s nem rosszabbul, mintha éjjel és nappal fáradna, s a henyeség álomszárnyal megszállta a tömeget, a szegénység félelmes számban növekedett. Szembeötlük, hogy a törvényhozás itt új stádiumra jutott; a kóborlás és koldulás, mint országos métely elleni küzdés megszűnt, ezen az egyetemileg gyarapodott közértelmesség s jóllét s a szegény-törvény segített, de az orvosszer új nyavalyát hozott, értem a gondatlanságot s röstséget, mit a megkötött s készből táplált szegénység szül. E veszély ellen azonban két bölcs szabály kemény ellenhatással munkált; egyik volt, hogy a békebírótság semmi szegénynek nem rendelhetett segedelmet, míg esküt nem tőn, hogy segedelmet kívánni helyes oka van s azt kérte, de a község megtagadá, és míg az előjárók is ki nem hallgattattak; másik, hogy a közönségek dologházakat építhettek, s kik ezekbe bemenni s ott tápláltani vonakodtak, nem követelhetek semmi segedelmet. Nem rosszul számoltak, hogy ki oda bemegy, az valósággal szegény, ki nem, az még élhet. De az ország szerencsétlenségére elterjedt azon vélemény, hogy több község dologházai egyesítettvén, a szegénység nemhogy jobban tápláltathatik, sőt *jövedelmezni* is fog, s III. György alatt 1782-ben készült az úgynevezett Gilbert-törvény, mely ahelyett, hogy a dologházat úgy használta volna, mint hol az éptestű dolgozzék s mint ami, szabadságát föl kellvén áldozni, a henyeségtől elrettentse; az elvet megfordítja s rendeli, hogy: *az éptestű, ha neki tetszik, ne menjen a dologházba, hanem a szegényfelügyelőnek kötelessége számára és pedig lakása közelében, munkát keresni, s ha a bér nem lenne elég, az a szegényadóból pótoltság; és eszerint az angol polgár, amellet, hogy függetlenségét megtartá, az állodalom által fel volt oldozva az alól, hogy magáruul gondoskodjék. Hallatlan s talán páratlan törvényhozási botlás!* Rohanó gyorsasággal megszorodtak az éptestű szegények. De az álphilantropia s érzelgés beteg álma bekövetkezett, s a nemzet azon pyamisra, mit önsírja fölött épített, 1815-ben az East-törvénnyel tette a végkövet, parancsolván, hogy: *„akár van ok segedelmet kívánni, akár nincs, a bírák a községnél* (mert a szegényadó községi adó, mi nem a parlamentben határoztatik el) *segedelmezést rendelhetnek, s hogy a segedelem elfogadására nem szükség a dologházba menni: hanem az fizettség le minden szegénynek a maga házánál.*” Sőt még dicsért része is, miben a községeknek a szegények foglalkoztatására telkek vétele engedtetik meg, kárhozatos; mert az előtt a szegényhenyének legalább szabadságát föl kell áldozni a dologházban, ez pedig együtt *szegényhenye és szabad* hágy lenni, s így ha egyébként az erényt semmi nem táplálja úgy, mint a szabadság érzése, itt az a vétek fészkeének örévé lett.

E rövid vázolatbul is megismerheted a törvényhozás főbb és sorsteljes mozdulatait, s láthatod, hogy kezdetben csak a kóborlás vagy koldulás eltörlése vétetik célul; majd a szegényt tartani kell, ingyen, ha tehetetlen, dologért, ha éptestű; azután az alamizsna, mit előbb jó szív adott, mint adó parancsoltatik: később a dologházban asztalt terítenek, hova minden szegény hivatalos, csak méltóztassék elsétálni; ez után a jövedelem pótoltatik, ha mondja, hogy abból meg nem élhet, mi természetesen kéjelmesb; végre pedig a törvényhozás a testesült tunyaság alá párnákat rak s tisztviselőket rendel, kik a segélypénzt oda helyébe vigyék - s mindezt nem kegyelemnek, de jogának tartja. S e fonák munkálatnak és annak, hogy a szegényügy igazgatásában a sok és sokféle törvény országos zavart szült és táplált, mi ezerféle önkénynek

szokásnak adott lételt; hogy igazgatása a visszaélésektől pezsgett, s már azáltal gyökerében rossz volt, hogy a hivatalnokok felelősek gyakorlatilag nem voltak: szomorú következménye az lett, hogy a szegényadó növekedett akkor is, midőn a nemzet jóléte gyarapodék, mi csodálatos, - hogy hol a szegényköltség legtöbb volt, a független munkások száma fogyott, mert ott könnyebb volt élni a szegénytárbul, mint dolog után -, hogy ily helyütt a gondosság s takarékoság eltűnt a nép közül, mert hiszen jövődjéről gondoskodni tartozik a község -, hogy a munkás megszűnt józan és mértékletes lenni, mert jó viselete neki csak foglalatosságot biztosít, mi nélkülözhetővé válván, becstelenné lett -, hogy hol a szegénység igen elbokrozott, ott a munkás sorsa nagyon alászállt, mert a szegény segélypénzt kapván, ha több kéjelem-óhajtásbul dolgozni kívánt, azt félszer kevesb bérért tehette, mint a szabad munkás, és valóban ott, hol a szegény részére a szegénytárbuli bérpótlás divatozni kezdett, a szabad munkásoknak a szegények közé lesüllyedése rögtön történt; de következménye lett az is, hogy az iparkodó munkásnak rosszabbul van dolga, mint az úgynevezett szegénynek, s a szegénység egy mérges növény, mely virágzik a dolgozó osztály szívében, - hogy a bujaság elhatalmasodott, mert minden fattyúgyermekre segélypénz fizettetik, s így a szegénység, mi még nem bűn, csak anyja a bűnnek, azzá tétetett; és végre elmellőzvéen sokat, *terhes* következménye azon 50-70 millió pengő forint, mit e célra a nemzet évenként költ.

De az 1834-i nevezetes javított szegénytörvénynek, mely a régi törvények jó elveit összeválogatá, s az igazgatásba több erőt, függést s felelősséget igyekszik behozni, jó sükere mutatkozik, mert a szegénykiadás, mi még 1834-ben 63 millió pengő forintra ment, már 1836-ban 47 millió pengő forintra szállott le.

Nem reményelem, barátom, hogy e visszapillantást az angol történet s törvénykönyvbe megbántad volna, részint mivel e pár lap ingyen nyújtja azon drága tapasztalást, mit Anglia három századdal s néhány ezer millió forinttal vett meg; részint mivel a magyar törvényhozás elébe e tárgy előbb-utóbb fölkerül, mert természetes, hogy ha sem gyárakban munkát, sem a földből birtokot nem adtok a népnek, tartani kell; részint pedig mivel láthatod, hogy a tehetetlenről s szegényről a nemeslelkű angol nemzet mi korán el kezdett vala gondoskodni. Nálunk a szegényről eddig nem gondoskodott más, mint - a gondviselés a mennyben.

London, Július 4-én, 1837.

Írjak az angol népjellemről többet, mi adja e nép arcképét? Barátom, igen sok ezt kívánnod tőlem, miután azon emberek közé nem tartozom, kik egyedek megítélésében lelkiismeretesek, midőn ellenben népekről könnyelműen ejtnek ítéletet, melynek forrása ritkán tárgyszemlélet, többnyire jó vagy rossz fogadtatás egyesek által a tömegből. Nekem a népek jelleméről, úgy mint azokat az életben nyilatkozni láttam, csak kevés és töredékes jegyzeteim vannak, bár igen gyönyörű és fontos tanulmánynak ismerjem a historia és psychologia szövétnekénél vizsgálgatni a különbféle néparcokat, s a legbensőbb összekeveredésben is meglelni a jegyet, erőt, színt, mit abba magával mindenik népfaj hozott, s így azon nagy szöveten, mit az európai népek alkotnak, kimutatni a fajok saját színű szálainak futását. S e tanulmány napról napra nehezebb lesz, mert ha a népek kezdetben eredeti típusaik által különböztek legtöbbet egymástól, mint én hiszem, úgy a társas élet kifejlése, minek föltétele a népek lelki s testi összeelegyedése, a néparcok s jellemek hasonlóná váltában végződik. E helyen s most elég legyen pusztán állítanom, hogy ez nem képzelmény; a munka folyamatban van, egy darab belőle látható. Mert kérdelem, az úgynevezett főnemesség nem ugyanaz-e Szt. Pétervárott és Párizsban, Londonban és Berlinben és egész Európában? A népes és kereskedő városok, más-más országokban, nem vesztenek-e el naponként abból, mi hasonlóná teszi? Amint a népek

(miként az egyedek is) azon erők alól, miknek befolyása alatt kizárólag álltak, kiszabadulnak, s többeknek s közserőknek hatánya alá jutnak; aszerint megszűnnek idegenül kiváló saját-sággal, bélyeggel, színnel bírni s kezdenek hasonlóbakká lenni.

Nem képzelsz-e te, barátom, minden angolt egy hideg ércautomatnak, mely mozog élet, cselekszik érzés nélkül? A világ így képzeli, mert nála úgy példabeszéd az angol hidegvér, mint a francia lobbanás. De nem csoda, mert az angol utazó kitűnni akarván, ezért mindent tesz, s hon más és más külföldön, hol vagy nemzete sajátosságait viszi a túlság hegyéig, mi gőg s megvetés együtt, vagy eredeti életvonások által igyekszik feltűnni, mi vágy különködésre. Már például, ha mindenben magával hordja hazája szokásait, mintha Albion is csigaházként hátán függne, s kimosolyogtatik, mit cselekedjék? Diadalmas maradni csak egy út van, s ez: hidegvért mutatni. Így lát a világ sok hidegvérű angolt. A hidegség németország jellemből való, bár a németet különben mély érzelműnek mondom; példa rá Németföld, csak tekintsd társas köreit, s kivált országgyűlési vitáit. De még itt az indifferentismus inkább csak fölületes, miként a grönlandi jéghegy, mi vulkánt fődöz s miben könnyen hévhez juthatni, s az inkább meggondoltságnak s fesznek nevezetethetnék; kalmári s gyári foglalkodás, a norman vérrel vegyülés - mert mély érzéshez, ha szellem járul, mi anyja a bátorságnak, *gőg* áll elő; mi fagy s vétek együtt -, s egyéb befolyás változtatja az angol népben a fölületest való indifferentismussá, miből egy oldalról kiötlött a lélekjelenlét, minek származéka számolat és józanész, más oldalról tartózkodás másoktól, minek magzata zárkodás és minden idegen megvetése.

De még másképpen is próbálom magamnak e lélektüneményt megfejtetni. T. i. a *félénkség* mellett lehet hév, lehet nyugalom az emberben. Amazzal ki bír, a veszedelem előtt nyilván megfut (hacsak szemérem s kétségbeesés, mi a félénkség végszéle, bátorra nem teszi) emezzel ki bír, úgy akar megmenekedni a bajtól, hogy gyalázatba sem essék. Tehát számolathoz folyamodik. A félénkséget a hidegség leple alá rejti. Mivel bosszút állni nem mer, ingerelhetetlenséget színlel; a nyilak jönnek, de mintha nem jutnának el hozzá. Így sok részben az angol hidegség mesterséges, mit az, mit említek, hogy külföldön különködni szokott, még szükségesbe tesz. Kinevettetik s emiatt vívni kellene; miatta bajokba szövődnek, miket csak fegyverrel lehet elintézni; hideg arc vagy elme (mert e kettő nem jár mindig együtt) mindez alul fölmenti. Az angol hidegségnek egyik gyökere eszerint félénkség, mi nem tartozik az erények közé, s mi valósággal bélyegzi az angol népet; az okosság hozzájárulta azonban mintegy megszenteli, s lesz a békés lét s a társasági nyugalom nagy oszlopává. Kalaplökés miatt fejét senki nem veszi el, minden lábtapodás vért nem ontat.

Egyéb tulajdonai is, miket erényeknek nem mondhatni, így válnak üdvére e nemzetnek. A kevélység, mi egyedben vétek, ha nemzetben nyilatkozik rabszolgakereskedést tilt, négert szabaddá tesz, s a humanitási s philantropi intézetekben vezérül elől megy, s csodaműveket alkot; a kincsszomj, mi egyednél bűnnel határos, nemzetben szüli az ipart s közgazdaságot; az óhoz ragaszkodás, mi egyednél soha nem jár előítélet nélkül, nemzetben szükséges érzemény, gyűlöltetvén a sűrű változást s így állandóságot hozván az intézvényekbe; a megkülönböztetés mániája, mi egyedeket nevetségesekké tesz, nemzetnek használ, lételt adván sok csodálatos, de jótékony intézeteknek; a vallásbeli szigor, mi egyedben bigottsággal s türelmetlenséggel páruul, népnél kútforrás, miből az erkölcsi s viseleti ered; a propaganda szelleme, mi egyednél félig kalandvágy, félig életmód, nemzetre nézve csírája a brit kereskedés kiterjedésének a föld minden határain.

Anglia szelleme bámulatos; minden mit alkot, két bélyeget hord: nagyságot és erőt, innen még kis műve is bizonyos nagyság jegyét viseli, s még a finom is tömegi erőt mutat. Jelleme cselekvés, így vívott korán szabadságot, így emelkedett a világ urává, s mint vállalkozó így karolta körül a földgömböt, s miként pók zsákmányát, láncáival behálózta. Anglia szelleme

Rómaéval rokon, mint ezé, komoly, nyers, szilárd, roppant; Franciaországé Athénével, mint ezé, finom, hajlékony és ragyogó, s aligha sorsuk is egy nem lesz. Anglia, mint Róma, szörnyű nagysága s terhe alatt omland össze; Franciaország, mint Athéne, erkölcsromlásnak s fattyúműveltségnek lesz áldozata.

Az angol mértékes, imperator-arccal bír, s rajta, mint márványfőn nyugalom ül. Azonban többnyire lelketlen, gyáva arc, sem élet a vonásokban, sem láng a szemben; ha tűz eleveníti meg, gyönyör rá nézni. Mértékes képnek s természetnek kinyomása méltóság, gömbölyű lélek; annak osztályrésze szépség, ezé kellem. S nem ez-e oka, hogy az itteni műkitételben több szobrok vannak, mint akár Párizsban, akár Berlinben? A hellén művészttörténet mellettem szól.

A szépnem égi szép, kivált mellig. Némelyik fő, mint ideálkép álmaidból, mint festett tájkép tűnik föl; de gyakran szelíd és jámborka is, mint egy holt s hold-madonna. Yorick Máriáját nem Franciaországban, de Angliában kell keresned. A francia hölgy öltözete gondosabb, a londonin némi bágyat, pongyolaságot vehetni észre, oka: mert szellemmel elevenség, érzellemmel kis rötség páru; a francia szeretőnek való, mert elmés, fürge, leleményes s örökké lélekifjú - az angolt nőül válaszd, mert ez hű, szelíd, házi s tökéletes családanya; a francia patogó, eszes s néha férfias természetet vesz föl, mitől undorodom - az angol engedelmes, érzékeny és marad mindig asszony. Ezért mondom, hogy ki lelkét szereti, meg a kék szemet, kerülje Albiont, mint Ninivét. Azonban bár a francia hölgy hazaszeretőbb, a hollandi tisztább, az angol bájosb, a nőnem sehol sem bír olyan szép jogokkal milyennel bír nálunk; de hiszen már nyelvünk sem tesz különbséget a két nem közt, mint tesz minden más nyelv.

Mindkét nemből itt látni legtöbb úgynevezett race-belit, s mondatik, ez nem véletlen eredménye, hanem házasságok kötésében a gazdagoknál e cél egy vezért tekintet. -

A francia nép, mint már mondogatám, egy *epigramm*, minden tüzet, fényt, ragyogót a végre s élre szorít, hol látszik, hat, tündököl. Ezért a magányéletben csillogó külső, a társalgásban játszi elme; mint népelet pedig rohanva magasodik ki, s főn kitűzi a szabadságot, dicsőséget, hogy ragyogjon mint nap, de inkább óhajtja, hogy fénye vakító, mint tenyésztő legyen. *Liberté, égalité, gloire* örök jelszói e népnek, s talán dicsőség nélkül a szabadságot, hír nélkül a becsületet, triumph nélkül a győzelmet sem kívánná. Ez okból jósolhatom, ne féljete, respublicát a francia nem fog alkotni, respublicában csak addig él, míg egyet a dicsőség megkoronáz - ezt rögtön lelkesedve emeli trónba. Az angol nép, ha már ugyanazon világból kell vennem hasonlatot, egy *elégia*, mely a külvilágtul, a tangens pontoktól hidegen megváltva, magába vonul s e belső körben hév életet alkot. Ne legyen bár szép öltözete, de jó és kéjelmes; társaságban, mit rokoniból s kebelbarátiból hív, de ritkán, kedvére lételt kíván; mint nemzet pedig nem dicső, de hatalmas s dús akar lenni, s a szabadságot azért szereti, mert boldogul élni óhajt: *Comfort, wealth, freedom* e nemzet kedves szava. E belső képre ismerünk szigeti helyzetében is. Köröskörül hűvös óceán választja el a külnemzetektől ez országot, de benne a városok, a városokban a családok sűrűn lévén, *cselekvés* és élvezet meleg élet tűzpontjává teszi e szigetet.

Idegen népek törekvése iránt a francia részvéttel van; nem nagyon tudakozódik ugyan utána, de ha értésére jut, örül, először az ügyért magáért, másodszor hiúságból, ki érzi hogy követtetik. Az angol javálja a törekvést, de belőle hidegen szól az értelem, szíve nem mozdul meg; mint midőn előttünk egy atya fiát dicséri, s egykedvűleg feleljük: „szép!” Az angolt sok részben jellemzi az, hogy magát mindig nagy betűvel (I=én) írja; önzésre mutat. A német nép az, melynek szíve az idegen nemzetek minden rándulásait megérzi. Veled sopánkodik, ha hazádnak sérve van, veled örvend, ha a sorsa jóra derül, mert minden egy nemzet haladásában

az emberiség egy lépését látja, mi nélkülözhetetlen a következő lépést megtenni. Nincs-e ebben része azon világpolgári érzelmnek, mi a hazátlan németeknél a hazafiság pótléka? Lehet, van, de ha van, a legkisebb része van.

A francia világosan ír, mihez sokszor felületesség járul; a német mélyen, mit gyakran homály kísér; az angol józanon, mivel ritkán jár ihlet, mely tárgyat szentel s lelket ragad. A német a legegyszerűbb igazságot is oly tudós formában mondja el, hogy küszködni kell vele; a francia a legfontosabb elveket is oly könnyen veti oda, hogy néha szinte mellőzzük, mint az incognitoban járó királyt szoktuk; az angolt, ki meg nem érti, vegyen búcsút a könyvektől. A német utazó excerpál s okoskodik; a francia az első benyomásnak átengedi lelkét, érez és beszél; az angol számol és anekdotákat gyűjt. A zenében is kitűnnek e jellemvonások. A francia zene könnyű, kellemes, csapodár; a német komoly, mély, tudós; a francia a kedv, a német a szív húrját keresi; a francia vidám ere románcot, balladát, népdalokat csinál, a német szellem symphoniákban emelkedik - az angol hideg melléből ritkán jő hang, s ha jő vagy vallásos himnuszokat zeng az egyházban, vagy nemzeti énekeket a polgári ünnepek lakomáin, s így neki Apolló soha sem Isten, ott a religio, itt a patriotizmus szolgálja.

Eszembe jut itt a németföldi szokás, mi szerint utcára *boltajtó* nincs, csak *boltablak*, s ha ezt a Párizsban múlhatlan kirakattal összevetem, jellemvonásra vezet a két nép közt: az bevonul, ez kitolakodik. Eszembe jut az is, hogy az angol nem épít magasan, de lakot váj a földszínen alul is, mi talán alkalmasb és biztosb; ellenben a francia magasan épít s még a padlást is szobákká csinálja, és ez némileg szinte kifejezi: hogy mélység és magasság a különbség a két nép közt.

A francia a teória, a német a metaphysica, az angol a praxis népe; a franciában legtöbb szellem van, a németben legtöbb érzemény, az angolban legtöbb eszmélet. Ott, hol szellem van, mindig van bátorság is, ritkán állhatatosság; ott, hol érzés van, erős jóban s rosszban a kitartás; ott, hol eszmélet van, kell lenni szabadságnak, s a forrongás gyakori lehet, ritka a zendület. Innen kimagyarázható a francia nép örök apálya s dagálya; innen megfogható a német nép mostani kitűrése, mint innen jósolható, ha egykor győzendett, alkotványos életének nagy tökéletre fejlődése s örökké virágzása; s innen megfejtethető az angol nép legrégibb chartaja, s az a nagy elmeforrás és biztos béke együtt e szigetországban.

A francia hiú s fellobbanó, a német magába fordult s töprenkedő, az angol hideg és kevély; a francia mind politikai chéf, a német mind új tudományrendszer alkotója, az angol mind egyesületalapító s feltaláló vágy lenni. A német az iskolákkal, az angol az iparral, a francia magával bajlódik. Az angol tapad a múlthoz, a francia a jelennel foglalkodik, a német a jövőn függ. Az angol tűzhelye mellett, a német rokonai közt, a francia társaságban leli boldogságát. Az angol különös s gazdag, a német rangbeli s tudós, a francia híres s első kíván lenni. Szíves a német, nyájas a francia, kész az angol. Szeret a német, kedvel a francia, az angol e kettő közt megoszol, nem oly lenge, mint a francia, nem oly meleg, mint a német. A német nap fény nélkül, a francia nap hev nélkül, az angol téli nap. Az angol jelszava szabadság, a franciáé dicsőség, a németé boldogság. Legyen mienk, magyaroké együtt e három!

De mindezekre jegyezd meg, hogy midőn a népeket axiómákba ráamazzuk, vizet markolunk; több kifoly, mint benn marad.

London, Július 10-én, 1837.

London és vidéke, mint fény és árnyék; nem tudni bizonyosan egyik hol kezdődik, másik hol végződik. A házak közül kiérsz, s mintha a városnak vége volna előtted, kert és mező, de túl ismét házak közé jutsz, mintha a város ott nem végződött, csak megszakadt volna. Ki és hol látott gyönyörűbbet, ártatlanabbat, vonzóbbat a London körüli mezei lakoknál? Midőn az ember meglátja, lelke mondhatlan vágyat, csaknem fájdalmast érez egyikében lakhatni s élni. Némelyik, de csak kevés, pompáskodik büszkén kiemelkedve a kertből, a legtöbb emeletlen, szerény, festői, mely a fák és bokrok levelei közé, mint szüzi fátyolba félénken rejtezik, s néha itt-ott csillagként fehérlik ki oldala azon zöld lombcsöven keresztül, mellyel a folyó repkény sűrűn behúzza. Olykor az örökviruló-rózsabokor hálózza így be a ház oldalát, de olykor piros rózsáival s bimbóival a zöld repkény szövetet tarkázza meg s a békéhez, mit a ház színe jelent, *szerelem és remény* így fűzködik. Itt tíz lak, mind egy alakú, mintha testvéreké volna, kik nem akarnak egymástól különbözni, utána más tíz, mind különböző, mintha idegeneké volna, kik nem akarnak egymáshoz hasonlítani. Az utcától mindenik lakot ékes vasrácsból kerített kis kert választja el, melybe néha hidacska vezet; benne a buja pászsitszőnyeget, mely friss és tiszta, mint a legújabb zöld selyem, vörös kavicsú egypár kanyarút szakítja meg, haladó az ajtó felé, s itt-ott egy sűrű bokor vagy egy gazdag lombosított fa, s néha viola-, szegfűs rózsafészek a füben, mely kivált a távolból nézve, csodabájosan világlik a zöld lapon. A házfödelen egy-egy magasb termetű fa sötétben hajlik le, s rajta nyugvó fekete árnyéka szellemi pajzsként védeni látszik a boldog lakot. S itt laknak nyáronként a londoni tehetősök, és ha benn a városban dolgaikat elvégzik, este ide sietnek, hol nekik családjaikkal a természet is fölnyitja illatos keblét. Ah, barátom, feküdni halva itt kéjesb, mint élni kunyhóinkban; csak megpillantani ily házat fáin s borostyánai közt, csak egyszer látni itt az apára váró anyát s gyermekeket bokraik sűrűjében s virágaik mellett ki és eltűnni, fölér egy esztendővel a pesti lakos életéből -, mert nem rőffel mérik az embert, nem esztendővel az életet.

Tennapelőtt kimenék Windsorba, Vilmos király temetésére, s útközben igen feltűnt az, hogy Londonon kívül a szabad töltésen is több ang. mérföldnyire gázlámpák függnek öntött vasoszlopokon. Windsor, barátom, különösen gyönyörű lovagvár. Egy drágaság, melyet az idő elhagyott magától, jegyül s emlékül a múltból. A hódító Vilmos alatt, mintegy nyolcszáz év előtt épült. Áll egy magos tetőn, négyszög meztelen kövekből építve, melyeknek közeiben a vakolat kovákkal van tele szurkálva. Részei közt nincs symetria s így az egész alak annál regényeseb, vadabb, phantasticaibb. S királyilag fölséges a gömbölyű torony, mely a vár közepén egy második halomtetőről, mint koronás oszlop emelkedik föl, s ormán magas árbocfárul lobog a szélben Britannia zászlója.

Délben volt a halottnézés, drágán és gyásszal fölbútorozott teremben. De ide csak azok juthatánk, kik az olvasztó forróságban teljes két óráig bírtunk ugrani, mászni a sűrűn rakott korlátfákon, s tolakodni, lökdösődni s veszekedni a látványtól dühös tömeggel. Este kilenc órakor kezdődött a temetés. A koporsó-teremtől a Szt. György kápolnáig fedett fafolyosó vala építve s behúzva fekete posztóval; benne két sorban állának a testőrök, lefordított puskákkal s fáklyákkal. Kilenc után messzéről már hallatszék a szomorú zene, mely valóban érzékenyítő volt. Nagyon halkan ugyan, de percenként közeledett, s mintha a sír közeledett volna hozzánk. Az ég fölöttünk tiszta s csillagos volt, a várudvar tele özön, de hallgató néppel és sötétséggel, a fekete folyosó tele ragyogó fénnel; az képezte Albiont, mely gyászolt, ez a királyt, ki utósó utat teszi. Ezek elfeledteték az emberrel a pompát, s a bús hangok után képzelete ment a kriptá felé. Az udvariak hosszú sora lassúdan húzódott a kápolnába, azután a diadalmi zászlók is

meghajoltak a sírbolt ajtajánál, mik után a koporsó ment s eltűnt a halál birodalmában. S míg itt Windsor a megholt fejedelmet sírjába kíséri, London örvend s ünnepet ül az új fölség széke körül.

Másnap egy földinkkel, ki szinte utazik, a híres vidéket jártam meg; a méltóságos hosszú sétányt (Long-walk), mi III. György sziklára rakott szobrával végződik; a Pope által megénekelt windsori erdőt; a gyógyforrást; a Cumberland nevű lakot, mely, mint vár ül a dombtetőn; a Virginia-tavat, melyen a király mulatságául három árbocú szép briguett van, s partján kínai templom és halásztorony. E tótul nem messze, az erdő aljában, sok márvány, gránit s porphyromokat és oszlopdarabokat találni, melyek Hellasbul s keletről tömérdek pénzért hozattak, s most itt elhagyatván, másodsor romok. Midőn az ó világ romaibul alkotunk új romot, nem cselekszünk botorul, de igen, ha azt bányából építjük. Oka, mert romot ugyan építhetni, de emlékeztet nem alkothatni. Nem a kő illet meg, de a kor, miből való s miről némán beszél, a történetek, mik vele összefüggésben vannak, s az érzemények, miket ezek a lélekben gerjesztenek. Tehát ne hidd, ha a régi omladványok közt elgyűlsz vagy kéjes andalgásba merülsz, hogy Zeus valóban Isten, mert csonka vén kőképe ihletett meg mi lábaidnál hever; ez a pusztaság jel, mely természetesen azon múltras emlékeztet melyből fennmaradt, s a múlt mindig regényes fényben él, s emlékeztet, öröme és bűe egyiránt, mindig rejt magában fájdalmat, következőleg ez s az ilyen csak egy lélektelen darab kő, de mi az érzések közé vetődve itt is, mint a patak vizében összetódulást s hullámozást okoz. De épp ezért tartsuk épségben hazai omladéinkat, mert ezek korunk hol szikráztatói, hol megmagszentelői az ifjú nemzedék érzésének; ha széthordani engedjük, a történet ugyan megmarad, de tömérdek érzeményt ölünk el. Mi képviseli ifjainknak a múltat? Ki sírja, hány emlék, s mennyi ősi vár? Már mondtam egyszer, hogy ezek fejfái a vén temetőnek, egymás után fogynak, s pusztán nyugszik a hegyek orma. Magokban azok nem szentek, de hatásuk szent. A mohos falra teszi kezét az ifjú, s általa a múlttal illetésbe jó. S ilyenkor minden rom szent oltárrá lesz; rajta lelki rokonodás által az ó s ifjú idő egyesül.

Estefelé Londonba visszaindultunk. Windsoron innét is, a Temze partján néhány szép mezei lak van, mely a csendes és fenékről felfeketlő folyam mellett pásztori ideálként jelen meg, mintha festve volna, mintha az, mely a parton van s az, mely a hab tükrében fénylik, egymásnak árnyéka volna. A Temzét, mely itt a Sajónál talán keskenyebb, ritkán háborítja terhelt sajka; de e vízen, mely itt hátán még parti virágokat s lombokat hordoz, Londonnál már zajlik a sok csolnak, hajó, gőzös, és sűrűn és szakadatlanul. Eszembe jut, miképp Pestnél úgy hömpölyg a Duna, mint egy holt test, midőn Londonnál a Temze, élők által elborítottván, élni s szorgalmaskodni látszik.

Londonba visszaérkezvén, a British Museum roppant intézetébe vezetlek, mely a természet három országainak s a művészetnek remekeit egy föld alatt őrzi. Én az Elgin s Lawrence néven ismeretes görög szobor s építészeti romgyűjteményen s az egyiptomi műveken kívül, az olvasó szobát látogatám meg leggyakrabban, hova jegy mellett idegen is bejárhat, s hova a szolgálk fürgén hordják mindazt, mit kérsz, s mi a gazdag könyv s kéziratárban találhatik. Mi kéjelem, mi tágasság a bécsi olvasószobához képest, hol több mint 200.000 kötetből naponkint csak 30 ember olvashat!

Hazánkról két kéziratot leltem, egyiknek címe: „*A Journal of the Siege and Taking of Buda... by M. Richard*” (Mss. Harl, nro 4989) ki oda a kormánytól tapasztalás végett vala küldve. Benne semmi emlékeztetést nem olvastam, így végzi be: „Megjegyzésre méltó, hogy az ausztriai fegyver e dicsőséges sikerét az isteni gondviselés részéről egy különös körülállás kísérte, tudniillik, hogy midőn táborunk kétségteljes siker reményében ment az ottoman birodalom legfontosb erősségének megrohanására: a nagy vezérnek egy népesb táborral

munkátlanul *kellett* néznie a csata elválását, s aztán visszavonulnia, mit cselekedett is nyakra före.” Borítékára ez van írva: „This did belong to King James.”

Másiknak címe: „*Description of Hungreland 1599*” (Mss. Harl. 7314), miből kiírom azon néhány pontot, mit érdekesnek tartok.

„Magyarország gazdagon bővölködvén minden dolgokkal, mind azokkal mik élelemre, mind azokkal mik gyönyörűségekre szükségesek, Európa legtermékenyebb országai közé számítható. Benne találtnak gyümölcsök oly különbfélék és jók, mint Olaszországban, elég élet lakosainak táplálására, bor azzal ellátni szomszédait is (Lengyel, Morva, Csehországot, Sziléziát), hal oly bővségben, hogy a fölösleget az idegenek veszik meg; innét és Oláhországbul (Eger elvesztése előtt) hajttnak marhák Olasz és Németországba, s most ez mindenik szükségét szenved, a törökök által az út megszakítván. A magyar lovak természetöknél fogva hadra nem alkalmatlanok (lévén bátrak, erősek, kemények, gyorsak), de mivel nem tanítttnak nyereg alá, nem valók más szolgálatra, mint dolgozni, mire az olasz és német kocsisok igen jeleseknek találják. Magyarország a Duna által két részre osztatik, egyik hegyes és azért Felső Magyarországnak hívatik, gazdag aranyban, ezüstben, rézben -, másik Alsó Magyarországnak, mely sík, halomtalan, s termékenységeről Olasz és Németország magtárának neveztetik. Magyarország azon részének, mely az „imperatornak” engedelmeskedik, fővárosa Pozsony, kicsiny és bizony nem igen szép, nem szebb Esztergom, Kassa, Nyitra, Nagyszombatnál, vagy Magyarország akármely városánál, minek oka az lehet, hogy a nemesek házai falun vannak, s *a polgárok inkább igyekeznek építeni haszonra, mint pompára.*”

„A lakosok termetökre s szerkezetökre nem hasonlatlanok az angolokhoz, szokásaikra pedig hasonló a szegény irlandokhoz; erősek, vitézek s béketűrők hadban, vagyonszomjasok mérték fölött, *de inkább csak kívánságuk van, mint mesterségök s eszköz meggazdagodni*, megengedvén (pusztán *henyeségből*), hogy a németek lakják városaikat s áruikkal azok kereskedjenek, mi az oka, hogy közülök kevés vagy senki nem emelkedik (maga saját szorgalmából) nagy gazdagságra. Ők egymás közt soha sem vívtnak, hanem minden sérelmet szóval torlnak meg, kivevén ha ki *félénknek* neveztetik, mely gyalázat alól senki föl nem oldatik, míg magános tusában egy törökkel meg nem mérkőzött. Egy ősi szokás volt nálök, hogy csak az hordhatott tollat, ki egy törököt megölt, s csak erre nézve vala törvényes, megölt elleneinek számát kimutatni tollai számával kalpagán. Házasságtörést s paráznaságot halállal büntetnek; a férj nejét, a báty hűgát, az apa leányát erővel hurcolja a verpadra. A fiúk egyenlőn örökölnak atyjok halálakor, elfoglalván (leggyakrabban ez az eset) nekik közül hagyott bírtokait; a lányok a földbirtok egy részének értékét pénzben kapják. A lakosok rendkívül kívánják a hadat. Táborukba semmi haszontalan személyt nem bocsáttnak... Külön táborozván, csapatokban mennek mind a lovasok, mind a gyalogok, de nem jó renddel mi a németeknél uralkodik, kik mind csapataikat, mind ezredeiket megkülönböztetik... kik poggyászaikat vagy hátukon vagy oldalaikon hordják, aszerint mint az állás kívánja. Ők nem járnak köröskörül sem a táborban sem a városban, hanem ahelyett egyik ör kiált a másiknak, mint ez szokás a törököknél is. Lovasaik (csata előtt) sorokat képeznek, mint cselekesznek a gyalogok is, homlokra a löerőt állítván. Iszonyú lövéseket tesznek, s az ellen megtöretvén rögtön rabolni kezdenek s az üldözéssel akármi csekély ragadományért fölhagynak; de ha ők töretnek meg, futnak haza, mindenki hol lakik, ellenállni még csak nem is próbálva, lesködvén az út mellett a németekre, kiket (nagyobb ijesztés végett) tatárokat rosszul utánzó öltözetekben rabolnak ki, - ezektől ők úgy is csak kalpagra nézve különböznek.”

„Magyarország kormánya régenten papi és világi vala; amannak feje volt az esztergomi és kalocsai érsek... A régi törvények az országot 20 tartományokra oszták, s mindeniket egy báró, mint kormányzó s 12 jogtanár igazgatta... De e kormányalak, mióta az ausztriai hercegek

léptek a királyi székbe, egészen megváltozott, s helyébe állt az ausztriai zsarnokság, mi szerint a parasztok földesuraikat nem változtathatják, gyermekeiket meg nem házasíthatják, szolgálatba nem eresztetik, tudományra vagy mesterségre nem taníthatják az úr engedelmével, úgyhogy e nyomorú nép valóságos sklávságban él, s csak a név hiányzik. Ama régi kormány mód idejében, ha a király a köztársaság igazgatásában valamit megváltoztatni, ha idegen néppel hadat folytatni, ha békét kötni akart: bizonyos helyen összegyűltek három rendbeli alattvalók, tudniillik bárók, püspökök, nemesek s ezek nagyobb részének megegyeztével volt joga a királynak törvényt erősíteni, törteni, hozni, üzeni hadat, kötni békét, s adóval terhelni az országot szükség szerint. E gyűlés most is szokásban van, de a határozás mód megváltoztatott, eddig Mátyás herceg által semmi nem terjesztetvén a gyűlés elébe mint pénzkérelem, mely kérelemre, (egy kitűzött napon) véleményét adja a nemesség. 1596 és 1597-ben az jelentetvén, hogy a török császár személyesen jön, a nemesség ajánlá, miképpen táborba szálland egész erejével, s jobbágyságai nevében megígéré, hogy minden ház egy embert ad s két dollárt fizet a katonák tartására. Azonban a török császár személyesen nem jövé, a nemesek minden kötelezettség alól föloldozottaknak érzék magukat; de azért jobbágaikkal minden háztul egy-egy dollárt fizettettek!!! stb.” [...]

Az angolnál a nyilván nagyobb is, régibb is, mint a franciánál; oka mert a szabadságot jobban érti. Nem igazolja-e ezt a parlamenti viták őszintesége, a hírlapok nyers hangja s nagy köre, mely még a magános viszonyokra is kiterjed? Nem ez e oka annak, hogy itt sajtópör a ritkaságok közé tartozik, midőn azt Párizsban hetenként látsz? Az angol hírsajtó vak, hogy személy miatt az igazságot el ne hallgassa, süket, hogy a boncolgatásaira támadt sikoltások meg ne kérleljék, de e két sajtóerényt, amazt gorombaságnak, ezt kegyetlenségnek nevezi a külföld; ellenben a francia hírsajtó bátran emelkedik ugyan, de az alkalmazásokban megsántul, talán féltékenységből, úgyhogy az angol őszinte nyereség, kivált a nyilvános tisztviselők megrovásában, egy francia nagy lapot sem jellemez, s azt két kisebb lap, a gonosz Charivari és az elmés Corsaire csak úgy meri gyakorlani, hogy az újságok közt a bohóskodót, a harlequint játssza. Mit az angol komolyan ad elő, azt a francia csak tréfa gyanánt meri elbeszélni. Nem az egyedeknél hiányzik bátorság, de a tömegnél érettség, s még inkább a kormánynál önbizalom, mely bár kevés évek előtt úgy nevezé magát, nem mer lenni Isten, ki bátor nyugalomban nézze alatta küzdeni s háborgani a hullámokat és szeleket.

Az angolnak hóiratai jobbak; oka: mert ezek mély reflexiót, alaposságot, sok munkát kívánnak, s mindez e nép sajátja. Ezért a review-k, magazinok, mint józan kritika, gazdag ismeret s tiszta ízlés tárházai, egész Európa előtt nagy hitellel bírnak. A franciának napilapjai jobbak; oka: mert a francia tüzes, szelleme pillanat által gyullasztatik, s az első és rövid hévben tömérdek erőt s érzeményt fejt ki, pedig minden napilap nem a pillanati állapot tükre-e? S e lapok kezdenek a napi esetek által színre hozott tárgyakat illető teóriai értekezések tárává lenni, s e tekintetben is főlebb állanak az angol lapoknál. Azokban az első írók föllépnek, mi ezekben nem történik; azokban az elmélkedések legalább elfoglalnak $\frac{1}{4}$ -det, ezekben legfőlebb annyit; azok elmeccsaták térei, hol hír, kincs és dicsőség vívható, mert a jelesb cikkek írói ismertetnek s azok hősek, - ezek inkább száraz jegyzőkönyvek, mikbe a napi történetek kevés magyarázattal íratnak be, s az írókat, mint láthatlan areopagot homály földvén a világ elől, a gyalázat is a lapot éri, de a dicsőség is osztatlanul azé. A francia gondolatainak komoly menetele van, mi képes aggodalmat gerjeszteni az elmékben, érzeményei pedig magasztosak, mik véleményét a közönség előtt mintegy megszentelik: az angol bosszankodó s megmozdult lelkének más ventile van, humor és nyereség - gúnyol, rúg, döf, szitkozódik. Ha a sympathia együttartásban áll, látnivaló, ott együtt aggódik s gyulladoz az olvasó, mi nincs veszedelem nélkül, itt együtt kacag s utál, mi forrongásra hideg lélekállapot.

Az angol újságokban tudósítás van az egész világból; naponként megjelennek; ívei lepedő nagyságúak, betűi fölötte aprók; belőlök mindent megtudhatsz - de hol kapod olvasni? A kávéházakban bajos, alig vevéd kezédbe már öt kéri; a clubbokba bejutni nehéz; a dívánokban pedig egy ülésért 25 váltó garast kell fizetned. E részben a francia fölötte áll az angolnak. Párizs minden utcája tele olvasószobákkal, s 30 újság és folyóiratban két, 200-300-ban öt garasért válogathatsz; e városban valamennyi tömlőcöt megnyit egy engedelem, valamennyi kórházat más, s pusztá útleveled, mi idegennek bizonyít, csaknem mindent. De Londonban annyi engedelmet kell kieszközölnöd mennyi iskolát, vagy tömlőcöt, vagy kórházat, vagy középületet meg akarsz látni, s mellé még busásan fizetsz. És még boldogság volna, ha itt végződnek minden baj. De gyakran kínálhatsz pénzt, folyamodhatol engedelmért, s mind haszontalan. Pártfogóval kell bírnod, és sok esetben ebből sem elég egy. Angolországban a *numerus* sokat néznek.

Ezt s miket már mondék összevetve, magadtul is kitalálhatod, miképpen Angliában a népet oktatni, fölvilágosítani, habzó véleményét elvre s gyökérre vonni mindaz iránt, mi a statuséletben naponként előfordul, s a közvéleményt képezni s vezetni két eszköz van: egyik a napi-sajtó, másik a népgyűlés (mi franciánál hiányzik). Sok polgár, ki egy vagy más iránt nincs tisztában, az újságlap által útba vezetetik, sok, ki a gyűlésbe határozatlanul lép, a szónokok hallása elvet nyer. S elvvel bírni mindig hasznosb a társaságra nézve, mint nem bírni, mert ennek következménye a közönyösség. Hol ilyen a legszámosb rész, egyetemi tespedés és polgárháború csak ott tarthat sokáig.

Mielőtt levelem bezárnám, megjegyzem, hogy a londoni farsangnak (season), mely májusban kezdődik, utósó napja ez lévén, estélyek, bálók, hangverseny, színi és mindenféle mutatványok egymást érik. Az itteni mulatóhelyeknek koronája a Vauxhall-kert. Esti 6-tól éjjeli 12-ig nincs vége a mulatságnak; itt a kert egyik, részében végződén, a sokaság rohan másik részébe, hol új kezdődik, és így egész éjfélig. Először is Green, a híres aëronauta röptül fel léghajón, aztán zene ád élvet, mit követ hangverseny, ezt felváltja kötél tánc külön színhelyen, mi ha végződik, színházat nyitnak, hol vígjáték után gymnasták lépnek föl, s egy vagy több virtuósok egy vagy más hangszeren. És itt még alig esék le a kárpit, a trombita már hív a nassaui léghajó-utazás mozgó panorámáját csodálni, mit rögtön pompás tűzjáték követ. S fő gyönyör maga azon néhány ezer ember, mely rohanva tolakodik új-új mutatványra. Azonközben legalább 12.000 színes mécs ég, sok elhintve a kerti ágyakon, mintha a föld égne, sok a fák lombjai közt függve vörös és sárga és kék gyümölcsként, s belőle kirakva itt úszó hattyú, ott teknősbéka, madár, csillag, harlequin. A folyosók s kínai ház a fényben lángolni látszanak. A fasétányok körül pedig szelíd holdfényileg megvilágított tájképek andalítanak el: gót omladék, remeteház, malom, Tell Vilmos kápolnája, olasz vidékek.

Augusztus közepén, hacsak parlament nincs, jószágaikra húzódnak ki a nemesek. Jelül az ablakközi függönyöket londoni házaikon leeresztve látod. Divat ellen volna a season után is Londonban maradni; kinek nincs hova menni, a leeresztett ablakfüggönyök mögött - lappang.

S e lapok Londonbul ezúttal az utósók. Eddig Angliát csak Londonban láttam, mi annak fénypontja; most akarnám látni tartományaiban is, vajon földé egy nagy *kert*-e, mint a főváros tájéka hitetgeti velünk? Vajon a jóllét, vagyonosság, tisztaság s munkásság közbirtoka-e e népnek? A látandók bírálgatásaival nem leszek unalmadra. Midőn az utazók igen bőven bírálgatnak, úgy látszik, inkább akarnak a látott országokra s nemzetekre hatni, mint tanácsokat saját hazájok számára gyűjteni. Ezek lehetnek rossz írók, de minden esetre jobb írók, mint hazafiak.

De még ma sok utazást kell tennem a városban. Azért élek e szóval, *utazás*, mert a bérkocsisok itt nem óra, hanem mérföld számra hordanak és fizettetnek.

Cambridge, Stamford, York, Július 19-én, 1837.

A tapasztalás nagy bölcs, de tartozik a peripatheticus felekezethez; ő nem jön hozzánk s nem áll egy helyben, hanem megy szüntelen s nekünk lépéseit követnünk kell, ha tőle tanulni akarunk. Mit tudna a gyermek, habár könyvek közt is, de egy szobában elzárva neveltetnék? Az olyan ember, ki szülőföldén kívül nem ismer más földet, közel áll ezen gyermekhez. Mit ez tud s ért igen kevés, mit amaz ismer nem sokkal több, s a fok aszerint magasbodik, amint ki többet látott, magában értetvén, hogy mindent, mit látott, ismerni is igyekezett. Az utazás mintegy észet ad. Meglévő eszméink tisztulnak, alakodnak s elvvé keményednek, és szaporodnak újakkal, mert új tárgyakba ütközés acéla az elmének. Hányszor találkozunk azonegy dologgal, mindig más alakban! A társas viszonyokat mi sokféle módosításokban szemléljük! A legcsekélyebb házi eszköz úgy, mint a legfontosb országos intézmény, mit mi többfélének képzelni sem tudunk, tartományokként mi változó formában jelen meg! S így midőn az emberi szellem munkásságát eredményeiben vizsgálhatjuk, magába a szellembe is bepillantunk, mely Isten után Isten, alakot s szint adni a földnek.

Isten áld ésszel s értelemmel nagy vagy kis mértékben. Egyenlőt véve föl, így merném meghatározni, ki értelmesb? Először az, ki többet gondolkodott; másodsor, ki többet utazott; harmadsor, ki többet olvasott; negyedsor, ki többet társalkodott. Lelkednek az első elvet ad, a második kitágítja, a harmadik ismerettel tölti meg, az utósó az étellel köti össze. Ki nem bír az elsővel, tengeren evez vitorlával, de horgony nélkül; ki a másodikkal nem bír, egy szűk völgyben lakik, kinél a harmadik hiányzik, az egy elébe vetett pókhálóban is megakad; ki az utósót mellőzte, az a csillagok közé jár ismerni a földet s embert. Ez rendszerinti lajtorjája az embereknek; a választottak kivételnek, mert a szellem országában koronákat a Mindentudó osztogat.

Mi végzi be a nevelést? *Az élet.* S mi egyéb az utazás, mint élet nagy terjedelemben, mint sok népéletnek, mi századok műve, átszemlélése egy pár év alatt, mint a lehető legtöbb élet s tapasztalás egy rövid időben? S ezért veled teljesen egyértek, hogy ifjaink, mielőtt pályára lépnének, menjenek utazni; nem gyönyörért pusztán, de tanulságért, nem elveszve a külföld csodálásában, hanem mindig emlékezve a hazára. A tésztába, mely erőtlén, élesztőt így kell hordani; a kandalló tüzebe, mely hamvadoz, szellő kell, hogy égjen ismét. Szükség sokféle ellenerőnek összejöni, mert haladásban a kellő irányt a sok ellenkező együtt jegyzi ki.

E hónap 15-én délben indulánk el Cambridge felé. Midőn kimégy Londonbul, mintha perspectiven néznél; azon ponttul, melyen vagy, a házak mindinkább kisebbednek egész a szélig. London itt is, mint más szélein, szép mezei s kerti házakban végződik. Említésre méltó, hogy más városok palotákbul kunyhókká szoktak alacsonyodni a széleken, s a pompát förtelmes tisztatlanság váltja föl; de itt, mi nagy és szép van, az el van szórva mindenhol, s véletlenül bukkansz egy vagy más jeles műre s térre majd a szélen, majd a közepen; a *tisztaság* pedig mindenütt uralkodik, bár itt gazdagsággal, bár ott szegénységgel páruva. De ez olyan mint a napfény, mely akár a nagy tenger színén, akár a pocsolya sötét vizében ragyog, ott is, itt is szép.

Angliában a gyorsszekerek kocsisai igen csinosan s tisztán öltözködnek, úgy hogy az utazóktól nehéz megkülönböztetni; kezén fehér kesztyű s öltönye gomblyukában virágbokréta van. Lovak minden 1-15 angol mérföldre váltatnak, de a kocsis csak 60-70 angol mérföldre változik egyszer, a kocsi pedig a célnál áll meg. Kocsisunk nemcsak csinos, de ifjú s szép is volt, s szélgyorsan hajtván a kéjelmes úton, bár rohanó zápor vágott s dörgés és villám ítéletnapilag ropogott és lángolt körülünk: esteli 7 óra előtt, és így 6½ óra alatt, bevégeztük a

II magyar mérföldnyi utat Cambridge-ig. Az életdús, és színben tarka, de alakban egyhangú vidéken mindenütt sok város és falu fekszik elhintve, mindenik emlékezetes egyről vagy másról, példának okáért Cheshuntben áll a híres Wolsey bíbornok mezőlaka, s az egyház melletti házban halt meg Cromwell Richard, a pártfogó Olivér fia; - a Ware melletti Theobald-palotában hunyt el I. Jakab; - Royston faluban, 1757 lakossal, gáz utcavilágítás van, míg Bécs utcáin homályos olajmécs pillog. De győz-e az utazó mindenhol megállni, mindent megnézni s elmondani?

Menvén végig kocsink Cambridge utcáin, engem az ó gót tekintetű sok collegium csodáhatással lepett meg, hozzájárulván, hogy körülök hideg szél fűjt, melynek szomorú hangja pusztává szokta tenni s elkietleníteni a léget, hogy fölöttök az égen vad képvilág mozgott, mit a foszladozó fellegek alkottak. De futtában látnom nem volt elég; még ez este, bár sötétben, megnéztem a King collegiumot, mely régi várként pillant maga körül, s rohanást látszik várni - megjártam a Cam vize fölött St. John födeles hídját, mely a velencei sóhajhídra emlékeztet - s végigmentem a híres Trinity három udvarán s kolostormagányú hangzatos folyosóin, belőle azon torony alatt jövén ki, mely egykor lakul szolgálta Newtonnak. Lefeküdvén, fejem rajzott a középkor meséivel s képeivel, s mikor e homálybul és zavarból a reggel fölébresztett: nem tudám bizonyosan, mit láttam és mit álmodtam?

Tehát rögtön felöltözködém, s egy vastag angollal valamennyi (17) collegiumot s „hall-t” (teremet) bejártam, melyek ily nagy számmal ily kis városban nem véletlenül lenni, de élő lényekkel összehíva, összegyűlve látszanak; s ha este, a sötétben, lakatlan gót régi épületek voltak, ma népeit is megláttam azon négyszög sipkájú s röpkedő szárnya miatt is különös köpenyű fellow-k és tanulóiban, kik, szünnapok lévén, kevés számmal az udvaron úgy lézengtek, mint örméhek szoktak az elhagyott köpükben.

A King, St. John, Corpus-Christi collegium legérdekesb; mindenik angol-gót ízlésben, csonka és hegyes tornyokkal s várfogakkal falain. Csaknem megtéved a képzelet, midőn a szem olyan s még lakható épületet lát, milyenben a régiek laktak; lovagokat, hölgyeket, öröket várunk kinézni a hosszú ablakokon s letekinteni a falak csonka rovátkái közt, avagy üres omladékokban hisszük magunkat, s e csalódást nagyítja a kopogásunk azon erős visszhangja, mely puszta lakban honos, s mely itt a folyosókon engem is többször visszatekintetett, nézni, ki kopog, s ki jó utánam. Én, tisztelője a múltnak, de bajnoka a jövőnek, örvendek, hogy az angol nemcsak hő gonddal igazítgatja gót emlékeit, de újakat is állít. E nemzetnél ez ízlés úgy nemzeti, e földön úgy hazai, mint a Hellénföldön nemzeti s hazai a görög. S ha a görög romokat az angol nép megvásárolja nagy áron, ha azokat fényes palotákban kincsként őrzi; cselekszik a művészet ügyében, mint ember, s így méltányosan; de cselekszik mint ember és polgár, és így méltányosan s igazságosan akkor, midőn a hazai romokat sem dűlja föl, midőn követ, mely egykor hazát védett, nem ereszti dobra, midőn kocsmákba, alacsony dalok hallójává nem építteti ősei kápolnájának szent falát, mely kegyes énekeket tanult, mert ha az elsőbbekhez a tudomány s művészet érdeke köti, ezekhez azé is, s még felül rajta minden érzemény; mely föllángolhat hű ember keblében, ki dicső apái ivadékanak s egy történetdús múltkort folytató nemzedéknek érzi magát. Így múltjához Anglia hozzá forrasztja magát, s hasonlít a druidok szent tölgyéhez, mely önmagából kifolyva nővén s fejlődvén s alakodván, vele földi vész nem, csak az ég villámai bírnak.

A St. John, Trinity, King s Queen collegiumok a Cam vizére dőlnek, melynek két partját e collegiumokhoz kertként csatlódó sétányok s parkok borítják. A terebély fák alól a sétányokból, s a ligetileg ültetett fiatalok sűrűjéből fölötte kedves és ingerteljes az épületekre tekinteni föl, melyek ablakai előtt a zöld gypsztín, félig ragyogva a nap világos sugaraiban, szépen árnyékszott bársonyszőnyegként terül el. Én szeretem, ha az iskolai élet, szokás, öltözet

egy saját kis világot alkot, mert ez sok bájjal bír magához csatolni az ifjú lelkét, és ha elbúcsúzánk tőle, édes emlékezettel válunk meg, mely kísér a sírig; szeretem ha itt épület, bútor, szokás ritkán változik, mert emlékezet nagy befolyást gyakorol egy, kivált érzeményes ifjú belső életére. Tanulni egy vén épületben, melynek kövei sokat tudni látszanak, de hallgatniok kell, ott, hol apáink és őseink sorban felnőttek, hol hazánk nagy emberei készültek az akkor még nem is sejtett nagy pályára, mindez, kivált, ha épp azon szobában esik laknunk vagy széken vagy asztalnál vagy fa alatt ülnünk, mely az övék is volt, vagy van jegy s emlék, mi rájuk pillanatonként emlékeztet, vonz is, ösztönöz is utánok törni, s ébren gyűjtván, álmunkból fölriasztván, az emlékezet keblünkben, mint Themistoklesében nyugtalanító Istenné válik, mely jövődönk sorsát határozza el. De szeretem még azt is, hogy az iskolát szép kert vagy vidék kerítse, mert mint a nap a földet, a szép megtermékenyíti a lelket, holdvilágként pedig fakaszt és nemesít érzelmeket.

Még a Christ-collegiumot említem meg, kertével és tavával melyben fürödhetni. Itt van a Milton, mint még itteni tanuló által ültetett kétszázados eperfa; már hanyatlik s ezért fél oldala hideget tartó ónnal van bevonva, de lombban s gyümölcsben most is, s a kertész mondása szerint mindig gazdag. Úgy látszik, Milton dús teremtmő ereje bele költözött. Egy pár levelet hoztam róla. -

Cambridge-ből Stamfordba félnap alatt eljuthatni, s az út Huntingdon csinos városkán vitt keresztül, mely Cromvell Olivérnek szülőhelye. Stamford igen régi városka, 7000 lakossal, s most két követet küld a parlamentbe, de a reform-bill előtt négyet küldött, midőn Birmingham 146.000, Manchester 200.000 lakosa egyet sem. [...]

A vidék eddig szép, de nem a természettől, hanem a szorgalom által, s ez Anglia nagy részének jelleme. Ezen örökké egymást váltó domborodások Jobban untatnának a leg-szomorúbb síknál, ha azoknak, melyek, mint megannyi kisedd fél földgömbök tűnnek elő, fák és erdők nem fődnek csúcsát, ha oldalait némi képpé nem varázsolnák a földhasábok, miknek az eleven sövény kitűnő alakot ad és különféle színt az egymás mellett tarkán fekvő zöld vetés, szürke burgonyavirág, sárga rét, barna ugar, ha közülök sűrűn nem tündökölnének ki a vörös födelű mezőlakok, ha gyakran nem esnék elmennünk lombos parkok előtt, melyek bemeneténél az utas egy ékes őrházat s egy ígésző rózsárdót lát, ha a tetőkről nézett kigyózdó út nem hasonlítana egy sárga szalaghoz, mit egy zöld posztóra elejtenek, szóval: ha parton és halmon, völgyben és síkon nem volna az a buja tenyészet, az a sokféle színű dús növényvilág, a természet azon teljes kifakadása, s az a zöld színtenger, mit az angol a *föld életének* nevez. Ha néhol fátlan tájakat láttam, kopasz lapályaink jutának eszembe, mik hasonlók emberhez, ki meztelen, ruhája még nincsen. A felfutó rózsza erre is bőven terem, s festői szép tekintet, midőn vén, roskadó házakat fut be - mint mikor az ifjú nő vén férjet ölel. Mindkettő azért teszi, mert kénytelen. E rózsák, mint a művészet, idealizálják a szegénységet.

Mondhatni, ez ország egy óriás park, de miben ismét sűrűn vannak a kisebb parkok. A *park* (ligetkert) nem egyéb, mint egy nagy tér, mely kőfallal vagy fakerítménnyel körül van véve, s ez belül magas és lombos fákkal oly sűrűen van körülültetve, hogy a szem át nem hathat rajta. A kapu mellett, mely itt-ott pompás gót ízlésben épült, vagy ékes mezőlakban vagy helvéciai alpesiházban lakik a kapus, s a fasűrű előtt, mely a kapunyílás irányában a belső vidéket eltakarja, virágok s kivált rózsák virulnak, melyek az utazóval egy tündérkastélyt s - világot sejtetnek a fák mögött. Tekervényes kavicsúton haladsz előre, míg végre a park közepén megpillantod a lakot, mely többnyire, akár új, akár régi épület, angol-gót alakú s vártekintetével a lovagkorra emlékeztet. Ha a gyönyörtelket (pleasure ground), mely közvetlenül a lak körül fekszik, s drága virágoknak, növényeknek, lugasoknak s más jelességeknek gyűjteménye, megnézted, e mesterséges kis tér után mindenütt csak a szabad s vad természettel találkozol;

lelsz nagy tavat, gyakran messziről ide csapoltat, tele sással, náddal s hajókázó hattyúkkal - lelsz ősi erdei fákat, hol erdőt képezve, hol rendetlen csoportozatokban elszórva, - lelsz néha patakot is, mely végig folya a dús mezőt s forrást, mely árnyékból csörgedez ki - lelsz mindenütt legelőket a fák alatt, kaszálókat a tisztáson, s a bokorsövényekkel elkerített részekben lovakat, teheneket, juhokat és őzeket, mik békésen legelnek. A növényország friss lehelete, a természet a maga vad erejében, s a szín- és életgazdag fű, virág, falomb az, mi nélkülözhetlen élvét nyújtja itt az angolnak. S látni, hogy e gyönyörrel igen összefér a gazdaság.

De a franciának a parkok szépségét hiában magyarázod; fölhúzott orral jár veled s nézi a fűt és fát, s a fát és fűvet, és kérdi: „Mais mon Dieu, je vous conjure Monsieur, mi itt, mi ebben szép?”, az angol pedig a franciakertet szemléli nevetve, s kérdezi: „de hát nem elnyomorítása e ez a természetnek?” Nem tagadhatni, a francia csak a mesterséget akarja láttatni, a természetet pusztán eszközül használván, s a franciakert nyárban is a téli merevedés képe; az angol pedig a természetet úgy hagyja, mint van, nem nyúl hozzá eléggé alkotó kézzel, szépségeit nem fejti, rútságait nem irtja ki, s az angolkert télben is a nyár sűrű ágbogazatát mutatja. A francia túl sokat tesz, az angol túl keveset, annak a mesterség, ennek a természet minden, annak a természet, ennek a mesterség semmi. S különös, jellemeiket a népek mindenre átviszik, kicsinyre s nagyra. Az a szellem, mely szűk formákba szorítja s feszes alakokká metszegeti a kerteket, teremője a bürocráciának; az a szellem, mely alig csinál egyebet, mint a természetet *bekeríti*, s parknak nevezi, alkotója a nem eléggé körülírt tartományi kormányalaknak.

Stamfordhoz közel fekvék Burleigh-house nevezetű park, megjártam ezt is, mely lord Exeter nyári laka. Egy szíves ifjú angol akadt társamul, ki zsebbeli Walker-szótárt hordott magával, tanulni belőle a kimondást. Megérjük-e mi, barátom, hogy ily magyar szótár készül s a magyar ember el fogja hinni, hogy a szép s jó kiejtést tanulni kell? -

Innét késő délután indultunk el, s azonkívül, hogy ettől egypár órányira az országút mellett megláttuk Woolsthorpe-ban azon házat, hol Newton született, s melynek kertében, a mirigyvész elől ide vonultakor, egy alma leesése a gravitatio-rendszer föltalálására vezette; utunkból semmit nem ismerénk, mert éjszaka s esőtől verve utazánk csaknem egész Yorkig, melybe virradatkor értünk.

York, a rómaiak Eboracuma, becses régiségekben gazdag. De mindezeknek koronája a münster, mely az angolországi gót épületek remekének tartatik, s az 1829-i tűz után is az. Valóban genius műve. A keleti tündérablak, a csodaszép keresztépület, a kar-háti kőmű, a vékony oszlopvégekből kicsucsorodó állatfejek s arcképek, melyek jellemmel bírnak s a torzig víve is érthetők, a festett ablakok, mik üvegmozaiknak mondathatnak, miután az alakok nem lapokra festvék, hanem apró festett kockákból összerakvák, és a homlokkapu körüli ritka bájú lombozatok mind bizonyítják: hogy ennek bélyege tisztaság, könnyűség, gazdagság, eredetiség, s ha szabad mondani, itt az építész correggiói kellemmel raphaeli tiszta s nemes rajzot párosíta. Nem első gót mű ez, mit láttam, de csak ez által érzem magam megbúvólve; előre búsulok, hogy a részleteket el fogom feledni. Az emlékeket benne kedvem sem volt nézni; midőn a természetet csodáljuk, egyes fákra s virágokra nem ügyelünk.

Angolországban még most is minden helységben látni vén egyházat; sok közel az omladáshoz. Ezt, néha félig, néha a földelig sötét repkénnyel befutva sűrűen, oda képzeld minden angol faluba. De ez ritkán szép; hogy a gót mű hasson, nagyobb tömeget kíván a görögnél. Ha kicsiny és éktől meztelen, igen nyomorult tekintet; ha kicsiny és cifra, igen bábu alak. A görög alakot viheted a legparányabbig s kellemes, a gótot viheted a legóriásabbig és szép marad, de

nem tehetné az ellenkezőt. Én legalább úgy érzem, ez nem szenved a vég nélkül kicsinyítést, az a vég nélkül nagyítást.

Délutáni 1-től 8-ig a törvényszéken valék, hol az esküdtek s egy bíró, ki hosszú szürke vendéghajjal vörös tógában volt öltözködve, gyilkos fölött ítélt. Midőn szállására a bíró visszamene, kocsiba ült s elöl dzsidás férfiak mentek, ezek mögött címerzászlóval fölkesített trombitát fúvó három ember, aztán egy vörös ujjasú s aranyzott fekete sipkájú a lovak előtt, végre a kocsi után hosszú botot emelő két törvényszolga - a nép pedig kísért nagy sokaságban. E szertartás a régi időkben kétségkívül hatott a tömegre, mint minden pompa s mysticismus; ma az utósó angolnak is van annyi esze, hogy mint nézni valót nézi, de azért a bírót sem okosabbnak, sem hatalmasnak nem képzeleli.

Túl Yorkon, Easingwoldnál, és így Londontul 205 angol mérföldnyire éreztem az *első* kocsizökkenést, mit egy az útra hajlintott kövecs okozott. Angliában utazni oly puha, kéjelemes, mint pamlagon ülni vagy hintókázni, s ezért, ha a gyorskocsiban csak négy személy fér is, de ül földelén 13, s ülhet veszedelem nélkül. Az angol utazók, férfiak és hölgyek künn ülnek, s örömet még akkor is, ha nem szép az idő. Szabad légben lenni s nézhetni mindenfelé, bár semmi jeleset nem látni, már magában gyönyör; látni kellemes tájat ez már foka a gyönyörnek. S az angolnak leghelyesebb fogalmai vannak a kéjelemlről (comfort). Más népek, például mi, szárazföldiek, kívánjuk, hogy a gyorskocsi fedeles legyen s benne párnák közt puhában ülhessünk; az angol pedig, hogy a szabadban ülhessen, s ha tömetlen padon és szoroson is szomszédával, de *puha úton és sebesen* haladjon. Fedeles kocsi, béelt s tág helyekkel nehéz, innét nehezen halad az európai; födetlen kocsi szűken mért helyekkel, párnák nélkül könnyű, s könnyen röpül az angol; s így a *puha út* nem rázván, midőn egyfelül fészkelődés, ütődés s mindazon alkalmatlanság, mit rossz úton a szűk hely magával hozna, elmarad, másfelül mindazt, mi minden utazással szükségképpen jár, megrövidíti a *sebes haladás*; - az első puhaság, mi férfit gyaláz, a második kéjelem, mi életbölcesség. Némelyek talán nevetségesnek tartanak felelni e kérdésre: mi a kéjelem? De ki róla gondolkodott, vagy ki Angliában volt, tudni fogja, hogy sok annak tartatik s nem az; kéjelem fölcseréltetik fényűzéssel, mitől igen különbözik, összezavartatik puhasággal, mellyel szomszéd. Ki darab ideig él Angliában, okos kéjelemre az érzéket kap, s érzéket erre csak itt kaphatni.

Te, barátom, nálamnál jobban tudod, hogy utakban mi szűkölködünk, s hogy a legújabb időkben nem költség miatt nincs jó utunk, mert a nép erejével nem lelkiismeret rosszul gazdálkodni, hanem tárgyismeretlenség miatt, mert kikre bíztatik nem értenek s nem érhetnek hozzá, s ily körülállások közt valóban csodálkozhatni azon, hogy Angolországban utazott mérnökeinktől a közönség hiában várt e tárgyról részletes utasítást. Én az utakat mind készen, mind csinálás közben egész utamban figyelemmel vizsgálván, íme följegyzék néhány észrevételt a macadami utakról. Úgy vagyok én, mint a gyermek, ki virágokat, lepkéket, csigákat szeretne gyűjteni, de anyja éhezvén, kalászatokat szedeget.

Angol és Skótországból egykor épp azon gyakorlat uralkodott, mi nálunk most is uralkodik, tudniillik midőn országot csináltak, a föld az útvonalon jól kimélyített, s ezen árokba nagy mennyiségben nagy köveket raktak; erre következett egy rakás tört kő s e két rétezetre, mi egy lábnyi magasságot rendszerint haladt s útalapnak hívaték, jött maga az út, azaz, a kövecse sok ujjnyi vastagon. S ez történt, mert az útcinálók még nem tudták itt sem, hogy ha különböző nagyságú kövek rétezetei útba rakatnak, a legnagyobb kövek, a terhek súlya s rázatása alatt örökké fölhatnak; hogy az utak kövei mozgásának meggátlására egyetlen mód az anyagok egyenlő nagysága az alaptól kezdve; nem tudták még azt sem, hogy *először*, a nagy kövű alapra csinált utakon az anyagok örök mozgása s fészkelődése rést enged a víz átszivárgására, mi az utat ágyában megrontja; hogy, *másodszor*, kemény alapra rakott út a puha alapra

rakottnál előbb elkopik, mit bizonyít az, hogy a mocsáron csinált út tovább tart annál, mely sziklán készült. Miért romlanak el utaink oly hamar? Mert az anyagok elkoptak? Korántsem, hanem mert félremozdítatnak a kerekek ereje által, midőn azok nagy kövekben megakadnak; a kerék nem megy ált az ily anyagokon, sőt csaknem lépésenként küzd egy-egy akadállyal, melynek vagy engednie kell s elmozdítatnia, vagy a szekérnek kell a marhák által úgy fölemeltetni, hogy átjöhessen rajta, de mindkét esetben az út is megrongáltatott, a szekér is megakadályoztatott, s a rongálat és akadályozás nagy lesz az akadály számához s nagyságához képest. Szóval, az út nálunk azért rossz és romlik, mert nem út, vagy mi ezzel egy, mert nem illik rá az angol út meghatározása, miszerint annak kell lenni: egy mesterséges aljazatnak, mi egy erős, *puha*, tömör felületet alakít, képes nagy terhek odább vitelére, s min a szekerek mehetnek minden akadályba ütközés nélkül. Angliában is csak Mac Adam óta jelesek az utak, kinek egyszerű elve oly könnyen megfogható, s előtte már divatozott Svédország földművelőinél. [...]

*Durham, Newcastle, Edinburgh, Glasgow,
Július 30-án, 1837.*

Az utazónak igen kell vigyáznia magára, hogy ne csalatkozzék ítéletében, az olvasónak pedig, hogy meg ne csalassék ítélete által. Mert az ember ítélete nem oly csillogó és szükségképpen egyetlenegy kisugárzása a léleknek a tárgyhoz, mint csillogó s egyetlenegy a legrövidebb vonal mathematicai két pont közt, s ez vagy amaz országrul, népről, intézettrüli ítélete sok részben függ attól, mit s mennyit látott azelőtt? S valóban, ha egészen el lehetne feledni a múltat, azon ember ítéletét azon országokrul, más-más combinatióban utazván meg, különös lenne hallani. S nem erre mutat-e az is, hogy eleinte apróságokon is, mert újak, csodálkozunk, később, mert sokat láttunk, mert megszoktuk, mert sűrű változásban meglankad a lélek, jeleseknél is érzéketlenek maradunk? S így vagyunk a hiányokkal is; mi utunk kezdetén fölháboríta, vége felé már nem látszik oly égbe kiáltó visszaélésnek. Az ember a megszokás zsákmánya lesz, ha szelleme folyvást ébren nincs.

Thirskent túl, Darlington felé, az eddig egyhangú vidék ábrázata kissé változik; jobbra némi hegyek kezdődnek emelkedni, miknek keble gazdagon ad köszönet, mely sok ágbogú vasutakon hordatik széjjel, balra pedig egy terjedelmes édenkert nyílik föl, mely az angol földművelésnek egyik legvirágzóbb székhelye (Teeswater). Ezután, sötét erdőkkel borított hegyoldalak és sűrűn kiöltő hegyfők közt egy szirtes tetőn emelkedik a durhami cathedral-egyház, melynek óriás termetű barna tornya, messziről egy csodalényhez hasonló - a vad arcú környék remete lakosának látszik. Nekem a tünemény talán azért is tetszett oly kaland-szerűnek, mert Darlingtontól Durhamig egész utunkban szörnyű vész és zápor kísért, s az egész környéket ennek sötét fátyolán keresztül láttam. Csak később véled az egyházat ó színéről hegyi kolostor romjának, nagyságáról királyi vár omladékának.

Durham Anglia legszebb vidékei közé tartozik. A vár s a cathedral egy hegyfőn áll, mely körül többek egy kört alakítanak, s az így közbeeső völgyben a Wear, e lármás patak foly, mely alulról a gyönyörű s meredek erdőoldalakat harsogással tölti be. E táj hasonló azon mesterséges festvényhez, mely annyi különböző arcot mutat, mennyi különböző helyről nézed; az állásponttal a táj is változik. Északrul, a Wear túl partjáról, fölséges tekintet a kísérletileg meglepő három tornyú egyház, s a vár két része; egyik, mely omladék, benőve fűvel és bokrokkal, másik, mely edénye lett egy drága virágnak, benne egypár év előtt egyetem alapítatván. A cathedral roppant tömeg alkat, s ha a yorki belsejét s a St. Denis-i külsejét a művészet, ellentételesen ezt az *erő* művének nevezhetni. Tornyait a mester meztelen s

csonkán hagyá; jelleme nem gyönyörködtetés, mit művészet ád, hanem *örökkévalóság*, mely eszme némi kietlenséggel s ridegséggel jár. Belseje normann ízlésű, s az oszlopok, cifrázatok itt is oly tetemesek, hogy szinte érezni az egésznek terhét, mint mikor a lomha elefántot nézzük. A yorki mintha papírbul volna, finom, könnyű, - ez mintha ónbul volna, vastag nehéz; azt kedv s művészet, ezt akarat s hatalom építé; innét az, mint egy gót-parthenon, öröme a földnek, az élő lélek benne dicsőül - ez, mint egy északi-pyramis, félelme a világnak, rendelve a hideg halottak ravatalául, együtt feküdni az itt nyugvó St. Cuthbert-szel. De vidéket e két egyház nem is cserélhetne; e regényes és vadszép vidékben tömeggel kell hatni, harmóniában a természettel, s e szempontbul e lévő illik ide, sőt így még némi erénnyé válik a művészet érezhető hiánya. [...]

Utazásban egyik nagy öröm figyelmezni s szemlélni, miképpen egyfelül ugyanazon szükségek tudatlanul ugyanazon módok használására vezették az embereket a különböző országokban, másfelül ugyanazon vég elérésére mi sokféle úton indul, s mi más és más eszközöket talál az emberi ész. E tekintetben igen érdekes vizsgálni a házi s gazdasági bútorokat s szereket más-más országokban, s azon ország külön tájékain. Ki csak a szembeszökő s híres tárgyakat keresi, vagy ki csak étel s kéjelem szerint emlékezik a helyekre, nem képzelheti mi öröm s tanúságadók e parányiságok.

S időm levén, kaptam az alkalmon egy kis „farm-ot” vagy bérjószágot megtekinteni. A lak a tagbirtok kellőközepén áll, s hátuljához van ragasztva a gazdasági udvar, mit ól, szín, csűr vesz körül. Az egész birtokot eleven sövény keríti be, mi hét-nyolc év alatt nő fel, sűrűdik meg, s néhol vadrózsával levén vegyítve, virágzaskor igen szép tekintet; de az osztályokat is, például a rétet, az első, második s a többi földszakasztul lombos kerítény választja el. Rendesen búzát, árpát, zabot, babot vetnek, mi évről évre, a földekre nézve, változó sorban váltja egymást; az ugar nagy része pedig lóhere, répával, burgonyával vettetik be. Szántanak négy-ötször, s rendszerint két lóval; szántás után a fűgökerek gondosan kiszedetnek; a barázda egyenlőn mély, s mint tollal húzott vonal oly egyenes, a görbe gyalázatára válnék a szántónak. A földek minden három évben kövérítettnek. A rét mindig marad rét; két harmada kaszáltatik, de csak egyszer, azután szeptember körül a marha hajtatik rá, s ott él decemberig tovább is; egyharmada a tehenek, lovak, marhák számára nyári legelő, mert ezek egész nyáron nem hajtatnak ólba. Sem föld, sem marha, sem lak, mely sokszor üresen áll, nem őriztetik.

Vas ekék használatnak kerekek nélkül, s a hámfakapocs beakasztásától függ, mélyen-e s mi mélyen vonassék a barázda. Burgonya s répatöltésre, s amannak ültetésére más alakú eke van. S különös a répamag-vető szerszám, mely tolatik; egy henger elől laposra nyomja a barázdahegy tetejét, utána azt egy bádogél fölmetszi vékonyan s egy csőbül, a kerek fordulása szerint, bele hulldogál a mag.

A búzavető itt ritkán használatik. A vasbul, kőbül vagy faderékbül készülni szokott henger nélkülözhetlen. Igen jeles a szóró s cséplő gép is; emez nyolc óra alatt, három ló által húzatván, nagy boglya életet kicsépel, mit amaz nyomban kitisztít. Többnyire téiben csépelnek, sőt csak akkor, midőn friss szalmára vagy búzára van szükség. A marha, például az ökör, téiben szalmát s répát eszik, a tehén szénát s répát, a ló szénát s zabot, vegyítve néha ¹/₁₀ babbal.

A rendes cselédnek van laka, kőszene s naponként, vasárnapon kívül, egy pengő forintja; a napszámos öt pengő garassal kap többet. A jóságért vagy pénz, vagy termékbér szokott adatni; e kis farmért mely csak 80 hold, 1200 pengő forint fizettetik.

S talán e rövid rajzbul is megismered, az angol tökélyesített gazdaság mennyire fölötté áll a hazánkbeli ősi egyszerűségű gazdaságnak, mely szerszámain, úgy látszik, még Triptolemus kezéből vette. Egyébiránt e farmot nem példánygazdaságul íram le, mert úgy három képet kellene írnom, minthogy néhol az *ugarrendszer* divatozik, de nem legelőképp, mint nálunk, hanem porrá szántott állapotban tartva s pihenve egész nyáron s vad fűvet sem teremve: néhol a *váltógazdaság*, mi szerint minden két sárga vagy érett aratás közt egy zöld takarás esik, azaz, a búza vagy árpa után répa, burgonya, vagy lóhere vettetik; néhol a *cseregazdaság*, mely abban áll, hogy a földben 2, 3, 5 évig fű természetesen feltöretik, s néhány évig a váltógazdaság elve szerint bevettetik, mi után ismét fütermőnek hagyják.

De mit használ az angol mester legénynek, hogy hetenként 15-20 pengő forintot keres, a napszámosnak, hogy naponként 1-2 pengő forintot érdemel, a gyári munkásnak, hogy havonként 80-100 pengő forintot kap, a földművelőnek, hogy birtoka holdanként 10-15 pengő forint jövedelmet ad? Az élelem, ruházat s lak magas ára sorsát nem teszi a Magyarország lakosáéval egyenlővé, ki kevesebb bérért fárad ugyan, de mindent olcsóbban is megszerez? Így okoskodik a röst és irigy, az hogy önmagát elámítsa, ez hogy másikat megcsaljon. De az fonákul, ez csalárdul, mert számokkal bebizonyíthatni, hogy két század óta a szorgalommal, mit a magas ár követ, együtt gyarapodék *minden néposztálynál a kéjelem*, mind *élésre*, mind *ruházatra*, mind *lakra* nézve.

Erzsébet korában a rosszul művelt föld rossz életet termett, s ebből volt kenyere az egész országnak; azonban ha a gazdag nemes búzából sültet tön is asztalára, a cseléd és szegénység árpa, gyakran éhség idején korpa, zab, borsó s ezek vegyítékéből sült kenyeret evék. De a ruházat s lak ennél is nyomorultabb volt. Még a gazdagok házain sem vala mindenütt üvegablak, a szegények kalibáin pedig nemcsak ez nem, de kémény sem vala. Gyolcsinget, mint fényűzési cikkelyt csak a főrangúaknál kellett keresni. A néptömeg által használt vászon többnyire a háznál készült, s azzal, mibe most öltöz, hasonlítva drága, durva s kéjelmetlen csepűdaróc volt. S minden osztály, a hercegtől a parasztig, sok olyant nélkülöze, mi az élet kéjelmére naponként szükséges, s mi most a legszegényebb családnál is föltaalátatik.

De nemcsak azon kor, hanem a múlt század s a jelenidő közt is tetemes különbség van. Még 1760-ban búzából kenyeret 3½ millió, gabnából 900 ezer, árpából 800 ezer, zabbul 700.000 ember evék, még ezelőtt 30-40 évvel is a kis bérlők, mezei munkások, bányászok árpakenyeren élösködtek; *s most már 20.000 sem eszik gabnakenyeret, egész Angliában kenyérélet a tisztabúza lőn*, s a gyárvárosokban még a búzából is csak a jó faj használtatik.

A húsfogyasztás is növekedett. Londonban most, 1837-ben, minden személyre kétannyi hús esik, mint 1750-ben esék, s ez arány áll a többi városokra s népes vidékekre nézve is. S ezenkívül tea, kávé, cukor, szeszes ital s fűszerek a legszegényebb angol polgár asztalán is megjelennek, miknek régibb időben a napszámos s földműves csak nevét ismerte. N. Britannia földművelésbőlti tiszta jövedelme 1.430 millió pengő forintot, népessége 18 milliót tevén, egy személy, egyremásra, évenként 80 pengő forint árú eledelt fogyaszt el.

S a ruházatra nézve az utósó félszázad alatt még nagyobb mértékben javult a nép sorsa. A gyárok csodasebes tökélyesedése igen sok ruhakelmék árát leszállítá. A gyapotáru, miből, sokképpen szövetség, a népnek majdnem minden öltözete kitelik, Angliában hallatlan olcsó lett, s a munkás neje egy pengő forintbul egész ruhának valót vesz, s néhány forintbul ágyat, ablakot úgy fölcifrázhat, mint hatvan év előtt csak tehetős kereskedő tehetette. Harisnya, posztó s egyéb nemcsak olcsóbb, de szebb, jobb, s jelenleg a legalsóbb osztály csinosban, ékesben s kéjelmesben van öltözködve a múlt század közepe talán úri osztályánál is.

Alakban szinte nagy s célirányos változás történt. Kitűnik a különbség, ha az ó utcák s közök a legközelbi hatvan év alatt csináltakkal összevetetnek. Az új utcák szélesbek, a házakban a lakok tágasbak s magasbak s jobban szellőztetvék; egy része a csatornáknak vizet s vele egészséget hoz, más része a rútságot s vele a betegséget viszi ki. Ez oka, hogy a városokban most ritkábbak a mirigy-nyavalyák. De e változás a falusi házakon, gazdasági épületeken s mezei lakokon is észrevehető; lépj be egy közönséges bérnök udvarába, s midőn házát kívül ékesnek találod, benne oly kéjelmek lepnek meg, miket a vén Anglia - és az ifjú Magyarország gazdag urainál hiában keressz.

Az angol ily vizsgálatok s számolatok után ítéli a népállapotot jónak vagy rossznak; más nemzet magáról egy sem bír ily adatokkal.

S már most kérde, a tudományok s mesterségek nem bírnak-e javító s gyakorlati befolyással a néptömeg testi életére? S két ország lakosainak kéjelme közt, a lélekröstek szerint, a jövedelem s ár közti arány teszi-e a különbséget, tekintet nélkül iparműveltségre s mesterségi haladásra? Alig merem magamnak megvallani, hogy Magyarország jelen kora s Erzsébet rajzolt kora közt nagy hasonlatot látok: „a föld mit önkényt terem, ...az árpa s zabkenyér, ...az éhség, ...az üvegtelen ablak, ...a kéménytelen ház, ...a csepüdaróc!” ...hiszen mindez nekem ismerősöm, mindezek vonások a jelen Magyarország, a magyar nép rajzábul! Valóban ha itt az ember a juhászt csinos posztóköpenyben s magas tetejű kalapban, s nálunk a bírtokos nyárban is børsipkában s bundában látja, eszébe jut, hogy itt a pásztort is úrnak, nálunk az urat is pásztornak gondolhatni. Ha tudni akarod, barátom, tudomány s mesterség virágzik-e valamely országban, ne vizsgálódjál hosszan égi jelek, azaz könyvek s egyetemek s gyárok után - csak a néptömeg sorsát nézd. Ez ha nyomorú, nem virágzik amaz sem; pusztá álfény, mint vén leány arcán a rózsá ál - ifjúságot csak hazudik.

Durham-et elhagyván, csakhamar előttem fekvék Newcastle nyílt környéke, ellepve a sok gyároktul, melyek körül sötét füstfelleg kóvályog, s magában rejtő az ország leghíresb köszénbányáit, mik a tenger feneke alá is mélyen benyúlnak. Newcastle, partján a Tyne-nak, mely tekintve nagyságát a Tiszát nem haladja, de tekintve a gőzönyök s hajók seregét ahhozképp egy tenger, maga is gyárváros, az egész egy nagy kovácműhely, melyben korom, pörölyhang, dörömböly, csattogás, gőzzúgás, füst, tűz mindenfelé és kémények, s közöttük egy iszonyúan magas, mely a fellegek közé látszik emelkedni s 370 lábnyinak mondatik. Este a homályban szép látvány, midőn az obelisk alakú kéményeken az izzó láng kinyúlik, néha lobogva, mint a fekete zászlónyel végén a rézdárda, mely a napfényben remeg, néha csúcsán megtelepedve s aludva, mint mikor barna fészken ül a keleti sárga paradicsommadár. [...]

Berwick a végváros, melyről igazán elmondhatni, hogy Anglia és Skócia között esik, mert az angol alkotmányban hemzsegő csodálatosságoknál fogvást, ennek környéke oly valami, mi sem Angliához, sem Skóciához nem tartozik, bár a brit korona alatt van. Túl rajta kezdődik Skócia, s a határon, mit kőfal jegyez, átlépve már más öltözet, más szokás, kiejtés s hang, más jellem. Valóban bámulatos, mi nagy befolyást gyakorol az emberekre más néphez, más hazához tartozni, s ez az utazót leginkább a határszéleknél lepi meg, hol két különböző nemzetiség végsugárai találkoznak. Mint midőn két különböző színű tűz egymás mellett ég; a mindkettőből kilövellő sugarak végei csaknem összeérnek, de azért nem egymáshoz, hanem a magok tűzhelyeik színéhez hasonlítanak.

A vidék erre ridegebb tekintetet kap, a hegyek alakkal bírnak. Néhány órá múlva meglátni a furcsa sziklahegyet, mely mögött a világhíres szép Edinburgh fekszik.

Prágával s Budapesttel Edinburgh talán a legkiesb vidékű s egyképpen *királytalan* főváros. Hegye, völgye, omladéka, forrása, rónája, tengere s mindene van, mi vidéket regényessé; ó s új emléke, vára, palotája, kerte, piaca, tág utcája, mi várost széppé tesz. E város három hegyháton épült. A city vén házaival a legmagasbikon nyúlik végig, kezdődén a Holyrood palotán, melyben a skót királyok laktak, s lánc gyanánt, minek végén álgugömb van, végződén a büszke váron, mely egy magas kerek sziklaormon ül; túl a cityn, északra van a népes óváros ritka szép egyetemével; innen rajta, délre az újváros, mely röviden szólván - egy kis tündérvilág a föld színén. A körpiacok, közepen kicsiny parkokkal, a crescent-térek köröskörül bokrokkal, a tág utcák előkertekkel, azon eszme szerint: hogy nem házakat, de utcákat s tereket kell építeni, s nem részekkel, de egészel hatni - oszlopokon nyugvó pompás palotákka vannak építve, s a faragott kőlapok, mikből ezek vagy építvők vagy külsőleg kirakvák, az egésznek gazdag s tömör tekintetet adnak. Még a négy-öt lépésnyi hosszú lépcsők is, mik az utcaajtókhoz fölvezetnek, többnyire egy-egy darab kőből faragvák, s akár a fényes ajtókra, akár a tükörüveg ablakokra, akár az utcára tekintesz, oly légi tisztaságot látsz, miről hon képzeletünk sincs. „*Egyesület*” a varázsnok, mi vesszejével a polgárok házait illetvén, azokat egy palotává építé által, melyben mindenik elveszte házát, amannak egy pár szép részévé olvadván, de laka s kéjelme megmaradt. Egy hirdetményből úgy sejtem, itt minden utcának épületrajza kidolgoztatik, s az eladott telekkel együtt rajzot is adnak, mi szerint azon a háznak épülni kell, innét, míg föl nem épül az egész utca, az egyes házak töredéknek látszanak.

De legbájosb a szemnek a Calton-halom, mert midőn erről, melynek csúcsán perzsa szokásként, mi a napnak hegyeken emel oltárt, több geniusainak a nemzet emlékeket állított, a városra letekintünk, egy élő s mozgó panorámába pillantunk. A panorama képein valami fénykőd szokott ragyogni, és épp e típussal bír Edinburgh, mely fölött rendszerint vékony füstköd nyugszik, s a csalódást teljessé teszi az, hogy néhol a város part vagy szikla mögött mélyen lemerül, s itt fölötté homály lebeg, néhol pedig a dombokokon kiül, s itt rajta napfény tündöklök. Így a nap minden percében a város némely része sötétben, némely része fényben állván, az egész, a körölte s mögötté álló ékalakú és sátorhegyekkel, mint egy nagy tájkép, melyen árnyék s világ van, s e színolvadás, e fényhomály, mint a festett képen, rajta még borult időben is helyt talál. A *Calton-halom* másik oldaláról, azon „nemzeti emlék” gyöpös aljából, mely egy párkányzatot emelő tizenkét óriás dóriai oszlopból áll s görögországi templomromot képez, a nyílt tengerre esik a kilátás, s az ezen omladék alatt fekvők messziről, mint görög palikárok tünnek fel, kik a hazai szent omladékok alatt utószor s búcsúzólag pihenve, búsan tekintenek a tengerre ki.

Emlékezetes megjárni a Holyrood palotát, hol laktak Skótország királyai, a szobákat, mik az oly szerencsétlen, mint szép Stuart Máriáéi voltak, meglátni a helyet, hol az annyi művésznak tárgyul szolgált Rizzio vére kiontatott, az osztályt, miben X. Károly kétszer, egykor mint hazátlan herceg, később mint országtalan király élt; emlékezetes füvet szakíthatni Smith Ádám sírjáról, kopoghatni azon ház ajtaján, melyben a skót-reformátor Knox születék, megnézni a várban a skót-koronát, mi, mint ráolvasással megtisztított bűvös karika többé nem bír a szent erővel fölségi hatalmat adni. [...]

A magas várban, honnét a vidék északi részére is kitekinthetni, mindig nemzeti öltözetű katonák állnak őrt. Különös köntös; minden európai közt legközelb áll a vademberekéhez. Tollakkal körülakott kerek sipka, mint a hinduk fején; bocskor, két színül kockásan szőtt harisnyával; a hason szőrös bőrtarisznyácska fekszik; egy oldalszijen ékes kürt vagy szarv, s a vállról bokorra kötött tenyéryn timer két szalag függ le az öltönnel egy kelemből, mi asszonyi öltözeteken is látható, s a skót ruhán az, mi mienken a vitézkötés. Nem kétlem, azon kocka-csíkos kelméket, mikből e nemzeti öltözet készül, ismered, mert az nálunk is skót kelm

név alatt árultatik; itt mindenik színvegyületű a régi néptörzs s clan közül valamelyik nevét viseli, s úgy vélem, ki mely törzsből származtatja magát, annak színét hordja.

A skót szigorúan vallásos; nála a vasárnap zsidó szombat, melyen a nép semmit nem művel, mint seregesen s innepi hallgatásban tódul az egyházba, honnét kijővén, udvarán, mely temetőhely, a sírhalmok közt elmélkedik, vagy a „hills-people-t”, mely szabad ég alatt tartja isteni tiszteletét, gyűli körül. Sőt a skót több, bigott; egy rangbeli nő rettenetesen megijedt, midőn mondtam, hogy vasárnap a highlandi tavakhoz akarok utazni: „az Istenért, uram, mit akar, *vasárnap* utazni!”; egy pappal nem tudtam elhitetni, hogy vasárnap a színházat megnyitni nem *lenne vétek*; s ha andalodtában az idegen fütyölni talál, mihamar megint valamelyik arra menő kegyes, „uram ma szent nap, vasárnap van” - alkalmasint a fütty muzsikának vétetik. A múlt század az emberi szellemben új forráspontot nyitván s új pályát mérván az értelemnek, Európa népének lélek-állapota a terhes jelen s kétes jövő sulya alatt rég kifordult azon irányból, mibe a XVI. század dogmavitája s vallásharca vezette. De nem így Skótságban: egy új vallásnak tanítása most is nemcsak a papságot hozza lázba, de a világiakat is meghatja, a papok, mint vallás-felekezettők vitái most is befolyanak a polgári pártokba s ügyekbe, miként az edinburghi két követ, Abercromby (a speaker) s Campbell (a minister) elválasztásokkor tapasztalám; vallásfelekezetek itt most is támadoznak, mi kettőre mutat, egyik hogy a reformáció szelleme itt még folyvást munkálkodik a papokban, másik hogy a teológiai tusa elevenen érdekli a tömeget is. [...]

Délben indulván el, 4 órakor délután értünk Glasgowba, hol követválasztás lévén, bár a zápor omlék, sokféle színű esernyők alatt több ezer ember csoportozott az utcán, s hangászok és zászlók körében s tele kocsik zajos hurrah! kiáltozással futkostak föl s alá. Glasgow legnépeseb s első gyárvárosa Skótságban, s inkább az ipar, mint a fény széke, inkább a foglalatosság, mint az élv helye, inkább a dolgozó, mint a költő osztály laka. Ezért itt pompa nincs, az utcák ó időt lehelnek, az épületekben vagy tár vagy gyár építtetik; csak az új városrész gyönyörű, melynek utcái, piacai, squarei a londoni s edinburghi eszme szerint építvék.

Való s nem költemény az, hogy az angol-skót utoljára épít szín-, legelőször egyházat. Ki az edinburghi s glasgowi gyéren járt színházakban volt, elhiszi. Glasgow gazdag város, népessége 200.000-en felül és egy színháza van, s az is szűk és szegény, a díszítvények rútak, a hangászkar nyomorult, a színészek rosszak, s az egész balletszemélyzet három ugráló gyermekből áll. De a színészek jó tapintattal bírnak; a közönségnek gyöngéje lévén a hazafiság, ennél fogva vonják magokhoz, mint nálunk s velünk is cselekesznek színészeink. S az a hazafiság csodálatos érzemény! Egy skót nevet hall a közönség s megrázkódik szíve - nekem néhány betűből összerakott hitvány szócska volt; egy vállszalag, egy nép-ének lázadásba hozza a skót véré - enyim hidegen csörgedezett ereimben; egy nemzeti zene, a vész napjaiból, a hallgatók kedvét meghervasztja - lelkem vidámsága mellette virított; de Mohácsra elborulok, Szigetre kigyullad képem! - a skót pedig oldalomnál ásítzik. S e nép a Hunyadi névre, a magyar dicsőség említésekor, s midőn a költő a százados népszenvedést énekli, semmit sem érezne? Semmit, egyáltalában semmit. Sőt némely pillanatban kinevetjük egymást. Mint két ember, ki más-más bálványt imád; annak az arany borjú, ennek a kőkép nevetség, de magáé előtt mindenik leborul. S ki hazafi volt szülőföldén, új honban költözhetik, azt megkedvelheti, de soha el nem feledheti az elsőt. Azon érzelem életünkkel összeolvadt, mint a növénybe bele nő a szín; csak hervadtával veszt el. De hogy káros ne legyen, világpolgárság s emberszeretet járuljon hozzá, amaz, mert az érzelem fényét, mi csak egy hazát ölelt, a világra - emez, mert melegét, mi csak egy nemzetet táplált, az egész embernemre kiterjeszti. Világpolgárság s ember szeretet, mondhatni, új két érzemény, melyet az ó világ nem ismert; abban elég volt hazafinak lenni, de nem az újban.

Mi engem Glasgow-ba hozott, az a javító fogház, mely leghíresebb egész N. Britanniában, s egyetlenegy, melyben a magányrendszer s annak két nagy elve az *elkülönzés* és állandó *foglalkodtatás* alkalmazva van. Brebner kormányzó különös szívességgel mutatott s magyarázott mindent. Az egész fogházban 272 kamra van, de a magányrendszer csak azon két új szárny kamráiban alkalmaztathatik tökéletesen, melynek nyílt folyosóin, jobbra és balra, a középen álló kormányzó-lakból végig láthatni. Mindenik szárny három emeletű s mindenik emeleten két sor kamra van; a sorok közt egy közfal fut végig, mi azokat teljesen szétválasztja. Egy-egy sorban tíz kamra lévén, a két szárny összesen 160-at foglal magában. A kamrák belső tere 9 láb hosszú, 7 láb széles, 10 láb magas, összesen 640 köblábat tevő, mi Blanc Gilbert szerint egy ember egészségére elég. Az ablakok éppen a boltozat mellett metszvék; az ablakalj s nyílás meredeken hagyatván, egyrészt sok világot ereszt be, másrészt meggátolja a rabot az ablakhoz felkapaszkodni. Az ajtó a kamra szögletén van, általellenben az ablakkal; az alsó boltozathoz közel, az ajtóval ugyanazon oldalon, egy nyíladék megy be egy csőbe, szellőztetés végett. A folyosók elején mosdóhely, hol a rabok reggel egyenként mosdanak; benn a kamrában függő ágy, mi nappal künn szellőztetik, s láda, miben a rab holmiját tartja, s alatta szorosan elrekesztve az éjedeny.

Fölkelnek a rabok reggel hat órakor s lefekszenek esti nyolckor, mely időből tizenegy órát töltenek munkában. Sem egymást nem látják, sem idegennel nem szólhatnak soha, a felügyelőn, kormányzón s káplánon kívül, ki naponként kamrából kamrába jár, s tanít és oktat és vigasztal. E fogháztul irtóznak a gonosztevők; harminc napért, mit itt kell tölteniök, egy évig örömet ülnének más fogházban. Nyomtatva vannak több katona-parancsok bizonyosságai, mikben elismerik, hogy e rettegett fogház mellett legényeiknél más büntetésre nem volt szükség; az ide zárt katonák 200, 500, 1000 korbácsütletet készek voltak volna elszenvedni, csak innét szabadíttassanak ki. S a rabok egészsége itt jobb, mint a városbelieké; legalább ide mutat az, hogy 320 rabbul évenként kettő hal meg, hogy midőn a kolera a városban pusztított, itt szele sem járt, s ezt a célszerű szellőztetésnek, vízbőségnek, a szoba s személytisztaságnak kell tulajdonítani.

Nevezetessé teszi e fogházat azon körülállás is, hogy bár a legjobb, a legolcsóbb is, mert összes költsége, miben tisztifizetés, épületjavítás s minden befoglaltatik, 25.060 pengő forintot tevén, ebből a rabok keresménye 19.000 pengő forintot rón le, s így a megye s a város tárának körülbelől csak $(19.000 - 25.060 = 6.060)$ pengő forintba kerül, következőleg ha 339 rabot veszünk föl, egy főre évenként 45 váltó forint naponként $2\frac{1}{2}$ váltó garas esik. Más szavakkal: a rabok keresménye azon költséget, mibe ruházatuk, ágyok, szállásuk, eledelök s szóval egész tartásuk jön, nemcsak megtéríti, sőt (például 1834-ben 4.010 pengő forinttal) haladja is, s e szerint csak a tisztszemélyzet fizetése s épületköltség esik a köztár terheül, még abból is levonván e keresmény fölöslegét.

Ha még más két szárnya is fölépül, s ha káplán és tanítónő mellé egy-egy segéd adatik, mi szándékban van: nincs Európában fogház, mely ezzel mérközhethék. -

Ki utaznék Nagy-Britanniában anélkül hogy megnézné azon *csodalényt*, mely a labirintban lakó centaurként, kis várost képző épület-csoportozatokban, miket magas fekete obeliskek jelelnek ki, örökös zúgástól, zajtúl és gőztül körülveve munkálkodik? Értem a *gépet*, mely mint egy sötét lélek, mi testet ölt magára, vasujjai, fogai, s tagjai alá veszi a nyers anyagot, s azt, mint kész szövetet s művet ejti a mellette álló ember kezébe. Sorsát s hatalmát Napóleon egy csillaghoz kötö, s ezzel, mi gyakran tisztul, ő is leszállt; az angol nép úgy látszik az alvilággal szövetkezik, s dicsőségét s hatalmát e gépekben látja, melyek láthatlan erővel mert az a föld alatt van, oly villám-gyorsan, fáradhatlanul, sietve és sötét morajjal fonnak, sodornak, szönek, vágnak, vernek, forralnak, emelnek, tolnak, tisztítanak, mintha minden beszótt

fonalért s elmetszett szögért egy lélek volna a díj. S este épp azon titkos erő, mely mozgásba hozza a tömördek műalkatot, meggyúlt leheletével napként megvilágítja a roppant termeket, mikben sok ezer orsók, kerekék, szövöszékek üzik süket s rejtélyes játékaikat. És mindez csaknem merőn angol genius műve. Barátom, valld meg, hogy mégis csak nagy boldogság nagy nemzethez tartozni. Kivált közönséges embernek az, s ez legtöbb teremtetik, kinek életére nem ragyog dicsőség; egyed nem enged hírében osztozni senkit, de a nemzet dicsőségéből minden polgárra jut egy sugár.

Megnéztem több és többféle nagy gyárokat, ezek közt néhány gyapotgyárt, mely itt s a vidéken igen sok van, s némelyik roppant terjedelmű. Száz lőerejű gőzgép, mit egy emberke is mozgásban tart, 880 ember erejét pótolja ki, s képes hajtani 50.000 orsót mivel 750 személy annyi cérnát fon, mennyit gép nélkül kézzel 200.000 személy tudna fonni, s 12 óra alatt az 50.000 orsó mindenikre 840 rőföt készítvén, valamennyi összesen 42.000.000 rőföt ad, mi negyedfélszer éri körül a földgömböt. Erre emlékezve talán könnyebb lesz megfognod a három sziget gazdaságát; mert amint látod, e szerint a birodalomban csak 25.000.000 ember *lakik eszik és költ*, de, a 750:200.000 arányában, mit azonban mindenféle gyárokra nézve általánosnak nem állíthatok, 66.500.000.000 embererő *dolgozik és keres*.

Ki a dolgok két végét szokta nézni, örökös csodálkozásban tölti életét. Nem foghatja meg, csirából hogy nőhet fa, mi árbocot nevel, s viszont terepély fa hogy férhetett el egy szemcsirában: nem megy fejébe, hogy fekete kis porszemekben hol rejtkezhetik a fényes láng, kék füst, dörgő erő egymás mellett, s viszont a lángot, füstöt, erőt, mint lehet apró porban összefektetni. A bölcs pontrul pontra vizsgálódik, s összefüggést talál mindenütt, a fönn magában röpkedni látszó sárkány s gyermek közt vékony fonalszálat, a föld s ég közt tapinthatlan léget, az ember s Isten közt láthatlan lelket. Így amaz minden találmányon akként csodálkozik, mint ki magas oszlop tetején embert lát, s a belső titkos út eszébe nem jut; pedig, ki úgy cselekszik, mint a tetőn lévő, tudniillik a belső lépcsőn fokrul fokra hág s el egyet sem hagy, látja hogy máshova jutni nem is lehet.

Édesen emlékezem egy napra és éjre, mit a vidéken Thorlabank-ban Crum Walter gyár-birtokosnál tölték. Este itt is, mint történt velem Német-, Franciaországban s Londonban, magyar szavalásra kértek, tudniillik miután megtudták tőlem, hogy a magyar nyelv *sem német, sem tót, sem lengyel*; hanem saját eredeti nyelv. Válaszolám, négy ismeretlen nyelv közé vegyítem a magyart, s válasszák ki nem ezt, de a legszebbet. Ily elvegyítésben, gondolám, csak egyszer s csak a latin nyelv diadalmaskodék még eddig nyelvünk fölött, vajon övé lesz-e most a koszorú? Midőn a latin, német, francia olasz szavalást végzém, a magyarra jött a sor, szívem el kezdett dobogni, s elfogódásomban alig bírtam ajkammal. „Ah mondák, ez a lágy s-s-s az olasz, s hiában, bizony csak legszebb.” Köszönöm a kegyes ítéletet, felelém; ez nyelvünknek adja a pályaágat, s örültem, mint ki a zenét fölhalálta, az első bájhangkor örült, s büszkeségemben egy tenyérnyivel nagyobbban érzem magamat. De a magyar nyelv, folytattam, nemcsak lágy, szelíd, gyöngéd, mint e sonett, hanem ott, hol kell férfias, szilárd s kemény, és hexamereket szavalék Csokonaitól s Vörösmarty-tól. Mondák, van benne valami *méltóságos, ünnepi, fontos*, s óhajták érteni, megtanulni, hallani, másodszor is, s természetes, hogy nem a gondolatért, mert azt nem érték, hanem muzsikájáért s zengzetéért. S e kincset mi nem tartjuk kincsnek! Vannak magyarok, kik nem értik, vannak, kik értik, de szégyenlik beszélni, s kik nem is kívánják sem érteni, sem hallani. Sőt ti jobb érzésűek, kérjétek magatoktól számon, vajon egy német hangú háznál a beszélgetést, magyar szóval, helyre igazítólag, ketté vágjátok-e valaha, vajon midőn itt magyarul szólátok, arcotok nem égett-e, mint szokott annak, ki szégyenli amit tesz? Figyeljete csak jól, s e bűnön magatokat rajtakapjátok. Ó gyalázat, ó elfajulás! Külföldön nyelvünknek, mit dicséret a hír kürtében nem előzött meg, csak zenéje is gyönyörködteti a hallgatót, s hon a paloták küszöbéről, mit durvát

igazítják vissza. Mint Coriolán: hónapban meggyaláztatik, s mint száműzöttet a külföld királyi székre emelte. Szégyen reá, ki magyarnak más nyelven mondja magát, ki magyar pénzt költ, ki magyar nevet visel, ki magyar joggal él s nem tud magyarul, és még inkább ki szégyenel beszélni. Jertek a külföldre, s itt meg fogtok taníttatni, hogy a magyar nyelv szép, s majd visszatérve hirdessétek a magyar nemzetnek, hogy nyelve szép, az őt legműveltebb európai nyelvvel versenyt fut s előlük koszorút kap. [...]

Glasgow-ban négy napig vártam jó időre, vágyván a skót highlandot, e második Helvéciát s szép tavait meglátni; de hasztalan, az eső nem állt el mind e napiglan. Ezért ma, barátom, egy kissé elkedvetlenedve, helyet s ágyat válték Jupiter gőzösön, mely Skótországbul Irlandba visz által.

Dublin, Augusztus 4-én, 1837.

Midőn a Clyde vizén a tengerre bocsátkozánk, elértem Magyarországtul a legészakibb, legmagasb pontot: innét kezdve naponként közeledem hozzád, ó hazám, mint a fősújtott lapda, mely az erő tetejét elérve, visszafordul a földre, melyből való.

Mennél odább utazánk, a folyamtorkolat két partja annál szebb lett, s kivált jobbra festői világításban s gyönyörű vadan emelkedtek a bércek, mik mögött lakik a highlandi nép, a gaél ősnylvet beszélő, mely nép sokban különbözik a többi skóttul. Estefelé evezünk el az Ailsay sziklafog mellett, mely mint egy titán-hajintat hever a hullámok közt, s lakul igen alkalmas hely egy skót remetének, vagy egy angol mysanthropnak, ki meg akar válni a világtól. Alján köröskörül szépen látszanak a bazalt lapok s oldala fehérlik a számtalan vészmadaraktól, melyek ide nem viharban, de szélcsöndben kapaszkodnak, mint a tenger zajából ott maradt tajtékok. Az utazótársaság friss, vidám volt; az éjszaka szelíd, néma, csillagos.

Reggel fölséges napra ébredtünk. Pompásan ragyogott a teremtés legszebb csillaga az óceánon, miből éjjeli fürdése után látszott kilépni, s mi sima és fényes volt, mint egy acéltükör. Miként Isten képe él minden emberfélékben, a nap arca tündöklött minden habban és csöppben, és a hasonló viszony ily mennyei látványkor az elmét ragadta a gondolatra, hogy talán két isten van, egyik a szellemé, léleké, ki sehol nem látható s mindenhol van, másik az anyagé, s az a nap, térfoglaló s uralkodó az anyagvilágon, melyhez, mint védhez törekszik a tavaszi rög alól a kis fűszál, melynek megjelenésekor az ibolyasereg keblet nyit s a madárkar dicső éneket zeng, mely a virágnak színt, a fának erőt, a gyümölcsnek ízt, a gyémántnak fényt, minden testnek alakot ad, melynek pusztá tekintete élet, elfordulása halál a természetben, miért is a föld, mint szolga forog körötte szemének sugarait keresve, és mely betölt fényével s dicsőségével léget és tengert. A ragyogó tenger hullámain sok gőz és szélhajók rengettek, némelyek elsielve, ki tudja melyik déli szigetbe, némelyik velünk versenyezve a száraz felé. Irland, még tegnap egy barna vonása a láthatárnak, ma egy kies országgént fekvék előttünk; Skócia pedig hátunk mögött elveszett, helyén látszottak úszni a habok. Apródonként eljutánk a dublini első, második, harmadik világítótornyhoz, melyhez a városbul a tengerben épített egypár ang. mérőföldnyi kőfal-út vezet s melynek végén egy kis erősség áll. S vajon való-e az a nagy ínség, minek híre az egész világon elterjedt? E tengermelléki szép föld hasonló a tengerparti csigához - kívül tündököl, s belől bűzhödt testet rejt? Ha az orvos messze elutazik megnézni egy jeles kórházat, természetes, hogy én, hazafi s emberbarát, kíváncsian s szívdobogva jöttem meglátni egy *beteg országot*.

Átöltözködve Dublinban, először is Nelson 186 láb magas emlékoszlopára hágtam föl, s eleinte szinte félénkké tett az, hogy a tengerhullámok lökődése még tagaimban lévén, úgy tetszék mintha az oszlop hajóként ingadoznék lábam alatt; hiában fogództam, hiában merevíttem inaimat, mint a hajón, itt is éreztem a jobbra s balra dőlöngést. Utoljára nevettem magamon, bár, ha a pisai görbe torony alatt állni nem kellemes, szinte bajos egy részeg oszlop hegyén gyönyörködni. Jelleme a vidéknek az, mi jelleme a népnek, derült, nyílt, könnyű; egyfelül szelíden ké kellő hegyek, másfelül erdős lapály, harmadik oldalról a sima tenger, a várossal csaknem egyenlő magasságban. A város nagy, de nagy tekintettel nem bír, tiszta, de undoknak látszik a szegénység miatt, s hasonló egy római márványcsatornához, miben posadék foly; gyönyörködtető csak az új rész s néhány középület, minek száma kevés, az a sok s igen ó egyház pedig mind oly meztelen, durva, ordas mű, mintha itt kezdet óta szegények s szegényeknek építettek volna. Azonban még meg valék elégedve - a *tetőn*.

De leszálltam - s Dublinban többé nem gyönyörködtem. Úgy jártam mint az, ki darab ideig mulatozván a képzelet országában tarka képek s ábrándok közt boldognak érzi magát, s midőn leszáll a szomorú valóságba, azok mellőle mind elröppennek. Így, mint egy zöld lombjait vesztett fa álltam lenn az utcán; inség s szenvedés közepette láttam magamat.

Borzasztó nyomor, milyet soha és sehol nem láttam! Belőle első híradóul tekintsd azt a rongyos és szurmos kocsist, ki két kerekűjén (car) a rév partjárul a városba hoz. S a főbb utcákról lépj akármelyik mellékutcaiba s fészkeben látod a szegénységet. A sok meztelen lábú ember s félcsupasz gyermek rajként hemzseg benne; testökrül a piszkos rongydarab égett bőreként hámlik le. Alacsony boltlyukak tele aggatvák összeszakadozott ruhákkal, melyekből egy pár az első vagy második emeletből rudakon lóg le - boltcímről. Ha háztetőn vagy mezőn látnám azt, gondolnám madarak ijesztésére dugattak ki. S mit gondolsz, minek e sok lom? Ruhának, barátom, s ki árulja szinte oly rongyos, mint ki veszi, se képet csak úgy bírod, ha képzel szoldusokat, kik rongyokkal s a kapott alamizsnával kalmárkodnak. De lehetetlen, hogy e tömérdék rossz öltözet mind itt volna új, s hajlik hinni a megszorodott lelkű utazó, miképp a hitvány ruha egész N. Britanniából hordatik talán cserébe azon pénzért, mit belőle kiszív, azon búzáért, mit éhező népe ajkától elkap.

A járda mellett két oldalon mocskos és zöldhalvány némberek káposztát, burgonyát, hagymát, gyümölcsöt árulnak, s egy vevőt egy csorda vesz körül, bámulva s irigyelve a boldogot - ki enni fog. S akaratlanul is kérde az ember, miképp adhat el élelmet, kinek testén a hét sovány esztendő kínai látszanak? Miképp lehet annak eladni valója, ki a falhoz kénytelen háttal fordulni, hogy teste meztelenségét, mit a ruha el nem főd, a kőfal földje el? S a város minden részeiben, de különösen a zöldségpiacokon látni gyermekeket s anyákat, kik mint tyúkok és csirkék a szemeten mendegélnek s szedegetnek ha s amit találnak, egy szem cseresznyét, köszmétét, saláta s káposztalevelet, vagy torzsadarabot, mit azon állapotban, miben fölvtették, kacsaként nyomban elnyelnek. S vannak, kik, talán mivel egykor jobb napokat értek, a szemérmes kímélő sötétben, este jönnek elő, lepedőbe vagy megrongyollott köpenybe burkoltan, s a konyhaablakok rácsainál heverve nagy mohón lesik a burgonyahéjt s morzsalékot, mi a tehetősök ebéde után ki szokott hányatni. Most érzem s mondám először: *e föld a siralom völgye!*

Láttam egy asszonyt, sárgazöld mellén egy fonnyadt gyermekkel, ki az utca szélére rogyott haldokló sápadtságban. Egy csapat szegény fogta körül, melynek nyomorúságát beszélte, de mit én nem érthettem - sok volt az is, mit láttam. Innét nem messze egy ház szakadt le, a zuhanást hallottam, s még láttam az omlás porát fölszállani. A kegyetlen sors nem kímélte a nyomorult háznépet sem - *életben* hagyta. A szűk utca rögtön megtelt koldusok sokaságával, s körül nézve magamat, midőn észrevehem, hogy csak én jó ruhában, a többi rongyban, csak

én élet, a többi éhség, szinte megborzadtam a szörnyű veszedelemben. Soknak arca ijesztőbb, mint a sárga viaszkép, s tagain a test undorítóbb a csontváznál, bár ez a halált ábrázolja. De mindennél keservesebb a rongyba és szennyben egy-egy gyönyörű leány- vagy fiarcot lelteni, mi a természet ifjú erejétől a nyomor és éhség terhe alul is fényleni és sugárzani látszik; mert az érett korban, úgy képzeljük, a bűn lakol s inkább megnyugszunk, de az ifjúban az ártatlanságot s szépséget látjuk szenvedni, pedig ki a szépet nem látta örülni, még nem látta az örömet, s ki a szépet nem látta szenvedni, még nem látta a szenvedést. Bizony mondom neked, e nép mint a belpoklosok, *megváltóra vár*.

Elmentem a „koldusintézetbe.” Célja, az éptestű szegényeknek, míglen munkát kaphatnának, mérsékelt napszámért dolgot, s az öregeknek és tehetleneknek ételt s nappal födelet adni, mindkét osztálybelieknek szállásbérletre hetenként 12 váltó garast osztván ki. Önkényti ajánlás tartja fenn ez intézetet, s évenként 70.000 pengő forintba kerül. Voltak férfiak is, asszonyok is, kik dolgoztak, de egy udvar tele volt beteges asszonyokkal, kik, képzeld a marhaudvart, a földön összevissza feküdtek, heverték, ültek, némelyik gyermekével, némelyik egyedül - mellette két roppant nagy szín párhuzamosan tele rakva padokkal oly sűrűn, hogy a két szomszédpadon ülők teste összeért, melyeken erőtlen s reszkető fejű vén anyókák ültek; odébb egy más udvarban dologtehetetlen férfiak voltak *bezárva*, unalmokban nézők odafönn a tápláló napot s szabad léget, s azon szomorú választásra juttatván a sors által, vagy így szabadságukat fölálldozni egy kevés burgonyáért s tejért, vagy életükről lemondani s éhen veszni a szabadságban - az iskolában pedig több száz gyermekek taníttatnak s tápláltatnak. De mi szánandó állapotban, mi kiaszva, mi sápadt öreg képpel, mi rongyosan! Mintha nem ezek volnának azon kedves lények, kiket Jézus szeretett s kiknek ígérte a mennyeknek országát. Ha valahol van a döghalálnak hazája, nem halott, de élő polgárokkal, ilyen az, mint ez intézet, mely naponként *háromezer* koldus és szegény tanyája. S feje megszedül az embernek, ha az is eszébe jut, hogy még ezek szerencsések azon ezrekhez képest, kik künn bolyongnak, reggel nem tudva hol s ha kapnak-e enni, s kételkedve s kérdőleg mondogatva az apostoli szót: s egy hajszál sem esnék le fejünkről az Úr tudta nélkül, s ő gondot viselne még a hollófiak életéről is?

A hangyának van fészke, miben éjszakára takarodik, de nappal belőle kijön s környékén hemzseg; hasonlóan itt is vannak bizonyos városrészek, melyekben a szegénység megtelepedett, de csak éjjel húzódik ide, reggeltől estig mindenfelé sűrűen lézeng s rajzik. Ezért Dublinnak nem adhatni más nevet, mint a koldusok városa.

Ki érzékeny szívvel bír, mi pénz körülte van első nap mind elosztogatja, míg végre átlátja, hogy e szörnyű nyomorúságon egy ember nem segíthet, s így az adakozás megszűnik. S kérdezősködtem, vajon annak, hogy az ínség mindennap láttatik, mi hozzászokást szül, hogy a kéregetés az alkalmatlanságig sűrű, mi az elmét ingerli, hogy nincs remény rajta gyökeresen segíthetni, mi az akaratot meggyengíti, vajon ennek nem következménye-e részvétlenség, megkeményedés a polgároknál? Úgy mondják nem, sőt a polgárok jellemében kitűnő vonás a jótevőség s adakozás. Egyébiránt az említett körülállásokból oly természetes következhettek ez, mint amaz. A meleg érleli a gyümölcsöt, de meg is aszalhatja, a víz táplálja a növényt, de ki is rothaszthatja, a fény világítja a szemet, de meg is vakíthatja, a föld csíráit fejt a magból, de terhével el is ölheti.

S az írlandi, e derült, nyájas, társalkodó nép félannyi előítélettel nem bír, mint vagy az angol vagy a skót. Londonban s Edinburghban az idegen, kin megismerni, hogy idegen, sok kellemtelenségekbe ütközik, s ha öklöződni nem akar, apró bosszantásokat gyakran kell túrnia; de Dublin-ban békésen járhatni, csak egy merőbb szembetekintés sem zavar meg. Pedig azon itt kevésbé lehetne csodálkozni, mert sok a szegény, s tudjuk, hogy ez osztály, kivált

csoportokban s epésítve sorvasztó kínok által szemtelen, tolárd (frech), csúfolkodó szok lenni, tudjuk hogy a szegény irigységet s bosszút táplálva magában, természeti ellene a tehetősnek. Már Sophokles mondatja Jokastával:

*Gleichheit ist das heilige Gesetz
Der Menschheit... Dem Vermögenden lebt
Ein ew'ger Gegner in dem Aermsten, stets
Bereit ihn zu bekriegen.*

A követválasztás most van; O'Connell egyik jelölt. Uraim, mondám ismerőseimnek, azon párt támogattassék, mely segít e kimondhatlanul szenvedő népen. „Mi vagyunk e párt” - felelé egy pap, ki tory volt. „A reformerek fogják azt cselekedni” - monda egy ifjú ügyész, ki whig-radical volt. Így beszélnek s érznek a pártok, s míg vetélkednek a győzelemért, a nép vérzik a két él között.

Mert sorsa a tartományokban is ily siralmas. Vityillója 20 kockalábnyi tért foglal el s fala sárbul van, födele gazból és sárbul. Padlása nincs, ezül a füstös födél szolgál, melyen nincs kémény; aljazatul pedig a föld, melyen áll. Ajtónak egypár deszka szegeztek össze, s az egy lábnyi ablaklyukba üveg tapasztatik, mit este zsírba mártott rongymécs vagy meggyújtott fahasítvány világít meg! S e nyomorult lakért 15-20 pengő forint rovatik le a szegény munkás béréből, ki csak ünnepkor ehetik kenyeret s ihatik rossz teát, ki örvend ha a nyári hónapokban tejet kaphat, egyébkor pedig örökké csak burgonyát eszik s ebből sem eleget, sós vízbe mártva, mi elgyöngíti a testet, hozzájárulván a nedves lak, félmeztelenség, csupasz földön hálás és az, hogy a legrosszabb burgonyafajt termeszt, mivel ez terem legbővebben, s hogy júniustól szeptemberig, midőn a legjobb is egészségtelenné lett, a csírázó burgonyát holmi dudvafélével vegyíti s úgy eszi. Innét van, hogy gyermekét az anya, mert ennie eleget nem adhat, négy évig is emlőin viseli, hogy a férj egész nap fekszik, míg egyetlen ingét mossák, hogy sok özvegynek s árvának éhezni kell, mert ruhája nem lévén befödni magát, miképpen menjen koldulni a világ szeme s a hideg szél elébe? Öreg, özvegy, beteg, árva, lány, ifjú s gyerekekből egész kolduskaravánokat láthatsz vándorolni a tartományokban, kéregetve szállást és ételmet. Egy angol munkás családja évenként 33 font sterlinget költ el, egy irlandi pedig alig ötöcskét!

S mi az oka e rémítő ínségnek? A politikai szolgaság e századokon keresztül és a kényszerített fizetés az angol egyház papjainak? A nép hite-e, mint állítatják? A szerfölködő nagy népesség-e, tekintve az ország területét? A nagy földbirtokosok országon kívül lakása-e? Mindez vagy éppen nem, vagy csak részint; sokkal inkább ok, bárha ismét mindez a múlt országlási igazságtalanságok apródonként egymásra halmozódott következményeinek mondathatják, a birtokok apró feldarabolása - a szorgalmat nem kívánó burgonya termesztése, min, rendes tápúl használva, a népesség igen megsaporodhatik - az olcsó napszám - a kevés és bizonytalan munka, s a rendkívül heves földbirtokvágy a népben, eredő azon meggyőződésből, hogy kinek földje nincs vagy koldulni, vagy lopni, vagy éhen veszni kénytelen.

Két népes és nagy osztály van, mely a szegénységgel szomszéd s előbb-utóbb ebbe süllyed be, egyik a kisbérő, ki 10-12 holdat bír, miért a bért termékben adja, másik a béres, ki két hold földét bérül kapja attól, kinek állandóul dolgozik. Voltaképpen mindenik munkás, mert amannak nem marad többje, mint mi háznépe táplálására szükséges, emez pedig csupán annyi földet kap, mennyiből családjával szűken megélhet. S csak e két osztálybeli munkásnak, mely földdel bír, van ki mindennapi étele, másnak nincs. De épp azért minden akar bírni földet, mi vetélkedést s ez béremelkedést szül; a földesúr a legdrágábban tartja, mert tudja, hogy így is kiveszik, a bérő pedig mindent megígér, mert látja, hogy föld nélkül vagy éhezni fog vagy

koldulnia kell, mit az írlandi, kivált szülőföldre közelében igen szégyenel. S ez állapot, mi közönséges egész Írlandban, számtalan rossznak kútfeje. Tudniillik:

A bér magas lévén, s egy részét a jószágba lépéskor kellvén letenni, a szegény bérlő kicsiny tőpénzétől épp akkor fosztatik meg, mikor rá szüksége volna.

Ha rosszul gazdálkodik nem cselekszik okosan, mert adós marad s bérletét veszti; de ha igyekszik sem nyert, mert észrevevén a földesúr, hogy nyereség van a jószágból, a bért főlebb viszi, bizonyos lévén benne, hogy a rohanó bérlősereg mindent megajánl.

Érezvén a munkás, miként sem szorgalom, sem takarékoság által nem gyűjthet öreg napjaira, korán megházasodik, hogy hanyatlása előtt felnőjenek gyermekei, kik őt a koldulástól megmentsek, s a néperkölcse az agg szülék táplálását oly szent kötelességgé bélyegezte, hogy fiatal emberre semmi sem hoz nagyobb gyalázatot, mintha vén szüléitől ételt s lakot megtagad. S így midőn a népeség a nyomorúság egy okának mondatik, ez maga ad ösztönt kora házasságokra.

Minthogy a házapa a nagy bér miatt semmit nem tehet félre, s öröm neki, ha napjában családja *egyszer* burgonyát ehetik; halálával özvegye s árvái, ha bánatban s ínségben el nem hálnak, vándorló koldusokká lesznek, s ez életmód őket lomhákká, betegesekké és fajtalanokká teszi. S évenként számos háznép jut így koldulásra, mely ha megindul, vándoroltában új-új csoporttal szaporodik, mint az előbb hömpölygetett hógulya.

A bér rendszerint oly nagy, hogy a legáldottabb év termése sem elég annak lefizetésére, és így azon sovány élelem, mit a bérlő család megemészt, már adósság. S midőn egyrészt háznépét burgonyaevésre s rongyokra szorítja, azért teszi, hogy a bér-egésztől távol ne maradjon, s hamar ki ne vettessék, s másrészt azért nem iparkodik, nem javít, mert tudja hogy szorgalmának bármi sok gyümölcse legyen, ő abból pusztán annyit tarthat meg, mennyi az életet fenntartja, s ennyit kevés termésből is minden esetre megtart, mert tudja hogy akármit csinál, adós marad s ezért *kivettetik*.

És e kivettetés azon lármadob, mi az írlandi mezei népet összeriasztja s egy testté szövetkezteti a törvény ellenében is meggátolni a bérlők kivetését. Közérdeke lévén a kivetést meggátolni, belőle közügyet csinál. Vérengzés, gyilkosság, gyújtás és dúlás követtetik el azok s vagyonaik ellen, kik bérlőt vetnek ki, azok ellen, kik a földet - *a kivetteltől pénzen megvett engedelem nélkül* - kibérlik, azok ellen, kik a földes úr ottani tisztjei, azok ellen, kik a kivettetés miatt elkövetett bűnt földadják, azok ellen, kik tanúképp vallomást tesznek, sőt azok ellen is, kik benne ítéletet hoznak. S az ilyen bűn oly rendszerileg s személyes bosszútól mentten vitetik végbe, mintha az valami titkos törvényszék cselekedete volna, mintha ebben egy törvényhozás erőkarrel teljesítené határozatait. A bűnt ritkán követi el a panaszos fél, többnyire idegen személyek messziről jönnek, melyek előtt a megbosszulandó egyed s földűlendő birtok egészen ismeretlen. S az ilyen cselekedet az egész mezei nép, parasztság javallatát megnyeri; a bűnös nem titkolja, de dicsekszik vele, s ezt teheti elárultatás veszedelme nélkül, és mint hős, ki nem indulatból, de a nép érdekében vetkezik, ki a pénzügyért élni s halni kész, e címmel mindenhol tápláltatik, ruháztatik s befogadtatik.

De mindamellett, hogy a feketére festkezett arcú emberek nappal is öldökölnék s gyűjtanak s lázongnak, hogy azok és ezek megfogásában a néptömeg segédül nem, sőt inkább mellettök védül lép föl, vad kegyetlen indulatúnak nem fogod tartani a szegény írlandi népet, ha meggondolod hogy jó szüle, tisztelő gyermek, meleg rokon, hív barát, ha meggondolod, hogy a bűnök ⁹/₁₀ része a kivetés miatt követtetik el, s hogy bár gyakran éhséget szenved, mégis úti rablás, háztörés, ló, ökör, s juhlopás közte csaknem ismeretlen bűn. A föld az írlandi minden s egyetlenség életreménye, s csoda-e ha fuldoklásaiban e szabadító szerért kétségbe esve

kapkod, ha ez életkérdésben az ország egész népe össze nem beszélve is szörnyű elszántsággal egyetért?

S ez örökös forradalmi állapot, minek kútfeje a *kivettetés*, új nyomorúságoknak lett s lesz forrásává.

Búzát s életet nem ismervén a nép, hanem csak burgonyán tengődven, az éhség, kivált június és szeptember közt, midőn a tavalyi burgonya már elromlott, az új pedig nem érett meg, évenként előkerül. De ha más vidéken bőség van is, ki fog s ki mer táplálékot szükség-szenvedő tartományokon keresztül küldeni, midőn az éhező lakosok a csólnakot vagy szekeret rendesen megtámadják vagy terhét erőszakosan eladatják útközben, midőn az élelemtárak feltöretnek, s mi bennök van elszóratik az éhes csoport között, midőn a burgonya, káposzta, répa növés közben kiásatik, midőn a tehenek éjjel megfejetnek? Ez örökös forradalmi állapot visszahat a nyomorúságra s azt súlyosbítja.

De azon élet- s vagyonbátortalanságnak, mi az agráriai bűnökkel együtt jár, következménye az is, hogy az angol és skót bérlőket, kiktől az irlandi sokat fogna tanulhatni, és a tőpénzeseket, kik gyárokat állítván az állandó munkaszámot szaporítani s e szerint a keresetet biztosítani fogják, a leggazdagabb nyereség reménye sem képes az országba édesgetni. Így, ha a telekvágy s magas bér miatt, a szegénységet ez megörökítvén, nem lehet belkereskedés, mi csak tehető népnél virágozhatik föl, a kivetésből eredő forradalom gyárok állításától rettent el, mi munkát s állandóul adván, éppen egyik ír lenne Irland siralmas baján.

E roppant *seb* fölött, mely oly nagy, mint maga az ország, már sok nagy elmék s tekintetek tanácskoztak, s legközelebb maga a parlament lépett föl orvosul. De a *seb* megvan most is, s a lézengő s nyomorult szegényeket úgy tekinthetni, mint *annak* mászó s hemzsegó férgeit.

S a gondviselés ellen zúgolódjam-e, hogy ezt megtörténni engedi, vagy a földi kormány ellen, hogy a sikoltás elül füleit, az ínség elül szemeit bezárja, s így el tudott békésen alunni? Mely ügybe a koronás fő személyes érzése szövődik, ott bizonyos a segedelem. E szerint az a miniszterség, mely a boldogtalan Irlandnak barátja, nagyon hibázik, hogy a királlyal az éhség és szenvedés e honát meg nem látogatattja. S most midőn egy fiatal szűz lépett a királyi székbe, nyílék erre a legjobb alkalom, részint azért, mert ez hölgy, s Isten érzékenyebbé alkotá a női szívet, mely a szenvedővel együtt érez minden kint s bánatot, s melyet, mint a léget reszketésbe hoz minden fájdalomhang, részint azért, mert ez ifjú s az ifjú nem szokván még ínséghez s nyomorhoz, irtózik tőle s üldözi, a szenvedés tartós szemlélésében öreg kebleként sem hidegedvén meg, mind akarattal, mind tűzzel, mind hiúsággal bír szabadítója lenni egy népnek. Menjen Irlandba, de hír nélkül s ne tudja senki, járja meg csak Dublinnak utcáit, de ne diadalkapuk alatt, a fény ne a festett ábrázolatokat, de a szegények viaszképeit világítsa meg, utába ne a virágbokréta, de a kolduscsoportok hintessenek el, ne hallgasson pompás teremekben hízelgő s üdvezlő beszédet, de térjen a nyomor lakába, hol az ínség a haldoklók nyöszörgéseiben beszél; és ha így járta meg Irlandot, lehetetlen, hogy nyugalma legyen, míg meg nem ölte a hydrát, mely milliók életboldogságával táplálja magát. A három testvér szigetnek három gráciaként kellene egymásba fonódni; de *most Anglia* és *Skócia* virító természetéhez *Irlandia* sápadt alaka nem illik.

S nem is írok neked egyébről, mit vagy Dublinban vagy környékén láttam, te csak e sötét képet bírd Irlandról, mert ez Irlandé, e kérdő aláírással: „Ó, kit dicsérjenek ezek? Az Urat-e, ki teremte, vagy a halált, mely megöli?”

Liverpoolba, ismét Angliába hajózandó, a Dublintól hét ang. mérföldnyire eső kingstowni öbölbe vasúton mentem, s onnét, a pompás bútorzata Urgent királyi postagőzösön esti hatodféltkor indulánk ki. Sok utazó volt a födelen, kik, éppúgy, mint én, gyanakodva

pillantgattak a széltől háborgatott tengerre. S még erősbé válván a szél, a vitorlák is kifeszítettetek, s két erő, a szél és gőzé röpité az ékes hajót. Mindenfelé e kérdéseket hallám „volt-e már beteg a tengeren? Gondolja, hogy e szél azzá tesz? Rossz az nagyon, s nem lehet elkerülni?” Azalatt a hullámok magasbra föl-fölemelkedtek s mélyebben le-lesüllyedtek; a hajó fordó kacsaként néha mintegy orrára állt, néha hátuljára ült, s e hintázás kegyetlenül megszédíté az ember fejét - de ismét hol egyik, hol másik oldalára fordult, mintha a habokban le akart volna feküdni, s e mozgáskor, kik a földelen sétáltunk s álltunk, mint részegek ide-oda csapódánk. Félbetegen lépven a hajóra, nem is képzeltem, hogy ment maradjak a betegségtől, csak azt óhajtám, először ne rajtam, idegenen ütné ki magát; és mihelyt láték egy-kettőt kínlódni, lelopódzám ágyamba s ott meglapultam, mint bokrában az üzött nyúl, mely csak félig reményli, hogy az agarak rá nem találhatnak. S apródonként mindenfelől hangzott körültem a sok nyögés és jajjaj! - mit én félig mosolyogva, de félig aggódva hallgattam. Végre látván, hogy már csaknem valamennyi utazó beteg s nekem mégsincs bajom, örvendve fölmenék a hajófödélre, hol magányban töltém az éjszaka egy részét.

S gyönyörködtem a vészben s hullámokban, melyek egymás közt, úgy látszék, a hajóért, mint zsákmányért vívtak: gyönyörködtem a veszélyes helyeken jeladás végett horgonyzó hajók árboclámpáiban, mik alatt egypár matróz vízi remete életet él s minden dolga az éjjeli lámpát kifüggeszteni; gyönyörködtem a világtoronyokban, melyek fénye messziről csillagként ragyog s az égietől, mikkel összevegyültnek látszik, csak sárga fénye különbözteti meg; de nem gyönyörködtem sokáig! Szemem akaratlanul fordult Irland *földe* felé, mely, most éjszaka, képzeletben, mint egy nyugovó és nagy *sírdomb* tűnik föl, mit az éj gyászával takar be, és ez utazást úgy tekintem, mint szomorú visszatérést egy temetőből - a fáklyavívők (a világ[ító]tornyok) köröskörül elszéledezni látszának, ki-ki megy haza felé. A hideg szél nyögő zúgása a csöndben, az árbocfák recsegése s a kötelek síri horzsolódása a hajó oldalán, a csapkodó habok morgása mind egészítőleg járult a fekete elmerajzhoz; és midőn képzeletem folyamában a kormányos, kinek a mágnestű melletti mécs csak arcát világítá meg, kísérteti lángtekintetével a hajóharangot egyszer meg találá csöndíteni: a kép teljes lett - úgy szólt az mint utósó lélekharang a kínlódó Irland üdvéért.

*Liverpool, Birmingham, Stratford-on-Avon, Oxford,
Augusztus 9-én, 1837.*

„Liverpool!” E szóval rázott fel reggel a hajószolga, s mind rohanánk a födélre. Az út parti helységek s parkok közt vivén, a víz alattunk sötétzavarosan hullámozván, az idő borongó lévén, s ködéből a magas gót tornyok, a barna tárházak, az erdő-sűrű árbocok szakadozva s homályosan tűnven elő: úgy tetszék, mintha most másodszor mennék a csodálatos, a phantastikai Londonba, mely után ez első kereskedő város a brit birodalomban. S vasút által köttetvén össze a közel Manchesterrel, mely viszont a legnagyobb gyárváros, elmondhatni: ezt, a szárazon, lakja termesztő, azt a tengerparton, szállító nép; ez készíti az árukat, Liverpool elhordja; Manchester a rakhely, Liverpool a piac; az benn gyáraival a város, ez hajóival a rév előtte, melyből a készítmények a világ minden részeibe ezer meg ezer hajókon elhordatnak. De e gyár s kalmárvilágban nem akarok s nem lehet mulatnom, te barátom oly jól tudod, mint én, mi szent kötelesség hív haza. S unja az ember azt a szemtelen zsarolást is. Ha arany-pikkelyes ruhában indultam volna el, ez országban bizonyosan egyetlen egy sem maradandott rajtam. Sőt, gyakran éreznem kellett volna a kapzsi köröm mérgét.

Délután 4½-kor gőzkocsira ültem. Kiérvén az 1½ angol mérföldnyi sötét tunnel-útból, mely Liverpool és házainak alapja alatt mélyen a földben egy hegyoldalra keresztül ásatott; utunk egy nyílt vidéken folya, mely bár természeti kitűnő szépségekkel nem bírt, kellemes vala, mint

egy művelt kert s szelíd berek, itt-ott átövezve egy csillogó vízmű csatorna-övvel s megrakva apró dombokkal. S ha az alakzatban eredetiség, s csoportozatban különbféleség, az egészben változatosság hiányzik is, mindent kipótolt az a buja tenyészet, az a kifakadó s általános *élet*, mi mindenben egyedül kedves és szép, akár nyilatkozzék az, mint fény a szemben, akár mint illat a virágban, akár mint hang a légben, akár mint pír az ifjú arcán, s akár mint *zöld szín* a mezőn és erdőkön. Óhajtván szabadban lenni s körültekintgethetni, útközben a kocsitetőre ültem ki, de kevés gyönyört élvezhetek a közel kémény miatt, melynek tüzes szikrákkal vegyes göze rám le-lecsapott, s a nagy szél miatt, mely kényszerítte untalan s erősen tartani kalapomat, s mely estefelé csípős is lett. „Be kár - mondám szomszédomnak -, hogy ily nagy szél fú, egészen elrontja az utazás kellemét.” „Biz igen” - felele sajnálkodó szomszédom, ki éppen foglalatos vala füleit s nyakát egy gyapotkendővel betakarni, szinte kalapját tartva egyik kezével. S pillantok a fákra s egy levélke sem mozog; s megállunk mihamar s látom és érzem, hogy teljes szélesönd van. Tudniillik csalódám; a rohanó vészsebesség okozá a szelet; mely kilenc óra körül oly hűvös lett, hogy a kocsiba vissza kellett búvnom.

S az erőművész nem kocsis-e itt, s a gőzgép, mi elül van, nem ló-e, mely annak parancsa s vezetése szerint fut vagy lép, elé vagy hátramegy s megáll? A kémény, mint egy fölvetett lófő, mely a terhét húzó szeleket szívja be; a kiröppenő szikrák, mint szemének megtestesült villogó szikrái; a kék füst, mint nyiladozó orrának lihegő párája; és a csalódást tökéletessé teszi a kirohanó gőznek azon hangja, mely egészen hasonlít a tüzes mén prűszköléséhez. S e csoda-ló harminc-negyven roppant nagy kocsit könnyen ragad, s oly sebesen látszik haladni, mintha egyenes fölületen is völgybe rohanna alá, s mintha az ellenforgású föld felett egy vas-vágatékön lefelé sikamlanék. De messziről nézve még megfoghatlanabb s ijesztőbb tünemény, midőn egy hosszú sort, nem tolatva, se húzatva, szaladni látunk egy füstölgő kémény vezetése alatt, s kivált rémítő a gőzgép, midőn elválva a sortul, suta szekérként, minek sem rúdja, sem saroglyája nincs, magában, mint egy gonosz lélek futkos ide s tova. Ha eleink föltámadnának s ezt így megpillantanák, rémültökben nem fognák tudni, Istent imádják-e benne, vagy fussanak az ördögtől?

Birminghamba 9½-kor értünk, s így a 97 angol mérföldet (= 21 magyar mérföld), útközben utasok fölvétele s leszállítása végett többször megállván, öt óránál rövidebb idő alatt hagytuk hátra. Ez szinte gyárváros, mely házaiban belől sok kéjelmet rejthet, de kívül pompátlan, mert ritka angol üz fényt, de kéjelemre mindenik törekedik. Általában a gyárvárosok nem állanak jeles és szép épületekből. Az ipar növekedtével a népesség is szaporodván, a házak, mint szükséges dolgok építettek. Innét ezen városok jelleme: olyan házak összessége, melyek építésében egyedüli cél a sürgető szükség kielégítése volt, egyéb semmi, sem szép mű, sem rendes város alkotása, sem gazdagság kifejtése, mi csodálatni kíván. [...]

A város határából gyönyörű kertek közt foly ki az út Oxford felé, s a mindenütt jól művelt tájék Stratford-on-Avon körül a természettől is nyer némi bájt, kivált ha a Chapel-House mellett álló őseredeti druid romok körül fölmelegült s megtermékenyedett képzelettel tekintjük. Az agg cserfákkal beárnyékozott halmok magasbak, s völgyekkel és kis zöld rónákkal sűrűn változtatják egymást. S különösen egy terjedelmes körben elevenebb, különbfélébb, gazdagabb alakot öltö magára a természet, mintha az itt születendő nagy genius bölcsője körül gyűlt volna össze innepi tekintetével. Itt, Stratford városkában született Shakespeare, büszkesége Albionnak, s az üresen, de tisztán tartott kis faház előtt egy durva fekete táblára van írva: „Shakespeare e házban született.” De a városkáé csak a gyermek bölcsője s a halott koporsója, dicsősége az embernemé, mely által rokonabbnak érzi magát Istenekhez. A vallás csupán az erkölcsi erő kijelentése; de mivel többféle az isteni erő, a kijelentés is több lehet. Shakespeare összes műve szinte egy isteni kijelentés.

Útközben, kivált a birminghami kertek közt, virágokkal futkostak utánunk a gyermekek, de az ilyen bokrétának, mellyel a kocsik után szaladoznak, sorsa többnyire az, mi a vén lányé: annyinak kínálták s mégis megvan. Woodstockba érvén megnéztem Blenheimot, e híres parkot s lakot, melyet Marlborough hercegnek győzelmeiért a parlament ajándékozott, e végre öt millió pengő forintot szavazván. Az épület gazdag, a teremek fényesen bútorozvák s ékesítvék képekkel a leghíresb művészekről, s a zöld s fadús roppant nagy park méltó arra, hogy egy gazdag nemzet által ajándéku adassék.

Ide igen közel van a nevezetes Oxford. Megpillantván meghökkenék, mint az, ki ismerősének csalólag hasonló testvérét meglátván, megzavarodik; az ismerős képpel idegen áll előtte. A cambridgei ó alakokat s gót épületeket látom, de ez még sem Cambridge; hasonló hozzá s mégis más; de színben, korban alakban félreismerhetetlenül testvérek. Sok emlékezetes és jeles van e városban, s rám nézve a 25 collegium s 5 terem közül a legrozkadóbb, legalacsonyabb is, mit könnyen befut a zöld repkény, különös bájjal s vonzalommal bírt; de már itt, nem úgy mint Cambridge-ben, hamarébb megszűntem csodálkozni, s vágytam e collegiumok belső szerkezetét megismerni, mi okbul reverendus Wm. Palmerrel, egy Magdalen-collegiumi oly tanult, mint szíves fellow-val gyakran társalkodtam.

Az *egyetem* nem egyéb, mint a collegiumok összessége. De a collegiumok, eredetőkben, európai nevezettel monasteriumok valának, nem iskolák nyilvános tanítás, hanem kolostorok Isten dicsőítése s a vallástudomány életben tartása végett: e szerint bennök bizonyos számú, többnyire szegény ifjaknak lak, étel s ruha adaték, hogy az egyetemi oktatásban részesülhessenek, bizonyos számúak pedig, rendszerint graduáltak, mint *fellow*-k (társak) az intézet még több javával éltek, s fölébük helyheztesett egy fő, ki vagy mester vagy elnök vagy dékán nevet viselt. Tanításra az alapítványban tagai nem köteleztetnek, némelyikben nem is említetik, néhányban csak megengedtetik, de sehol nem parancsoltatik. Csak a reformáció után vétettek be idegen tanulók is, tudnillik kik az alapítvánnyal semmi összeköttetésben nem voltak, de benn laktak, mint szokás volt a kolostorokban, s ez folyton folyt, míg végre az egyetemmel a jelen szoros kapcsolatba jövének a collegiumok s lőnek „collegium sociorum”-bul collegium scolasticorum-má. [...]

A tanuló, kinek ide jöttekor latinul s görögül már kell tudnia, valamelyik collegium könyvébe beíratván, az elnök által a tutorok egyikének vagy másikának keze alá adatik, kik mind a fellowk közül valók; de minthogy a tutorok a tanítandókat egymás közt megosztják, a tanuló valamennyi felügyelésének alája esik. A collegiumi tanulmányok mindössze állanak néhány latin s görög classicusokbul, vallásból, és mathematicai könyvekből; tudomány, például történet, philosophia stb. nem tanítatik, hanem olvastatván Lívius, belőle a római, olvastatván Thucydides, belőle a görög történetet, olvastatván Aristoteles, belőle a logicát tanulja a tanítvány. „Az értekező beszédek s kézikönyveket nem hagyjuk helybe - mondák nekem -, mert ezek által a tanító saját hypothesiseit tolja az ifjakra, mi fiatal lélekben tartós előítéletet szül; a kútfőt magát nyitjuk meg nekik.” Itt megjegyzem, hogy egy iskolaévben négy határidőt számlálnak, s hogy egy ily év hosszú szünet miatt csak *félévből* áll. Ki három évig a collegiumban lakik, megvizsgáltatván a vallásbul, azon görög s latin classicusokbul miket maga választ, Aristoteles nevezetesb könyveiből, a matézisből, s írván angol és latin munkát, lesz bacchalaureus artium, s ekkor az academiai pálya végződén, a legtöbb elhagyja az egyetemet; ki magister artium akar lenni, még három évig vár, de abbul csak egyet kell a collegiumban eltöltenie; ki jog vagy orvostanár is, amaz tetszése szerint elmehet Londonba, a törvényszékhez vagy utazni Olaszországba, ez járhatja a kórházakat vagy vigadhat Párizsban, ha négy év után megtér s kiállja a vizsgálatot, leend jog- vagy orvostanár. [...]

Reggel 10 órakor London felé megindultunk s könnyű szélként gyorsan, de lágyan haladtunk a páratlan jó úton; az angol bérkocsi lovai nem oly szegényül néznek ki, mint az európai bérkocsikéi, mind úri fogatnak vélnéd, mert a bakrúl hajtott ékes szerszámú négy ló legalább 800 pengő forint. A vidék szép, s kivált tekintve egy magas parttetőről, Oxfordtul mintegy 15 angol mérföldre, melyen állva a környék királyi roppant parkként terül el lábaid alatt. Néhol csinos mezei házak s ligetkertek tűnnek fel, melyek mindannyiszor mennyiszer szembeötlenek, megkíváncsiatják velünk a maradást. Mi szép fészket készít magának itt az ember! Látni roskadó házakat is, melyek meztelenül szánakodásra indítnának, de rózsafákkal, mint egy élő virágfátyollal be lévő borítva, gyönyörei a szemnek. És köröskörül is terepély rózsabokrok lévő elszórva, hajlik hinni az utazó, hogy a dőledező épületet nem a szegénység, de a meglegeedés lakja, mely nem kíván új lakot.

Hat óra alatt 12 magyar mérföldet haladtunk, mert négy óra tájban már Londonban valánk. S így a csöpp, mely párologva a magas légbe egy kevés időre felemelkedett, ismét visszaesett az óceánba. Én vagyok, barátom, e csöpp, s London az óceán.

Képek Magyarországról a külföldön

HATODIK KÉP. NAGY-BRITANNIÁBAN

A foglalt, melyben a hajdani, a XV. századbéli Magyarország képe állt, most s azóta üres. Rólunk, alkotványunkról nyelvünk, állapotunkról itt *semmit nem* tudnak. Csak a tokaji bor hírének ismerik, de magát azt sem. Az újabb időben sokan kezdik a földrajzon a Dunát keresgélnek; talán így majdcsak ránk akadnak.

Midőn engem kérdenek, ki vagyok? - nem csodálkozom, hiszen én az embernek 1/900.000.000 atoma vagyok; de midőn hazámat s nemzetemet megnevezvén, azt kérdék, hol az, s mi az? - fájdalom szorítja össze mellemet, s szenvedtem pokolbeli kint.

A hajóról, Augusztus 16-án, 1837.

Ma reggel 7 órakor „Giraffe” gőzösön hagytam el az angol földet, melyet midőn megérkezém, bámultam, mint gépet, minek alaka s mozgása csodálatos, bár belseje titok, s melyet most még inkább bámulok, miután kereké közé pillantottam. Körülnézvén a hajón s ismerőst nem látván, *egyedül* érzem magamat, s vonulék a hajó orrába hol két oldalt föl-fölcsapkodtak a habok, s leveled, miben szomorú hazai híreket írsz, újra olvasám. S hazafiúi kínos ábrándimból csak Margate-nál ébredtem föl! Az utazók föl alá sétáltak a födélén. Ugyan hát ezek mivel küszködnek magokban? Az ott egy ifjú spanyol herceg; kiűzék vagy a félelem űzte ki? nem akar hónába jelen lenni a nagy pillanaton? Ha így van, félek hajótörést szenvedünk vele. Egy igen fiatal angol a Jóreményfoktól jön s megy - kétségkívül remény után. Odább egy német gróf elébe asztalt tettek, eszik, iszik, s most alunni készül; a haza dolgait ez úr, ha jól sejtem, a német írókra bízta. A lábtón, mely a hajótárban levezet, néger gyermekek mászkálnak, s rájuk egy vén néger asszony vigyáz Afrika partjairól: gyermek s vén asszony mindenütt boldog, hol jó dolga van. Néhány hollandi tőzsér élénken vitáz; de nyelvök szám, s azt isteni matézis nagy eszméket bír ugyan kifejezni, de a legkisebb érzésnél megakad. Két ifjú házaspár, mint két összeforrott fa együtt ül, áll, jön, megy, ez igen sokat érez, de csak kéjt, s

egyik a másikban Istent, mennyet, hazát fölhalál. Tehát úgy is, mint kit a haza emlékezete, e legnagyobb kín gyötör, *egyedül* valék!

Ha minden elhagyott, fordulj a természethez, s ez megért; nem kérdez, de meghallgat, néma marad, de választ ad, egy szót nem szól, de megvigasztal. A reggel kiderül s földérít; az est veled elsötétül s bánatoddal megosztozik; a hab fényes teste s játéka elszórakoztat; a szél lelkednek szárnyakat fűz fájdalmaibul kiemelkedni, s a virágos zöld mező reményt lövell kebled vad kíniaiba. Gondolatim is a fellegekkel szövetkeztek, mik a hajó fölött előzve röptek el Holland felé; itt hagyák a hajót, mely embert sokat vitt, de barátot s rokonkebelt nekem egyet sem.

Széllal indulánk el, mely a nyílt tengeren vésszé vált. A hullámokat mélyebben szaggatá föl, s a hajó félelmesben dőlöng, mint minap az írlandi tengeren. Az utazók nyögve, sápadtan, ökröndözve siettek le a szobákba, de én most is ment maradék a tengerkórtul. Este tizenegy óra tájban kiléptem a födélre körültekinteni. Sötétben el volt borulva, az eső sűrűn esett, nem élt más, csak a szél, mely fönn az árbocok közt fűt s üvöltött, és csak a habok, melyek lármázva zuhogtak a hánytvetett hajó körül. Amennyire a vakhomályban elláthattam, mindenhol az elborult ég, ahova tekintetem mindenütt tájtékos és zúgó tenger, semmi egyéb, sem közel, sem messze, csak a magányos hajó, melyen, esőben s szélben, hajadon föl, én a *kétségbeesés* szobraként álltam, és e halott-csendös hajón körülem senki nem látszott lenni és élni. Valólag nem lehet látni semmit, sem az esőt, mely csurgott, sem a szelet, mely zúgott, sem a vizet, mely csapkodott, sem az eget, melyet borulat takart, mindez egy fekete színben vegyült össze, miben az elemek megvoltak, de különözetlenül, mint a sötét chaosban, s én e rettenetes ösvilág hajósának látszám, - föld, víz, lég hígan összezavarodva, s fölött mint köd ült vala az éj. Mintegy kívül érzem magam a gondviselés határán. Letekinték a hajóba; minden aluvék! Erőködém látni partot vagy szigetet vagy más hajót; hiában, mindenfelé csak a tenger vad morgása! Világ[ító]tornyot vagy árboclámpát keresék; üres sötétség mindenütt! És a mennyen sem találtam egy csillagot sem, mert azt vastag felhő borítá, miből csodálatos síró susogó hangon omlott az eső. Nem tagadom, mellem e pillanatban összeszorult. „Hát senki sincs velem e rémítő helyen?” - kérdezteté velem a megrémülés.

„Van, Isten van veled!”

NÉMETALFÖLD, BELGIUM, S RAJNAVIDÉK

Rotterdam, Augusztus 17-én, 1837.

Holland a sétányok országa. S én csak keresztül sétálok, költöző madárként utazván rajta végig, mely sóhajtván s fönn a légben panaszosan kiáltozva röpül el paradicsomtájékai fölött, mert nem telepedhetik meg, sem nem mulathat, sorsa mennie készíti a földre, hol társai vannak. E szerint itteni utazásom egy kedves álomhoz hasonló, mely esttől reggelig tart, s hogy belőle ne ébredjek föl nem nyúlok a valóságba; e népelet költői arcát nyomom emlékezetembe, terheit s bajait, van nekem elég, nem akarom sem ismerni, sem viselni.

Szomorú éj után vidám napra virradánk. A ragyogó tenger felszíne alatt homályosan feküdt az alacsony lapos Holland, melynek széle gáttakkal köröskörül, mint egy széles kalapé felgyűrve van, meggátolni a háborgó tenger beomlását. Szerencsénkre dagály lévén, fennakadás nélkül ereszkedhetünk be a Maas folyamba, mely Rotterdam alá vezet.

Holland egy saját jellemű ékes kis világ, s ezért kedves tünemény az utasnak, mert minden új, de élvezet ad a léleknek, s minden megszokás egyet veszített vele. Ha, jövőn Londonbul, a Temze két partján száraz kietlenségben sötétlő raktárak s iparműhelyek komoly csodálkozásba süllyesztének bennünket, először itt, Rotterdamnál mosolyodunk el újra, midőn a Maas partján terepély zöld fák árnyékába lépünk, mely a városnak édes kerti tekintetet ad, midőn a városban sűrűn elágazó csatornák partjain s a városszéleken is gyönyörű sétányokat találunk, midőn itt-ott velencei utcákat látunk, miknek házai a vízből látszanak kinőni, s ajtói s ablakai egyenesen a csatorna hajóiba nyílnak, midőn magas billentyűikkel 65 felvonó fehér hidat pillantunk meg a csatornák fölött, ezekben pedig ékes sajkák és hajók úsznak és állnak, némelyiken a dolgozó matrózok énekelve forgatván a csigakereket, némelyiken kifeszített sátor hűsében költvén ebédet a hajónép. A házak többnyire keskenyek, de magasak és kivált hosszúak, mind téglából építvén s mind tűzfalakkal, miket különféle faragványok ékesítenek. E tűzfalas építést nem lehet kedvelni, mert festessenek a házak bár száz színre, bár legyenek a homlokfalak különféle alakúak, s ékesítvén ezerféle faragatokkal; az utcákat igen egyhangúakká teszi, mit a szemem kívül bizonyít az is, hogy a hollandi városokban az utcákat egymástól megkülönböztetni igen nehéz. Ez épületeket kettő szépíti meg; először a roppant ablakok, mik a padozattal a padlásig érven, sőt néha két emeleten is végig nyúlván, ragyogtatják az épületeket s apró háznak is némi palota tekintetet adnak; másodszor, a példabeszéddé vált hollandi tisztaság, mi szerint nemcsak a pitvar, de a ház eleje, sőt az utca is naponként mosatik. Hol bőven s könnyen kaphatni vizet, ott tisztaság, s csak ott uralkodik; a hollandi a vizet ablakából s ajtajából merítheti, az angol ezt csöveken vezeti házába, s e két nép laka egyéb népekéhez képest ünnepi terem. De a kettőnek tisztasága közt mégis nagy a különbség; a hollandi, hibásan, célnak veszi, mi okból a tisztálkodás az alkalmatlanságig űzetik; de az angol, józanon, eszköznek tekintti, mi nélkül nem lehet comfort, s így törekszik rá, mert viszont comfort nélkül angol nem lehet.

A vásár, miben falusi s városi emberek és öltözetek érdekesen vegyültek össze, nekem, idegennek mulatságos kép volt, s egyes piacok emlékeztettek azon piacokra, miket a németföldi iskola festészei oly szerelemmel s gyakran annyi gonddal s szerencsével ábrázoltak. A nép seregesen jött s ment, sátrokban kalmárok sürgöttek, ponyvaszíneik előtt zenével állongtak a tarka alakosak, csalogatva a sokaságot, de legsajátságosabbak voltak a festett deszkákból szobákra épített s rojtos függönyökkel kipiperézett ablakú étházak, mik előtt egy-egy kövér asszony magasan ül karszékében s messze ragyogó rézedényből csurgat le tésztát a forró

vaslapra, mit bábész csoportok nedves ajkkal gyűlnek körül. A vásárnak itt egészen más jelleme van, mint nálunk, a nép itt oly néma, csöndös, s tiszta ünnepi, mint búcsújáráskor, s eszerint itt a vásár még most is rokon a vásárnappal; ellenben nálunk a tömeg barna s zajlódó, mint két összeomlott tábor, minthogy a vásár csakugyan két ellenséges elemnek, adónak s vevőnek tábora.

Egy ifjú angollal sétálgaték, ki nem vala hozzám őszinte midőn mondá: „igen kellemesnek találja Rotterdambot”; mert bár gyönyörködénk Hollandban s Rotterdamban, egyikünket sem az edény bájolt meg, hanem a virág, mi benne nő, tudniillik a szépnem. E földet ígésző szép hölgyek lakják, úgyhogy itt éppen nem kell költőnek lennünk, hogy kitaláljuk a hasonlóságot a hölgy arca és a rózsza, szeme és a kék nefelejts, fogai és az alabástrom közt. Nem is képzelhetsz szelíd ábrázokat, milyenek itt rád tekintenek; az ember elbámul s óvakodva lép el mellettök, mint egy szent oltárkép mellett. Húsvét hajnalán fölkelvén s a kertbe sietvén, miként tekintek a harmaton kifejlett kék hyancintba, úgy tekintek itt a mennyei kék szemekbe, s ha elfordulnak, az is baj, ha el nem fordulnak, az is baj, amaz, mert elvesztjük őket, emez, mert elveszünk bennök. S bár e hölgyeket gyémánthoz, csillaghoz, virághoz hasonlítsam, mégsem eléglem, mert tudom ugyan, hogy te képzelsz egy szép gyémántot, egy fénycsillagot, egy ékes virágot, de nem hölgyet, milyent a csatornás Németalföld nevel. De a hollandi szépek nemcsak szép virágszálak zöld mezőn, de szép virágszálak szép pohárban. Mert a fehérség itt rendkívül tiszta s csinos, s ki öltözettről szok ítélni, az itt minden napot innepnek mondana. Különösen ékes a Stuart Mária fejkötő, mi alatt sokan széles arany vagy ezüst lapot hordanak, mely a fejháton körül a homlok két széléig jön. Képzeld tehát, barátom, egy gyönyörű lényt, pirosan ifjat, mint a rózsza, szelídet, mint a galamb, tisztát, mint a friss hó, s körülbelől sejtet, mi egy hollandi hölgy, úri vagy póri mindegy, mert a szépség s tisztaság egyképp közös, csak a gazdagság nem. Pedig a tisztaság félszépség, s az ember hol testi tisztaságot lát, ott erkölcsit is hisz; ártatlanságot az életben, hívséget a szerelemben, őszinteséget a beszédben, nemességet az érzelemben, s e szellemi koszorú alatt melyik arc nem válnék angyalévvá?

Este indulék ki e városból, mely Erasmust szülvén, világtoronyul szolgálja egy század borongásaiban. Midőn Londont elhagyám titkos örömet érzék, mi onnét eredt, hogy megmenekszem azon apró kellemetlenségektől, miket Angliában az idegen szenved; midőn Rotterdamból elutaztam, szinte kedv várt reám, mert túl rajta a falusi élet és képek, a gazdasági szerszámok, földek s növények némileg otthonra emlékeztettek. „A kert alatt vagyok már” - gondolám, mint gyermekkoromban, s örültem, mint akkor. Mert a szív erősben függ a házi tűzhelyen, mint gondolja a kiutazó ifjú. Boldog vala, mikor kiutazék, s még boldogabb, mikor megtér. A csírást keblében horda a szeretetben, ennek a távolban vágya a virága. De nem vágy-e az is, mi kivon a külföldre? S e vágy is e szeretetből nő? A szó ugyanaz, más értelme. Ismeret vagy gyönyörvágyság mi kivon, amaz erejét veszi az elméből, ez a szenvedélyből; mindkettőnek természete a nyugtalanság, amazé ismeretért, emezé élvért; de mint a honvágyé, nem kínos, nem fájdalmas egyiké sem.

Mi vezet a külföldre? Képzelet. Mi vezet haza? Emlékezet. Mióta Európába visszaléptem, s szabad hinni, hogy az a szél, mi arcomat az est és reggel hajnalán megcsapja, egyenesen a Kárpátok mögül érkezik, s leheletében sóhajrást s zúgásában köszöntést számomra is hoz: azóta százszor is gondolkodtam, mint találandom kedveseim, mint lepjem meg őket, s tőlük mint fogadtatom? Ábrándomban elsüllyedve léptem, ajtót nyitottam, csókot adtam s vettem, regéltem, s megint fölébredtem. Emlékezet vezet a képzeletet.

Különös az ember azzal, mit lát, tapasztal, érez. Mint a méh a mézzel, minden rakodással haza akar futni.

Hága, Augusztus 19-én, 1837.

Hága is tiszta, csatornás, sétányos, mint Rotterdam, de még kellemesb. Egész piacok lombos fák árnyékába fekszenek, úgyhogy e város nem egyéb egy nagy parknál, kivált, ha vele összefoglaljuk a mellette terülő világos ligetet, melynek eleje mulatóházaival a bécsi Práterre emlékeztet, s hátulja egy pompás angolkeret képez tóval s rajta hidakkal s a híres Palais du bois-val. S parkhoz annyival inkább hasonló e város, mert nem kereskedő, hanem az udvar s nemesség nyughelye lévén, az utcák csendesek, a csatornáknak nem hemzsegek sajkák, s a sétányok homályában csak gyéren lebben el egy-egy hölgy tavaszi pillangóként; ily szép s ily nyugalmas csak egy fürdőváros, előtte s utána a fürdő évszaknak. S nemcsak esteket szépítő holdfényénél, de nappal is ideálvilágban érzene itt s vidéken magát az idegen, ha a víz sebes kerengése által a csatornák némelyike büztelenné fogna tétetni. Azok közt, miket itt láttam, engem leginkább meglepett a gazdag kínai műgyűjtemény, s legtöbb gyönyört adott a képtár, s ebben kíváncsi voltam ismerni az 1826 sz. alatt Geernaerttől: „Mèdecin hongrois visitant une malade” - nem tudván kitalálni miképpen jöttek orvosaink ily hírbe. Egy fekete hajú s bajszú ifjúember gondolkodólag tapintja a beteg nő kezét; az orvos, ki éppen nem látszik annak, széleske kalapot visel, egyéb öltönyét jobbadán eltakarja egy lehulló köpeny. De mégis látni, hogy ruhája nem magyar, s ez így lévén, s a képnek legalább az aláírás szerint történetre nem lehetvén vitetése, miért tehát „mèdecin hongrois”? Vizsgálódtam s íme oldalt megpillantok egy gömbölyded ládácskát, az asztalhoz támasztva pedig egy nem vastag, de *görcsös* botot szíjrojtval. Az arc nemes, de mindemellett sem kételkedem, hogy ez tót vidékünk egyik *olajárosa*; e kuruzs nép külföldön magyar orvosnak neveztetik, mint hallám még Kassalben.

Innét Amszterdam felé Leydenen Harlemen által gyorskocsin utazám, de a hollandi gyorskocsik szerfölött lomhán haladnak, bár az utak e kötlen s hegytelen országban igen jók, mik csodálatos szorgalommal kemény téglából rakvák, ezeknek nem lapos, hanem keskeny oldalai képezvén az útfelületet. Ki a sajkák puha s ringató siklását jobban kedveli, csatornákon is mehet, mert ezek Holland zöld róna mezejét úgy metszik össze-vissza, mint a falevelet ellepik a sok világos apró erecskék, hol öntözvén rétet és mezőt, hol vivén terhet és utasokat, s mint ilyenek nemcsak hogy utakul szolgálnak, de jó karban tartják a száraz utakat is, mert ezek mellett többnyire közel s párhuzamosan nyúlván, belőlök a víz lapáttal naponként rájuk szórátik. S ki egyszer megjárta e hosszú sétányt, Rotterdamtul Amszterdamig soha nem fogja azt elfeledhetni. Mintha nem országúton, de kertekben utaztam volna, egyikből mentem a másikba, s a csalódást nevelték a vámházak kertkapuhoz hasonló, zárai, melyek előttem megnyílván, mintha új kertbe eresztettem volna be, s mögöttem bezáratván, mintha egy kertből léptem volna ki. A természet ez országban nem lepvén meg szép tájakkal, lakosa talán ezt akarja elfelejtetni, midőn buja természetű ültetvényeiben berket s parkot nyit az utazónak, s szeme elébe összegyűjt minden fényt, hogy azon túl ne nézzen, ne lásson. Az útra kidülő kertek s ligetek szögletén egy-egy kerti s többnyire kerek épület áll nagy tükörablakokkal, mik által a lak hasonló a tiszta s ártatlan lélekhez, melybe fenéig mindennek szabad betekinteni. Némelyik kerti toronyház alját sűrű bokrozat fűdi, mi annak némi tündériséget ad, úgy tetszván, kivált alkonykor, mintha barna felhőn állana; sok a liget sötét kebléből világlik ki, s a tiszta fényéhez pompa is járulván képes az utazóban irigységet gerjeszteni. Ritka volt üres. Egy barátkoszorú vagy egy család ült az asztal mellett, s vagy beszélgettek, a férfiak dohányfüstöt eregetve, a hölgyek pedig kötéllel foglalkodva nézván ki az ablak alatt elutazókra, vagy uzsonnáztak teát, gyümölcsöt, vaját, sajtot, sört, mi hosszú korszakban seregett az asztal végén. Boldog élet, szép élet! Itt eredetiben láttam a hollandi festészek édes csendéletképeit. Kedvem volt leszállani, bekopogtatni s társul fölvetetni, mert midőn kertben társaságot

látok, mely kevésből, például szülékből, testvérekből, rokonokból áll, mindig ott képzelem a szerelmet - ezt a *virágok* hitetik el velem, a barátságot - erre a szellős árnyék emlékeztet, a kéjélvet - ezt az illatos lég mondja nekem. Az olasz fejezi ki legédesben: dolce far niente, de a németvérű nép érti legjobban ivogatván, beszélgetván, füstölgetván, gondolkodván - semmiről. Az élet csak burka az örömnnek, mint a kő burka a gyémántnak; az ember munkájától s ügyességétől függ, mit és mi szépet fejt ki. S a német faj mester az életszépítésben. A francia a szemnek áldozik föl mindent, az angol sokat az ínynek, de a német tekint a képzeletre is, és bölcsen, mert ez nagy tündér, s mint ilyen, nagy boldogító. Tanúja valék német házakban családi s társközi ünnepeknek, s csodáltam a lelket, mely az egész fölött bájfényt szőtt; más népeknél a vigalom egy koszorú, mi színnel, bár széppel bír, a németnél illatot is lehel. Így még ha gazdagságban s kéjelemben egyenlők vagyunk is mi magyarok s németek, mégis nagy a különbség, mert a német élethajója a Rajnán evez kies vidékeken keresztül, mienk a Tiszán mozog, szomorú partok közt.

Amszterdam, Bréda, Augusztus 25-én 1837.

Amszterdamba este hét órakor értünk be, anélkül hogy a sétánybul kiértünk volna. E város Hollandnak ábrázata s Hollandot erről ismerhetni meg legjobban, mint arcárul az embert. Már tervrajza is egy honi jellemű forma, hasonló lévén egy tojásdad félkörű tűzfalhoz, mit a szélvonal s egymással párhuzamosan vezetett három nagyobb gracht vagy csatorna három csik gyanánt foglal be, és az egész körül a kapuk irányában sűrűn kimetszett bástya háromszögletek s az ezek körül habzólag menő csatornák csipkés szegélyt képeznek. De a várost belől is gyökérszálakként elágazó csatornák szeldekül keresztül, melyeknek partjait, mik zöldfák sétányai, 290 kisebb s nagyobb híd köti össze. Az éjlámpák fényénél igen gyönyörű nézni a házakat parton emelkedve s a házakat a vízben lefordulva, honnét az árnykép ablakvilága megtörve sugárzik ki. A parthoz kikötött aranszegélyű hajócskáknak kerek ablakcsája pedig, mint két égő sárkányszem tüzel, s egyéb része sötét s gömbölyű, mint a hullámból kiemelkedő cethalé. Az épületek tiszták, mi tevékenységre, soknak pitvara olasz fehér márvánnyal kirakott, mi tehetségre mutat; egyébiránt szinte vakolatlan téglából épültek tűzfalakkal s nagy ablakokkal, s midőn ezekből, melyek fénylenek, melyeken belől a gazdag fehér függöny hófelhőként lebeg, melyeken által egy oltárilag tiszta lakba pillantunk, egy szelíd leányarc tekint ki elborítva nagy hajfürtökkel; egyszerre mondhatlan vágyat érezünk lenni a szobában. Van valami csodálatos édes és bánat abban, mikor az ismeretlen ifjú elmegy az ismeretlen szép leány ablaka alatt, s az föl s ez lenéz, s szívében mindenik egy kis föl és ellobbanást érez. Elálmodik mindkettő kedvesen - és itt vége van mindennek. Mint midőn két csillag sebes röptében találkozik, most először s most utósor a végtelen űrben.

A csatornapartokat s gyöngye épületeket a rázkódástul óvni kellvén, bérkocsit s szekeret itt ritkán látni; a terhet csatornán hozzák és viszik, s a személyek „sleeteken”, azaz szántalpon függő hintókon járnak, miket a kocsis a simulástól részint kézzel, részint kötélre hurkolt rongyok alávetésével tartóztat föl. A város 250.000 lakosa mellett sem bírja a nagy város bélyegét; talán mivel nemesség nem lakja, mert ez csinál fényt s pompát, mi szembeszökik, gyakran azért is, hogy a koldust elfödje, a kereskedő csak, mi kéjelmet ad. Előtte, mint tenger, szélesen terül el az Y, melynek gátpartjai kedves sétányok, s tájékát hajóműhelyek, raktárak, dock-ok lepik, mikben a sűrűn emelkedő árbocokrul tarka vegyületben lobognak le a külön nemzetek sokszínű zászlói. A városban egy gyöngyszem a Plantage, mely parkbul, sétányból, kertekből s kerti házakból áll, s a kapucskákra jelmondatok írvák, példának okáért „Vreede is myn Lust”, de az Amstel partja s a város környéke is tele van sör- és bálházakkal, lugasokkal, mulató kertekkel, mikben rajzik a vigadó nép. S ha éjfél körül a zene elhallgat, a falukról jött

sereg újra ladikra ül, melynek lócákkal s asztallal fölbútorozott nyílt házikójában egy mécs lobogva ég, s így csöndös szendérgésben simul haza a csatornán. A ladikot magát, messze elhalván az éjben, nem látni; úgy látszik *egy világ* magában utazik a víz színén.

A képtárban sok gyönyörrel tölték el fél napot, hol a nagy emberismerő Rembrandtnak néhány nagy darabjai fénylenek. Itt juta eszembe az, s alig tudom okát adni, hogy a németalföldi festészek a nemzet erő- s virágkorában vagy ehhez közel éltek, s mégis műveik legtöbbje s remeke a külföldön találtatik. Mindenesetre bizonyítja azt, hogy ha a művészet nem pártoltatik, vagy maga a művész, vagy műve kiköltözik. Azonban, s egyik ellentmondás a földön, dicsősége visszaragyog a hazára s népre: ez oly csodálatos hála, mint a fölgyújtott házé, melynek szövétéke a szaladó gyújtogatónak utára világot vet.

A királyi palota, mely Napóleon előtt városház volt, roppant darab, de nem szépmű; ellenben talán páratlan a 60 láb széles 120 láb hosszú s 100 láb magasságú híres bálterem, mely egészen tiszta fehér márványbul lévén, ártatlanul s fényledezve szép, mint egy venusi hablak, s jelleme: nagy és szerény, együtt ritka két tulajdon. Hollandban alig van torony harangjáték nélkül, mely fél vagy egy óránként egy-két áriát ver el, s e palota tornya különösen gazdag harangjátékkal bír, mely nem pusztán önmozgony, hanem úgy van szerkesztve, hogy rajta, mint zongorán, billentyűkkel játszhatni, s a városi orgonás minden hétfőn egy óráig különféle darabokat ver rajta, s mint tanúja valék, *izzadás közt*. Legalkalmazhatóbbak az egyszerű s bánat lehelő áriák; az egymás után töredezzve hulló hangok pöngése szenvedő kebel sóhajtásaként hol csengve, hol sírva, hol zúgva hal el, s a hangok a magasbul jövéen, mintha a lég zengene vagy a repülő felhők vándormadarakként hangoznának. Éjszaka pedig midőn a csillagok némán ragyognak le s a homályos világú utcákban mély csönd uralkodik, a harangzene megindulván a toronyban, az ember úgy tekint a sötét magas termetre, mint egy kő örre, mely érc nyelvvel vigyázva kiált az alvó város fölött. -

Amszterdamból egy hajnalon indulék el, s a csinos Utrechtben kevés ideig mulatván, s Gorinchem mellett, a Waal-Maas egyesült, s ekkor nagy szélről csapkodott folyamom egy lélekvesztő csolnakban áttétetvén; este Bréda erősített falai közt nyugodtam le. [...]

Brüsszel, Augusztus 28-án, 1837.

Míg Belgiumba bejuthatánk, szörnyű bosszúságul katonaőrök által hétszer szállíttatánk le s háromszor cserélénk kocsit; s ez még nem háború, a háborús állapotnak csak szele, de alkalmatlan ez is, mint a mennykőé. A belga föld jól művelt föld, de a hollandinak kerti kellemeivel nem bír, s új emberfaj az új földön. A szőke szín mindinkább feketére hajlik, a szelíd angyalkepeket tüzes barna arc váltja föl, s az eltűnt vonzó tisztaságot az ékes szalmakalap sem feledteti el, mi a népnek kedves tekintetet ad. Útközben jól mulatám magam egy olasz eredetű hamburgi ifjúval, Tito Visinóval, ki két év óta Mexicoban lakik s ott Medirában gyárbírtokos. Az amerikai szokásokkal ismertete meg, s hallván, hogy magyar vagyok, monda, Medirában is lakik egy Horváth Samu nevű magyar, városi orvos és tehetős, családos, szájas ember. Több évi gyógyítgatás után kérte mostani jövedelmes hivatalát, s azt csak akkor kapta meg miután orvosi tudományáról két bizonyítványt mutatott elő. Ő oda jutván, a levéltárnok által, ki Horváthnak nem barátja, kéreték, olvasná el a bizonyítványokat, mert ők nem érték s nem értik; egyik, úgy sejté Visino, atyja levele volt, címezve Berlinbe s ismeretlen nyelven írva, miből csak az első szóra emlékezik „Fium”; másik pedig német bizonyítvány egy berlini szücsstől, hogy Horváth nála három évig, mint legény becsületesen dolgozott. Visino nem árulta el, hanem intést ada Horváthnak, kapná magához azon írásokat, mik előbb-utóbb megfogják buktathatni. Európában léte alatt azonban úgy hallá, Horváth az ellenfelekezet által

befogatók, mert a politikába igen beavatgatá magát s egy pártnál némi vezéri szerepet vitt. Vajon melyik megyéből származik e magyar kalandor? Nem egy elveszett fiú-e, kit anyja maiglan is sirat?

Az élénk s már kőházas Antwerpenben, melynek fellegvára napjainkban is nevezetessé lőn, néhány órát tölték, s különösen gyönyörködém a derék gót egyházban, s híres művű magas tornyán. Mint utazandónak, innét neked két tanácsot küldök: első, hogy ha a várost tisztán akarod meglátni, korán kelj föl, mikor még alszik a nép, s mozgás, zaj, embertömeg nem háborít sem szemet, sem figyelmet; másik, ne végy kalauzt, de tervrajzot, s ha mulatásod rövid leend, hágj föl valami tetőre, s midőn a környéket szemléled, főbb utcákat s téreket is magyaráztasd meg magadnak. E mód olcsóbb, mert a kalauzok nagy bért kívánnak; jobb, mert ki önmagára támaszkodik hamarébb hon van, ellenben kit két nap vezetnek, azt a tizedik nap is vezetni kell, s ehhez járul, hogy tapogatózás közben sok érdekesre rá bukkanhatni, s tudakozódás gyakran kellemes ismeretségbe juttat. A kalauz megmutatja, mit jelesnek tart a világ vagy ő, mi nem mindig az, sőt ha nem kap mennyit kére, ezt sem mutatja meg mind, hanem mihamar elugrik, mondván: „uraim, itt egyéb jeles nincs”.

Innét gőzkocsin menék Brüsszelbe, mely a királyné tiszteletére éppen ki volt világítva. Brüsszel két elemből áll, egyiket Párizsból, másikat Hollandbul vette. A királypalota a pompás parkon keresztül épp úgy szemközt esik a Palais de la Nation-nal, mint Párizsban a Tuileriák a kerten s Champs Élyséen által szembe tekintenek a L'Arc de Triomphfal; a követ-terem itt hív utánzása a párizsi követ-teremnek; boulevard-ok övezik körül, mint Párizst; az utcák szinte csavargók s keskenyek; az építésmód sok helyütt hasonló, s népe víg, eleven, s esetenként daloló csoportok húzódnak végig az utcákon - szóval *Brüsszel kis Párizs*. De ha tekintünk némi házi szokásokra, s itt-ott a holland gégenyelvet halljuk, ha az utcák s csatornapartok sétányainak árnyékában járdalunk, ha északi oldalán csatornák s vízmedrek közé tévedünk: a hollandi városokra emlékezünk - szóval így *Brüsszel rokonkép Hollanddal*. A nép nem belgának, csak franciának mondja magát, s Párizsra, mint napjára vagy órájára figyelmez, mert az nem pusztán Franciaországnak anyavárosa, hanem minden franciának, lakjék bárhol széles e világon. S az 1831-i fordulat friss életelvet hozott a tömegbe, s azóta a nemzetben, mint egy tavaszföldön, sűrűn kelnek, bimbóznak, gyümölcsöznek a sokféle vállalatok, egyesületek, jótékony intézetek. És mi oka e termékenységnak a gondolatban, s ez iparkodásnak a kivitelben? *Bizodalom a kormányban, és szabadság a vállalkozásban*. [...]

Kirándulék a waterlooi csatamezőre is. Ily helyeken keveset látunk, de sokat érezünk, s gyakran csak azért nézzük meg, hogy elmondhassuk: ott is voltam. Egyedül meglepő a 220 láb magas s 1680 láb körzetű hordott hegy azon helyen, hol az Oránia herceg sebet kapott, melynek csúcsán a 15 láb magas és 18 láb hosszú fölséges ércoroszlán áll. Midőn a franciák Antwerpent a múlt években meghódíták, ez oroszánt le akarák dönteni, s Gerard tábornagy alig bírta meggátolni. A Waterlooi nap, mit a Blücher segédül jött nélkül bizonyosan elvesztett Wellington évenként még ma is megünnepel, s min az angol királynak emlékül egy-egy zászlót szokott küldeni; következményeiben nagy nap. Európa sorsának új irányt adott, a jobbat adta-e? - sokan azt hiszik, bajos megmondani. Képzelem Napóleont sötét homlokkal és sülyedt képpel visszatérni. Megrendült, de reménye nem borult el teljesen, azonban az ármányok hon leronták, mit a győzelem itt épen hagyott, s ez uta egyenes út lett Párizson keresztül - Szent Ilonába. Olvashatni a klasszikusokban, miképp nehezb használni s megtartani, mint nyerni győzelmet. Nem kétlem, Napóleonnak is juta eszébe, olvasván a kietlen szigetben Plutarchot, hogy e dicséretet tőle is megvonandják. Csak álvigasztalódás volt, midőn szomorú kíséroi nek mondogató: „így kellett ennek történni, különben pályám megfajthatatlan probléma fogott lenni a történetben, hogy oly magasra emelkedtem s ott végiglen megmaradtam.” Életpályája iszonyú röpület, mint egy kalandozó szép s vad kométáé,

népből Európa urává s Európa urából rabbá lett, ki a szűk szobában, melyben lakott, sem volt gazda; az első korszak odamutat, hogy mint uralkodó ismerte az embert, amint azt használni kell, az utóbbi fogolyállapot pedig philosophphá tévé s olyanná, kit lélekszenvedései humanitásra is megtanítanak, s így nem csoda ha lángelméje, mi nagy élettapasztalással bírt, könnyen átlátta, hogy az emberiség javára másokhoz képest sokat, de hatalmához képest keveset tőn. Látjuk Las Cases-ből, utósó éveiben mi bánatos lelkesedéssel emlegeti világtárgyazó nézeteit s terveit, mi mentekezve rőv sokat az emberekre, kik körül voltak, s körülállásokra, mik megrohanták, s midőn ilyen beszélgetéseit mindig e felsóhajtással zárja be: „il me fallut vaincre à Waterloo”, ezt én úgy vallom, mint egy haldokló óhaját, ki sok hibát tevén, élni kíván, azért, hogy mit rosszul tett, megjavíthassa, mit nem tett, cselekedhesse. Feküdvén sírjában, mihez minden látogató francia kalap véve s áhítatos képpel közelít, ő is mindinkább a történet bírtokává válik; kortársai, kik vagy a trónbul vagy a kunyhóbul irigylék dicsőségét, kik a kínosan érzett s élt rengések közepette feledék erényeit is, apródonként utána mennek, s az új maradék igazságosban ítéli meg, s mindenesetre tisztelettel szemléli, mint szoktunk egy emléket, mi már azért is szent, mert emlékezet országából való. A hős saját korában olyan, mint az épülő torony; érdek, indulat, előítélet elundokítják, mint ezt az ágbogas és szemetes állások; midőn ezek elszedetnek, jelen meg a torony igazi alakában, midőn kora elmúlt, áll előttünk tiszta mértékében a hős. S a történet műzsája fáklyával áll mellé, s főtül talpig megvilágítja.

Aachen, Rajna-út, Mainz, Szeptember 2-án, 1837.

Brüsszelt 29. reggelén hagytam el, s a csodaszép városházú Louvainen s a gyárgazdag Liège-en átutazván, egy napot mulattam a történetileg híres Aachenben, hol Nagy Károly született, uralkodott és nyugszik az általa épített kúpegyházban. A város melletti Lausbergrol szép kilátás esik, s erről mondják, hogy

*Ihm (Carl, den Grossen) gereuete, als er später d'ran gedacht,
Dass er hat den Berg nicht in die Stadt gebracht.*

Innét Jülichen keresztül menék Kölnbe a Rajna mellett, mely itt sajkáktól s hajóktul oly üres és pusztá, mint Pestnél a Duna, a víz színe, mint egy sima acéllap, melyen nincs metszés. Itt tapasztalám igen érezhetőleg, hogy a hír előzve jár, mert a dóm fényét s szépségét régóta kürtöli, holott az, igazat szólva, csak leend, mert még most csak töredék, bár nagy, bár jeles. Éjjel utazám végig a roppant egyetemű Bonnon, s szeptember 1-sőjének hajnalán már Koblenzben virradék föl, honnét reggel 6 órakor Concordia gőzösön bocsátkozám a Rajna kevély hullámaira.

A hajón sok angol volt. Utazni a Rajnán s Helvéciában egy respectable angol sem mulaszt-hatja el, legalább egyszer meg kell történni, mint a töröknél a mekkai búcsúnak. Egy ifjú panaszkodva beszélé, hogy neki teljességgel nincs kedve utazni, de anyja erővel elküldte meglátni a Rajnavidéket s Helvéciát. S itt is balgák s különcök ők, mint mindenütt. Egyik a magas ehrenbreitsteini vártetön lévő árbocnak irányozá szemcsövét, s azt félóráig csodálgatta; másik útkönyvében a magyarázatot olvasá nagy mohón, s mikor elvégezvén körülnézett, a tárgy már eltűnt; egy szikárképű szoros pontossággal írogatá a jobb és bal parti helyek neveit, s egyébiránt állandóul lesütött szemmel sétált föl-alá a födelen. Ha egy angol van, hallgat, ha többen vannak, egymással beszélgetnek, s így mindkét eset, pedig ennél nincs több, kizárja az idegent. Utasító könyvet s rajzot örömet vesz, de kalauznak sajnál fizetni, s hazaihoz, ki becses felvilágosításokat adhat, nemhogy vonzódnék, sőt attól vonatván is visszahúzódik. Azt említnem fölösleges, hogy az angol mindenütt honi szokásaihoz ragaszkodik (kivéve, hogy a

szárazra lépven bajuszt hagy s sipkát vesz), és ha azokat föl nem találja, panaszkodik; ellenben, ha az európai Angliában ugyanazt követelve az angol szokásokhoz nem alkalmazkodik, kineveztetik.

Az eső, mely utazásaimban mindig s mindenütt sarkon üldözött, itt is utolért, s e napban előlem egy drága gyöngyöt mosott el. Mert bár elállott néha, de többnyire ború födé az eget, pedig napfény nélkül a természet, mint egy rajz szín nélkül, mint egy szép ifjú arc halva, élet nélkül, látod a láng alakrajzát, de benne semmi nem fénylik s nem szivárványkodik, látod barna metszvényben a patak medrét, de belőle habok nem csillognak ki. S hajlandó vagyok e körülállásnak tulajdonítani, hogy a Rajna-vidék sem nekem, sem több úti társaimnak nem volt reményünk szerint szép, bár némi oka lehet az is, hogy midőn valamit a hír igen magasztal, képzelet még küljebb terjeszkedik, s így a kétszer nagy mértékhez kicsiny marad a való. A kevély folyamnak a természet maga látszék vetni e pompás ágyat két szirtes és szakadatlan hegysor közt, mert völgyét majdnem a színig az foglalja el, s benne kívüle úgy szólván semminek nincs helye, s innét a két oldalon sűrűn fehérlő városok és faluk többnyire dombokra nyúlnak föl. Ily folyamhoz ily partok, ily csatornához ily hányások illenek. S itt sejteni azt is, hogy midőn az ég nagyszerű s kellemes természetképeket alkot, a tükört hozzájok méri, benne magukat megnézhetnek. De jóllehet zord nap volt, a zavaros hab fölött s a két hegyfal közt, mire a sötét ég koporsófödélként záródék, mégis leheté érezni, hogy itt a teremő erő pazarabb erővel működött, s könnyű volt átlátni, hogy ha a nap kisugárzik, a víz ezüstként ragyog majd, az erdős és bércoldalak életfényt kapnak, a menny kék selyem kárpitként vonul szét, s így a koporsófödél felpattanása után következik a föltámadás, mi paradicsomot nyit égben a halottnak - itt az utasnak. A hegyek alakban s magasságban nem elég különbfélék, inkább felületben és színárnyéklatban változók. Mindkét oldalnak nagy része, de nem folytában, szőlővel van belültetve, s jobbra terem a bacharach-bor, hol a népmonda szerint hajdan Bacchus oltárral bírt (Bacchus-Altar), minek lapját még ma is mutogatják, balra a híres johannesbergi, hol varázsbájú kilátás gyönyörködtet; némely helyen hosszú fűszálakkal, mint ritka hajjal benőtt kopasz sziklafejek látszanak: sok gerincek s oldaltetők pedig erdőkkel s bokrokkal elborítvák, melyek Visegrád vidékére emlékeztetnek a Duna partján. S különösen vad és regényes kép St. Goar szítréteges környéke, közel azon örvényes helyhez, hol a folyam kétszáz láb hosszú sziklaalapon öt lábat esik s nem távol a Lurlei-bércek fordulatától, mi tizenötszörös visszhangot ad, hol a gőzhajótársaság az utasok multságául egy embert tart, ki trombitál és lő. A hegyoldalban mindkét parton sűrűn elhíntvák a várromok, némelyik még egész épület, omladozó ablak s kapulyukakkal, s az ilyen hasonló az ember csontvázához, melyen a szem, orr s szájlukak borzasztón sötétlenek; némelyikből egyes falak s tornyok állanak, s ezek nem költenek bánatot a lélekben, mint nem egy ismeretlen láb vagy karszár, mi a temetőben hever. De e romok mégis keveset hatnak, talán mivel sűrűn következnek egymásra, s így nincs a léleknek ideje merengve el-elsüllyedni, talán mert csak úgy költ érzelmet az omladék, ha emlékezetek kötődnek hozzá, avagy közte pihenünk a legördült kövek puha mohában, s képzeletben a várat újra fölépítjük, nőkkal, vitézekkel, szüzekkel megnépesítjük, innepekkel, lakomákkal, harcjátékokkal megszépítjük, és ábrándunkból fölébredvén - szomorú pusztulás közt magunkat, egy szín sincs a pompából, egy fény sincs az örömből, egy hang sincs az életből, mind ennek sírján ülünk.

A rajnavidéki romokrul sok regét tud a nép, a folyam közepén épült hajóalakú Pfalzról, melyben kelle a Pfalz-grófnéknak lebetegedniök, - a kilenc oszlopon nyugvó nyolcszeg Königsstuhlról, hol régenten a rajnai négy választófejedelmek birodalmi tanácsot ültek, - a víz közepén kiálló csonka Mäuserturmrol, hova egy népsanyargató érsek a mennyei csapásul ráküldött egerek elől futa, de a hullámokon keresztül oda is követték s főlemeszték - a Kedrich nevű meredek sziklafalról vagy ördög-lábtórol, melyen Lorch Gingen az ördöggel

együtt fellovagola az ellopott Gertrud kisasszonyt megszabadítani, s az ördög lovának nyerge és zablája még most is a lorchi városházban őriztetik - a schomburgi hét várkisasszonyokról, kik kériük iránt megkérelmelhetetlenek lévén kövekké bűvöltettek, s csendes időben a Rajna habjaiból még most is kiáll a hét vad szívű leány szirtfeje. S e mesék emlékezete új bájt adván a helyeknek egyenként, az összes Rajnavidék fölött reményesítő holdvilágként ragyog. [...]

Strassburg, Szeptember 7-én, 1837.

A tavalyi Don Quixote-i zendület színhelyén, Strassburgban, melybe fahíd vezet át a Rajnán, két elem s nyelv, a német és francia vív egymással, s természetes hogy az, mi Franciaországban uralkodik, Strassburgban is, mely hozzá tartozik, elvégre uralkodni fog. A figyelmet itt két nagy s remek mű kapja meg. Egyik Móríc szász herceg fölséges emléke, mely fehér márványból készült s nagy csoportból áll, s véleményem szerint tisztább s erőteljesebb gondolat és teremtés Canova híres művénél, mely a bécsi Augustinok egyházában csodáltatik; darabot, mely némán ily beszélő kifejezéssel bírjon, csoportot, minek ily jó s világos legyen értelme, egészet, mely beteg egyhangot s egyszínt kerülve ily különféle indulatokat s eszméket szőtt volna művészi egységbe, szóval, emléket, mely lelket így megragadta s gyönyörködtette volna, még nem láttam. Másik mű a világhíres gót egyház, melynek festett ablakokkal gazdag hajója is belől s kívül egyszerűen szép, kivéve, hogy az oltárkörnyéket idegen ízlés fertőzteti meg; de kivált remekszép a gyönyörű homlokzat, melynek oszlopocskáik csodálkozásra indító hosszan és vékonyan nyúlnak, mintha nem kő, hanem fonalszálak volnának, s lyukacsos cifrázata oly finom, hogy nem mereven testből, de hajlékony papírból metszettnek látszik - melyen a kapu körüli egész és féltettű szobrok érezhetőleg bizonyítják, hogy a régi szobrászok a jellemadásban, arckinyomás különbféleségében, a tekintet jelentőségében, s állás változtatosságában mesterek voltak, mi szép alak nélkül is művészi erőre s eszmére mutat, mint hiánya a legtökéletesebb alakot is gépi ügyesség művének bélyegzi. S remek darab még a homlokzat koronája, tudniillik a 445 láb magas torony. Nem oly csodatömeg, mint a párizsi Notre Dame-i pártorony vagy, mint a durhami csonka, sem oly magasnak nem látszik, mint az antwerpeni vagy a bécsi, minek oka az, hogy négy szögletén négy csigalépcsős toronyka van, s a hegybe menő rész nem hosszú; de finomságban s szerkezetben halad minden más tornyot, s vékonyság, lyukacsosság, erő bámulatosan van benne összeolvadva. Ki az átlátszó csigalépcsőkön tetőig mer hágni, annak feje sehol nem fog szédülni. E tornyot hogy értsd s szeresd, vizsgálnod kell, de mint minden való szép, ez is mennél tovább nézed, annál jobban fog tetszeni. A művészet csak a figyelőnek nyitja föl titkát, mert Isten az, s Isten csak imádójának jelen meg. [...]

Este késő hagytam el Strassburgot, s több helységeken mentünk által. A házi élet engem igen vonz s elgúlok, ha egy szép párt látok összeforrva s egybefonódva sétálni, vagy ha egy boldog családkört szemlélek; de ha este az utcákon átutazva betekintek a házak ablakain, s látom apró bajoskodások közt, mint múlik az idő: minden szobát úgy nézek, mint a lélek börtönét. Különös gyönyört érzek abban, hogy én odább mehetek, s oly igen szerencsétleneknek tartom, kik ott a szobában maradnak baj s gond közt, s megkötve mint a gyökeret vert fa, mely más földbe nem költözhetik. Végre is csak csigasors az embereké; fölépítjük a kőlakot, s mint a csiga élete, kibúvás s bebúvás közt fogy el életünk.

Colmártul, hol reggelizénk, kellemes napunk s utunk volt Mühlhausenig; jobbra termékeny rónának voltak szép határai a francia hegyek, balra a badeni Schwarzwald tetői kéklettek, eredők Helvécia alapjaiból. Az iparszellemű Mühlhausenben, melynek egy háromszögletű tere fényes épületekkel ragyog, néhány óráig mulatván, a szőlő közé sétálék ki, s itt ismét láttam,

hogy a német nagy életszépítő. A szőlők elején kecses házacsok állnak, körülakvák gyeppamlagok, hárszékerek és zsámolyokkal; udvarai kicsiny kerteket képeznek, melyek zöld fűvél a körded virágágy egy bele rejtett tál virágként ragyog elő. Néhol nagyobb házakat látni, miket a bírtokos nyári lakul használ, s ily helyen az udvar fákkal van beültetve, mik friss árnyékot tartanak, s falócaikkal megrakva, mik nyugodni hívnak. S csaknem valamennyi szőlő eleje ilyen; parányiság, mi elvétetett a szőlőből, de igen sok a kellem, mi az élethez adatott. Nálunk mi sok parlag, mi sok föld, mit nem bírunk művelni, mégis udvar s kertalakításban fősvények vagyunk. Úgy látom, nemzetünkben az „utile systemának” nagy híve nő fel. Pedig, mint a jövedelemnek, úgy az életörömnél s élnél is megvethetni alapját, forrását nyithatni, miből csak meríteni kell, magvát hinthetni, minek megérzését csak várni kell, bányát találhatni, miből aztán folyton ásni s szedni kell; így az ékes ház s udvar, a kellemes tekintetű bírtok, a szép s illatos kert mintegy termi az embernek az örömet s élvezet, egyik télben, másik nyáron, némelyik tavaszkor, némelyik egész éven által. Ki nem cselekszik ekképpen, ki örömet s élvezet nem tökéscít, annak csak kamatait fölhasználandó, az ezt drágán fizeti meg, mert valamennyiszer éldelni kívánja, meg kell vennie. Szóval: a német ülteti az öröm fáját s évenként szedi gyümölcseit, a magyar s francia csinált virágként gyártja az élvezet, s így ezt nem élőfáru szakítja, mi újat termend új munka nélkül, de veszi, mikor bírni vágy. -

Szeptember 7-én, délután 4 órakor Helvécia határainál álltunk. Helvéciába mindent szabadon bevihetni; „a dolog nem árt” - így szólnak, s ez igaz; de embertől szorosán előkérlik az útlevélet, mert azt hiszik: „az ember jónak és gonosznak kútfeje” - és ez szintén igaz. De erősségül ez ellen, s védelmére azon hazai szokásunknak, mi szerint útlevél nem kéretik, én is előveszem a vének nótáját: ha eddig útlevél nélkül megéltünk, nélküle ezután is megélhetünk. Régóta nem lévén ily derült nap, örömünk nagy volt, kivált enyim, ki reményt kaptam, hogy Helvéciában ősz felé is szép napokat érek. Mert nem annyira az öröm maga boldogít, mivel az rövid életű s hamar elpattan gyöngé harmatként, mint az örömnél *emlékezete* a múltból s *reménye* a jövőben. S reményem, mivel a szabadság s az *isteni* természet földére lépek, kibeszélhetetlen. Dobog szívem, s lelkem szent félelemben reszket, mint ama nagy látnoké, midőn Isten színe meglátására indult a Sinai hegyre.

Egész életemből csak ez egyet, napjaimat Helvéciában, irigyelheted tőlem. De ne tedd, kérlek; ne irigyeld ez egyetlen fénypontot a sötét kebelnek. Neked engem csak szeretned, nekem velem csak örülnöd szabad. S nem sokára, annyi új kéj és öröm és fájdalom emlékezetével, karjaid között fekszem, azon házban melyben bölcsőm rengett, azon fák körében, melyek velem együtt nőttek, ugyanazon földből, miből én, azon ég alatt, mely keblem lángfóhászait először hallotta, s örökké hallgat róla; - karjaid közt fekszem ismét, szent hazám földén. Ó, e szóra feledem, hogy Helvécia határainál állok! Ez lehet szebb, nagyobb, dicsőbb, fölségesebb, de azért lelkem kilobog belőle, keletre, hozzátok, felétek s örökre csak arra. Barátom, várj minden órában, ölelésre nyitva tartsd karjaidat minden percben, mert én sietek, a legszebb völgyben is rátok emlékezem, az Alpok legmagasb ormára is csak azért hágnak föl, hogy megpillanthassam a kedves hont, mely egy nép nagy és szent fájdalmának tanúja s emléke.

HELVÉCIA

Basel, Szeptember 9-én, 1837.

Basel, e történetileg nevezetes város, gazdag polgárokkal bír, de fényes tekintettel nem; görbe, meredek, szűk utcáit sötétben árnyékozzák be a házak széles ereszei. A regényes zöld partú Rajna, mely eddig keletről nyugotnak folyt, itt fordul északnak, s eleven hullámzással siet el a rozzant fahíd alatt, mely a várost a badeni oldalon lévő Kis-Basellel összeköti. A hídfő melletti kapu tornyának egyik ablakában egy grotesque fabábot lát az utas, mely összefüggésben lévén az órával, vörös nyelvét reá csúfolólag nyújtogatja. Ez igen régi báb azon korból való, midőn a város lakosai ellenségeskedésben éltek Kis-Basel lakosaival. Egy dévajnak eszébe jutta őket ez állandó fintorképpel bosszantani; de ezek az ingerlő tréfa ellenébe egy még illetlenebb képet állítanak, mi a nevetőket részökre vonta.

Basel vidékén havas bérceket még nem látni, zöldelő halmok, dombok, mezők, erdők, s kéklő völgyek és hegyek gyönyörködtek a szemet, mik bármi szépek, úgy látszik csak kerítényei a hegyen túli csodavilágnak s édennek, melyben kellemes és fölséges, szép és nagyszerű, pásztori és rettenetes teremtmői szabadsággal s szemmel van összehalmozva. [...]

Iván az úgynevezett helv-vérből, mely vörös bor azon csatamezőn terem, hol 1444-ben tizenhatszáz helv negyvenezer francia ellen tíz óráig harcolt s tizenkettőt kivéve leonidási halált halt; Berna felé megindulok. Szűk völgyeken által vezetett az igazi Helvéciába az út, s így ez út, utcához hasonló, mi fölséges térre visz, sikátorhoz, min roppant amphitheatrumba jutni, folyamhoz, mely a széles óceánba úszik a vándorhajóval. A hegyek, mik eddig fűk, fák s mindenféle növények zöldében tetőtől talpig ragyogtak, kezdenek magasodni, kopaszodni, kietlenedni. Itt-ott házak függnek a bércek élén, szédítő magasban, Delémont-tul nem messze komoly morgással zúgott egy patak; fekete földű s fagyökerektől behálózott partja fölött barna fenyők tartottak éjszakát. E part oldalában sötét üregeket vájt az idő. Egyikben egy darab kő, melyen csaknem hasonló nagyságú zöld moh nőtt, magánosan ült. Látni, rég nem mozdult helyéből. Ki tudja megmondani mióta fekszik ott? Bármi parányi, a földdel egy idősnek látszik.

Este a hold feltűnt, de csakhamar le is szállt. A félhomályban úgy láttam, iszonyú sziklafalak szorosában utazunk. Szinte borzadtam, midőn a fejünk fölébe kihajló s lapdaként függő ormokra feltekinték. Csak egy billentés ott fönn, s zúzva és egyszersmind temetve vagyunk. Az erdei patakok folyvást harsogtak körülünk, a vízómlások bús hullással csorogtak alá, s a szél néha-néha tompán zúgva támadt föl az erdőkben, mint tenger bögése vésznek idején. A csillagok hidegen fénylettek, de csak azért, hogy megvilágítsák a veszélyt s az ijedelmeket, s az éj homálya éppen azt takarta el, mi gyönyörködtetett, vígasztalt és bátorított volna.

Berna, Grindelwald, Szeptember 11-én, 1837.

Berna egyike a legékesb és legtisztább városoknak Helvéciában. A házak, melyek csinos ízlésben építvék, földszint, az utcák mindkét oldalán, oszlopokon nyugvó boltozatfolyosót képeznek, mi gazdag s cifra táraival bazárhoz hasonló, s hol árnyékban a nap heve s föld alatt az eső és szél ellen egész nap tolong a vevők, sétálók s jövők-menők serege. Közepén a tágas s jól burkolt utcáknak faragott kömederben foly végig egy tiszta csermelyke s fölötte,

bizonyos távolságban, érdekes szoborcsoporthozatú szökőkutak emelkednek, mikből kristály-
üveg ívezeteként szakadatlanul ömlik a hegyi források gyönyörű vize. De a főegyház
tornyából esik a nagyszerű s fölséges kilátás. A völgyben lenn hangzó Aar, mely a szörnyű
Finsteraarhorn tövében hóvízből ered, kéklő hullámaival, mint kedvesét öleli körül a hegyet,
min a város ül; túl rajta nevető mezejű dombok zöldellnek, tarkázva pásztorházak fehér s
erdőszakaszok barna pontjaival, s ezek és a fölöttük kéklő hegyek mögött az ijesztő alakú
Niesen óriás feje feketlik, s az egész képet a hóval borított *Jungfrau*, *Schreckhorn*, *Stockhorn*
csúcsok fejedelmi sora, a magasban egymásra tolakodott fehér fellegekként zárja be a
távolban. Dicső tájkép, benne délnek viruló s ligetes völgyei mellett észak hó és jéghegyeit
látod s míg emezeken a nap fénye hideg tisztaságban tündököl, amazoknak ugyanaz, mint
teremtő, tenyésztő, tápláló láng, életet, illatot, színt ad. És ez itt az első pillantás az ígért
földébe. [...]

A *thuni* kék tó, Bernától 5½ mérföldre, a legregényesebb s legfestőibb vidékek egyike az Alpok
közt, s egy részét teszi a híres szép, *Oberlandnak*. E tó úgy fekszik a földön, mint egy tiszta
tükör, mely zöld ággal van körülfonva s belőle az ég kéken sugárzik föl. Szemközt a gőzössel,
melyen menénk, s a tájkép fenekén a *Niesen* s több roppant sziklatömegek emelkednek, a
Blümlisalpától az Abendbergig; jobbra és balra, hol meredekebb, hol lejtősebb hegyek állanak,
némelyik pázsittól s erdőtől zölddel, némelyik meztelenül nyúlik föl. Gyakran látni a hegyek
oldalán, távol a földtől, egy darabka felleget, hol állni, hol lengeni egy magános madárként,
mely elmaradt a többtől. Apródonként elvesz vagy egy leszálló felhőcsapat kapta el magával
vagy a szél fúvta semmivé, vagy nem tudni hova lett. A tószélhez közel s a hegyek derekán
sűrűn fekszenek a faluk; magasan a tetők felé vityillók vannak, melyek messziről néha
fehérlenek, mint egy-egy hópont, néha úgy látszanak, mint egy festett ház a képen; itt-ott
vízomlások csörögnek a Pfannenbach, Staubbach, s kivált a Saint-Béat, mely már távolról
nagy zajjal hirdeti magát. Oberhofen körül egy régi hegyszakadás hever. Az omlás alatt
emberek s házak fekszenek; fölöttük gyalogutat nyomott a maradék. De hol nem jár az ember
sírokon? Az ember olyan a földön, mint telkén a növény; elhervadván porával neveli a telket,
mi őt termette. Van-e föld, mely nem volt ember teste, van-e hely, mit már be nem hintett
volna a holtak pora? - Távolabb igen magas helyen áll egy kápolna, néma képjele a csendes
fohásznak a teremtés e nagy színhelyén, azon sóhajtas megkövesedése, mi itt a csodálkozó
mellből kiröppen. Midőn gőzösrünk egy kanyarultnál befordult, s az orrában lévő trombita-
orgona megindított, ez és a visszhang pompás lármával tölték be a fölséges reggeli tájékat;
mintha csatába ereszkedtünk volna a kiáltozó sziklával.

Neuhausnál kilépve a hajóbul, rövid fél óra alatt a zord és szirtes Harder alatt fekvő Inter-
lakenbe érünk, mely városka napról napra veszi ősarcát. A régi faházakat hosszú jelmon-
dataikkal a zsoltárbul, a kődarabokkal nyomtatott idomtalan födeleket, a tojásdad, ablakelőtti,
tágas és sötét deszkatornácokat ízletes, angol, mezei házak váltják föl. Terepély fák
árnyékában sok ilyen lak és étházak vannak itt elhíve, mikben nyaratszaka egyes utasok s
családok egész hónapokat eltöltenek. Én siettem a *Hohbühl* tetőre, honnét egy felülmúlhatat-
lanul eleven, kecses, tündéri, nagy és változatos tájkép nyílik a szemnek, kivált reggel és
délben, midőn a nap a Brienzi tó felől vagy a Jungfrau csúcsáról ragyogván hátulról jött
sugarai mintegy viszik a pillantást oda, hova tekinteni kell, midőn világítanak, de nem
vakítanak, midőn a fény a hévtől még külön uralkodik, midőn a vidék legkieb részeit nem önti
el fénygőz. Alattam életteli zöld dombok s hajlások feküdtek, szakaszonként megvilágítva
napfénytől, szakaszonként besötétítve hűvös árnyéktól, s általában úszva azon fényhomály
varázsában, melyben szintén a természet legnagyobb mester. Fejem fölött terhes fürgetegként
a barna Harder, átalellenben erdők, hegyek és szirtek fölött egy völgynyílás végén a havas

Jungfrau vállalai fehérlettek, s balra és jobbra panorámi egű s világítású s távolságú partokkal ragyogtak a brienzi és thuni tavak, kéken mint a fölöttök kiterjeszkedett ég, s e kettőt a csillogó vizű Aar mint mesterséges csatorna köté össze, melyen könnyű csólnakban evezgéltek néma halászok, kiknek ebéde még elevenen úszkált az átlátszó habokban.

Lauterbrunnen felé egy Salvator-rosa-i vad természet közepette menénk, melyet még eddig nem láttunk. Csodásnál csodásb alakú színű, rétegű tar sziklafalak, fekete öblökkel s kínlódó ércsurgásokkal; elvált bérce-darabok szörnyű nagyságban az út körül, s még sok fönn borzasztóan függő, mely csak a gördülés percére várakozik; alig bírja magát - terhe önmagának - fenntartani, s kétli az utazó, hogy míg elfut alatta, megáll helyén. Az ormok szélein s az oldalakon sötét fenyőerdők vonulnak el; néhol az omladásban a fák ritkán, s úgy állanak, mintha porba volnának beszürkálva; néhol a sziklalépcsőzetek, fáktól s hosszú fűszálaktól gyéren földve egymás fölött kerti terrasse-okként tűnnek föl; néhol ismét a bástyákat s amphitheatrumokat képző bércek, a körülök heverő darabokkal, mint romai oly épületnek, mely nem azért rom, mert összedült, hanem mert föl sem építettett. Az egyesült fekete s fehér Lutschine-patak pedig szirt-darabokkal behintett ágyában tajtékozva s csattogva zuhog, s ha a szél hallgat, ha a rengeteg nyugszik is, lármája örök lázadásban tartja e gyönyörű kietlenséget. Pokolszép völgy; ilyenbül gördítgeti föl szikláját haszontalanul a boldogtalan Sisypheos. Éppen nem csodálhatni tehát, hogy itt hidegen haladék el egy várrom mellett, s mosolyogva tekintek rá, mint egy levetett verébfészekre. Hisz körülem a meredek sziklák várfalakként állanak, s az egész vidék, mint egy isteni omladék, mit a teremtés napján töredékeiben hagyta a teremtető. [...]

Lauterbrunnen körül ékes hegyi öltözetű lányok, szilvát vagy szamócát kosárában árulók, futkostak utánunk. Ha látták, hogy nem veszünk, egymás vállaira tévén kezeiket összeborultak s énekeltek. S mi egészen másképp hangzik az úgy nevezett tyroli ének itt a nagy szabadban, a havasok levegőjében, a hegyek közt, mint négy fal szűk terén; az ég maga együtt zeng vele, az erdők hallgatónak, a holt sziklák megelevenednek, az echo kart állít körüle, s a hang a tiszta s friss légben fölemelkedik, mint egy pacsirta, mely a magasban még énekel, de már nem látni hol függ. Mit nem akaránk adni az édes gyümölcsért, örömet odaadók az édesb énekért.

E völgyben van a Staubbach vízómlás, Európában a legmagasb, mely 900 lábnyi szirtfalról zuhan le. Omlásában nincs harag, szelíden hull alá, mint egy kibontott szőke haj selyme. Legfölül mint füstgomoly darabokban lökődik ki a hab, mi hullás közben csillogó porrá s csöppekké válik, megütődés ismét habbá, tömeggé teszi, s szabadon hullás ismét csillogó porrá s csöppekké, s mikor e változáson háromszor, négyszer átment, az egész egy hosszú sált mutat, melynek szegélye gyanánt ragyog a hétszínű s lángoló szivárvány, mit ott az ezüst vízszálak közt a nap sugarai szőnek, utána pedig rojtként úsz a földrejutottan ismét folyóvá vált patak. Oldalt egy kicsiny omláska is pereg inkább, mint foly, mely ezüst pillangóesőhöz hasonló; a megfagyott téli hópillék is így röpkednek s tündökölnék a nap fényében. Olykor a szél fölkapja az egész omlást, s a levegőben függő tündérívnek egyik vége a szikla ormán, másik a szikla alján nyugoszik. A zuham mozgó árnyéka a szirt falán egy második fekete omlásnak látszik, mely rohanásban vetélkedik az igazival. De ha fordulván a nap, árnyéket vetnek rá a hegyek, mi délután egy órakor történik, fény és szivárvány s ezzel minden varázs ellebben, s ekkor a Staubbach hasonló egy magas *felhő-oszlophoz*, milyen volt az, mely járt a zsidó nép előtt a pusztában.

Én örök időnkig néztem volna e gyönyörű látványt, de útitársam, a főlebb említett francia, hevesen nógata: ha minden jelesnél soká mulatunk, keveset látunk meg. Tehát vásárolván fölül horgas fekete zergeszarvba foglalt s alul vasszőgben végződő alpmászó botokat; kezdénk mászni a magas de vidám *Wengernalpra*, mit kis Scheideggnek is hívnak.

S én eleven, víg, fáradhatlan valék, mint a kalitkából kieresztett madár, mint az erdőbe viasszaszabadult őz. Nem másztam én, de szökelltem, de szaladoztam a hegynek, s fűtyöltem, daloltam. Nem fértem magamban, lelkem fölülelemkedett magán, mint láng, melyet tűzhelyéről egy szél felhúz s elkap, a fölséges természet látása egész életerőmet fölrazta, folygújtotta, s húrait fölhúzta a szakadásig. S mennél fölebb hágtam, annál ideálabb színt, alakot, lényt von magára s vetközött súlyából a föld; a teher, mely a testvilághoz van kötve, a magasról tekintve mintegy elröppent tőle, s ilyenkor e fárasztó érzés a szemlélő lelkéből is; a szem lépésként nagyobb világot lát be, úgy tetszék, kezd mindenlátó lenni - a fülbe terjedtebb körbül tódul a zaj, úgy tetszék kezd mindenhalló lenni - az orr számosabb vidékek illatának áldozatát megérzi, úgy tetszék, kezd mindenérző lenni - a lélek emelkedik és dagad, s benne valamennyi erők s tehetségek tisztulnak, tágulnak, hatalmasodnak, tökéletesednek, úgy tetszék kezd mindentudó lenni, - és mindez, történik aszerint amint fölebb hágunk s emelkedünk. [...]

Utunk, mely eddig délnek vitt, hirtelen keletre fordult, s ím egyszerre a havas Alpok legfölségebb láncsora áll előttünk, a *Wetterhorn*, a két *Schreckhorn*, *Mönch*, *Eiger*, *Breithorn*, *Mittaghorn*, *Silberhorn*, hófödött hegyes csúcsokkal, s parányiségükben mi térdelni látsunk a *Jungfrau* lábainál, hol állunk. Hasonlíthatatlan látvány! Ki tudja leírni, mit itt lát? Ki bírja elmondani, mit itt érez?! Nem, az Alapokat, ha nincsenek szem előtt, lehetetlen képzelni, még az emlékezet sem bírja visszatükrözni, ha eltávoztál; mint a mindenható, csak színről színre láthatók. Néha hóomlások indulának meg a tetők köréből s mint száz mennydörgés döngöttek rettenetesen. Nagy és megrázó e hang, mint a hegyek szava, mint Istené; az echók, mint szolgák százszorosán ismételik s küldik végig a sziklákon az Úr szavát. E rengető hang az, mi teremt és ront világot; de itt már nem teremt, mert e köbierodalom nem az életé, sem nem ront, mert ez ősvilági romok folyton így állanak, s mert e hang már hasonló az üres kiáltáshoz szó és értelem nélkül, - belőle az ige kivétellett. Ha láttam a hóomlást zuhanni, gyönyörködtem a hegyek dörögő kórusában; de ha nem láttam, csak hallám, ijedve fordultam arra, mint az, ki egy templomban csodálgatva fordulván el az oltártul, a csöngetésre feléje visszaretten s földig hajlik - s ilyenkor örömben és félelemben reszketék, mint Mózes az égő csipkebokor előtt, honnét szóla az Úr. Ez ormok havát még nem illette embernyom, úgy látszik magának tartá meg a Mindenható, s minden ilyen megmászhatlan csúcsokra kiterjed e parancsolata: „Eredj alá, mondd meg a népnek, hogy által ne hágják a határt, hogy feljöjjenek a hegynek tetejére az Urat látni, és sokan ő közülök meghaljanak.” (Mózes II-ik K.) [...]

A francia mindjárt elfáradván, meg-megállt, s gyorsaságomon bosszankodva mondá: „ha nem állongunk meg és nem élvezzük a természet szépségeit, mit ér utaznunk?” Emlékeztetem sürgető szavaira Staubbachnál. De ő végre annyira elfáradt, hogy a Scheidegg hegyélén lévő vendégháznál tovább jönni nem bírt, s így úti szövetségünk felbomolván, a nekem maradt kalauzzal leereszkedtem Grindelwaldba, mely igen fáradtságos menetel három óráig tartott 5-8-ig este. A vendéglőbe léptemkor éppen három francia jó kedvű lármával vásárlott ékes faműveket, házakat, poharakat, kanalakat, dió s mogyorótörőket, vízcészéket, zergeszarvakat - áruk, miket az utazók a Schweitzbul emlékül szoktak elvinni magokkal.

Lefekvés előtt sokáig állék ablakomban, csodálva az Eiger, Mettenberg és Wettenhorn sziklaoóriásokat, melyek közel előtttem, kísértetileg s némán nyulának föl a sötétes éjben. De bár ez iszonyú fekete alakok hallgattak, az ily innepi hallgatás hatalmas beszéd a léleknek, mit könnyebb megérteni, mint hisszük, s meg nem érteni nagyobb boldogtalanság, mint gondoljuk. S a holdfény rémalakot csinált a Mettenbergből; tetején a hó, mint ősz haj fehérlett s omlott széjjel, s derekán a világos vonások és árnyékok együtt híven kiképezték az orrt, a szemet, a szájt, az arcot. Képzeld egy hegyet, mely *emberként* ölt magára és rád bámul.

Az örült tünemény szinte visszaijesztett az ablakból.

Berna, Szeptember 13-án, 1837.

A szomszéd tetőkről a magasb völgyekbe összehullt hótenger, mely folyó tajtékként a hegyközekekből néha a zöld síkig kicsordul, *jegesnek* (glacier) neveztetik. Több száz lábnyi mélységben tornyosodván össze, a nap heve meg nem olvaszthatja ugyan, de olvaszt belőle, s a hó ily félolvadásban válik faggyá. Sűrűn emelkedő fehér pyramisai, mintha a köröskörül álló havasoknak mintái volnának, vagy mintha egy felütött fehér sátoztábor látnánk; jég-völgyecskéi pedig messzire kékellenek, mik alatt tompa mély hangon csörög a patak, mely az olvadás hideg vizét a völgybe s valamelyik tóba viszi. Én a Wetterhornt s a Schreckhornokat elválasztó völgy jegesét, az úgynevezett felső-jegest látogatám meg, s midőn jégboltozatába búvtam, meglepetve érzem magam, mint talán még soha nem. Két teremből áll, egyik a csarnok, másik a szentek szente. Igen, a kéklő jégkristályok teljesen hasonlóak azon kék felhőkhöz, mikkel s miként gyermekkoromban festve láttam a mennyet, az Úr hajlékát, s fejem e helyen egészen megzavarodott, nem tudtam megszabadulni a képzelettől, hogy az égi lakot látom. Hiszen mennyezetkristálya tiszta s bele mélyen látni, mint üvegbe, mint a tiszta vízbe fenekén az éggel, mint az ég mély derűjébe; a láthatlan vízpára, mint egy magasb világi lég érinti arcunkat, s a hűvös légmérséklet akarunk ellen némi reszketést éreztet velünk, - mit érzeni szoktunk valami nagynak közelében. Árnyékban kevésbé fénylik e hely, benne szent homály uralkodik; de mikor belopózik a nap, ragyog mint gyémántlak - fényből látszanak állni a falak. [...]

Utunk fölfelé buján teljes legelőkön vitt keresztül; a frissen vágott fű különösen édes jó szaggal tölté be a levegőt; sok munkással találkozánk, mindenik kaszát, gereblyét, villát víve s egy kecskét vezetve, mely, mint egy élő tejkorsó, azért legel közel, hogy minden pillanatban friss italt adjon. A tehenek a hegyoldalakban s szirtgerinceken szabadon s nem őrizve lézengtek, s itt-ott a mélységek s ormok előtt fakerítvények állítván a marhákat megóvni a leeséstől. Festőileg tűntek föl elszórva s távol egymástól a pásztorházak; lakóik, kik idefönn töltik az egész nyarat, óhajtván várják az utast, s ha éhez, kaphatsz tejet és sajtot, s ha örülsz, vehetsz emléket a szép napokról. Egy hegyoldalbul gyönyörű harmóniai zengést hallék, milyen az esti szellő által meglendített üvegharangoké; gondolván a pásztor zenél, fölmásztam a hegyre. Csalatkoztam; a teheneken lévő különféle nagyságú harangocskák bájjengése volt, s a rendetlen, véletlen mozgás egész melódiákat kivet. Ez isteni természet keblében a mi buta kolompjaink zörgése káromlás volna - ez imádság.

Négy-öt órai mászás után végre fölértünk a *Faulhornra*, mely 8140 lábnyira van a tenger fölött. Tiszta idő lévén, lapján, mint egy toronynak tetején álltam, honnét köröskörül látom feküdni alattam a roppant várost még sok más tornyokkal; egy fölséges körben érzem magamat, melyet a véstől égis csapkodott tengerhullámokként egymásra tolaakodó bércek és hegyek képeztek - legszéle a távolban összefolyt a mennyel s bezárta a nagy szint. A legkitűnőbb csúcsok seregét beláttam, gyönyörű tisztán kimetszett alakkal a kék ég azúrában, a vad *Pilatot* Luzern vidékén, a híres *Rigit* a waldstätti tó fölött, a sötét *Niesent*, s közel előttem a *Magas-Alpok* sorát, a *Wellhornt*, a *Wetterhornt* egész a *Mittaghornig*, s a mindeniknél magasb sugár *Finsteraarhornt*, elszagattott, kettétördelt, meghasgatott oldalaikkal. [...]

Később fellegek támadtak, melyek egy része eddig a magas hegyközekekben, mint bölcsőkben nyugovék. Fellegekkel az alptájak eleveebbek, s gazdagabbak képekben, csodákban, alakokban, s néha oly zavart mutatnak, mint a chaos - midőn ezt már sötétség nem ülte, hanem lön világosság az első napon. A repülő felhők mögött futni látszanak a hegyek. Néha egy felhőnyílásból egy erdőszakasz látszik ki, mint egy levegőbeli függőkert, néha egy csúcsvég egy kis kék égkörben, mint pyramis a szemcső végén, néha egy pásztorházzal egy zöld oldal,

melyre a felhők titkos ösvényein magára sűtvén a nap, ragyog mint déli sziget. A sziklákat is ezerképpen leplezik be a felhők; hol eltakarják talpig, mintha nem volnának, hol mint egy vékony magas szobor vagy rémalak tűnik elő a hosszú vagy rendetlen nyiladékon, s midőn a ködből apródonként foszladoznak a sziklák, közeledni látszanak hozzánk, mint a phantasmagora ijesztő tünetényei. Lenn egy vérszín tócskát láttam, s még alább a Brienzi tó, mint egy fekete foltokkal takart, nyers, kék bőr terült el. Alattam, fölöttem, körültem mindenütt felhők voltak s húzódtak el mozgó hegyek nagyságában. Ezek a felhők a síkokon magasan szoktak elszállani a föld fölött, s emlékezem, gyermekéveimben a lapályról mi epedő vággyal néztem a repülő s változó alakokat, miket, ha apró pelyhekké szakadozának, báránycáknak nevezünk. Vágyam, a gyermeké, beteljesedett - ím, közöttök állok.

A faulhorni vendégház legmagasb fekvésű lak egész Európában. Az utazók emlékkönyvében, mibe nevem én is beírák, szinte kinyomva találom az európai három fő nép jellemét. Az angol így ír: fölérvén ekkor és ekkor, igen jól ebédeltünk, igen kéjelműnkre lehettünk s különösen a kávé finom és olcsó volt; a német majd egy egész föliólapon értekezik az emberi dolgok hiábavalóságáról, idézvén német és francia írók állításait; a francia elmés akar lenni: nevedtől (Faul-horn) félttem, de fáradságom jutalmazva lelem. Kicsinységek, de ezek is viselik a nép szellem típusát, mint viseli a fejdelem képét a legkisebb fillér; itt is megismerni a három népet, itt van a *comfortable* angol, az *elmélkedő* s *pedant* német, és az *elméskedő* francia.

A nagy *Scheideggen* átmenvén, egy vad s nem éppen bájtalan, de ily festői országban közönséges völgy vezet Meiringen kellemteljes vidékére. E szoros völgyben a *Reichenbach* küszködve s harsogva foly a medrébe gördült szirtheulladékok közt, s mintegy csatázik azon szép halálért s dicsőségért, mit omlásával elér. Kétszáz lábnyi magasságról harminc lábnyi átmérőjű ívben kimondhatlan dühvel rohan le egy fekete sziklaöböl mélységébe; zúgása, mint egy örökös mennydörgés, messze elhangzik Hasli gyönyörű völgyében, s az öböl szélén rezgő bokrok félni látszanak a mélység fölött s haragos habok körében. A mélységben, mintha alatta a földben tűz volna, forr, zúg, bugyog, tajtékzik a víz, s a csalódást tökéletessé teszi a körülte lebegő párologás s gőzölgés. S midőn összehúzott szemöldökkel nézném a rettenetes rohamot, rásűtött a reggeli nap, s az ezüst vízpárában egy pompás szivárvány virult ki. Egy része, később, az omlás boltozata mögé lopódzott - a szűz Iris tekintetünk előtt elfátyolozta képét. Ez omlás oly igen bőven s erőködve rohan, mintha nem tarthatna sokáig, és oly egyenlően iszonyú dühvel, hogy azt gondolnád, dühe mindig növekedik. Az ember, ki véget érez mindenben, várja, mikor lesz e bő omlásnak s rég tartó dühnek vége, de várja hiában: örökké omlik, mert az örökös hó örökké ad vizet s a fekete sziklafal örökké áll. De kik várták elmúltát, azok elmúlnak.

Ehhez félóránnyira van a Finsteraarschlucht. Ez egy sziklarepedék, mely az Egyiptom gránithegyeiben meghasadt sírhoz hasonló, sűrűn tele nőtt túskebokorral, melyet bajjal és gonddal elhárítván, keresztül rajta egy sötét üreg szélére jutni. Leereszkedvén bele, részint lépve szirtdarabokon, részint csúszva hamuszerű földben, az ösvény kezd sötétebb lenni, s a két szikla annyira összehajlik, hogy az eget elfödi, s életet e hegyalatti holt világban csak a cseppegő víz s a láthatlan fenekről fölzúgó moraj árul el. Miután, mindig lefelé, mintegy kétszáz lépést tevénk a vízvájta függő barlangokkal lyukacsos sziklanyílásban, végre világra jutunk - lábunknál foly az Aar zöldes habjaival, mélyen, két magas szirtfal közt. De én itt a leírások szerint, a pokol torkának neveztetvén, a pokol éjelét s minden iszonyait vártam - s megcsalatoztam.

Meiringenből Brienzbbe menék, melynek szép tava nincs sem oly nagy, mint a thuni, sem oly nagyszerű láthatárral nem bír, de éppen bezártságában van valami édes, meleg varázs - a tágas az értelemé, szellemé, a szűk a szívé, szerelemé, ezért a család körében legtöbb s minden a

szerelem, abban, mit a hazáért teszünk szülőföldünk szeretetén kívül már a hiúságnak s dicsváagnak is része van, a világot pedig csak lelkünk valamennyi sugara bírnák átölelni. Ha tehát a *Thuni-tó* vidéke több csodálatra méltót nyújt is, élni a szív a bezárt *Brienzen* vágya, vagy talán legjobb lenne az Aar csatornáján egyikből a másikba evezgélteni a lélek, a kedély, a szív kívánsága szerint, s itt a felkelő napnak imádkoznám egy keleti hevű s lángképzeletű perzsa buzgalmával, ott a leáldozó nap sugaraival együtt áhítatoskodnám, mint megnyugvó keresztyén süllyedő lángképe lévén a vallásbeli nagy remény valóságának legragyogóbb s világszerű bizonyossága, egy nagy erősség, függesztve az égre a föld szemének, mely mondani látszik: meghalok, de ismét fölkelek.

A Thuni-tón jöttem vissza Bernába, hol egy napig rosszul valék, megerőtetvén magamat oberlandi utamban, s így mely napot megnyerni akartam, elvesztém. E szépségekkel gazdag környékre legalább egypár hetet kell fordítani, ha az ember nemcsak utazni s látni, de érezni s élvezni is óhajt. Mert keresgélteni, ellesni kell sok báj, mint a mese értelmét. Szerencsétlenségem, hogy közeledvén a felleges és hervasztó ősz, igen ki kell számolnom az időt, mely többnyire oly szoros, hogy a fáradság előli a gyönyört vagy a rövidség kifejlteni sem engedi. Pedig a gyönyör szinte virág, minek, mint a föld virágának, itt szinte szép nap s szép idő kell; az is fokként fejlik, borul ki, és hervad el a lélekben. [...]

Lausanne, Genf, Szeptember 16-án, 1837.

A schweitz-i utak kedvesen emlékeztetnek az angolországiakra, mind puhaságaik, mind azon körülállás által, hogy nem egyenes vonalban vezetvük, hanem a magános birtokok szabálytalan fordulatai szerint kígyóznak, igaz így több helyet s időt vesznek el, de több gyönyört is adnak. Kertekből reájok sűrűn hajlanak ki a dió, alma, körtve és szilvafák ágai, s a gyorskocsi födelén ülőnek elég kinyújtania kezét, hogy magát a legízletesb gyümölcsökkel megszedsse. Mert nem hasonlók ezek Hades azon fáihoz, melyeknek gyümölcstermő gallyait az öreg Tantalos esdő kezei elől forgószelel kapja föl az árnyékos felhőkhöz.

Az emberész remekei közt Helvét-országban talán legbámulatosb a *fribourgi* vassodronyhíd, mely 900 láb hosszú feszületben 160 láb mélység felett függ. Ne vágott volna zápor, s úti társaimtól ne szégyeneltem volna, bizonyosan leszálllok a megterhelt kocsi alá, mely alatt a híd úgy hajladozék, mint a vékony ágatető a jóllakott madár alatt. Bízám, nem szakad le, mert hiszen 1834-nek októbere óta szüntelen jönnek és mennek rajta, de hiában, szoknunk kell vékonyságban nagy erőt hinni. E gyönyörű, bátor mű, két hegy ormán függve, könnyen lebeg s inog a légben, mint egy pókszövet; a szél küszködik, játszik, de nem bír vele.

Lausanne nem művei, de pompás fekvése által lőn híressé. Hegyoldalában, mint királyi székhelyen magasan ül e város, s fölséges tekintete előtt a Genfi tó tükre, csaknem egész terjedelmében, ragyogva nyílik meg, s hol vadan, hol szelíden szép partokon s hegyeken túl kilátni a Mont Blanc ezüst csúcsáig. Fájdalom, hogy az idő elborula, s így a Genfi tó hab volt csillám nélkül, s vize sötét, mint a belehelett tükör, és minden vidék, s hegy csak egy életlen földdarab, mely a fénynek csak árnyékát bírta. Hiányzott a nap, e nagy festő, ez isteni színező; hég és fény által lelket ő ad a természetbe, a természet az emberbe. Ködös időben rest, zord, buta az ember, szép napon az elme virágozik, a lélek élettől pezseg, a szív örömmel telik meg. Mi egyéb ez, mint ihlés? Ezért mentenünk kell elődeinket, kik a napot Istenül imádoák. A népek s papok minden korban jelt kerestek tudhatni, mondhatni: Isten jelen van. A nap jelenléte meghat mindent e világon, s meghat eltávozása is, nem csoda hát, ha megdöbbenében a nép akkor azt gondolta: Isten jelent meg közöttünk, ekkor így sóhajtott: Isten távozott el tőlünk.

A genfi hosszú és szép tó végén fekszik *Villeneuve*, s ez és *Clarens* közt fehérlik *Chillon* vára. Balra ettől látszik a kéklő Rhône torkolata, általellenben pedig a meilletiei ormok emelkednek, és az Alpoknak egy terjedelmes, kopár és rideg sora vonul el. Mögötte pedig egy dombon egy hegyi patak harsog, és körölte hullámszik a csapkodó tó, melynek mélysége, bástyafalai alatt, 800 lábnyinak mondatik. *Villeneuve* s a Rhône-torkolat közt látszik egy kis szigetke is a tóban, magánosan és egyedül, mint midőn ég tiszta mezején egy felhődarabot pillantunk meg. Rajta néhány fa áll, s elkülönzött helyzete s parányi területe által az egész báj-sziget sajátságosan hat elméjére a nézőnek és gondolkodónak.

E várban több tömlöcök vannak, melyekben egykor az első reformátusok, később statusfoglyok őriztettek. A boltozatok egyikén végig egy fekete gerenda nyúlik, mely hajdan a raboknak vesztőhelyéül szolgált. A kamarákban két kőoszlop van, melyek közül némelyikről vaskarikák függenek. *Bonnivard* e tömlöcben sok éveken keresztül kínoztatott és őriztetett; lépéseivel, köröskörül járván, a kövezeten nyomot vert, s e nyomsor itt még most is látható.

És ki volt e *Bonnivard*? Nincs szándékomban életrajzát adni e helyen, csak annyit jegyez meg, hogy ő, ki a XV. században született, Genfét azért választá honául, mert Genf *respublica* volt, s ez új hónáért fölázdozta nyugalma, kincseit, szabadságát, érette túrt szegénységet, üldöztetést, rabságot, s midőn ő boldog volt, hogy a *respublica* polgárává befogadta, Genf benne volt kevély. De ő, egyszersmind a reformációnak is híve, ha a csatamezőn hős volt, ki vérével oly könnyen bán, mint leheletével, azon kornak sötétében égő szövétnekként is tündöklöklik, mint művelője a tudományoknak könyvtárt alapítván, és áldozván javait iskola fenntartására. Ő a *respublica*-ért nem élt csak, nem halt csak, hanem élt s halt egyszersmind, mint hős szolgált a harcban, s a béke óráiban történetét írta meg - Genf ismer híresebb polgárt, de hívebbet, nemesebbet nem.

S e *Bonnivard* itt volt rab *Chillon* várában, mely jó nagy vár s a tó felől már messzire meglátszik; fehér falai távolra eltündöklökenek. S majd három század múlva e partokra vetődven Byron, őt, a genfiak Tellét, ennek isteni lantja halhatatlanítá. [...]

Chillonon innét fekszik *Vevey*, s jártam ebben is, minek vidéke a legregényesebb, legfestőibb és legváltozatosabb kilátásokat nyújtja jutalmul az ide fáradt utasnak; ennek révén ülök gőzösre a Genfi tón. E tó nem oly sziklák s hegyek közé rekedt tengerszem, mint más tavak, hasonló egy hosszú tengeröbölhöz, egy tengernyelvhez, mely, némi kanyarral, a szárazba mélyen benyúl. Körötte nem oly tömört s korlátolt a színhely, mint a thuni s brienzi tavaknál, szépsége tágasbb foglalóban van elszórva, s két partja más-más jellemű két világ. *Villeneuve*-nél, a keleti végén, sűrű ágbogaikkal a part szélére tolazkodva gyönyörű vadságban emelkednek a hegyek, s innét jövén, *jobbra* csakhamar kezdődnek a fehér kerítényű szőlőkertek, mikben évenként saját szertartású szüreti népünnepek tartatnak, de *Lausanne-on* túl egy halmos lapály nyílik meg, mely mezei lakokkal, kertekkel, falukkal s városokkal behintve terjed ki a franciaországi Jurákig; baka a partok élesebbek s magasbak, de mögöttök mindjárt még magasbb hegyhátak s sziklák s ormok emelkednek, mikén túl, közeledve Genfhez, feltűnnek a havasok a királyi *Mont Blanc*-kal. Így lesz a *Villeneuve-i* vad tájból *jobbra* békés, szelíd vidék, balra kies tündéri panoráma, egymás fölött változó színében tűnven föl három hegysor: zöld partok, barna tar szirtek, s legfölül s leghátul fehérlő havasok távol Szardíniában. [A szárd királyságban. A szerk.]

Igen kellemesen és vígan hajózáink. A tó csendes és tiszta volt, mint egy zöld üveglap; a szem mélyen bele látott hol apró halfiúk vickándoztak. A zöld-sárga-vörös hajóoldal a vízben szivárványként ragyogott s kísért, s a hajóorr, az általa feltört hullámok szélein fénylő tajtéktól ezüst rojtként koszorúztatott körül. Felvont sátor árnyéka oltalmazott a nap heve ellen, kedvünket pedig egy olasz család hárfája s éneke tartá életben; így gőzösünkön úgy utazánk,

mint a zenélő Amphion utazott delphine hátán, csakhogy ezen csodát zene, amaszt ész hódítá utasok alá. De figyelmemet később kizárólag a *Mont Blanc*, Európának e legmagasb pontja voná magára, éppen midőn havát a leáldozó nap gyöngé pírrel önté el. A nap őt köszöntvén legelő s legutol is őt, hasonló hozzá az emberek közt a lángelme. Állván mindenek fölött, egyfelül homlokán még lobog az elmúlt idők fénye, midőn másoknak rég megjött az éj, másfelül évekkal, századokkal megelőzi korát. A nép sötétben tapogatózik körülé midőn ő már látja a világosságot; hirdeti, mint bizonyost, mert az neki már nem sejtés, a nép megveti, mint káprázatot, mert bár nyitvák szemei semmit nem lát, s igen természetes mind annak buzgalma, érezvén keblében, hogy nem csal, de belőle Isten valót szól, mind pedig ennek vonakodása, mert az ember inkább a tudásé mint a hité. De midőn az igazság tűzarca főlebb halad, s fölcent feje körül, mint Mont Blanc csúcsán a nap, kigyúl: az ábrándosnak csúfolt előtt térdre hull a nép, s ha elhunyt - próféta, ha szenvedett - martyr, ha él - dicső az ő neve. Így az ég választottának *már jelen* mi a sokaságnak még jövőendő, s *még jelen* az a fénykor, mi a sokaságnak már rég elmúlt; élete kétfelé mélyen benyúlik az *emlékezet s remény* országába.

Este lett. Hűvös, de gyöngé szellő repkedett a víz színén. Valamennyi utas a hajó orrába gyűlt nézni a réves Genfét, a percenként közeledő várost. A parton tömérdek nép tódula össze s minden kiszállót szorosán megnézett, mintha mindenki ismerőst várt vagy keresett volna. Én egy óra múlva már a szögletes bástyákon sétáltam a tónál, melynek felén a hegyek sötéte feküdt, felém a kelő hold világa ragyogott. De amint a hold emelkedék, a sötétség bemenni látszék a hegyekbe, s a végtelen ó tenger, úgy közel mint távol, leírhatatlan bájú fényben csilloga. Itt-ott néhány apró sajók barna démonokként mozgának rajta a fényben s a bennülők beszéde a sajók hangjának tetszett. S csodálatos; e gyönyörű, e szent est nem bírta magához fűzni lelkemet! Fájdalmas honvágy ébredt bennem, ki társtalan árva vagyok utazásom óta, s lángolva s epedve óhajtám, bár hon volnék, s nem lévén ki értse nyelvemet, ki érezzen mint én, ki érezze mit én, ki azon földből teremtetett miből én, csaknem beszélni kezdek magammal. Keblem dagadván, váltva hol kéj, hol kín hullámainál, szavakban akarám bírni ez óra emléket - de nem boldogultam. Szükség az érzeménynek némiképpen átültettni az emlékezet földre s itt újra fölvirulni, hogy virágát leszakíthassuk. [...]

Genf, Szeptember 23-án, 1837.

Genf őskorú, de csinos város, s új házakkal, utcákkal, terekkel naponként ékesbül. Bástyái s várarkai a tenger méltóságával hullámozó tó szélén s köröskörül, kies sétányokká változtak át; rajtok az ör eltűnt magános faköponyege helyett terepély fák emelkednek, sűrűn vert padok felett vonván föl árnyékaik sátorát, s alattok nem hadnép fegyvere mozog és villog, hanem a sétálók csoportának selyme és bíbora, mi a virágzó szorgalomnak s békének mindennapi, de legszebb zászlója. S ez átváltozás megvan Bécsben, Prágában, Drezdában, Lipcsében, Edinburghban is, és még számtalan városban. Hol halottak vére folyt, ott élő és örülő néptömeg habzik, hol elhullottakat emlék s temető illetve, ott mulatóházak s kertek épülnek, és a sötét bástyalyukban, miből egykor rettenetes álguk torka halált villámlott, most ablak van, s belőle virágok bokrai közül szép leánynak szeme mosolyog felénk. Jellemzi ez korunk szelíd irányát, s különbségét mutatja a múltnak és jelennek; a gömbölyű bástyalyuk földünk *arc képe*; akkor a halál tüze, had és tusa volt benne a fénypont, most a szorgalom, mit a virág, s a világosodás, mint a leány szeme jelent. Talán utoljára is beteljesednek Saint Pierre örökbékérőli álmái. Vagy mivel megszerették az emberek a békét hasznaiért, kerülni fogják a harcot, vagy mivel a háború dúlásaitól félnek, igyekeznek megtartani a békét. Pusztulván a várak, a harc fészkei, utánok kell veszni magának a vérmadárnak is.

Genf nemcsak abban hasonló angol telephez, hogy az angolok legkedvesb mulatóhelye s másod hazája, lévén, nyelvöktől minden utca s part zsibong, hanem abban is, hogy vendégfogadóiban s étházaiban angol szokás uralkodik, sőt még a környékbeli szép kertek, parkok, mezei házak is egész a kerítényig s kapuig, az angol városok körüli villák ízlésében alkotvák, úgy hogy mondhatni, Genf, környékével egyetemben, egyetlen vendégfogadó, tervezve, bútorozva, rendezve - angolok számára. Nem csoda tehát, ha az angol seregestül csak a Léman-tó gyönyörű partira vonzódik, hol idegen földön is hónát leli föl, hol megszokott életmódra s képekre talál, mi egyfelül kéjelmének igen kedves, másfelül gögének igen hízelgő, mert lehet-e vendégnek nagyobb megbecsültetés, mint ha kedvéért a gazda saját szokásairól lemond? S ne imádja e nép Mammont, a hatalmast? Nem ez cselekszi-e, hogy bármely országban utazzék ő, minden nevezetese városban s vidékben legalább egy kis házkört, egy vendéglőt talál, mi az elhagyott hazának szokásait s életét varázsolja elébe? Ha a népeket az állatország fajaival akarnám összehasonlítani, az angolokat a népek költöző madarainak mondanám, mert miként ezek a tavaszt s nyárt követik s kísérik: azok vágyok s kedvök után akként mennek, farsang végén Párizsban vigadnak, a seasons Londonban töltik, nyár utolján a regényes vidékű Rajna hajjai viszik az isteni Helvéciába, s a tél hidege elül Olaszország illatos és meleg ege alá vonulnak.

A huszonkét kanton melyik városának vidéke dicsekszik ennyi festői és regényes, vad és szelíd kilátásokkal, s tóit part-, és alpi tájképekkel? De a szív itt nincs pusztán a természet bájaira szorítva, nevezetese emberek emlékezete is meghajtja lelkünket, Calviné és Bézé-é, Rousseau-é és Voltaire-é. Engemet mindig édes-fájdalmas vágy vonza járni s lenni ott, hol vagy szellem vagy szív vagy történet által nagyvá vált ember született és lakott, élt és cselekedett, s küzdött s vagy győzött vagy halt. Örömmel mulatozám St. Cloud nagyszerű mértékben alkotott parkjában, hol Napóleon szeretett lakni, sasa szeretett fészkelni, s lelkében kétségkívül több roppant tervek fogamzottak; kedves vala Cambridge-ben a Christ-College kolostorfolysóin s tókerében sétálhatnom, hol Milton még, mint tanuló, az est költői homályában csak álmodozá azokat, miket geniusa később teljesített; s el fogom-e valaha feledhetni, hogy Stratfordban (on Avon) álltam azon alacsony házka előtt, mely Albion óriását Shakespeare-t szülte, hogy tekintetem legelt azon hullámdagadású tájakon, miknek halmain s erdőiben ő andalga, alig sejtve, hogy Isten lakozik keblében, talán éppen az, mely a közel eső druid-templom dőledékét oda hagyta? Az ember hasonló az ércpénzhez, hazájának, melyből anyaga vétetett vagy melybe vitetett, képét s címerét hordja magán; lelke azon vidéknek tükre, mit a nap sugarai bele vittek, s éles szem mindig talál némi titkos s mély rokonságot hona és a hős, a színhely és játszó, a természet és lángelme közt. A tájék, mint sokszor kulcs a történethez, úgy sokszor égő szövétnek annak élete fölött, ki benne született vagy lett jelessé, lelkének az mintegy kinyomata anyagban, eszméinek, gondolatainak, cselekedeteinek érzéki nyilatkozása s tolmácsa, s közötté és az ember között a jellemben hasonlatot lelünk, mint az anya és gyermek, szülő és szülött között. E szerint hogy némely nagy embert értsünk, szükség honát ismernünk, hol élt és munkálkodott.

Megnéztem hol Voltaire lakott, a híres Ferney-t, mely Genfhez közel, de már Franciaországba esik. Bár a kastély idegennek birtoka, egypár szoba most is úgy van, mint az Voltaire halálakor találtatott. Háltermében a kályha fölött cserép hamvveder áll, melyben, míg innét a párizsi Panthéonba nem vitették, szíve őriztetett, s egy fekete táblán e fölírat: „Mes manes sont consolés, / Puisque mon coeur / Est au milieu de vous”. És: „Son esprit est partout et son coeur est ici.” A kertben, melynek lugos-sétányából a kilátás meglepőleg emlékeztet Sanssoucira Potsdamban, egy terepély fa nőtt Voltaire keze után. Lombokat s ágakat tépettem s hoztam róla, s mi Voltaire kezében maga volt, mi Ferney kertében fa, az nálam emlék lesz. - [...]

Luzern, Szeptember 15-én, 1837.

Genfből Luzernbe utazám, mely vén arcú város furcsa kőfalával, tornyaival s födeles hidaival a német ó festésziskola feszes városképeire emlékeztet. Utamba esett Lausanne-on kívül *Yverdon*, hol van a Pestalozzitul alapított híres nevelőintézet; *Neuchâtel*, mely a hasonló nevű tó kellemetlen partján fekszik; *Bernas* a *Worbon* túli körre hajló szép völgy; hasonlíthatnám ez egyszerű s bájos völgyet a kellemes walzerhoz, mely szelíd hullámvázásokkal körben lejt. Luzernnek gyönyörű csodája azon colossalis sziklaoroszlán, mely az augusztus 19-én, 1729-ik évben elesett helv-testőrök emlékezetére állíttatott. Egy sziklafal barlangjában fekszik; s egyetlen darabbul s magából azon sziklából, és hol fekszik éppen azon helyen faragtatott, s körülte csak foglalóul van vésve barlangja. Haldoklik, derekában mélyen merült a törött dárda, s félelmes talpú lábaiban, miket a halál súlya levon, még utósó fellobogását látni a védő erőnek. Küzdeni már nem bírván, testével földözti hűsége a liliomos pajzst. De kivált a fej, az arc fölséges, melyen oly világos, nemes, mély, értelemteljes s oly részvétgerjesztő a kín s fájdalom, hogy szinte érteni gyötrelmét, s percenként várjuk a keserves lefordítást. Thorwaldsen gipsze után Ahorn, egy ifjú szobrász dolgozta. E sziklamű jeles ötlet s kivált Helvországban. Csak hősök szülessenek, hegyek vannak szirtet nyújtani emléknek. S tagadhatlan, hogy az emlék némely neméhez s különösen a colossalis mértékhez durva szikla a sima márványoknál jobban használtathatik. A föld, mely termi a hősöket, növi itt az emlékeket is.

Örvendék, hogy a szövetséggyűlés (Tagsatzung) még folyt s csak néhány nap múlva fog bezártni. A városház előtt, hol az ülések tartatnak, egy katonacsapat reggelenként fegyverrel s dobbal üdvözlé a párosával érkező követeket, kik a nevetséges tarka köpenyű weibekek (szolgák) által kísértettek. Közöttük van Zschokke Henrik, a híres novellista is, kivel nem mulasztám el ismeretséget kötni. A karzatról, melybe jegy nélkül mehetni, egypár ülést figyelemmel hallgattam végig, s egynél több szokásban, szabályban ismertem sajátunkra, de itt tökéletesítve, javítva, csak hasznát szedve, nem ártalmaival is küzdve, mint nálunk az eset. Egyébiránt itt is megerősödém véleményemben, hogy a német inkább értekező, mint szónok-nép. Teljes csönd s rend uralkodik a házban miként Pythagoras terében, csak egy hang szól; a törvényhozók itt fontolgatnak lelkiismeretből, másutt vitáznak kedvből - itt az okot, másutt az elmésséget, itt az igazat, másutt a cáfot látszanak keresni, s nem tapasztaltam, hogy a beszéd fényének a gyökeresség fölálldoztatnék, sem azt, hogy nagy része a követeknek itt is, mint egész Európában, azon hiú hitben élne, hogy ki ékes beszédet tud tartani, az nagy törvényhozó. Az elnöknek nincs szüksége csendet ismételve kérni, s huissierek sem kiáltoznak csillapítólag, mint a francia kamarákban; mi a viseleti méltóságot illeti, rájuk illik a patres patriae nevezet. A fontolgatás azon hypomochlion mire nehezkedni igyekszik minden törvényhozás, de a nemzeti jellem szerint némelyik hajlik az érzés s indulat, némelyik a szemlélet s apathia felé; mindenik túlság, az déli, ez északi sark.

Luzerntól-Altorig, Szeptember 26-án, 1837.

Ködös reggel indulék Luzernből *Uri*ba. De lassankint kiderült, s már a legelül talált hegy fái közül igéző kilátásokra bukkanék a waldstätti tón, mely itt, hol legszélesb, egyfelül a magas *Rigi*, másfelül a sötét *Pilat* uralkodása alatt egy panoramavilágnak pompás nagyságát mutatja, s igen messze a túlparton, a tó feketés hullámiban benn állni látszó stanzstadi fehér s villogó torony fatamorganai tünetként csillog. Lenn a tóparton, az úttól jobb kézre áll a habsburgi vár silány omladéka; úgy járt, mint a cserép, mibe növényt ültetnek, ha a növény benne nagyra nő,

a cserépnek meg kell repedni. Rudolfnak még elég terű volt, de nem bírta meg a hatalmas családfát, mely ágyékából innét égnek emelkedett. Nem messze az útszélen egy új egyházat találtam, előtte temetővel, mely sűrű sorban vala elborítva, beültetve sírkeresztekkel. Kimondhatatlanul szomorú tekintet volt: e kis gyásztelek a halál könyveként feküdt előttem, melynek kétségbeejtő betűit a keresztek képezték, s megvallom, rég nem érzék ily kedvetlenítő benyomást. Mellette elhaladván még egyszer visszatekinték, mert az ember, bár fáj, szeret sebe körül tapogatózni, s ím, elbámulva látom, hogy a keresztek az egyházzal szemközt megaranyozva fénylenek. Meglepőbb ellentételt alig képzelhetni. E kettős arcra természetesen halál juta eszembe s föltámadás, a koporsó éje s az örökélet, s a sírnak kettős kapuja, egyik mely sötétségbe vezet - ez a föld felé reánk; másik mely a dicsőségbe visz - az a menny felé a mindenhatóra nyílik.

Küssnachtot elérvén, siettem a gömbölyűded dombra, hol az átkos hírű Gessler vára állt, melyből még csak egy darabka kőfal áll, fáktól s bokroktul körülnövétt. Rég idő mikor ez olyv itt fészkelte, kegyetlen, mint kora, mint csaknem minden nemes akkor, bár kevés nyerte el, miképp ő, tyrann név dicsőségét. Csodálatos állapot midőn gondolja s érzi az ember: járok a tyrann nyomában, és ismét: tapodom a helyet, melyet a tisztelt hős lába megszentelt. Midőn így testünk által a hellyel közvetlenül egyesülünk, az idő közülünk mintegy kiesik. A lelket a vágy, mint gyümölcse a fát, áthajtja a történet földére, s mulat a képeken, miket ábrándjában azon koréinak hisz. Megnépesíti a várat, melynek most falai sincsenek, s helyét is keresni kell; a vérszopót, kinek hamva sincs többé, előhossa a sírból, még kegyetlenebb őreivel; a szegény népet, mintha egyszer élve nem szenvedett volna eleget, sötét félelemben s imádkozó némaságban mégegyszer kullogtatja el a magas bástyák alatt. És hol van a szabadító? Ott kullog a néppel s a nép közt, szenvedő, kínozott, gyötrött üldözött, mint a többi, de haragot, bosszút s reményt hordva makacs lelkében, miben olykor a szándék meg-megnyílik, mint égben a villám. És mint ez, ellobban. Míg végre a seb megérvén, az idő eljárván, a vétek pohara megtelvé csordultig, az alkalom megérkezik s szikraként kiüti a tettet, és aki, mint a többi, szenvedett, rab volt, megváltót várt; föllép, mint szabadító, előbb csodált és jeles, aztán imádott és nagy.

Ide csak egy óranegyed a mély ösvény *die hohle Gasse*, hol Tell elejté Gesslert, s oldalvást még ma is mutogatják mohos fatörzsét azon élőfának, mire Tell támaszkodék, nyilát irányozván. Közel oda, hol a tyrann vére omlott, egy mezei kápolna áll, oltárral, képekkel s egy nagy könyvvel, mibe az utasok neveiket s érzeményeiket jegyzik. Fatornyában a harang déli 11-kor naponként meghúzatik egy vén asszony által, ki a kápolnára vigyáz, melyet én nem annyira az imádság, mint Tell, s nem annyira Tell, mint a szabadság kápolnájának tekintek. Küszöbére ülék s pihenek. S nézek úti könyvembe, s olvasom Tellről; „ce *grand homme*”, s a kifejezés megháborít. Félve ítélek, mert életéről nem tudhatni sokat, de azok szerint miket tudok, ő nem volt *nagy*, bár nagy történetet eszközlött. Bosszúból ölé meg Gesslert avagy hazafiságból? Ő maga akara személyes ellenétől megmenekedni, avagy a hazát akarta ellenétől megszabadítani? Amint ez eldöntetik, Tell gyilkos vagy Brutus, bűnös vagy hazaszabadító. És ha e két tekintet, e két érzés együtt bírta a tette? Egészen még akkor sem merném mondani nagynak, részint, mert cselekedetének csak fél ága ered nemes kútfőből, részint, mert bár egy tett elég arra, hogy valaki dicsőítessék, soha sem arra, hogy nagynak neveztessek. A három férfiú szövetsége Seelisberg tövében komolyabb s fönségesb jellemben tűn fel, azonban hírben Tell tette mögött marad s a képnek fenekén homályban áll. Mert Tell tettei regényesek, sűrűn, tömve, drámailag következnek egymásután s mi legfőbb, szerencsés siker koronázza meg. S ez kené föl Tellt nagy szabadítóvá; ha különben történik, mint gyilkos veszendett el, s nem koronás fő gyilkosa lévén neve említetni sem fogott volna a történetben.

S mi bírja őt gyermekére löni? Félelem a rabságtól, bizalom ügyességében, összeolvadva mélyén forró szándékkal igát törni? Ez utósót nem bírja, mert csak akkor, ha gyermekét megsérti, vala célja Gessler szívébe löni a szárnyas nyilat, s erre kétségkívül később is nem a távolabb ok vezeté, mi a hazaszabadítás, de a közelebb, mi az atyai fájdalom bosszúja. S az is igaz, hogy a hajóbul kiugrás után Tell sorsa s jövődjé nagyot fordult; ha ő saját üldözőjétől megszabadulni akart, a haza s szabadság ellenét kelle megölnie. Egyébiránt korántsem akarom én tagadni, hogy Tell erős, makacs, szabadságért égő s szilárd lélekkel bírt; csak azt mondom, hogy a *nagy* cím itt nincs helyén, mint sokszor nincs helyén, mikor azt a történet használja. Lángelme adhat hírt, szerencse tehet hőssé, Isten ékesíthet dicsőséggel, de nagyságot sem lángelme, sem szerencse, sem Isten nem ad, az a lélek erkölcsi ereiből ered, s azt, mi mindig belső, küzdve, áldozva, szenvedve az ember csak maga alkothatja magában; innét fejthetni meg, hogy valakinek műve lehet nagy, maga kicsiny, s műve kicsiny és maga nagy, innét érthetni, hogy mi emberek nagyok mindnyájan lehetünk, híresek nem, érdemmel minden bírhat, fénnel nem, Isten mindenkiből válhatik, hős nem. Midőn tehát Telltől a nagy nevet pörteni látszom, sem hősiséget, sem hírt, sem dicsőséget nem tagadok meg tőle. De közönségesen is és méltán tartatik ő Helvécia szabadítójának, s mint népszabadító legelterjedtebb hírben él, ki nem véve az ő világ hőseit sem. Története fölgújt lelkeket milyen Schilleré, Rossinié.

A Tell-kápolnát elhagyván, utam gyümölcszel illatozó fák hűsében a *Zugi-tó* partján folyt, s mindenhol forrásokát találtam, a földön, facsatornáknak, oszlopok vékony csöveiben, melyek oly szépen csörögtek, szikráztak, fénylettek, hogy nehéz volt nem innom valamennyiszer megláttam. *Arth*-on túl a gyász hírű *Goldau* völgyön mentem keresztül, hol 1806. szeptember 2-án a Gnipenspitz omlása három falut temetett el, s egy részét a Lauerzer-tónak is beönté, melynek tükrén két festőileg szép szigetke úsz. Balra hagyván a kies fekvésű Schwyzet, mely fölött a kopasz Mythen felhőkbe nyúló két sziklafoga emelkedik, sieték Brunnenbe s itt a waldstätti tón hajóra ültem meglátni a schweitzzi szabadság classicus két földét, mely egy fölséges vadonság ölében, kietlen két hegysor s magas sziklacsúcsok által, mintegy őriztetik.

A túloldalon, Seelisberg alatt, terméketlen szirtek közé zárva szigetként zöldell egy kis mező; közel esvén a tó széléhez, a part szikláinak vállaikon látszanak kiemelni, mint szent helyet a vízből. Ez *Rütli* Éjnek idején Schwyzből *Stauffacher*, Unterwaldbul *Arnold*, Uriből *Walter Furst* itt találkoznak s itt eskének hazának s szabadságnak hűséget, szolgaságnak s zsarnokságnak halált. Egy forrás buzog most is ugyanazon helyen, hol az esk mondatott, s három ága a három szabadító nevét viseli. Több évek előtt egy francia, abbé Raynold, engedelmet kére Uri népétől e történeti szent helyen emléket állíthatni; de megtagadták, válaszul adatván neki: hogy ha szükséges volna, a kanton maga fogná tenni, de ők legjelesb emléknek tartják azt, mit a három férfiúért minden helv szívében hord. A válasz jó, de való-e, de nem tehetetlenség, nem meghűlés fődöztetik-e vele, mint sokszor az életben, nem merném elítélni. Mindegy. Hiszen a forrás foly szakadatlanul, örökösen, mint folyt őt század előtt, s mint folyand őt század után, s az úriak felelhették volna: hogy a három schweitzernek s ama nagy éjszakának a természet maga teremtett legegyszerűbb s legállandóbb emléket e forraskában. De ha leend idő, midőn e forrás is kiszáradt s helyén sem lesz emlék, jele hogy e nép megszűnt szabad lenni. S ily értelemben mondhatni, hogy e forrás kiapadását s eltűntét követi a szabadság, ez égi virág hervadása is.

Rütliel csaknem általellenben, az innenső parton esik a Tell-lap (Tellenplatte, Tellensprung). Színlelvén mintha a szabadító történetét nem tudnám, evezés közben egyik hajós így beszélte el. Adom úgy, mint tőle hallám. Egy vadászatban, kezdé, Gessler mélyen eltévedvén a rengetegben, élete veszélyben forgott. Tell Vilmos, egy közönséges ember, mint mi, de híres íjász, kinek párja nem volt sem Uriban, sem a négy kantonban a tó körül, szinte vadászván

ráakadt s megszabadítá őt ekkor a haláltól, később tőle a hazát. De Gessler, gőgös úr lévén, ette a méreg, hogy életét egy közönséges embernek kénytelen köszönni, mert pórnak úr nem szeret tartozni; azonban a tett nemes lévén, jóért rosszal nem fizethetett. Történik később, hogy vágyván tudni Gessler, kormányának kik ellenei, Altdorfbán póznára szúratott egy kalapot s megparancsolá, hogy annak minden elmenő süveget emeljen: gondolá magában, kik ellenem törnek, makacskodni fognak előtte meghajolni. Tell szintén elmene mellette, s kis fiacskája kiáltá: „nézd csak apám, ott egy kalap van fölszúrva”, de ő monda fiának: „Hadd legyen”, s rá sem tekintve ballagott el. De az örök megragadák s Gessler, ki dacosságáért is haraguván rá, kapott az alkalmon bosszút állani, arra ítélt: hogy egy almát lőne le kis fia fejéről. Tell szerencsésen lőtt. Azonban itt nincs vége a történetnek, mert Gessler azt kérde tőle: ugyan Tell valld meg, miért tettél melledhez még egy nyílveesszőt? Tell felelé: csak úgy odaszúrtam; vadászbabona. De Gessler nem szűnt őt faggatni s fogadá, csak vallja ki okát, bármi lett legyen az, életének nem leend bántása. Ekkor megvallá Tell, hogy szándéka volt őt lőni szívbe, ha nyila nem az almát, de gyermeke fejét éri. Jól van, mondá a dühös Gessler, életed nem veszem el, mert szavamat adám, de hurcollak magammal Küssnachtra, hol soha nem látod a napot. És megköötztetvén hajóra ült s vitte magával. Azonban föltámadván a szörnyen veszélyes déli szél, mit Frohnnak neveznek, s a hajósok nem bírván küzdeni a hullámokkal, kénytelenek voltak Tellt, mint ügyes hajóst feloldozni s kormányra állítani, ki is a hajót ama kiülő sziklalaphoz igazítván, felkapott nyilával kiugrák, a hajót lábával visszarúgá a tóba, s e hegyeken keresztül megelőzván Gesslert, a mély ösvénynél meglőtte, s szívébe épp oly jól betalált, mint az almába. Nem volt mást mit tennie, mert tudta, hogy ha Gessler életben maradand, tőle örökké fog üldöztetni.

Hajósom alig végzé el beszédét, midőn a Tell-laphoz érkezénk, mi fölött a hazafiak harminc-egy évvel a szabadító halála után egy kápolnát építenek, melyben emlékezetére évenként most is egy-egy mise tartatik nagy számú nép jelenlétében. Benne három oltár van és sok falra festett képek, részint a három férfiú éjjeli összejövetelét, részint Tell történetének nagyobb jeleneteit ábrázolók. S előtte a sötét sziklalapon, mire Tell kiugrák a hajóbul, most is zuhogva nyalakodnak a habok. Vajmi nem gondolta Gessler, hogy midőn Tell köteleit feloldozta Helvéciát tette szabaddá, hogy midőn Tell visszarúgá hajóját, az Chároné lőn, mert ő abból a halál országába szállott ki. Ilyen az embernek sorsa. Egyik tömlőcre hurcollatik, s hirtelen a dicsőség templomába fordul utá; másik hatalmába kerítvén ellenét, diadallal megy a - halálba.

Magokban nem fontos történeteket a következés nagyokká tesz, s a helyeket, miken történtek, szentekké teszi. Ez az eset Tell életével s a waldstätti tó vidékével. Most áhítatos érzéssel evezünk e hatszáz lábnyi mély tó színén, mely hátán emelte a kárhozatos hajót; tisztelettel tekintünk a roppant tömegű sziklaormokra, mik a magasbul mindenütt kísérték a bukdosva szaladó Tellt; gyönyörrel mulat szemünk a fás, bokros, füves zöld oldalakon, miknek láttára ugrék ki a lába alá, mintegy lapuló bérclapra. E fölséges táj most is az; a kék ég arany napjával, a sötét éj ezüst csillagaival nem változott, mint a szél, mely támad és múlik, mint foszlékony fellegek, melyeknek egy nap alatt bölcsője és sírja a föld; a flüeleni bércbőlben most is él és nem vénebben a visszhang, mely a lánc csörgését visszazörgé, mely a rab nyögéseire sóhajta, mely Gesslerrel együtt káromkodék a kiugrott Tell után, mely Tellel diadalmasan kacagott a dühében fuldokló Gesslerre. Nagy természet! Ami azóta öt század alatt itt történt, vizeddel együtt mind elfutott s nincs többé; de e történet emlékezete él, mint te állsz, s halhatatlan, örökös, mint te vagy.

Flüelenben kiszállván, Uri főhelyén Altdorfon keresztül mentem a vad, alptájú s egy lármás pataktul átfolyt *Bürglenbe*, hol Tell Vilmos született. Látni a parton egy repkénytül beszótt tornyot, itt Gessler szállásolt; látni alább egy kisded kápolnát, ez a Tell háza helyén építtetett. Hol bölcsője regett, most úrnak oltára áll, mint a betlehemi jászol fölött, s ott a Gessler

tornyát paraszt lakja, itt az ember laka Isten lakává lön. De nem a Tell név varázsa tevé-e a szabadság classicus földévé a waldstätti tó partjait is? Nem általa lett-e ez, Észak-Amerika mellett, az újkor Palesztinájává, hova évenként nagy számmal mennek zárandokok, lenni a helyen, hol a maiglan virágzó szabadság csírája költ, szemlélni a vidéket, mely regényes s egyszersmind nagy következésű események tanúja s műhelye volt, érintkezni a földdel, mit Tell, mint a legregényesb hős emlékezete megszentelt? S mint én, úgy cselekszik a többi is. Megvérzi ujját, hogy a bürgleni kápolnábul egy darabka vakolatot vagy kövecset bírjon; vallásos tisztelettel tör le egy ágat a ráhajló bodzafából, s mint egykor keletről hordák az ereklyéket, szent kincsül viszi haza. De ne járulj ez emlékekhez hideg értelemmel s lángoló szív nélkül, mert ha érzésed nem ég s phantáziád nem világol, minden emlék közönséges építmény lesz, mint közönséges emberfej a szent feje, ha mellőle a glória ellobbant.

E szerint ma, egy nap alatt, megjártam, bár megfordított irányban, Tell hőspályáját, kezdve ott, hol hős és szabadító lett, végezve itt, hol született s élt, mint egy más vadász, mint a falu többi népe. S íme, most házának helyén Istennek építtettek házat. Legegyszerűbb s hőst legmegtisztelőbb gondolat, emlékezetére nem követ rakni össze vagy magasra, nem ércszobrot önteni, nem hegyet emelni síkon, hanem építeni kápolnát. Ennek két kifejezése van, egyik: Isten imádatatik a történetért, másik: a hős neve az imádott Istenével összeköttetik, mi embernek isteni megtiszteltetés. De így emelni emléket Helvországon kívül sehol nem láttam. Itt is mind a három Tell-kápolna régibb kor műve, midőn a szerencsés tettből a mennyei gondviselésnek is megadák a maga részét, midőn jobban értének szabadságot szerezni s megtartani, midőn tiszteltetni s áldatni közönségesb igyekezet vala, mint kitűnni s fényleni. Általában, a régieknek finomabb tapintatuk volt a nagy emberek emlékezetét életben tartani. Bírni akarták a földet, melyen járt, a sírt, melyben feküdt a megváltó; Szent Istvánnak jobb karját menték meg, mellyel kormányzott; a deréknek hamva gonddal gyűjtették márványvederbe, s állott a házi Istenek közt; s vagy a házat tarták épségben, miben a Cicerók, Virgilek, Pyndarok születtek s éltek, vagy a viselt fegyvert őrzék meg, szóval: mi a megholttal közvetlen érintkezésben vala, szentté lön. De ma, Napóleonnak pártalan pompájú diadalívet emelnek, ércszobrát Párizs kevély feje fölött kinyúló magas oszlopra helyezik; míg csontai, idegen föld sírjában lévén, rabul hevernek.

Altdorf, Szeptember 27-én, 1837.

Korán fölkelvén, minthogy tennap este késő érkezém ide, első gondom volt jobban megnézni Altdorf piacát, hol egykor Gessler a kalapot póznára szúratá, megnézni a képekkel beírt tornyot, melynek földalatti börtönébe Tell vették, a szökökutat, minek helyén állt a hársfa s alatta Tell fia, s azon másikat, az apa s fiú szobrával megkoronázottat, honnan a szabadító lőtt vala. Egymástul e kettő körülbelöl 120-130 lépésnyire áll. Hallám, hogy az altdorfiak lődöztek e távolságban s találkozáék több, ki az almát lelőtte. Mikor innét Flüelenbe megérkezém, már egy hajó meg volt rakva olasz selyemmel, mi a havasokon által ide tengelyen hozatik, s mihelyt bele léptem, indult Luzern felé. Tiszta, pompás, arany ragyogású reggel volt, csak a tó fölött lebegett ritka köd, mi a nap nyílsugárai előtt, mint gonosz lélek az angyal lángfegyvere előtt, gyorsalkodva pusztult el a víz színéről. E köd tevé azt, hogy úgy látszék, mintha a tó vize melegített volna s párologna. Azonban a reggeli szellővel mindenfelől kiröpültek a nagy és kicsiny, üres és terhelt, halász és szállító hajók, s vitorlák helyett az ének hangjai fűzvének nekik szárnyakat, száz irányban barázdálgaták a tükörsima tavat. A hajósok egymás mellett evezőkben kurjongatva köszöngettek, s a csacska visszhang, mint egy mindenhol nyalakodó barát, minden köszönetésbe bevegyül. Rövid nap, de szép; reggeltől estig mindig a tón, egy bájvilágot utaztam be, mert a sok karú, sok öblű waldstätti tóhoz, tekintve a természet

tájképeinek tömött gazdaságát s változóságát, az Alpoknak egy tava sem hasonlíthatatik, Kimeríthetlen váltogatásban következnek egymás után igéző, fölséges kilátások, termékeny, kietlen, sziklás vidékek, s az evező lapát minden rántására új-új alakban látni a hegyeket, melyeknek töve a hullámokban vesz el csúcsa a felhők körében. [...]

Hogy serényebben haladjunk s minden legény lapáttal dolgozhassék, még reggel átvettem a kormányt, egy hideg hőszerű úgysem engede kedvemre elmélkednem s élveznem. Este felé elborult az idő, pedig fenyegető teherrel, és bár szélesönd volt, a tó forgalódní kezdett, mintha a mélységből jönne föl a vész. S eszembe jutta a veszélyes Frohne, mely e tavon rendszerint hajókat forgat föl; képzeletem akaratlanul vete egy pillantást a 600 lábnyi mélységbe; a fellegek fekete kárpitja dörögve gördült le az égre fejem fölött - ily sötét lélekállapotban szállt ráánk az éj, méhében bennünket mintegy előre eltemetve. A hajósok elnémulának és sűrűn tekintgetve a messze luzerni mécsek felé, erőködve dolgoztak: de a hűvös légben hidegen folya le róluk a melegen kiütött veríték. Néha hajtott el mellettünk egy-egy sajka, de csak a lapátok buckolásáról tudtuk, hogy jön, s hogy elment; az evező emberek szóltak ugyan, de mi semmit nem láttunk, a sötétség látszék szólni hozzánk s mi feleltünk a sötétségnek, mert ez takart magába mindent, a hajót a tótul, az eget a hegyektől nem lehete megkülönböztetni, a messzeségben csak itt-ott fénylettek a tüzek vöröslő csillagai. Aludt s nyugodt minden, hozzánk közel és távul. A hideg elhervasztá az éneket a hajós ajkában s a kedvet reá lelkében, s ha éjjel hang nincs, minek országa sötétség s csönd, a természet fekszik, mintegy nagy halott, mert nincs jele életének.

Én, köpenyembe burkolózva, mindig a kormánynál álltam. Tetszém magamnak a kormányon. Mintha *életem* volna a hajó, s *életpályám* e sötét hely. S ez éjszaka s ez út nem képe-e az emberpályának, melyet indulatok, szenvedélyek, vétke hajlomások, bűnös gondolatok, nemtelen vágyak, alacsony szándékok által *mimagunk* elsötétítünk, *mások* pedig ezer alakú csábokkal s kísértetekkel megnépesítnek? De a rény minden megkísértésben föltűnik, s belőle kihíva ragyog felénk, mint ama fénypontok a partokon, s ha óhajtunk egyhez eljutni, célpontul vegyük, se jobbra, se balra ne tekintsünk, és a kormányt megholt mereven kézzel a vett irányban tartjuk, mert oda csak a legegyszerűs s legkeskenyebb út visz. Reszketék a hidegben, kezem fázék a kormány vasnyelén, de elhatározám, hogy a rév lámpájához a legegyszerűs vonalon vezetendem a hajót. Tetszém magamnak a kormányon! Bele hulltam az ámulatba, hogy élethajómat is ily szilárd kézzel birandom vezetni.

Schaffhausen, Szeptember 30-án, 1837.

Örömem, mellyel *Zürichbe* utazám, hiú öröm volt. Azt láttam ugyan, hogy ez leggazdagabb, legszorgalmasb városa, hogy kéjelemben s tehetségben Londona, tudomány- s művészetszeretben Párizsa Helvországnak; de köd fedte a szép tónak szelíd partját, mely az Alpok közt minden más fölött a legkellemesb s legédesb vidéknek tartatik. Ez lehelé Gessnerbe gyönyörű pásztorányait. Szomorodva hagytam el a várost, mint ki gyöngyöt lel, de összetörve, s méla sajnálatombul akkor ébredék föl midőn Laufenhez közeledve egy dörögő zúgás hatá meg füleimet. „A Rajnaomlás az” - mondá a kocsikalauz s négyen rögtön kiszálltunk. Az angol s francia futott - a vendéglőbe, én pedig s egy jó német ifjú erősb vágyat érezvén mint éhet, lesietnék a csólnakokhoz magunkat a túlparra átvitetni, mert minden omlás közelről szép, távolban veszt. A csólnakos fölevezett velünk az omlás körébe, s míg alattunk a csólnak félelmesen rengett a nyugtalan habokon, mi egy pompás szivárványt csodálánk, mely a párolgásként harmatozó vízporban lebegett s azzal együtt hol eltűnt, hol ritkult, hol testesedett.

Az omlásra hajló hegyormon van egy várlak, s e mellett egy toronyka, miből az egész Rajnát belátni három különböző képében, tudniillik csendesen folydogálva még a rohanás előtt - dühösen szakadozva a rohanásban - és ez után újólág megbékélve, mint a rohanás előtt. De nem innét, hanem lenn az omlás mellé épített karzatrul látni a rohanást rettentő fölségében s pokoli pompájában. Midőn megpillantja az ember, a rohanás villámgyorsasága megállítja a gondolatot, ellenben a szem, valahányszor rá fölpillant, a zuhanó haboktól leragadtatik. Itt a vízpor esőként csapkod s tőle viaszvásznon öltönnel kell őrizkednünk; ha vízbőség van s szél fűv, a 60-75 lábnyi omlás dörgése egészen elfojtja a szót - mintha némán akarná magát csodáltatni. E dörgés igen csendes időben 1½ mérföldnyire elhat. Messziről a rohanás fehér, mint a szétomló parázs hó, közlül különbféle színű s alakú; itt fehér, mint a tajték, odébb zölden fénylik, mint a fagyott hó, más helyütt füstként tolong; néhol fercsenve esik szét, néhol darabokban szakadozik alá, néhol sebes sikamlással jég gyanánt csúszik, néhol egy középpontból látszik kiforrni a víz, s az elfödött sziklán úgy körül hull, mint a fejbúbbon körül hull az ősz haj. És ez a legmagasb csúcs, s alakára s színére nézve is neveztetetik az omlás Mont Blancjának. Ez omló Mont Blanc előtt, csúcsától a rohanás aljáig, virágzó fényben vet egy ívezetet a szivárvány, a földet előzölnessel fenyegető dühös hullámoknak határt szabva, mint *jelképe* Isten ígérétének, hogy a föld özönvíz által többé nem fog elborítottatni.

A rohanás zavargó aljába tekinték, s a szemlélés magával hozta a gondolatot: ott a pokol forr. A tajtékozás, forrás, süstörgés, füst, minden megvan, s a csalódást tökéletessé teszi a szivárvány idenyúló vége, mely egy belülről kilobogó láng végének látszik. Csodálatosan valószínű kép! De nem ez a legborzasztóbb látvány! A karzatrul látni bokrokkal benőtt három sziklaormot az omlás közepette, mi közül az első, mely egy csonka toronyhoz hasonló, a víz egy tojásdad lyukat vájt. Ezen szörnyű dühhel omlik ki egy tajtékhrom. Ha azt soká nézi, megborzad az ember. Egy földalatti égővilág, egy tűzokádó méh, a pokol kürtőjének látszik, mert minthogy a vizet mögötte nem láthatni, mintha belőle s a föld kebléből tolaodnék föl az összesűrűdött gőzként omló tajték. Amint tovább szemléljük, a sötét torok szakadatlan omlásán megszédül a fej, s képzeletünk mindinkább dagad s hévül: iszonyodunk tőle s gyönyörködünk benne egyszersmind. Így, mit a természet csodálatossá teremtett, a képzelet, második teremtő, még csodálatosba varázsolja. Azonban nekem mosolygnom kelle egy szép lány reszkető félénkségén, ki a karzaton mellettem állt, ki épp oly gyönyörű rózsaszál volt a szárazon, mint a szivárvány szép sugár volt a vízben; ez a lány szemébe merült, a lány annak sugarain függött, én pedig a teremtés e két legszebb művében együtt gyönyörködém, Európa legnagyobb vízomlásának mennydörgő karánál.

Midőn eljöttem, s láttam hogy szemlélőt nem hagyok magam után, szinte elbúsultam, hogy vannak pillanatok, mikben a teremtő e fölséges tüneménye látatlanul vesz el. De hát éjszaka ki nézi e pompás látványt? A hold s a csillagok oda fönn, s valóban ez égi lények e földi nagy tüneménynek legméltóbb szemlélői.

Még ma elhagyom Helvéciát. Benne szép napokat éltem. Lelkem fölemelkedék, miként soha nem, s ha visszaemlékezem a hegytetőkön töltött napokra, úgy tetszik most, mintha azon napokon Istennel társalkodtam volna. [...]

S mit nyert maradandót a belső ember helvéciái utazásombul? Egy nagy, egy isteni természet-képet, mely a teremtőnek örök és illőbb és méltóbb képviselője az ember, e hiú állat által s e hiú állat alakára festett s faragott hitvány képeknél.

-&-